

A

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM

ÉRTESÍTŐJE

*

SZERKESZTETTE

NAGY GÉZA,

MÚZEUMŐR.

*

—+• II. RÉSZ. •+—

*

SEPSI-SZENTGYÖRGY

JÓKAI-NYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1891

A

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM

ÉRTESÍTŐJE

*

SZERKESZTETTE

NAGY GÉZA,

MÚZEUMÓR.

*

II. RÉSZ.

RÓMAI CONSULARIS ÉRMEK. — RÉZKORI CZIVILIZÁCIÓ EMLÉKEI HÁROMSZÉKEN.
— AZ EMBERISÉG STATISZTIKÁJA. — VEGYES KÖZLEMÉNYEK. — MAGYAR DISZÍ-
TÉSI MOTIVUMOK A SZÉKELYFÖLDÖN. — ADATOK A SZÉKELYEK EREDETÉHEZ ÉS
EGYKORI LAKHELYÜK — A SEPSI-BESENYŐI EV. REF. TEMPLOM.

*

SEPSI-SZENTGYÖRGY

JÓKAI-NYOMDA-RÉSZVÉNYTÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1891

Római consularis érmek.

(Ilyefalvi lelet.)

Hazánk és nemzetünk multjára vonatkozó emlékeket felkeresni, az enyészettől megmenteni és az utókor tanuságára megőrizni; nemcsak a tudós szakemberek hivatása, mindnyájunknak kötelessége.

Közmondássá vált régi igazságok, hogy: „a mult a jövő tükre“; „a történelem a legjobb tanító mesterünk“.

Ha őseink több kegyelettel őrizték volna a mult emlékeit, ma nem törnék fejüket akadémikus tudósaink, hogy hát mikor kell megünnepelni a honfoglalás ezredik évét?

Századok hosszú során történekekről, hazánk viharos multjáról, csak a szájhagyomány és egy néhány hiányos történelmi följegyzés szól. A többit elnyelte a föld.

A népvándorlás, a fajoknak a létért folytatott óriási küzdelmei szétrombolták az ó kor alkotásait, megsemmisíték emlékeinek nagyobb részét. De a közös jó édes anya, a föld, sok mindent rejtett el keblében a mult idők emlékeiből és romjaiból. Féltékenyen őrizve, időről időre egyet s mást feltárt keblének rejtett titkaiból. De gondatlan pazar gyermekei nem mindig tudják értékük szerint becsülni e drága emlékeket.

Avagy egyebet ne említsek: hova lett az a megbecsülhetetlen kincs, a melyet ez előtt mintegy négy évtizeddel a Rétyről Kovásznára vezető országut készítése alkalmával leltek az utmunkások? Épült ugyan belőle egy kis református templom Czofalván, — de a tömredék kincs, arany lovagszerszámok, fegyverek és ékszerek nagyobb része aranyművesek kezébe került, fel-

olvasztódott, egy rész — ha jól vagyok értesülve — a bécsi muzeumban van.

Igy veszett el az ily drága emlékek nagyobb része részint a megtalálók tudatlansága, részint kapzsisága és azon félclem miatt, hogy ha nyilvánosságra hozzák, az állam vagy a lelet helyének tulajdonosa lefoglalja és elveszi a megtalálótól.

A Székelyföldön alig van egy talpalattnyi föld, melyhez valami nagyszerű történelmi emlék ne volna kötve.

Tisztelet becsület az újabb kor történetiróinak, régészeinek fáradszónak kutatásaikért, — kik megkísértik fölemelni a sötét leplet a honfoglalást megelőző és követő századok eseményeiről. De látjuk, hogy egyes jeleseink, — egy e célra szentelt hosszú életen át is segélyforrások hiányában csak tapogatóznak, cseppenként meregetik a tengert, egy-egy mécs világgal oszlatják el az ezredéves mult sötét éjszakáját.

A szaktudósok munkásságát mi egyszerű laikusok és dilettansok is megkönnyíthetjük, ha véletlen által föltárt történelmi emlékeket, mint szent ereklyéket, megőrizzük, s hátra hagyjuk az utókornak. Így aztán — ha valami rendkívüli rázkódás el nem temeti az új kor műveltségének vívmányait; — lehetséges leszen, hogy majd századok múlva a történészek és régészek hangyaszorgalma által összegyűjtött adataiból többet fognak tudni utódaink hazánk multjáról, mint a mennyit mi tudunk most.

* * *

Midőn e sorokat írom, midőn a mult emlékeiből néhány darab fénylő ezüst érmet gyűjtögetek, s azokat mint féltett kincset őrzöm a jövő számára: egy porsszemmel akarok járulni a szaktudósok nagy munkájához.

Egy szerencsés véletlen következtében oly érdekes történelmi lelet birtokába jutottam, mely hazánk és a Székelyföld ezred év előtti multjáról világosabban beszél, mint a szájhagyomány és a homályos krónikai jegyzetek.

1877. június havában, az Ilyefalva mezőváros tulajdonát képező erdőben „Nagy-hegy“ nevű gyönyörű csere erdő aljában „Egres-patak“ nevű csermely mellett

elsterülő kies völgyben néhány székely fiu legeltette — ősi szokás szerint — apja nyáját. Egy azon fiuk közül, a mint unalmában eprészgetett, egy kidült fa törzse alatt eper helyett fénylő ezüst-pénzeket talált, fel is szedett néhányat; de csakhamar el is dobta, mert eszébe jutott a babona: „a ki kincset lel, azt megnyomorítja a kincset őrző szellem.“ Ijedten tért vissza társaihoz és elhebegte, hogy ő mit látott. A pajtások egymást felbátorítva, a helyszínére siettek, neki estek a kincs összekaparításának, az esős sáros időben a puha talajon dula-dokva „kaparj kurta neked is lesz!“ — Összeszedték a kincset, egyik többet, másik kevesebbet, a ki legtöbbet kapott 30—40 darabot. Estére kelve baza hajtva a marhákat, némelyek — rögtön hozzá láttak a talált kincs értékesítéséhez, némelyek pedig gondosan elrejtették. A lelt kincs árfolyama eleinte nagyon alant járt, mert sem a zsidó, sem az olvasztó kovács 8—10 krajczárnál nem igen adott többet a piczula és félhuszas forma régi „nem járó“ pénzekért.

E sorok írója a lelet után harmadnap értesült a do-logról. A mint néhány darabot kézre kerítettem nemcsak az érmek épsége, hanem különösen meglepett, hogy a hány darab, annyi különböző példány. Mint dilettans azonnal felismertem, hogy római consularis érmek. Szégyenlettem volna, hogy hitközségemben egy ily érdekes lelet elkallódjék. Két nap és két éjszaka fáradságot és áldozatot nem kimélve, néhány miveltebb ifju barátom segítségével a legóvatosabb hajtóvadászatot rendeztem ezen érmek után, hogy lehetőleg minden egyes darabot megszerezzek. Megvallom, hogy mint nem szakértőnek, buzgalmamot fokozta egy téves feltevés: azt hittem, hogy ezen lelet egy Tráján kora körüli időben élt régésznek numismaticai gyűjteménye, — miután száz közül alig egy néhány darab volt duplum. (Tévedésemről később Pulszky, Finali és Pap Gábor szakértő régészek felvilágosítottak.) Téves feltevésem minden esetre hasznára vált numismatikánknak; különben az összegyűjtésre nem fordítottam volna annyi gondot és áldozatot.

Gondos fürkészés után végére jartam, hogy az ösz-

szes lelet 200—230 darabból áll. Ezekből kevés vészett el; néhány Brassóba vándorolt, innen semmi áron nem tudtam visszaszerezni. Néhány darabot felolvasztottak. Mintegy 30—35 darabot a szerencsét lelő fiúnak apja semmi árért sem adott nekem. (Ez utóbbi 30—35 darab igen jó kézben Baró Apor Gábor ur ő méltóságánál van, ki tudomásom szerint szintén kiegészítve közcézlra szánta.)*

A többit — néhány duplum kivételével — én örözöm, azzal a szándékkal, hogy a hazánkban lelt consularis érmek teljes gyűjteményévé egészítve ki: nemzetünk közkincsévé tegyem.

Az erdélyi nemzeti muzeum országos tekintélyű régésze és numismatikusa Finali Henrik egyetemi tanár ur szives volt érmeimet megvizsgálni, s egyéb segédeszközök mellett, a világhírű Cohen nagybecsű numismaticája szerint a következő darabok lettek pontosan meghatározva:

Aeilia C. 11.	Cordia Coh. 2.
Aemilia Coh. 9.	Cornelia Coh. 25.
Annia Coh. 11.	Cornelia Coh. 52.
Antia Coh. 2.	Cornelia Coh. 16.
Antonia Coh. 1.	Crepusia Coh. 1.
Antonia Coh. 1.	Cossutia Coh. 1.
Apuleia Coh. 8.	Cupiennia Coh. 1.
Caesia Coh. 1.	Domitia Coh. 7.
Calpurnia { a) Coh. 22.	Domitia Coh. 3.
{ b) Coh. 22.	Egnatia Coh. 3.
Calpurnia Coh. 13.	Fannia Coh. 1.
Calpurnia Coh. 12.	Farsuleia Coh. 1.
Calpurnia Coh. 31.	Farsuleia Coh. 2.
Cassia Coh. 7.	Fonteia Coh. 6.
Cassia { Coh. 8.	Fonteia Coh. 15.
Cassia { Coh. 8.	Fundania Coh. 1.
Cipia { a) Coh. 1.	Furia { a) Coh. 13.
{ b) Coh. 1.	{ b) Coh. 13.
{ c) Coh. 1.	Furia { a) Coh. 14.
Claudia Coh. 4.	{ b) Coh. 14.
Claudia { a) Coh. 3.	Furia { a) Coh. 7.
{ b) Coh. 3.	{ b) Coh. 7.
Claudia Coh. 4.	Herennia { a) Coh. 1.
Coelia Coh. 3.	{ b) Coh. 1.

* 3 drbot (Marcia, Norbana és Procilia családtól való) Adler Henrik urtól a Székely N. Múzeum szerzett meg. (Szerk.)

Hostilia Coh. 3:		Plautia Coh. 7.	
Julia Coh. 12.		Plautia Coh. 5.	
Julia Coh. 5.		Poblicia Coh. 8.	
Junia Coh. 19.		Porcia Coh. 2.	
Junia Coh. 21.		Porcia Coh. 4.	
	a) Coh. 12.	Postumia Coh. 2.	
Junia	b) " "	Procilia { a) Coh. 1.	
	c) " "		b) Coh. 1.
	d) " "	Procilia Coh. 2.	
	e) " "	Quinctia Coh. 7.	
			Rubria Coh. 1.
Junia Coh. 15.		Rutilia Coh. Pl. XXXVI Ss.	
Licina Coh. 11.		Scribonia Coh. 9.	
Lucilia Coh. 1.		Sempronia Coh. 2.	
Lucretia Coh. 1.		Sergia Coh. 1.	
Lutatia Coh. ?		Silia Coh. 1.	
Manlia Coh. 2.		Thoria Coh. 1.	
Mamilia Coh. 5.			
Manlia Coh. 4.		Titia { a) Coh. 2.	
Maria Coh. 6.		b) Coh. 2.	
		Titia —	
Martia	a) Coh. 23.	Tituria Coh. 2.	
	b) Coh. 23.	Tituria Coh. 6.	
Martia Coh. 12.		Valeria Coh. 10.	
Memmia Coh. 4.		Vergilia Coh. 1.	
Memmia	a) Coh. 7.	Vibia { a) Coh. 3.	
	b) Coh. 7.		b) " "
Minutia	a) Coh. 17.		c) " "
	b) " "		d) " "
	c) " "		
	d) " "	Virginia. Barbar.	
Naevia Coh. 1.		Volteia Coh. 3.	
Norbana Coh. 4.		Volteia Coh. 2.	
Papiria Coh. 6.			

A lelet többi darabjai — mint Fináli ur állítja — részint barbar utánzások, részint az elkopás miatt nehezen meghatározhatók.

Az elősoroltak után még csak azt jegyzem meg, hogy tudomásom szerint a Székelyföldön lelt római ezüst érmek nagy része a római császári korból valók, — így pl. a Kadicsfalván vékaszámra talált ezüst érmek mind a caesárok korából valók.

A consularis korszakból való érmek ritkábban és csak egyes példányokban maradtak fenn: mig az én gyűjteményem 100-nál több külön példányt képez, a na-

gyobb rész a legépebb és a pénzverés műremeke, Vénus, Diánna, Mars, Saturnus stb. domborművi fejek, a repülő ló kettős, hármás, négyes diadal kocsik és felírások pl. „Libertas“ a Junia érmen, a számok és betűk művészi tökélyvel lenyomva teljesen épen maradtak meg annyi század után.

* * *

A lelet helyén ásattam főként azon czélból, hogy az érmeket tartalmazó edényt megtaláljam, fáradtságom sikertelen volt, azonban a lelet helyétől néhány száz lépésnyire a patakban találtam számos urna darabokat.

A lelet helye, mint fennebb is érintém, egy erdőkoszoruzta és cserjével benőtt kies völgy a „Nagy-hegy“ és „Külső“ nevű hegyektől körülvéve, két vizárok közt egy kissé emelkedett tér terül el, mintha nem a természet, hanem emberi kéz alkotta volna castrummá. A „Nagy-hegy“ másik északkeleti oldalában „Nyár“-kut és „Szármány“ nevű helyeken az eke-vas mai napság is gyakran fordít fel vastag urna darabokat.

* * *

Ezen lelethelytől egy fél mértföldnyi távolságban délkeletre, a sik völgyben az Olt folyó áradásai alkalmával 4—5 méternyi földréteg alól szintén gyakran mos ki rendkívül vastag és durva urna darabokat. (Ugy tudom, hogy a Székely Nemzeti Múzeumban is vannak e helyről szerzett leletek.)

Egy szóval, az ilyefalvi „Nagy-hegy“, az aldobolyi „Foglyán“ és „Vecze“ nevű hegyek aljában, az ilyefalvi és aldobolyi határokon, a székelyek és magyarok honfoglalása előtti időből, a római uralom korából, vagy tán még azt megelőző ugynevezett barbar korból való telepeknek számos nyomai és emlékei vannak.

Felhivom szaktudósaink figyelmét e helyekre: szakértő kutatásaikat, ásatásaikat kétségtelenül fényes eredmény fogná jutalmazni!

Révay Lajos.

A rézkori civilizáció emlékei Háromszéken és szomszédos vidékein.

Köztudomásu dolog, hogy a dán és svéd régészek által kezdeményezett hármás mivelődési korszakot, t. i. a kő-, bronz- és vaskorszakot 1876-ban, az akkoriban Európa mivelt államaiból Budapestre sereglett ősrégészek kongresszusán Pulszky Ferencz, a N.-Múzeumnak nagyhirü és nagytudományu igazgatója még egy negyedikkel u. m. a rézkorszakkal egészítette ki. Egészen természet-szerű s a haladás lassu menetéből következő dolog, hogy midön a kőfegyverrel élő nép valamely szerencsés véletlen ajándékából a fémek ismeretére és használatára eljutott: a régi kővésőnek typusát nem feledhette el azonnal, hanem a régi formákban kezdte fémeszközeit előállítani, melyeknek használatát is eleinte a már megszokott életmód és hadviselés céljai szabták meg. Technikai szempontból az is önként érthető, hogy az ipari tevékenység terén oly csekély avatottsággal bíró nép, minőnek a kőszerszámok birtokosait fel kell tételeznünk, szükségképen a termés állapotban is előforduló s egyszerű izzítás után vésővé, csákánynya kalapálható rézzel hamarabb megtanulhatta az elbánást, mint a bronzöntvénynyel, mely pl. az ónnak a rézzel való igen bonyolult és csak haladott technikai előismeretek segélyével végrehajtható vegyítéséből keletkezik. Hogyan feltételeznők két nem egyenlő arányban vegyítendő fém öntvényének minden átmenet nélküli ismeretét a civilizáció ama gyermekkorában, mikor a két fém egymás mellett csak bizonyos szük körre szorítkozó pontokon, a minő pld. Anglia Corwallis tartományja is, a legtöbbször pedig külön-külön egymástól jó távol található s csak a fémek olvadási mikéntjével gya-

korlatilag ismerős ügyeskezü egyének munkája által alkítható bronzza. És ha mindjárt ezt az öntvényt egy véletlen erdőégés vagy más hasonzerü jelenség, minő a vilámcsapás is, talán kezébe játsza is vala az ősebernek, honnan rendelkezik az a maga gyámoltalanságában olyan képességekkel, minőket a bronzöntvénynek különböző feldolgozása igényel? Nem azt diktálja-e a logikai következetesség is, hogy elébb külön-külön mind a két fém sajátosságait megismerve jusson az őseber a kettő vegyítésének módjára és alkalmazására?

Ezt a nézetet már Wilde irlandi múzeumi igazgató feszegetni kezdé 1861-ben, midőn az akadémia régiség-táraról adott jelentésében egyenesen kiemeli: hogy az ott eléforduló néhány rézszerszám (nehány véső, balta, egy sarlóalakú kardpenge, néhány kapocs) tekinthetők a gyűjtemény legrégibb fémtárgyaiul már azért is, mert a vésők és balták egyaránt a legegyszerűbb alakban vannak eléállítva.

Kevéssel ezután 1863-ban Keller Ferdinánd tanár, a ki Kusznach közelében a zürichi tó partján 1853/54-re átmenőleg legelőször állapítá meg teljes szabattossággal a *czölöpépítézet* létezését, a *Gardató*-ból felszínre került réztárgyakról szólóban egyenesen felhívja a tudósok figyelmét „Magyarországon s annak keleti és déli határain feltűnő gyakorisággal eléforduló rézeszközök sokaságára.”

Keller Ferdinánd Fehr Vilmos nevü barátjától nyerte ebbeli értesüléseit, a ki Magyarországon huzamos ideig tapasztalva éles látásával a N. Múzeumban és magángyűjteményekben, régiség és fémárusoknál a rézeszközök gyakoriságát felismerte s észleleteivel Keller ama következtetéséhez biztos alapot szolgáltatott: hogy a Kárpátok alján s az Al-Duna vidékein a réz nagy készlete s az ön teljes hiánya *valóságos rézkorszak* kifejlődését tette lehetővé, s a lakosság egy része a háboru, vadászat, háztartás eszközeit és tárgyait hosszú ideig rézből készítette.

Ugyanezen nézetet hangoztatta feledhetetlen Römer Flórisunk is 1866-ban közzétett műrégészeti kalauzában, felemlitvén: hogy a réz és arany sokkal könnyebben olvaszthatók, mint a vas és ezüst, minél fogva a tiszta réz

és arany használata az említett két fémet szükségképen megelőzte.

A rézkorszak vitája mégis az 1874-ben Stockholmban tartott ősrégészeti kongresszustól datálható, a mikor A. W. Francks a brit múzeum custosa, utalva különösen Indiának a Gangeria nevű falujánál felmerült 424 rézvé-sőre és 102 ezüst tárgyra, ez irányban állást foglalt. Hazánkra nézve azonban teljes szabadsággal Pulszky Ferencz vetette fel a kérdést az ősrégészek előtt Budapesten 1876. szeptember 7-én tartott előadásával. Akkor a N. Múzeum a magyarországi részekből már 90 rézeszközzel rendelkezett s egyeseknél, valamint az erdélyi részekben még ennyiről birtunk tudomással. A tudósok egyértelműleg igazat adtak Pulszkynek annyiban, hogy Magyarország aránylag nagyobb számú rézeszközt mutat-hat fel, mint a kontinens bármely más országa; a réz-korszak elismerését mindazonáltal visszautasították.

Nagyérdemű régészvezérünket ez az ellenvetés annál nagyobb tevékenységre sarkallá. Kutatásait annál foko-zottabb erélyvel folytatá, úgy hogy 1883-ban napvilágra bocsátotta „A rézkor Magyarországon“ czimű tanuságos munkáját, meggyőzőleg beigazolvá, hogy a rézkor Magyar-szágon közvetlenül a kőkörhöz sorakozik, abból fejlődött ki s így első formáit is attól kölcsönözte, jöllehet utóbb a gyakorlat és technikai tapasztalatok haladása szerint módosította azokat. A bronzkor formái a kőkorbéli szer-zámoktól s a magyarországi rézkor uralkodó típusaitól annyira elüt: hogy Európába származását valamely új bevándorló és hódító nép elemének kell tulajdonítanunk.

Pulszky elmélete fényes diadalát ilte csakhamar az Alpok vidékein is. Gross Viktor neuchateli reáliskolai tanár lakóhelyének közelfekvő tavait átkutatva a fenili telepen 30-nál több réztárgyat talált s „Les protohelvétés ou les premiers colons sūr les bords des lacs de Bienne et Nechatel (1883.)“ czimű nagy munkájában a rézkor elméletének táborához csatlakozott. Példáját csakhamar követte dr. Much Mátyás bécsi anthropologus, ki már Pulszky első felszólalása után nyomatékos adalékokkal járult a Salzburg szomszédságában Bischofshofennél fel-

fedezett és leírt praehisztórikus rézbányászat által az elmélet megszilárdításához s 1886-ban az Alpok övében előfordult számos lelet összesítése alapján itt is igazat ad Die Kupferzeit című könyvében Pulszkynak. Ujabban Tischler Ottó königsbergi tanár és dr. Virchow R. berlini nagyhirű anthropologus csatlakoztak s az 1889-ben Bécsben megtartott német anthropologus gyűlés több tagja külön e kérdés kedvéért lerándult a budapesti nemzeti muzeumba; Bécsben a Much és különösen Spöttl fényképész által épen Magyarországról kiállított rézeszközök sokasága és szépsége általános feltűnést keltett.

Az a körülmény, hogy az itt szóban forgó s hazánk kultur történelmére nézve nem utolsó jelentőségű kérdéshez, az erdélyi részek aránylag kevés adalékkal járultak: különös vonzerőt kezdett reám, ki hazarésziink őskorának szintén egyik igénytelen munkásul szegődtem, gyakorolni. Az erdélyi felföld különböző pontjain megfordulva, különös érdeklődésem tárgyává tettem a réztárgyakat s 1887-ben Téglás István közhalmi igazgató öcsém társaságában Maros-Vásárhely, Szász-Régen, Besztercze, Kolozsvár, Torda érintésével a közép medence minden figyelmet érdemlő nyilvános és magángyűjteményét átvizsgáltuk. E nemű kutatásaimat a nagy-szebeni Bruckenthal-muzeumban, a segesvári ev. főgymnáziumnak a méltán sokat emlegetett Goos Károly tanár által összehordott régiség-tárában, a közhalmi ev. felsőnépiskola, a brassói ev. gymnázium régiség-táraiban, valamint az általam minden alkalommal nagy előszeretettel és tanúsággal látogatott székelly muzeumban kiegészítve abba a kellemes helyzetbe jutottam, hogy hazarésziünknek a nyilvánosság részére kevésbé hozzáférhető gyűjteményeiből egész hosszú sorozatát állíthatám össze az irodalmilag ismeretlen rézeszközöknek. Különösen jutalmazó vala fáradozásom a nagyenyedi Bethlen-főtanodának Herepey Károly tanár által létesített s a Székelyföldet sűrűn képviselő gyűjteményében és Kovács Ferencz apátplebánus maros-vásárhelyi szép magángyűjteményében.

Gyűjtésem eredményéből igen tisztelt olvasóimnak csupán a székellyföldi, vagy geográfiailag határos lelőhe-

lyeket mutathatom be, megjegyezve, hogy Orbán Balázs Székelyföldjében (Udvarhelyszék 120. lapján) csupán Szent-Ábrahám szerepel egy a kolozsvári muzeumba jutott eszközzel, melyet azonban Goos Károly bronzkalapácsosa minősített. (Chronik der archaeologischen Funde in Siebenbürgen 8. lap.) Pulszky Ferencz nagy művében Nyárad-Gilfalvát (Maros-Tordamegye) két rézbalta képviseli.

E gyér számadatok ismerete csak növelheti a művelt olvasó előtt a kérdés helyi érdekét s éppen ez a feltevés késztet a jegyzőkönyveimbe vezetett leletek és lelőhelyek részletesebb bemutatására.

Szemlénket a sepsi-szentgyörgyi Székely Múzeum tárgyaival és környékével kezdve mindenekelőtt említést érdemel:

1. *Bodok*. A bodoki havas néven ismert magaslat nyugati *Kincás* nevű előfokáról a székelyföldi irodalom és tudományosságnak oly idő előtt elhunyt derék munkása: dr. Szász István igazgató buzgalma gazdagítja a Székely Múzeumot egy kétélű rézcsákánynyal. Keskenyebb éle megcsonkult. Felületén erős kalapálási nyomokat vehetünk észre. 3 cm. átmérőjű nyéllyukán a gyors és intenzív átlyukasztás jól kiemelkedő peremet hagyott maga után. Elcsonkult állapotában is 21 cm. hosszú. Pulszky e típust bányász csákánynak nevezi. Ép oly joggal, ha nem többel vehetjük csatabárdnak, harczi szekerczének.

2. *Csernáton* Csonkavárából 1880-ban az előbbihez hasonló s 25 cm. kétélű csákány gazdagítja a Székely Múzeumot.

3. *Sepsi-Szentivánról* Pataky Viktor tagosító mérnök szerzett egy közép nagyságú kétélű rézcsákányt, mely kolozsvári magángyűjteményében látható. Hossza 20 cm.; felületén ép olyan kalapálás horpadásai láthatók, mint a bodokin.

4. *Magyaros* a rétyi Nyír tőszomszedságában, tudvalevőleg a rétyi Nyírben a „Homárka“ közelében a prae-historikus ember késpengeiül használt füstös jaspis szilánkok (ott disznókovának nevezik) igen gyakoriak. Ott 1884-ben a bodzai szoros felé vezető emelkedések egyikén egy hosszú vékony rézvéső fordult elő. Ezt Sepsi-Szent-

györgyön lakó öcsém Téglás József még eredetiben látta. Mire őt megszerzésre utasíthatám: már a falusi kovács eredeti formájából kikalapálta. A birtokomba jutott réztömeg minősége kitünő.

5. *Kovácsna* a keleti határszéli Kárpátok eme fontos állomása két igen csinos és Besenyőről a Székely Muzeumba Forró Móricz udvaráról beszállított fejes fejszékhez hasonló rézfejszét látni Herepey Károly nagy-enyedi gyűjteményében. Ezeket Vajna Sámuel udvarán ásták fel s a ki alakjuk iránt közelebről tájékozódni óhajt: Pulszky többször idézett nagy munkájában a Ráth Györgytől a N. Muzeumba jutott példány rajzában (60. lap 14. ábra 1. sz.) hasonmását találja. Hosszuságuk 12 cm.

Ezek a közvetlen Háromszékmegye területéről tudomásomra jutott rézkori leletek számuk csekélysége dacára világosan illusztrálják ama rég elmúlt időknek összekötetési vonalát s kézzelfoghatólag élénkbe tárják, hogy egyfelől a bodoki hegynyulvány, másfelől az épen Háromszék területén déliből nyugatira áthajló határhegység lejtői szolgáltatták a legkeresettebb állomási helyeket.

Szomszédsági viszonyuknál fogva azonban felemlítést érdemel néhány közelebbi lelőhely is, megannyi láncszeme az erdélyi felföld belsejébe irányult forgalomnak.

Ilyen Szász-Ugra (Galt), ott hol az Olt az ágostonfalva-hévízi szorosból kiszabadulva délnyugatnak, a fogarasi alföldre indul. A nagy-szebeni Bruckental múzeum egy hatalmas 29 cm. hosszú kétélű csákányt mutathat innen fel.

Nem messze esik ide Mikvásár (Streitfart), melynek a közhalmi ág. ev. felsőnépiskolához jutott 18 cm. rézbal-táját Téglás István volt szives részemre lerajzolni.

Ugyancsak az Olt-völgyből, ott hol az a verestoronyi szorosnak fordul, nyert a Bruckenthal múzeum egy gyönyörű rézszekerczét abból a sajátságos féleségből, mely kizárólag hazánkat jellemzi s melyet Pulszky bányászcsákány vagy parancsotfélének hajlandó minősíteni. Hazánkból régebben csupán 6. ilyen ismertünk. Három a n. muzeumban, egy báró Prónay Dezsőnél, egy a délmagyarországi régészeti muzeumban Temesváron, egy pedig Ormos

Zsigmond volt főispánnál Temesváron látható. A glembokai az összes hazai példányoknál nagyobb s a n. múzeumnak Mező-Keresztről származó legtekintélyesebb részekerczójét meghaladólag 41.5 cm. hosszú.

Az Olt és Nagy-Küküllő vizválasztójából, de már a Nagy-Küküllő mellékről Szederjes a Héjasfálvához vezető völgyön szolgáltatott egy tipikus rézfejszét Kovács Ferencz maros-vásárhelyi apátplebánus gyűjteményébe.

De nem folytatom tovább e száraz adathalmazt, nehogy a szerkesztő barátom rovására tudják be a szives olvasók ez álmosító száraz régészkedést. Szolgáljon e néhány sor csupán figyelmeztetőül, hogy a nálunk még mindig kevésre becsült s épen azért legtöbbször elkallódásra kárhozottat „ócskaságok“ is kellő csoportosítással becses adalékait képezhetik e szép és mindnyájunk által egyforma lelkesedéssel szeretett föld őskorának.

Szolgáljon ez a pár adat buzdításul Háromszék értelmiségének arra nézvé: hogy e rézkori emlékek lelkes gyűjtése által lehetővé tegyék a Potsa József főispán ritka ügyszeretetéséből immár biztosítottnak vehető Székely Múzeumban rézkori osztály létesítését.

Déva.

Téglás Gábor.

Az emberiség statisztikája.

Nagy Géza számításai 1889. végeig közzétett források alapján.

I. Árjaság (indo-európaiak).

1. *Hinduk* (hindi 100 millió, bengáli 45 millió, marathi 17 millió, pendsabi 14 millió, guzerati 9 millió, kasmiri 3 millió, szindhi 3 millió, oriya 2 millió, nepáli vagy ghorka 2 millió, szinghal $1\frac{1}{2}$ millió, szijapus vagy kafir 1 millió, aszami 1 millió, cigány 900 ezer, dardu 400 ezer). Összesen 200 millió.

2. *Irániaiak* (perzsa 10 millió, afghán 4 millió, kurd $1\frac{1}{2}$ millió, beluds 1 millió, hezare és aimak 350 ezer) parz 300 ezer, lur 150 ezer, osszét 80 ezer, tát 70 ezer), Összesen 17 millió.

3. *Illyr asiota* (örmény $2\frac{1}{2}$ millió, albán $1\frac{1}{2}$ millió.. Összesen 4 millió.

4. *Szlávok* (orosz 80 millió, és pedig: nagy-orosz 55 millió, ukrainai vagyis kis- és fehér-orosz 25 millió; — lengyel 13 millió; cseh-tót $8\frac{1}{2}$ millió, és pedig: cseh $6\frac{1}{4}$ millió, tót vagy szlovák $2\frac{1}{4}$ millió; — luzicz vagy szorb 130 ezer; — délszláv $7\frac{3}{4}$ millió, és pedig: szerb $3\frac{3}{4}$ millió, horvát $2\frac{1}{4}$ millió, szlovén vagy vend $1\frac{1}{4}$ millió, bosnyák 750 ezer; bolgár 4 millió.) Összesen 113 millió.

5. *Lettek* (litván $1\frac{1}{2}$ millió, lett $1\frac{1}{4}$ millió, z mud 1 millió.) Összesen $3\frac{3}{4}$ millió.

6. *Germánok* (angol 95 millió, német 70 millió, skandináv $10\frac{1}{2}$ millió, és pedig svéd $5\frac{1}{2}$ millió, norvég $2\frac{1}{2}$ millió, dán $2\frac{1}{4}$ millió, normann 150 ezer; — holland $9\frac{1}{4}$ millió, askenáz-zsidó $3\frac{1}{2}$ millió.) Összesen 188 millió.

7. *Románok* (francia 46 millió, ebből provençal 13 millió, vallon $4\frac{1}{2}$ millió, negro-francia $1\frac{1}{2}$ millió; — spanyol 42 millió, ebből mintegy 300 ezer perusim-zsidó; olasz 34 millió; portugál 18 millió; oláh $8\frac{3}{4}$ millió, ebből macedóniai 250 ezer, rumir 8 ezer; — rhaetoromán vagy ladin 85 ezer.) Összesen 149 millió.

8. *Kelták* (ír $1\frac{1}{2}$ millió, breton $1\frac{1}{4}$ millió, walesi vagy kymmer $1\frac{1}{4}$ millió, skóciai vagy gael 500 ezer, manx 12 ezer.) Összesen $4\frac{1}{2}$ millió.

9. *Görögök* összesen 5 millió.

Az árjaság összes száma 684 millió.

II. *Ős-európaiak.*

1. *Kaukázusiak* (kartuli vagy grúz $1\frac{1}{4}$ millió, leszgh 460 ezer, adighé vagy cserkesz 200 ezer, láz 200 ezer, miszdseg vagy csecsencz 150 ezer, abház 130 ezer, ubi 25 ezer, psav 4,300, tusin 4,100.) Összesen $2\frac{1}{2}$ millió.

2. *Iberiai* (bászok) összesen 800 ezer.

III. *Ural-altajiság* (turánok).

1. *Dravidák* (telugu 17 millió, tamil 14 millió, kanada 8 millió, malajálám 4 millió, gond 2 millió, kolh 1 millió, brahui 500 ezer, tulu 300 ezer, rádsmahál, oraón, kota és toda 200 ezer, malediv 150 ezer.) Összesen 47 millió.

2. *Japán-koreaiak* (japáni $39\frac{1}{2}$ millió, kaszli vagy koreai 12 millió.) Összesen $51\frac{1}{2}$ millió.

3. *Mandsu-mongolok* (mandsu 3 millió, tunguz 100 ezer, — mongol 2 millió, ölot vagy kalmük 570 ezer, burját 300 ezer.) Összesen 6 millió.

4. *Török-tatárok* (török 14 millió, és pedig: ozmanli 10 millió, azerbejdáni $1\frac{1}{2}$ millió, kaukázusi 1 millió, ilat 600 ezer, jürük 400 ezer, kulugli 300 ezer, kizilbas 230 ezer, anadoliai nogaj-tatár 100 ezer; balkáni tatár 100 ezer; — csagataj 5 millió, és pedig: özbek 2 millió, ujgur 1 millió, szárt 1 millió, turkomán 900 ezer, karakalpak 100 ezer, tarancsi 50 ezer, pakpulik 20 ezer; — kirgiz 3 millió, és pedig: kazak $2\frac{1}{4}$ millió, kara-kirgiz 300 ezer, burut 200 ezer, kuroma 160 ezer, kipcsak 70 ezer; — volgai tatár vagy böszörmény $2\frac{1}{2}$ millió, és pedig: kazáni vagy bolgár $1\frac{1}{2}$ millió, baskir 800

ezer. mescserják 150 ezer, teptyer 130 ezer, keresen 30 ezer, beszermjén 4,600 : — csuvas 650 ezer ; nogaj, krimi. kumük. karacsaj és kundur 300 ezer ; jakut 100 ezer ; szibériai tatár 100 ezer.) Összesen $25\frac{1}{2}$ millió.

5. *Ugorok* (magyar $7\frac{3}{4}$ millió, ebből székely 460 ezer, kun 160 ezer, palócz 120 ezer, jász 90 ezer, csángó 60 ezer, göcseji 25 ezer, ormánysági 13 ezer, őrségi 10 ezer, szlavóniai 6 ezer ; — johariai 30 ezer és pedig : vogul 7,000, osztyák 23,000 ; — permi 430 ezer és pedig : votják 276 ezer, zürjén 86 ezer, permjék 68 ezer ; — volgai 1.410,000 és pedig : erza-mordvin 765 ezer, moksa-mordvin 385 ezer, cseremisiz 260 ezer ; — finn 3 millió, és pedig : szuómi 2 millió, karjalai 193 ezer, csúd vagy vót és vepsz 143 ezer, észt 750 ezer, liv 2,500 ; — lapp 29,400.) Összesen $12\frac{2}{3}$ millió.

6. *Szamojédek* összesen 15 ezer.

A turánság összes száma $142\frac{2}{3}$ millió.

IV. Indo-khinaiak.

1. *Khinaiak* (kvanhoa 230 millió, fukien 140 millió, kvantung 30 millió, ebből punti 23 millió, hakka 4 millió, hokli 3 millió.) Összesen 400 millió.

2. *Hátsó indiaiak* (annamita 15 millió, thai vagy sziami 5 millió, lao 2 millió, khom vagy kambodsai $1\frac{1}{2}$ millió stb.) mintegy 25 millió.

3. *Tibet-birmaiak* (bodsik vagy tubetiek, tangutok, dsattok, hszifánok, mranmák vagy birmaiak, kakhyk, bhutiják, lepcsák stb.) mintegy 8—10 millió.

4. *Hegyi népek* (miaóczok s egyéb) mintegy 4—5 millió.

Összesen 440 millió.

V. Sémíták.

1. *Arabok* (arab 20 millió, himjár 2 millió, abesz-zinai vagyis amhara és tigréi $1\frac{1}{2}$ millió, máltai 200 ezer.) Összesen 24 millió.

2. *Zsidók* (héber nyelvűek, Marokkóban, Tuniszban, Arábiában, Lengyelországban) mintegy 1 millió. (Az összes számuk $7\frac{1}{2}$ millió, ebből mintegy $3\frac{1}{2}$ millió esik a német jargont beszélő askenázokra, mintegy 300 ezer a spanyol jargonu perusim-zsidókra, 2—3 ezer a tatár

nyelvű karaitákra; a többi nyelvileg teljesen beolvadt a németekbe, magyarokba, lengyelekbe, oláhokba, francziákba, angolokba, hollandokba, olaszokba stb.)

3. *Aram-khaldok* (maronita 200 ezer, drúz 100 ezer, khald 30 ezer.) Összesen 330 ezer.

A sémiták összes száma mintegy 25 millió.

VI. Khámiták.

1. *Aethiópok* (szomali, galla, falasa stb.) 15 millió.

2. *Berberek* (marakkói amazirgh mintegy 2 millió, fezi sellök mintegy 2 millió, algiri kabil és tuniszi krumir mintegy 1 $\frac{1}{4}$ millió, tripoliszi és szaharai imoságh mintegy 1 millió, tuareg vagy targhi mintegy 400 ezer.) Összesen 7 millió.

3. *Egyiptomiak* (bisarik vagy bedsák mintegy 400 ezer, berabrák mintegy 300 ezer, koptok mintegy 300 ezer.) Összesen 1 millió.

A khámiták összes száma mintegy 23 millió.

VII. Afrikaiak.

1. *Négerék* vagy *szudániak* (köztük legnevezetesebbek: a hausszák mintegy 8 millió, mandingók vagy vangarák mintegy 7 millió, kanorik vagy bornuiak mintegy 5 millió, szonrhajok mintegy 5 millió, mabák Vadaiban és Darfurban mintegy 4 millió, odsik Asantiban s a szomszédos tartományokban 3 millió, dsolofok vagy volofok 3 millió, jorubák 3 millió stb.) mintegy 70—75 millió.

2. *Bantuk* vagy *kafférek* (köztük nevezetesebbek a kimbundák mintegy 12 millió, lundák mintegy 5 millió, mukurangák 3 millió, vagandák vagy ugandaiak 2 $\frac{1}{2}$ millió, makalakák 2 millió, zuluk 1 millió, becsuánok 1 millió stb.) Összesen mintegy 75—80 millió.

2. *Pullók* vagy *fullahok* mintegy 7—8 millió.

4. *Nubák* (nyam-nyamok, fundsik, baggarák, sankolok vagy sangallák stb.) mintegy 4—5 millió.

5. *Hottentották* (korák, namák, busmánok, grikák, hererok, akkák stb.) mintegy 200 ezer.

Az afrikaiak összes száma mintegy 170 millió.

VIII. Malaj-polynézek.

1. *Malájok* (jávai mintegy 13 millió, szundai mintegy 6 millió, tagal 5 millió, maláj 4 millió, biszaja 2 millió,

hova $1\frac{3}{4}$ millió, dajak $1\frac{1}{2}$ millió, battak 1 millió, alfur 800 ezer, mankaszar 700 ezer, harafor 700 ezer, timori 600 ezer, bugin 200 ezer, hainan 200 ezer.) Összesen $37\frac{1}{2}$ millió.

2. *Polynézek* (maorik, kanakok vagy havaiiak, számoák, tongák, tahitiak, rarotongák, paumotuk, nukuhivák, mangarévek, fakafák.) Összesen 250 ezer.

A malaj-polynézek összes száma 38 millió.

IX. Oceániaiak.

1. *Pápua* mintegy 2 millió.

2. *Ausztráliai* mintegy 200 ezer.

3. *Melanez* mintegy 150 ezer.

Összesen mintegy $2-2\frac{1}{2}$ millió.

X. Amerikaiak vagy **indiánok** (kicsuák vagy peruiak mintegy $2\frac{1}{2}$ millió, aztek-toltek mintegy 2 millió, guarani mintegy $1\frac{1}{2}$ millió, maya Guatemalában és Yucatanban 1 millió, aymara Boliviában 800 ezer, muysca Columbiában 500 ezer, quitu Ecuadorban 500 ezer, az észak-amerikaiak közt; algonkinok 80 ezer, dakoták 60 ezer, appalachiánok 50 ezer, athapaskák 35 ezer, szonorik 20 ezer, irokézek és huronok 5 ezer stb.) Összesen mintegy 10 millió.

XI. Sarkvidékiek.

1. *Észkimók* (innuit 34 ezer, aleut 16 ezer, kalele 10 ezer, mikmak 2 ezer), 62 ezer.

2. *Szibériaiak* (aino 30 ezer, csukcs 7 ezer, giljek 6 ezer, korjek 4,500, kamsadal 2 ezer, jukagir 1,100, jensiszi osztyák 1,000 stb.) mintegy 58 ezer.

Összesen 120 ezer.

Az emberiség összes száma mintegy 1540 millióra tehető. Ebből a nevezetesebb népek:

I. csoport (100 millió fölül):

1. Kvanhoa (khinai)	230	millió.
2. Fukien	140	„
3. Hindi	100	„

II. csoport (40 millió fölül):

4. Angol	95	„
5. Orosz	80	„
6. Német	70	„

7. Francia	46	millió
8. Bengáli	45	„
9. Spanyol	42	„
III. csoport (20 millió fölül):		
10. Japán	39 ¹ / ₂	millió.
11. Olasz	34	„
12. Kvantung (khinai)	30	„
13. Arab	20	„
IV. csoport (10 millió fölül):		
14. Portugál	18	„
15. Marathi (Hindu)	17	„
16. Telugu (Dravida)	17	„
17. Annamita (Indokhinai)	15	„
18. Tamul (Dravida)	14	„
19. Török	14	„
20. Pendsabi (Hindu)	14	„
21. Jávai (Malaj)	13	„
22. Lengyel	13	„
23. Kaszli (Koreai)	12	„
24. Kimbunda (Afrikai)	12	„
25. Skandináv	10 ¹ / ₂	„
26. Perzsa	10	„
V. csoport (5 millió fölül):		
27. Holland	9 ¹ / ₄	„
28. Guzerati (Hindu)	9	„
29. Oláh	8 ³ / ₄	„
30. Cseh-tót	8 ¹ / ₂	„
31. Kannada (Dravida)	8	„
32. Pullo (Afrikai)	8	„
33. Haussza (Afrikai)	8	„
34. Magyar	7 ³ / ₄	„
35. Szerb-horvát-szlovén	7 ³ / ₄	„
36. Berber (Khámita)	7	„
37. Mandingó (Afrikai)	7	„
38. Szomali (Khámita)	6	„
39. Galla (Khámita)	6	„
40. Szundanez (Malaj)	6	„
41. Görög	5	„
42. Csagataj	5	„

43. Thai (Sziami)	5	millió
44. Tagal (Malaj)	5	„
45. Kanori (Afrikai)	5	„
46. Szonrháj (Afrikai)	5	„
47. Lunda (Afrikai)	5	„

VI. csoport (1 millió fölül).

Ezek közül megemlítjük a következő népeket : afghán és bolgár 4—4 millió, (szerb $3\frac{1}{2}$ m.), finn, mandsu és kirgiz 3—3 millió, — örmény, litván-zmud, volgai tatár és perui vagy kicsua $2\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ millió, (tót és horvát $2\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{4}$ millió), mongol és aztek 2—2 millió, — kurd, albán, ir és guarani-indián $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$, lett, breton, (szlovén), walesi, georgiai $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{4}$ millió, mordvin 1.150,000 héber nyelvű mintegy 1 millió stb.

VII. csoport (1 millió alatt).

Ezek közül említésre méltók : a ezigányok (900 ezer), bászok (800 ezer), bosnyákok (750 ezer), csuasok (650 ezer), kalmükök (570 ezer), gaélek vagy skótok (500 ezer), burjátok, krimi tatárok, az ó-egyiptomiak ivadékai : a koptok, a szir eredetű maronita drúzok (3—300 ezer), votjákok (276 ezer), cseremiszek (260 ezer), cserkeszek (200 ezer), abcházok (130 ezer), tunguzok, jákutok és szibériai tatárok (1—100 ezer), a százezernél is kisebb számú népek közé tartoznak a polynézek, igen sok indián nemzet, továbbá a zürjének (86 ezer), permjások (68 ezer), az egykor 10—15 milliányi asszír-babyloni nép maradványa a khaldok (30 ezer) : a lappok (29,400), az osztyákok (23 ezer), szamojédek (15 ezer), vogulok (7 ezer).

Vegyes közlemények.

Az Aghaz nem és Koroniza ág.

A székely nemek és ágak közül egyedül a maros-székieteket ismerjük. A többi székre vonatkozólag egész az utóbbi időig csak a kászsónszéki *Halom* nemről találtunk említést olyan időből, midőn a nemzetségi szervezet még meg volt a székelységnél (l. *Székely Oklevéltár*. I. 297); a sepsi széki *Achaz* nemet *Kállay Ferencz* megemlíti ugyan, (*Hist. értekezés a ns. székely nemzet eredetéről*, 92. l.), de az illető okleveleket még csak kivonatban sem közölte; a kézdi széki *Jenő* (Jenev, Jenew) nemről és *Bessenjó* (Bessenyew) ágáról szóló XVI. századbéli okmányokat csak nem régiben hozta nyilvánosságra az *alcsernátoni Damokos* család leveleiből a székely történet és politikai intézmények nagyérdemű bűvara *Szabó Károly* (l. *Századok*. 1889. 3. füzet, 203. l.) *Dr. Bodor Tivadar* sepsi-szentgyörgyi ügyvéd úr szivességéből abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy az *Achaz*, vagy helyesebben *Aghaz* nemről most már részletesebben is szólhatunk azon négy oklevél alapján, melyeket lemásolás végett szives volt rendelkezésemre bocsátani. Az első, 1427 május 13-án (feria tertia proxima post festum Beati Joannis Apostoli et Evangelistae ante portam Latinam) Sepsi-Szentgyörgyön kelt oklevelében *Kusali Jakch János*, a három székely nem ispánja, kit *Zsigmond* király csak nem régiben emelt e méltóságra (*gr. Lázár Miklós* 1427. június 19-én találta először székely ispánnak nevezve), bizonyítja, hogy midőn a király az említett napon t. i. Sz. János apostol olajba főzése után következő legközelebbi kedden Szentgyörgy városában

a vele levő rendekkel és Sepsi szék összes előkelőivel (universis senioribus Sedis Sepsi) törvényszéket tartott: *Gidófalvi Bálint* fia *János*, *Barnabás* fiaival *Péterrel* és *Miklóssal* együtt a maga és minden férfiágon levő atyafiai nevében a jelenlevő sepsiszéki előkelők hallatára eléadta, hogy ő és atyafiai a székely nemesek **Aghaz** nevű neméből valók (de vero et certo genere nobilium Siculorum vulgo Aghaz nominatorum) s ezt az említett előkelő székelyek is világosan tudják; akkor ezen a törvényszékben ülő előkelők is egyenként és összesen erősítették, hogy úgy van a dolog, mit hallva a király, ítéletkép kimondja, hogy ha az említett *Gidófalvi Jánosnak* és férfiágon levő rokonainak nemzetségi jogait bárki is kétségbevonná, az a szokott díjban elmarasztaltassék. A másik három oklevél *Bodor Antal* sepsi-széki nemesi jogaira vonatkozik, melyek a *bikfalvi* örökség után az **Aghaz** nem **Koroniza** ágán szálltak rá. A *léczfalvi Bodor* család *Kézdi* szék előkelői — a latin oklevelek „seniorjai“ — közé tartozott; maksai *Békes Adorján* 1560-iki végrendelete szerint, melyet *Báthori Kristóf* 1580-iki átiratában *Gyulay Lajos* úr ajándékából a Székely N. Múzeum őriz, ezen évben *Kizdy* szék hadnagyai („zekes hadnagiok“, „Capitanei“) *lechfalvi Bodor János* és *Pál* voltak. A *bikfalvi* székely örökség birtokában a *Gidófalviakkal* való vérség utján jutottak; az oklevelekből azonban nem tűnik ki, hogy a vérségi összeköttetés minő volt.

Annyi bizonyos, hogy Sepsi szék előkelőinek egy része *Bodor Antal* jogait nem akarta elismerni, noha *Kövér Benedek* sepsi-széki székes bíró és bíró társai előtt igazolta az **Aghaz** nemhöz való tartozását, a kik akkor minden ellenmondás nélkül oda ítélték neki az ezen nem után való birtoklást és tisztséget a széküléssel együtt. *Bodor Antal* a székelyek főtörvényszéke elé vitte az ügyet, melynek a vajda és székely ispán, *Péter szentgyörgyi* és *bazini gróf elnöklete* alatt 1508. decz. 15-én (in octavis festi immaculatae conceptionis Virginis gloriosae) *Udvarhelyen* tartott ülésén bepanaszolta *angyalosi Forró Gergelyt*, *hidvégi Mikó Pétert*, *Borosnyai Ferenczet*, *bodoki Kene*

Lőrinczet,* rétyi Babos Györgyöt, uzoni Mikó Mihályt,** Szentkirályi Farkas Pétert, Szenthmeriai*** Hegyes Jánost, és Sándor Mihályt, hogy „ámbar ő a sepsy széki Bikfalva községben a székely nemesek *Agház* nevii igazi és két-ségtelen nemének *Koroniza* ágán örökségi joggal bir: ezek mindez ideig nem akarták neki kiadni nemzetsége-nek tisztségeit (honores suae genealogiae) s megtagadták azokat tőle jogainak nyilvános sérelmére és kárára.“ A törvényszéken megjelentek az alperesek is személy szerint s Bodor Antal panaszára *Forró Gergely* a maga és tár-sai nevében azt válaszolta, hogy emberi emlékezet óta senki sem tud arról, mintha Bodor Antalt és elődeit ama nemzetség előjogai megilletnék s nem is hajlandók kiadni neki a szóban forgó székely tisztségeket (honores Siculicales), míg nem látják arra vonatkozó jogait. *Bodor Antal* ezzel szemben hivatkozott arra, hogy ő már az elmúlt időkben közölte a jogairól szóló okmányokat néh. Kövér Benedekkel, Sepsy szék akkori birájával és társaival s ezek alapján jogai elismerésének jeléül, miután letette az esküit, hogy a székely nemesek *Agház* nevii igazi neméből való, a szokott jutalmakat is megkapta tőle Kövér Benedek. Egyszersmind szavainak igazolására bemutatta a törvényszéknek Kusali Jakch János egykori székely ispán főntebb ismertetett levelét. A törvényszék, mielőtt ítéletet hozna Bodor Antal leszármazása felől, a három székely nem régi szokása szerint szükségesnek látta néh. *Kövér Benedek* fiának *Lázárnak*, Sepsy szék ez idő szerinti birájának**** kihallgatását s e végből a vajda a törvényszékből

* Bodoki Kene Lőrincz valószínűleg azon *Chene* (Khene) ivadéka, ki 1348-ban a „Sebes kerület“ székelyei részéről már két társával együtt tiltakozott Hidvégi Mikó és Domokos fiainak Zsombor és Gerebencz (Bikszád és Mikó-Ujfalu) községek birtokába való beiktatása ellen. (Szék. Okl. I. 56.)

** Nyilván egy személy azon *Mikó Mihálylyal*, ki 1506-ban az agyagfalvi nemzeti gyűlésen Sepsi szék egyik követe volt

*** *Vagyis szemerjai*. Hogy *Szemerja* csakugyan annyi, mint: *Szent-Mária* vagyis a Róbert Károly idejében készült pápai regisztrumok *Sancta-Mariaja*, tanusítják bizonyos kétségekkel szemben a következő adatok: 1559-ben említettik „Zenthmariazzoni“ Geréb János, 1580-ban, „Zentmariaszonyi“ Geréb János és István, 1578-ban „Zemeriazzonyi“ Geréb János és István, 1586-ban és 1588-ban „Zemeriaj“ Geréb János és István. (L. az illető okleveleket a Székely N. Múzeumban) A szemerjai Gerébek az árapataki Gerébekből a XVI. század első felében váltak ki s a mult századig virágoztak.

**** A hessenyei és gidófalvi Kövér családból a XV. századbéli *Kövér*

keltezte meghagyja *Ilyefalvi Laczok Mihálynak**, azon előkelő sepsi-széki székelynek, ki az 1506-iki agyagfalvi nemzeti gyűlésen Sepsi szék egyik követe volt, hogy kérdezze ki *Kövér Lázárt* a felől, vajjon *Jakch János* egykori székely ispán szóban forgó és néh. *Kövér Benedek* s a többi sepsi-széki bíró előtt bemutatott és kihirdetett levele megerősítette-e *Bodor Antalt* az **Agház** nem **Coroniza** ágában?

Laczok Mihály vevén a vajda levelét, *Forró Gergelynek* és *Bodor Antalnak* napot és helyet tűzött ki *Kövér Lázár* tanuvallomásának meghallgatására, melyről a vajdát ugyanazon 1508-ik év decz. 29-én (feria quinta in foesto sancti Thomae Apostoli, azaz Martyris vagy Episcopi) Szotyorban, a kihallgatás helyén kelt levelében értesíti. A felek közül megjelent *Bodor Antal*, *Forró Gergely* helyett a testvére *Forró Simon*; Sepsi szék nemesei közül pedig *Kiljéni Cziriak Balázs* és *Szentiványi Apor Lukács*, a kik előtt *Kövér Lázár* akkép vallott, hogy midőn apja *Kövér Benedek* Sepsy szék bírójá volt, *Bodor Antal* bemutatta nemesi jogairól szóló levelét és kihirdette s akkor senki ellen nem mondott, miért is az apja oda ítélte neki az **Agház** nemben való békés és háborítatlan birtoklást és tisztséget a széküléssel egyetemben s ezért a szokott díjt is megkapta. *Kövér Lázár* vallomása *Bodor Antal* és elhalt testvére *Bodor Pál* javára döntötte el az ügyet; a kimenetel felől az alperesek sem voltak többé kétségben s azért az ítélethozatal alkalmával, melyet a vajda a következő 1509-ik év vizkereszt napján Brassóban mondott ki, távol maradtak; csak negyednap mulva, január 9-én jelent meg közülök *Hegyes János*, *Sándor Mihály* és *Kene Lőrincz* s új ítéletet kértek, de azzal sem nyertek, mert az új ítélet örökös hallgatást parancsolt nekik s eltiltotta őket *Bodor Antal* további háborgatásától.

Benedeken és fián *Lázáron* kívül még *Gyödfalvi Keover Jánost* is „szekes bírónak“ említi Sepsyben a Székely N. Múzeum egy 1542-iki magyar nyelvű oklevele.

* A *Laczok* család Ilyefalván és Árapatakon volt birtokos. Az utóbbi ágból a „Székely Oklevéltár“ egy 1510-ki okmánya *Árapataki Laczok Györgőt* említi.

Az *Agház* nem a székelységnek valószínűleg azon elemeihez tartozott, melyek a törökségből vették eredetüket; megfelel az *Oghuz* névnek, azon török törzs névének, melyből a kun, ozmanli és turkomán nép származott; az *Aghaz* és *Oghuz* közt hangtanilag az a viszony, a mi van az *Apor* s a régebbi *Opour*; az *Akadas* és *Kadics* (Kadicsfalva, régen Akadasfalva) vagy *Kadicsa-Kaducsa* között. Ilyen beolvadt török elemekre mutat a Jenő nem *Bessenjó* ága is, mely magán hordja eredetének bélyegét és megmagyarázza azon föltűnő körülményt, hogy a sepsiszéki *Bessenjó* falu sohasem volt várbirtok, noha a bessenyők egész Magyarországon, így Kézdi szék szélén is a szentléleki vár környékén és Csikban Lázárfalván koronajóságokon telepítették le s várjobbágyok voltak. E törökségnek a későbbi családnevek közt is számos emléke maradt tenn, p. *Bakcsi* (v. ö. a krimi tatárok egykori fővárosa Bakcsi-Szeraj nevével; a. m. büvös, bübájos), *Becsek* (bödsek, böcsek = bogár), *Bodor* (budur = rövid, törpe), *Csulak* (félkaru), *Donát* (a. m. ékes), *Kondrát* (a tatároknál egy nemzetség neve „Kungrát“ alakban), *Köpek* (a. m. kutya), *Kurkó* (a. m. Kurkak, Kurkan = félénk) sat. A székelység ezen keveredése bessenyő s más török elemekkel legalább is egykoru mai lakhelyükön való megtelepedésükkel, de mindenesetre megelőzte a magyar monarchia szervezkedését, mert azon bessenyők, a kik ezután költöztek a székelyek közé, bár nyelvileg beolvadtak ezekbe, miként *Karatnán*, *Szentléleken*, *Száraspatakon* és *Kantán*, politikailag külön szervezetet képeztek s a királyi várak hatósága alá tartoztak. (Az Achaz nemről szóló oklevelek az 1509-ki ítéletbe foglalva a.-csernátoni Csernátoni Ferencz ítélmester 1782. ápr. 29-én Maros-Vásárhelyen kelt átiratában maradtak fenn. Ezen átirat jelenleg dr. Bodor Tivadar úr tulajdona; a Székely N. Múzeum számára másolatot vettem a négy oklevélről, — egész terjedelmükben a Székely Oklevéltár III. kötetében fognak napvilágot látni.)

(ng.)

A homárka név eredete.

A rétyi nyírben a Feketeügytől kezdve Magyarós felé délnyugati irányban vizenyős talajon, a „Kutoj“, „Csilányos“, „Örmény“, „Ingoványos“, „Sásos“, „Szentegyház“, „Salamon“, „Bokros“ sat. nevű tavacskák mentén egy 11—14 méter széles és 2 méter magas homoktöltés húzódik végig, mely a múlt század óta az irodalomban *hunn árok*, *hunnok árka* név alatt említették, a nép azonban úgy a múlt században, miként ma is *homárká*-nak nevezi. Benkő József, Kállay Ferencz, Orbán Balázs és mások a „homárka“ névből kiindulva, mely szerintök a „hunnárok“ elrontása, a hunn korszak maradványának tartják e töltést. A népmonda szerint, melyet egy magyarósi pásztortól hallottam, a homárka még a székelyek ide származása előtti időből való; óriások készítették, „kik az embert mañhástól karinczába (köténybe) vették s egyik hegyről a másikra léptek át.“ E monda aligha keletkezett székelyek között; úgy sejttem, szláv eredetű s ha az, némi fényt vet azon időre, a mióta a homárka meg van. A magyarósiak ugyanis, mint Benkő mondja, még a múlt században is *Csöszárkának* nevezték a töltést* — ma már itt is „homárkának“ hívják — ez az elnevezés pedig kétségkívül ezen vidék egykori szláv lakosságától maradt fenn, attól a Szlávságtól, melytől a környék *Balaton, Borosnyó, Ladócz, Várnicza, Kovászna, Miskepatak, Lisznyó, Pilis, Piliske* s más *helynevei származnak*. A „Csöszárka“ név pedig annyit jelent, mint: „ördögárka“ s bizonyos, hogy bensőleg összefügg a röntebbi mondával; mindegyik mythikus lényeknek tulajdonítja a töltés ké-

* „... ad meridionales terrae Siculorum fines, a terreno pagi Réty, sedis Sepsi, *Tsere-Domb* nominato, incipit fossa arte facta et *Hon árka* (vulgo *Hom árka*) adpellata, transitque per silvestrem tractum pagi Magyarós (ubi eadem fossa *Tsösz árka* vocatur.)“ *Imago incl. in Transs. Nationis Siculicae hist. politica.* Cibinii et Claud 1791. pag. 17.

szítését. Annyit tehát konstatálhatunk ezek után, hogy a homárkát már az egykori szláv lakosság is ismerte s a készítése minden esetre megelőzi a székelyek letelepedésének korát. De a szlávok műve sem lehetett. A „csőszárka“ vagyis ördög árka név csak félig szláv; utórészét épp úgy nem vehetjük egynek a szláv „jarek“, „jarik“ = árok szóval, miként a „homárkában“ sem kereshetjük a magyar „árok“ szót. Mert ezen mindenesetre barbárkori készítményben nyoma sincs az ároknak, hanem az egész töltésből áll. Töltés van a rétyi nyírben s a töltés maradványai konstatálhatók a magyarósi határban. A „Csőszárka“ és „hom-árka“ névben egy olyan közös eredetű szónak kell rejleni, mely kifejezi a töltés fogalmát. Ilyen pedig a török *arka* = hát szó. De ez aztán a „hom“ szó eredetére is rávezet. Nem a „hun“ szó elferdítése az, a mi — tekintve a hunn hagyomány folytonosságát — alig volna elképzelhető, hanem a török a *kom*, *kum* = homok, fővény szónak tájszólási változata; „homok-hát“, „fővény-hát“, a mely elnevezés teljesen ráillik egy homokból készült töltésre. Ezt a nevet — úgy látszik — a szlávok már készen találták s ebből alkották meg élénk képzeletük hatása alatt, mely minden ilyen készítményt az ördög művének tulajdonít, a „csrtszarka“, „cserszarka“ nevet, megtartva benne a török „arka = hát, vagyis töltés szót.

(*ka.*)

Szláv nyomok Háromszéken.

A háromszéki székelység nagyon különböző elemekből alakult. A szorosán vett székely vagyis főntebbi fejtegetéseink alapján hunnokkal vegyült magyar elemek kívül fennmaradt emléke az egykori *moksa-mordvinoknak* a nyilván általuk alapított Maksa község nevében; tőlük származik a Fekete-ügy (németül: Schwarzwasser, az oláhoknál fennmaradt szláv néven: Cserna-Voda) az az fekete-víz neve is, melyben az ügy = moksa-mordvin: vegy az

az víz; (a mordvin nyelv erza dialektusában már: „vetszja“). A *törökséggel* való vegyülésnek is számos nyoma van. A helynevek közül az imént említettük a rétyi homárkát; ide számíthatjuk az erdővidéki Uzonka patakot (tör. uzun = víz, folyó is). Ezeken kívül jelentékeny tömegű szlávtság is olvadt a háromszékiekbe. Nyoma van ennek a családnévemben, minők p. a papolezi Szalad és Gruzda, a gelencei Mihálcz és Baricz, a kovásznai Bogdán, Vajna sat. székely családok nevei, bár a székelyeknél a vezetéknevek csak a XV. század második felében kezdtek állandósulni, tehát olyan időben, midőn a szláv elem beolvadása már rég megtörtént. Még több emléke maradt a helynevekben. Ide tartoznak: az egerpataki Balaton nevű tavacska (a. m. blato = sár); Borosnyó, régen Buruznou község (a. m. breznovo, bruznovo = nyires) s ugyanennek határában Ladócz tető (a. m. ladoc = jeges) és Várnicza patak (a. m. vranica = varjas); Esztelnek község, egykor Izkulnuk (a. m. szkalnik = sziklás); Gelence község (a. m. glinica, glnica = agyagos), ugyanitt a falu egyik részét Szaladár-nak (a. m. szladar = malátás hely) nevezik; Kovászna község (a. m. Kvaszna = savanyu) s ugyan ennek határában Miskepatak (mizka, mjzka = nedvesség), Pilis (a. m. ples, plis = kopasz, kopár) és Pest (a. m. pest, pec = kemence); Kálnok (a. m. Kalnik = iszapos, sáros); Lisznyó, régen Lizon (a. m. lisznava = fényes); Osdola régen Izdula (zdela, zdula = hosszúság), ugyan e község határában Kopoló patak (a. m. kupelu = fürdő); Lipsa hegy (a. m. lipsava = bársas) és Putna vize (a. m. zavaros); Papolecz (a. m. papulec = nyárfás hely) s ugyan itt Pojána hegy (a. m. poljan = mezei, azután: erdei legelő); Piliske Sepsi-Szentgyörgy, Bikszád és Nyén határában s a Nemere közelében (a. m. plis, ples = kopár, kopasz); Polyán község (a. m. polyan = mezei, erdei legelő); Szaláncz Bereczk határában (a. m. szlanicza = sóshely; v. ö. ugyanitt „Sósmező“); Velence, régen Venecze, Lemhány falu egyik része (a. m. vlnica = hullámos, vizáradásos hely); Dálnok (a. m. dalnik, dalanuk = árkos hely); Gerebencz, régen község, ma patak neve (a. m. Greben, grebenic = hegygerincz); Peselnek (a. m. peselnik, pusulnik =

gyalogos, — a község egykor várirtok volt, még a legújabb időben is Felső-Fehérmegyében tartozott, tehát hajdani lakosai kétségkívül szláv eredetű várjobbágyok voltak.) Meglátszik a szlávokkal való keveredés a háromszéki beszéden is; legalább ennek tulajdonítom némely, különösen orbaiszéki községnek előszeretettét azon sajátosság, jésített é hang iránt, mely az általános hosszú zárt é helyett olyanformán hangzik, mintha rövid közép *ë-t i*-vel vegyítve ejtenének ki, p. szép, édes, kérem (szép, édes, kérem) sat. Pontosan nem tudom az egyes községeket, melyek *e* hangot használják; annyit azonban általánosságban megjegyeztem, hogy elterjedési köre összeesik a szláv nevű községek vidékével.

(ng.)

Daczó Ferencz sírfőlirata.

A sepsi-szentgyörgyi ref. templomban, a déli oldalon egy homokkőből készült régi siremlék van befalazva, mely a padoktól eltakarva, még a szorgalmas templomlátogatók közül is többek előtt ismeretlen. A sírkő az 1602-ben Medgyesen elhalt sepsi-szentgyörgyi Daczó Ferencz emlékére készült és czimerrel s latin főlirattal van ellátva. A czimer renaissance-paizsban koronából féltesttel kiemelkedő s jobbra néző párduczot ábrázol, jobb lábában kivont széles és rövid sarló forma görbe kardot tartva, előtte két águ tulipánnal. A paizs alatt, mely négyszögű keretbe van foglalva, a keret jobb és bal sarkában egy-egy virág látható. A czimer alatt soros főlirat, felső szélén és mindkét oldalán szintén főlirattal. Ez a következőkép hangzik:

ENSIBVSINVA

Czímer

MEREVOCATPATRIACHARAVALE

RIIS DVM PRO TE PATRIA PVGNATI

HIC IACET G△ D△
 FRANCISCVS
 DACZO DE SEP
 SISZENTGEOR
 GI△ QVI OBIIT
 IN VRBE MEDI
 ENSI ANNO LV
 AETATIS SVAE 25
 JAN△ANNO VE
 RO SALVTIS

1602

SCIOQV@REDEMP
 TOR MEVS VIVIT

(ng.)

Magyar díszítési motívumok a Székelyföldön.

I.

ermészetadta kincsekben, eredetiségekben és különlegességekben oly gazdag Székelyföldünknek jellemző s valódi nemzeti kincset képező vonása az, hogy lakói a régi nemzeti sajátságokat nyelvben, szokásokban és műipari tekintetben, daczára kiválóan tanulékony jellemüknek, sokkal inkább meg tudták tartani a civilisatio egyenlítő és összeolvasztó erejével szemben, mint hazánk bármely vidéke. Nyelvész úgy, mint történész; archaeolog úgy, mint művész és műiparos, kimeríthetlen kincses házát találja itt régi és ma is létező nemzeti sajátságainknak s műemlékeinknek. A tájszólások, mondák, népszokások, helynevek, egy szegényes falusi templom és egy régi nemesnek ládafiókja: mind-mind élő tanúi a multnak, és adat nemzetünk s fajunk történetéhez. A rohamosan haladó civilisatio ugyan, eljutva a legelrejtettebb zúgba is, sok sajátságos vonást kezd már eltörölni nemzeti művelődésünk nagy kárára, melyek azonban ma még kevés munka és fáradság árán megmenthetők az enyészet és örök feledéstől. Ily elenyésző s lassanként feledésbe menő nemzeti kincs a sajátos régi traditiokon nyugvó *magyar díszítési modor is*, melyet a puritán egyszerűség s az idegen szeretete már majdnem teljesen elölt; de annyi bizonyos, hogy a gyakorlatból egészen kiszorított.

Ezen gyakorlati élet teréről egészen letűnő díszítési modornak általam ismert és rajzban összegyűjtött régi és újabbkori emlékeiről akarok a következőkben szólni, hogy a lábrakapott idegen, sivár díszítő modorral szemben érvényre emeljem a Székelyföldön még oly gyakran előjövő nemzeti-nek tiltakozó szavát.

A Székelyföld nagy részét beutaztam és több százra menő régi és újabb iparművészeti termék rajzát gyűjtöttem össze, melyek a Székely Nemzeti Múzeum gyönyörű himzés-gyűjteményével együtt,—felhasználva még a kultuszminiszterium kiadványát, a „Magyar házi-ipar díszitményeit“ s az 1881-ik évi országos nőipar-kiállítás, valamint alföldi czifra szűrők és subák műalakjainak megfigyelése által keletkezett tapasztalataimat: képesítettek a magyar díszítő styl jellemző sajátságainak és törvényeinek levonására és megállapítására. Mielőtt kitéűzött czélomhoz híven, a székelyföldi, általam ismert magyar díszítési motívumok leírásához fognék, szükségesnek tartom, a jellemző sajátságoknak e helyen való felsorolását. E nemű tanulmányom összes eredményét egy önálló munkában vagyok ugyan legközelebb a nagy közönség elé bocsátandó, mindazonáltal, noha jelentek meg belőle egyes mutatóványok* lapokban: még sem tartom fölöslegesnek e helyen nemzeti díszítési modorunknak általam megállapított sajátságait legalább kivonatilag közölni.

Minden díszítési modor anyagát mértani alakok, egyenes és görbe vonalak combinatioja, a növényvilág számtalan fájának levelei és virágai, állatok, természeti, részint már ipari tárgyak, az ember- és képzeleti (phantastikus) alakok képezik. A magyar modor azonban a mértani vonalak combinatioin kívül leginkább a növényvilágot használja fel: mert az állat-alakok ritkák, s alighanem idegen, német befolyás szülöttei, az ipari tárgyak azonban, mint virágvázák, kosarak stb. már inkább gyakrabban jönnek elő, különösen a XVIII. század végétől a jelenig.

Úgy ember-alakok, mint a mohamedan stylek kivételével majd minden modorban honos phantastikus ember-állat alakok pedig a magyarban soha sem fordulnak elő. Hazai műipari termékeken, különösen cserépedényeken gyakoriak ugyan; de úgy ezek, mint a tájképes előállítások, idegen bevándorlott mesterek művei, melyekkel a nemzeti egészséges styl-fejlődést megakadályozták, s útjáról leterelve — majdnem egészen elnyomták.

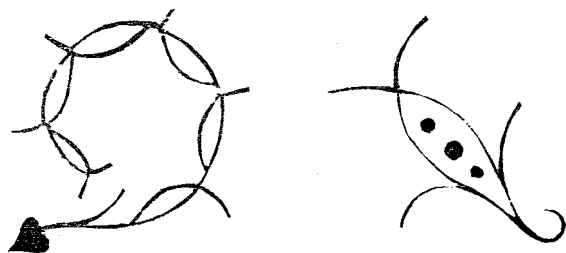
A mértani, különösen egyenes vonalakkal alkotott díszítések nem mutatnak fel oly rendszeresen kifejtett, szembe-

* A „Székely Nemzet“ 23., 24., 25. számai, a „Nemere“ 14., 15., valamint a „Magyar Ipar“ ez idei számaiban.

tűnő motívumokat, mint pl. a különböző stylek meanderei, mert csak a díszítés kezdetlegesebb alkotásai, s ha egyáltalán valami stylhez akarnók sorozni, úgy a rég letűnt román friesek alakjait lelhetnők fel bennök. Az ily egyenes vonalú ékítmények többnyire csak fehérnemű-szövésnél alkalmaztatnak, s bár számtalan combinatióban lelhetők: még sem képeznek semmi jellemző, a már ismert stylektől elütő csoportot. Legszokottabbak a sachtábla, a dült négyszög (Raute), melyek mindketteje fries díszül használtatott a román stylben. Hasonlólag románkori maradványnak látszik a tág kiterjedésben használt félköríves fries is, mely megszokottabb, s a hullámvonalon kívül, mondhatnám egyedüli görbe vonalú mértani díszítésünk.

Festett bútorokon körfonatokat is találtam, melyek azonban két félköríves friesre vihetők vissza.

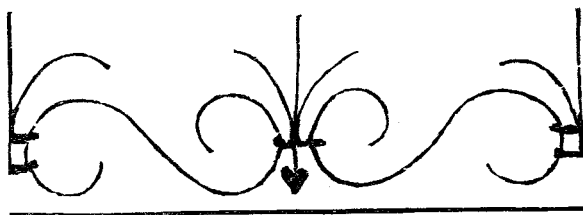
A magyar díszítési modor elemeinek lényeges alkatrészeit azonban nem a mértani combinatiók, de a növényvilág adja. A magyar stylizáló, idomító sajátság, mely már a román styl korában e modor gyöngyeit teremté, a növényvilág alakjainak felhasználásával érvényesülhet leginkább; azért fel is karolja az alkalmas eszközt oly annyira, hogy csaknem kizárólag ott keresi díszítési alakjait. Főként azonban itt is csak a virágokat kedveli, belőlük alkotja a kevés változatosságot mutató szárazakkal az egész díszítést, mert a leveleket jóformán csak kisegítőnek, ürtöltőnek használja.

1. ábra.

A szárazak között legegyszerűbb, s talán legmagyarosabb a sarkok díszítésére mintegy odavetett, magánosan használt csigavonal, mely alighanem legősibb, talán népvándorlási forma.

A csigavonal után megszokottabb egy szintén magánosan álló, többnyire szívből kiinduló szárállás, hol két szárból, négy virág fejlődik ki, melyek mintegy súlyoknál fogva, kétfelé lehúzzák, s így meghajlítják a szárat.* Ezen alakját a szárnak, mivel egy tő virághoz leginkább hasonlít; *virágtőnek* nevezhetnők. (1. ábra.) Nagyobb függélyes terület díszítésére azonban kötött virágcsokor is használatos, különösen a jelen századi műdarabokon, s ekkor az egyes virágok a középvonalból kifejlődő, gyengén kétfelé hajló száron nyugsznak, mely szárok csak ritkán mutatják a magánosan használt csigavonal, vagy a görög-római voluták formáját. Ily virágcsokroknál a szárok nem levélhónaljából nőnek ki a középszár két oldalán, hanem kötésből, mely czérnát, vagy szalagot utánozzon, bár mindig szemlélhető. E kötés azonban nagyon

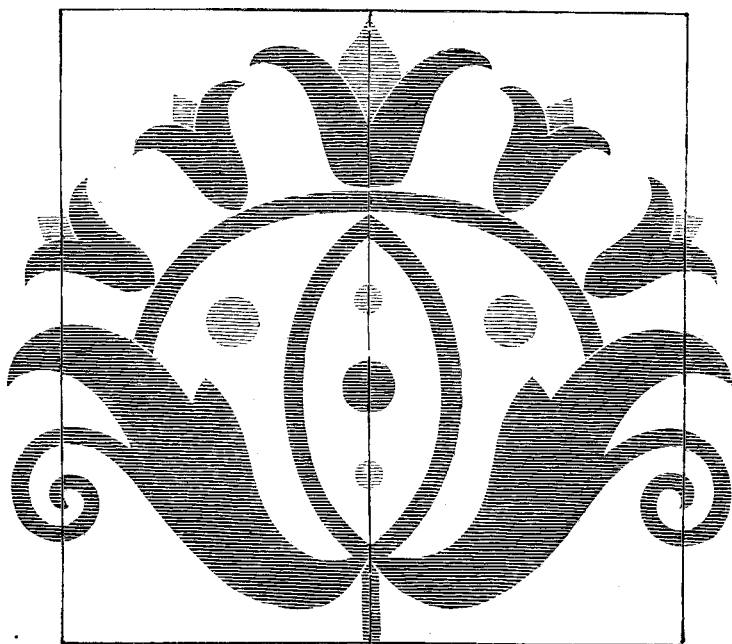

2. ábra.

elűt a renaissance s kivált a XVI. Lajos korabeli idyll-styl kötőszalagaitól, mert nem utánozza a szalag természetes menetét, hanem csak jelzi a kötést. (L. a 6. ábrát.) A vízszintesen álló hosszabb fölületknél a szárok menete, a hullámvonalból alkotott főszárral kétfelé kellemesen hajló mellékszárakat mutat, melyek virágokban végződnek. Itt már gyakori a renaissance-voluta, különösen a finomabb kivitelű himzéseknél, bár a festett butorok szalag-alakú díszítései szintén nélkülözik. Általában a szalagoknál megszokottabb beosztás és szármenet az, ha két-két *S* alakú s két volutából álló szár közül egy három virágos csokor nő magasabbra, mely csokor a két oldal-volutával szintén kötéssel van egybefoglalva. (2. ábra.)

* A két szár egyike balról jobbra, s a másik jobbról kiindulva, balra hajlik, mi által egymást metszve, kettőjük között egy mandola-alakú üreg képződik, mely két körszeletnek szembefordítása által is képezhető.

A növények legszebb része a virág; azért a magyar is, elütően a classicus modortól, ezt tette legfőbb alkatrészeül díszítéseinek. A virágokat azonban nem törekszik természet-híven utánozni, hanem, említettem nemzeti vonásánál fogva, csak stylizálva alkalmazza. A stylizálásnál a virág háromféle állásban szerepel: egészen szembe (en face), oldalt (en profile) és távlatilag. Úgy a profil, mint távlati képei a virágoknak, szigorú következetességgel mindig szimmetrikusak, habár

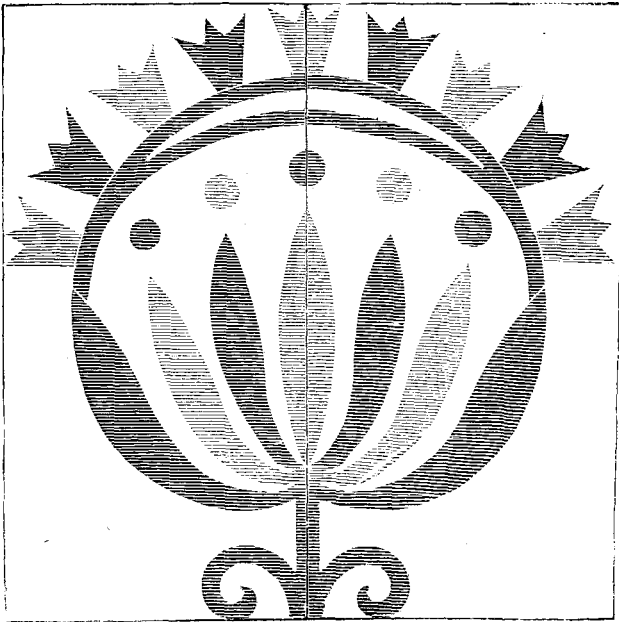
3. ábra.

néha a helyes stylizálás rovására nem épen lényeges és jellemző, de gyakran esetleges vonások érvényesülnek is.

Díszítési modorunk stylizált virágai között legősibb, a jelenben is leggyakrabban használt *rózsa*, mely már a pilini Leshegyen kiásott pogány sír boglárainak is egyedüli virága.* A rózsa után legrégebb a buzavirág és szegfű; majd a tulipán, melynek alakjai a stylizált rózsabimbóval

* Lásd: A „Sz N.” 23. számában mutatványul közölt történelmi részét „Magyar díszítő styl”-emnek és Arch. közlemények IX. kötet I. füzet rajzait.

számtalan átmeneti formát alkotnak, úgy, hogy akár a rózsából, akár a tulipánból fejlődöttnek gondolhatjuk. A tulipánnak kifelé hajlott levélhegyű alakjai igen közel állanak a fehér és tüzes liliumhoz, mely inkább csak az újabb időben, e század folytán játszik kiváló szerepet; azért itt is vannak átmeneti formák, ép úgy, mint a buzavirág és szegfű között. A XVIII-ik században, vagy tán még előbb, nagy divatban volt az őszi rózsza, kivált cserépedények díszítésénél, mely ismét a már jóval régebben szereplő napraforgóval

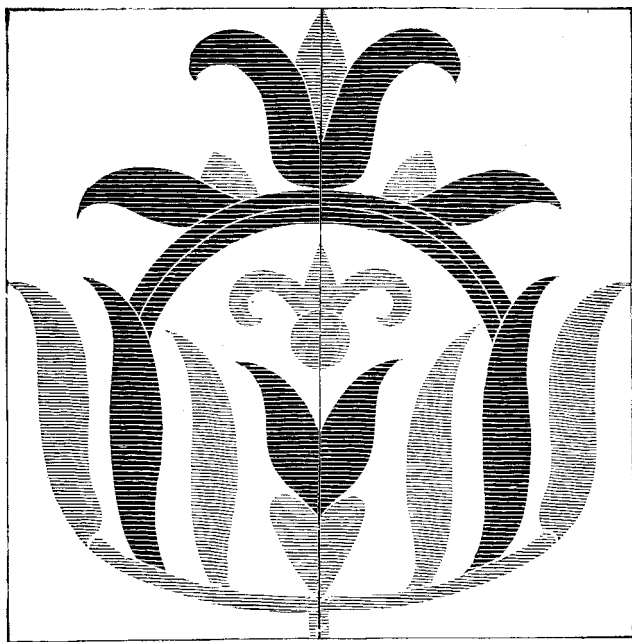

4. ábra.

képez átmeneti alakokat. Általán e fészkeseknek igen szép néhány oly virágalakja van, melyeken felismerhető a család, de nem az egyes virág. (3., 4. és 5. ábra.) Igen szokott volt már régen a nefelejcs is, mely különösen az erdélyi zománcz kedves virága. Említett virágokon kívül előfordul még régebben is a turbán lilium, s ujabban a gyöngyvirág, a narcis, szalmarózsa és rézvirág is. Festett butorokon a gyöngyvirág különösen elmaradhatlan.

A virágok mellett, az okvetlen szükséges változatosság elérésére, nemzeti díszítési modorunk levelet is használ mel-
lékesen. A levélformák között szintén a rózsza stylizált levele
a leggyakoribb, melynek mintegy ötven, egymástól többé-
kevésbé elütő alakját ismerem. Azonkívül a szegfű hosszú,
tagozatlan szélű levelei is gyakoriak a szintén előforduló
stylizált acantuslevél mellett, mely alkalmasint csak a rózsza-
levél profiljének megvékonyított megjelenése.

Az állatalakok között madár, kecske, szarvas* találha-
tók, míg egyéb természeti tárgyak ornamentül felhasznált

5. ábra.

képei többnyire kétfülű virágvázákat, kelyheket, vagy néha
kosarat ábrázolnak.

Meg kell még említenem, hogy a szivalak is nagy
szerepet játszik ornamentikánkban már ősidőktől fogva.**

* Az Archaeologiai közlemények XIII-ik kötetének 1-ső füzetében a
49-ik lapon Mailáth Béla „Agyagiparunk Történetéből“ című értekezésében
ezeket mondja a magyar felvidéki cserépdíszítésekről: „Az állati díszítés gyá-
koribb tárgya a szarvas, az éjszaki megyékben a zerge, sas, kivált a szepesi
és lipthói kupákon.“

** Lásd: A „Székely Nemzet“ ez idei 23-ik számát.

II.

A székelyföldi magyar motívumok leírásánál bizonyos, az áttekinthetőség szempontjából elkerülhetetlenül szükséges csoportosítást *tárgy és hely szerint* láttam legcélszerűbbnek; azért a következőkben *templomi mennyezetek-, chorusok-, oltárok-; templomi és világi használatra szánt tárgyak himzési-; cserép-edények-, s végre házi butorokra osztva csoportosítottam.*

Az általam ismert székelyföldi templom-mennyezetek mind a XVII. és XVIII-ik századból, tehát a renaissance egyetemes elterjedésének idejéből valók. Meg is látszik rajtuk a divatos modor; mivel azonban festőjük nem tudott egészen megszabadulni a nemzeti s helyi, ornamentális műalakoktól és műgyakorlattól: nem hagyhatom megemlítés nélkül őket, ha a Székelyföld magyar motívumait felsorolom.

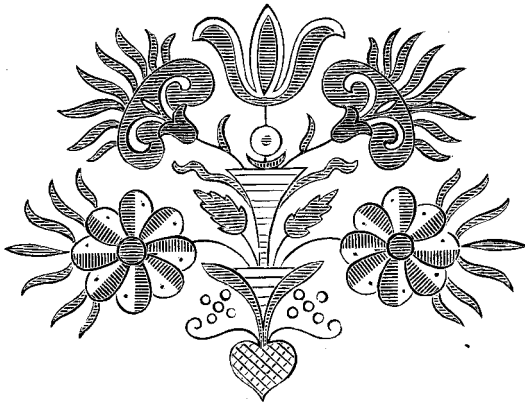
A legrégibb, általam ismert templom-mennyezet a csikdelnei. A régenre három falu tulajdonát képező késő góth stílusban épült, vagy renovált templom fenyődeszka-négyzetekből alkotott festett mennyezetén 1613. évszám áll. A négyzetekben mintegy 14 díszítési motívumot találtam, melyek nagy részén az eredeti magyar jelleg felismerhető, bár a renaissance acantus-virágával és leveleivel, meg különböző rosetteivel váltakozva jönnek elő az egyes magyar díszrészletek. Az egyik négyzetben széles száju törpe kehelyből nőnek ki a csupa szegfű-, bimbós és virágos száruk, középen legfölül egy széles tálalakú virágalakkal. Más, hasonlóan virágvázából kinövő csokornak felső legnagyobb virága szintén szegfű, míg mellette két kisebb nyolcz szirmu rosette alatt két kisebb szegfű és buzavirág egészíti ki a szegfű-levelekkel

alkotott csokrot. Egy más, symmetrikusan, szintén két egyenlő részre osztható négyzet közép szegfűje alatt és fölött, két-két nagy acantuslevél közén, a folyondár virágát látjuk; míg egy másikon felső nagy virágul oly, a rózsza és tulipán közti átmeneti alakot, mely már az assyr, kőbe faragott ornamentális alakok között is feltalálható.* Egy ily symmetrikus elrendezésű, s öt nagy virágból alkotott csokor középső, felső, valamint két alsó virága buzavirágot ábrázol. A csigavonal alaku szárak egyikének fővirága szintén szegfű, a többinek négyszirmu rózsza vagy renaissance acantusvirág. Némely négyzetnek középső nagy rosetteje által üresen hagyott sarkait a rosetteből kinövő kisebb, leveles tulipánok töltik be: míg másan e kis virágoeskák a sarokból nőnek befelé. A mennyezettel egy időben készült a szószék és a sekrestye ajtaja is, melyek díszítései hasonlóan a renaissance keverékét mutatják a magyarral. Színeit tekintve, a világoskék és többnyire contourvonalnak használt sötétkék mellett legtöbb helyet foglal el a piros és zöld, s csak keveset a sárga.

Idő tekintetében a delnei után a m. dályai ev. ref. templom hajójának mennyezete következik, melyen festési évszámul 1630-at találtam. E mennyezet négyzetein a díszítések piszkos szürkés körvonalaikkal többnyire a négyzet átló irányában, egy sarokból kiindulva alakítvák; noha úgy a két egyenlő félre osztható symmetrikus csokor, mint a négyzet közepéből rosetteszerűen kifejlődő elrendezés is elég gyakori. Több négyzet fővirágja rózsza és tulipán. Sajátságos és általam eddig máshol nem észlelt egy négyzet elrendezése, melynek szivből kiinduló csokra tollesomót, páva-, vagy pulykafarkat utánoz s a négy szélső rózsza a tollesomóból látszik kifejlődni. Ily tollakból alkotott legyezőforma több négyzeten is előfordul, többnyire azonban virágok helyén és meglehetősen természetű alakban. Egy négyzetnek átló irányában haladó szárán valami fészkes virág, míg másikon narcis látható. A narcis vagy havadi festett alakjai között a virágszirmok végén hegyezett azon visszahajló alak, mely e mennyezeten látható, ma is ismeretes az asztalosok előtt, de

* Owen Jones: „Grammatik der Ornamente“ XIV. tábláján.

még a brassói körfal tornyainak egyikében szintén láttam egy, hasonlóan a XVIII-ik században festett virágcsokorban. A piszkos szürke színű körvonalak mellett a piros, kék, zöld és sárga szín is előjön. Megemlítem itt még a templom bejáratánál perselyül szolgáló kis ládikó festését is (6. ábra), melyen szivből kiinduló, szimmetrikus virágcsokor legfelső virága tulipán, míg mellette két oldalt egy-egy szegfű és narcis, vagy ökörszem aranyvirág (*Chrysanthemum Lecanthenum*)-nak piros, fehér és barna színben festett alakja képezik a kötött csokor kiegészítő részeit. Készült 1832-ben.

6. ábra.

A harmadik s időrendben a m. dályai után következő mennyezet a csik-somlyói, búcsújáró Salvator-kápolnának dongabolt-alakban kivitt, fenyő-deszkára festett mennyezete. E kápolna helyén, vagy közel hozzá állhatott a szt. István által épített régi kápolna, de a ma álló csúcsíves épületke semmi esetre sem az, mint a hívók nagy serege regéli. Belső berendezése pedig festett mennyezete, chorusa és oltáiraival a XVII-ik század modorát mutatja; miért is a falon bevéselt „Renov. 1678“ alkalmasint az utolsó renoválás idejére vonatkozik. A mennyezet több deszkáján különböző szentek ábrázolva latin felirások és renaissance díszítések között. A choruson középett Mária Jézussal, s két mellette levő táblán szt. István és szt. László gyenge kivitelű, fes-

tőjükül csak egyszerű asztalost sejtető képei láthatók. A mennyezet első osztályán négy hosszukás négyszögre vannak festve a díszítések, leginkább szegfű és rózsá alakokkal. Az egyik négyszögön egy felette stylizált rózsából két-két virágot hordó, két szár nő ki s az öt virág által üresen hagyott tért pedig a rózsalevél conventionális alakjai töltik be. A szárok felső végének négy virágja aligha nem a fészkesekhez sorozandó. Más négyszögben egy középső egyenes száron három szegfű, a mellette lévő virágból kiinduló volutás görbe száron pedig négy és több szirma rózsáalakok láthatók, minden tekintetben erősen emlékeztetve a renaissancera. E kápolna festett ékitményei úgy a choruson, mint a mennyezeten világos és sötétebb kékbe átmenő, piszkos szürke színűek. Azonkívül a narancssárga mellett kisebb foltokban és körvonalnak a vörös is előjön.

Nem hagyhatom e helyen említés nélkül, mint a Székelyföldön készült műdarabokat a menasági templom sekrestye-szekrényét 1678-ból, faragványaival és ajtajának festett díszítésével, valamint a csik-rákosi két faoltárt sem 1692-ből, melyek bár renaissance termékek: a magyar modor félreismerhetlen nyomait mutatják.

A tarcsafalvi (Udvarhelymegye) ev. ref. templom mennyezete 1700-ból való. E góth stylben épült, szegényes falusi templom mennyezetén az évszám mellett festőjének nevét is megkapjuk: Asztalos Mihály felírásban. A négyzetek festett díszítései elég gyarlók, mindazonáltal az általános magyar ornamentális jelleg nem hiányzik belőlük. A szívből vagy virágból kiinduló főszár kétfelé hajló ágain négy- és ötszínű rózsák, stylizált rózsalevelek, tulipán és rózsabimbó alakok vannak, míg némely csigavonal alaku főszárnak kifelé hajló virágai alighanem a liliomból alkotvák.

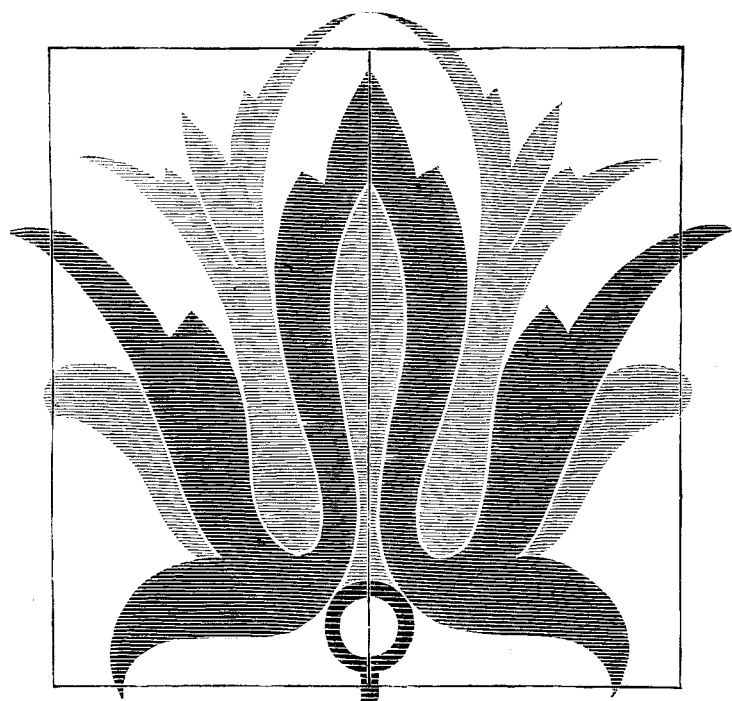
A XVIII. századból való a köpeczi ev. ref. templom mennyezete, melynek japánsárga színű négyzetein a szokásos beosztással szív vagy virágcserepből indulnak ki a többnyire öt virágot hordó s egy középszár által symmetrikusan két részre osztott díszítések, avagy csiga vonal alakban hajlanak össze, belső végükön egy nagyobb virággal. A virágok többnyire rózsát vagy tulipánt ábrázolnak, melyeknek egy

részen azonban egy sajátságos, csak kevés díszítünkön tapasztalt idegen, persa vonás szembeötlő. Ugyanis több négyzet középső legnagyobb virágjának oldalához egy más színű virágszirom tapad, mindkét oldalon megfelelő nagyságban. A persa és indiai díszítéseken tapasztaljuk, s több újabkori, birtokomban levő teheráni himzésen valóban felette szembeötlő, hogy egy teljes virág háta mögül úgy tör elő egy vagy több más virág, hogy az első középső alak a más kétőnek csak felét engedi látni s a többit eltakarja. Ezen elrendezés a XVIII. század óta a magyar stylben is használatos; többek között: egy székely nemzeti muzeumi korszó díszítésének tulipánjain; egy, a székelyudvarhelyi zárdatemplom tulajdonát képező kehelytakarónak sarokrózsáján és egy fülei (Udvarhelym.) szekrény díszítésének buzavirágján is láthatjuk, hol is a kékszinű buzavirág mögül zöld és piros szegfű tör elő. Nehány négyzet virágai valószínűleg violát ábrázolnak, mely virágot még csak pár székely nemzeti múzeumi himzésen találtam, ott is csak levél helyén alkalmazva. A díszítések zöld, piros, kék és fehér színeket mutatnak fekete körvonalakkal. József asztalos festette 1767-ben.

A székely betűs felírásáról híressé lett enlaki unit. templom mennyezetén mintegy 25 különböző díszítési motívumot találtam a cassetteszerűen beosztott fehér alapu, sárgán szegélyezett négyzetekben, szürke és cinober színekkel festve. Mivel azonban a sok virágtartó, s a hanyatló renaissance-ban oly egyetemesen jelentkező levéltömbök miatt, kizárólag renaissance terméknek ítéltém, daczára a szintén nagy számban alkalmazott, s így magyaros vonást eláruló virágoknak: ez alkalommal leírásukat elhallgatom, s csak a majdnem száz évvel később festett chorus két virágcsokráról szólok, mely már teljesen magyar. Kék alapon, sarkai-ban körnegyeddel tompított, fehér négyzetbe van e két csokor festve, zöld, piros és sárga színekkel. Festésének ideje 1770. Az első symmetrikusan elrendezett csokor szívből indul ki, középen egy nagyobb tulipánnal, mely mellé két oldalt egy-egy kisebb rózsabimbó nyulik fel. E három virág alatt a szív felé két nyilatlan bimbó hajlik be. A második csokorban a felső tulipán a szív helyére került,

s a szív pedig fölfelé álló hegygyel a közép szár tetejébe. A levelek tagozatlan széle tulipán levélre vall. E pár díszítés elrendezése, valamint festésének ideje is, majdnem teljesen megegyezik a köpeczi (Háromszékm.) ev. ref. templom mennyezetének díszítéseivel s így alighanem egy kéz művei.

Hasonlólag a XVIII-ik századból való a maksai ev. ref. templom mennyezete is, melynek kék alapon 1766-ban festett, nagy mértékben renaissance munkának látszó díszítései magyaros jelleggel is bírnak, mert rajtok a styli-

7. ábra.

zált virágok kiváló szereplése szembeötlő. Mindazonáltal több négyzet díszítésén megkísérté mestere az acanthus levélnek divatos alkalmazását, s e mellett renaissance virágokat is festett, melyeknek nagy része a rózsabimbó felette conventionalisan kezelt alakját mutatja. (7. ábra.) Nehány virág pedig teljesen renaissance, noha egy birtokban levő, közönséges bihari juhász által faragott sőtartónak

is fő virág-alakjával teljesen megegyezik. Minden bizonynyal a természetből levont s nem átvett alak. A többi négyzetek virágai is leginkább stylizált rózsát ábrázolnak (III. L.) többé-kevésbé conventionálisan előállítva. Pár négyzet virágalakja hasonlít nagyon a földi eperhez, bár fehér színe inkább a lapdarózsát ajánlja természeti előképül. E mennyezetben, a virágokhoz viszonyítva, a felette kisméretű levelek épen nem rózsá, hanem valami apró levelecskék természeti utánzásai, s a szárak menete is csinos voluták egymásutánja; miért is mesterének jártasságát a renaissance-ban tagadni nem lehet. A színek: kék alapon piros, fehér, zöld, sárga, mihez még a szárak szürkésbarna vagy vöröses színe csatlakozik. A mennyezetnél sokkal magyarosabb a maksai templom chorusának néhány festett virágcsokra, melynek egyenes szárból kétfelé lehajló stylizált virágai és leveleinek előképe a rózsá volt.

Feljegyzett évszámaik sorrendjében összefoglalva az általam ismert s magyaros részleteik miatt leírt mennyezeteket, chorus- és oltár-részleteket, úgy találjuk, hogy a XVII-ik századra esik: a csik-delnei mennyezet 1613, a m.-dályai 1630, az enlaki mennyezet 1668 és a cs.-somlyói kápolna mennyezete 1678, meg a cs.-rákosi festett fa-oltár 1691-ben; míg a maksai 1766, a köpeczi 1767, a tarcsafalvi mennyezet 1700 s az enlaki chorus 1770 évszámaikkal a XVIII-ik századból valók.

Még kell még emlékeznem a szt.-királyi (Háromszék-megye) évekkkel ezelőtt lebontott ev. ref. templomnak mennyezetéről, melyet, mint mondják, a keletről hazakerült Gábor diák festett. Sok keresés után rá találtam a rég lebontott és elárverezett mennyezet maradványaira egy konyha és egy istálló fölepén s csakugyan sok törökös vonást mutatnak a kék alapra festett díszítések, ámbár néhány virágcsokra teljesen magyar. Egyen például tulipán mellett narcist és rózsabimbót találtam, kétfülű virágcserepből kifejlődő symmetrikus elrendezéssel.

A felsoroltakon kívül még számos festett mennyezet található a Székelyföldön, de mivel nem igen mutatnak magyaros jelleget, itt elhallgatom felsorolásukat.

Mindazonáltal mintaszerűségük és páratlan voltuk miatt nem hagyhatom említés nélkül két csucsvél boltozott szen-

tély festéseit, melyek dísz részleteikben a góth és renaissance küzdelmét mutatják, úgy azonban, hogy a renaissance már kezd diadalmaskodni. Egyik a ritka szépségű s majdnem teljes épségben fenmaradt m.-dályái (Udvarhelymegye), mely alighanem a XVI-ik századból való; s a másik a gyönyörű olasz renaissance szárnyas oltáráról híressé lett, menasági rom. kath. templom mennyezete, szentély falába vésett 1655. évszámával, mely szám alkalmasint a festést s nem freskóinak bemeszelését jelzi.

A templom-mennyezetek után, azt hiszem, legczélszerűbb lesz az istentiszteletnél alkalmazott ruhaneműek himzéséről szólanom. A himzéseknek úgy templomi, mint világi használatra szánt nagy száma nem megvetendő részét képezi, úgy itt a Székelyföldön, mint hazánkban bárhol: a magyar díszítési motívumoknak. Mielőtt azonban az általam látott és tanulmányozott székelyföldi himzéseket ornamentális alakjuk és modoruk szerint csoportosítva fentartási, vagy lelhelyenként elősorolnám, általánosságban a következőket jegyzem meg.

A régiebbek- s talán legmagyarosabbaknak színe és visszája *egy*, s többnyire egy, két vagy három színűek, s nagy szabatosággal dolgozvak. Az ilyen, mindkét oldalon egyforma, leginkább kendők- és törülőkön alkalmazottakhoz legközelebb állanak technika s talán időre nézve is az olyan himzések, melyeknek már van visszája, de a szín még mindig csak egy, két, vagy három szinből áll. Az ilyenek többnyire házi fehérneműn, különösen ágyneműn használatosak, hol mindkét oldal úgy sem látszik soha. A templomi tárgyak, mint úrasztala-terítők, oltárterítők, kéztörülők, miseingaljak, majdnem kivétel nélkül mindkét oldalon egyenlőek még akkor is, ha csak az egyik oldal látszik, mint a miseingeknél. Van aztán egy más csoportja a himzéseknek, a mely nem fehérneműre, de színes selyemre van varrva, hol már kivétel nélkül mindig csak egy oldalt találunk, mivel az ilyeket templomi, vagy világi ruhákra használták, s a bélés más oldalát úgyis takarná. Itt már a számtalan színárnyalat és a sok idegenszerű forma és beosztás a fehérneműkön észlelhető egyszerű alak és színtől annyira elüt, hogy az idegen befolyás, ha nem is teljesen idegen modor,

azonnal szembeszökő. Az említettem régibb fajta, mindkét oldalon egyforma himzések között találtam még sajátos kivitelűeket, hol tudniillik az egész rajz sötét, fekete vagy barna színnel körül van rajzolva. Szövetük anyagát tekintve, többnyire igen réginek látszanak s a rózsalevél persa-ind modoru gyakori előjötté keletinek, vagy legalább is keleti befolyás alatt készülteknek bélyegzi. Ily finom kivitelű himzést Cs.-Somlyón négyet, Mikházon kettőt, Gy.-Szt.-Miklóson egyet, Sz.-Udvarhelyen kettőt találtam. Birtokomban is van kettő, s több helyen, nevezetesen a brassói ferenczrendi zárdatemplomban is láttam néhányat.

A himzéseknek még két fajtát kell felemlítenem általános tájékoztatásul, mielőtt a részletekbe bocsátkoznám, t. i.: a ma is divó lánczöltésűt, s az e század elején divott, nem a régi traditiók, de a természet egyenes szemlélése folytán keletkezett, kissé naturalis modorut, melynek négy példányát ismerem K.-Vásárhelyről, s a Székely Nemzeti Muzeumból.

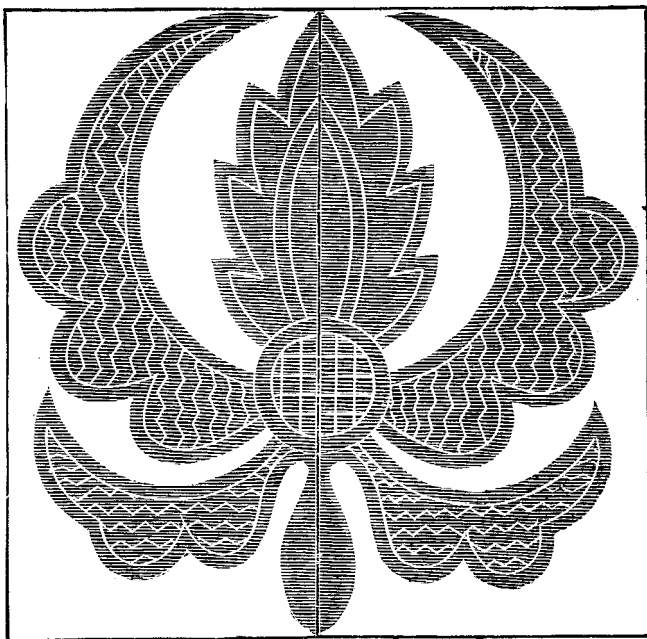
A brassó-, háromszék- és csikmegyei falvakban, valamint az oláh ajku lakosoknál is jelenleg a keresztszemes himzés a legszokottabb, bár a lapos öltésű is el van terjedve. Udvarhelymegyében e mellett még lánczöltéssel is igen sok legújabbkori himzést láttam.

Legtöbb himzést találtam a szt-ferenczrendi zárda-templomok ruhái között, hol a magyar motivumok valóban tömegesen jönnek elő, míg úgy az egyes katolikus, mint református ecclesiáknak csak egy-két ily himzés van birtokukban; azért mindenek előtt eme szerzetes templomok himzéseit sorolom fel.

Leggazdagabb a cs.-somlyói convent, melynek számtalan, minden modorú, régi és újabb templomi himzett ruháneműin 13 csigavonal, 6 virágtő és 16 szalag alakban határozott magyar jelleg mutatkozik. A csigavonal alakú sarok díszítések középvirágai, kettőnek kivételével, mind rózsza és leveléből alkotott virágot mutatnak. Egynek középvirága tulipán, apró rózsabimbók- és acantus levelektől körítve; egynek pedig buzavirág-, piros és kékszinű apró rózsabimbók- és négyszirmu rózsákkal. Feltűnő a rózsza-középviráguk között egy zöld és piros színű, egy minden levél nélkül 7 rózsabimbót hordó, valamint egy piros-aranyszinben kivitt díszítés, melynek középrózsája nagyon hasonlít a persa sty-

lizált virágokhoz (8. ábra). Mintaszerű a buzavirág közepű (L. az I-ső külön lapon az ötödik virágot), melyhez teljesen hasonló egy más csak aranyfonallal varrott rózsabimbó és egy a rózsalevélből alkotott középvirágu pirosas színben kivitt díszítés.

A virágtó-alakú szárazon leginkább rózsa és buzavirág és csak pár tulipán látható. Nehánynak rózsa-alakjai valóban gyönyörűek s tanulságosak, mert a rózsát teljesen kinyilva szemben (en face) és bimbó-alakban mutatják oldalt

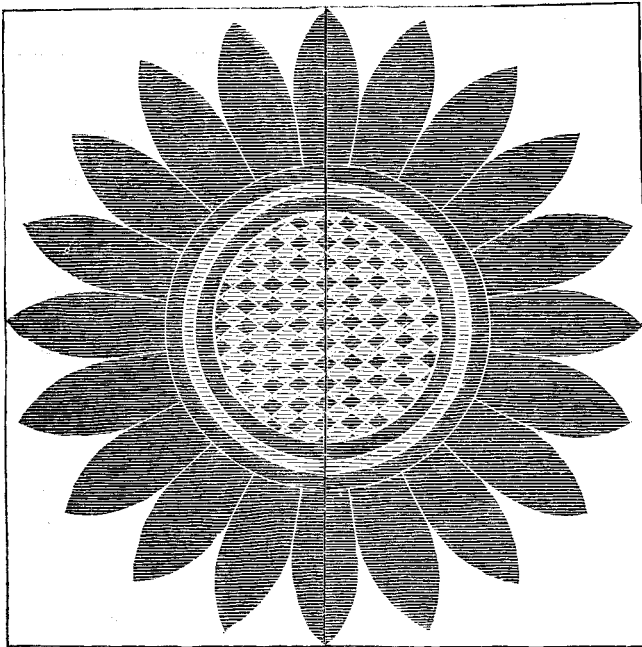

8. ábra.

(en profile). Kiváló egy ezüst- és aranyfonallal varrott oltárterítő sarok-dísz, mert a magyarban szokásos három fő virágot egy csoportban egyesíti, t. i. a rózsát, tulipánt és buzavirágot. Egy más piros színű sarokdíz pedig négy fészkes virágot, alighanem Zinneát ábrázol, míg egy zöld színűnek nagy virágai csupán buzavirágot mutatnak. Csinos és szimmetrikus alakja által igen ajánlt egy zöld és arany színekkel hímzett oltártakaró-sarok, melyen két virággá alakított rózsalevelet három rózsalevél fog körbe. E díszítések

nehányán, leginkább a buzavirág kíséretében, megkapjuk a gyöngyvirágot is, miért is az ilyen himzések korát nem igen lehet a mult század végénél előbbre tennünk.

A szalagalakú díszítések között, a legegyszerűbb beosztás mellett, hol az egymásután következő virágok egy egyenes, vagy kissé hajlított szárral vannak összekötve, a legfejlettebb beosztásut is megtaláljuk páros volutái- és virágcsokraival. A XVII-ik század közepéről való egy Casimirus

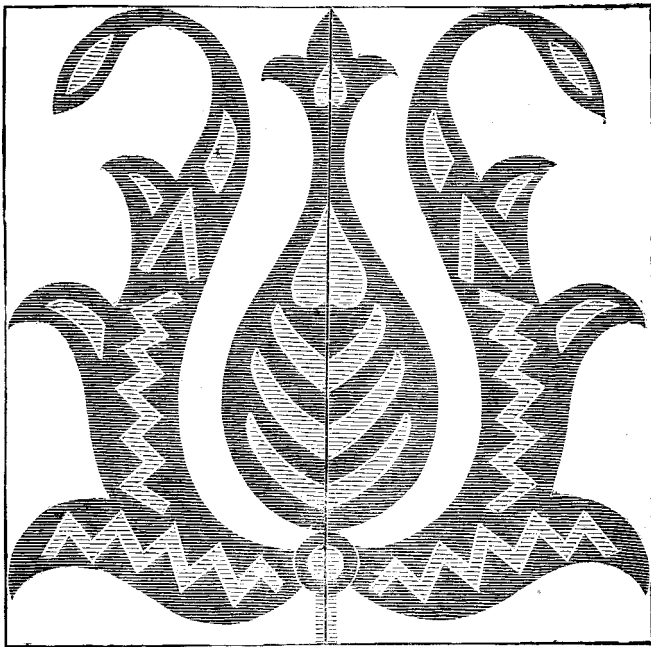

9. ábra.

Domokos erdélyi püspök tulajdonát képezett, ezüst alapon arannyal himzett misemondó ruha, melynek három részre osztott hátán napraforgó (9. ábra), rózsza, buzavirág s egy a rózsza és tulipán között átmenetet képező virágalak teszi, két oldalszegélyből kinöve, a szalagalakú díszítést. Ép ilyen egyszerű egy oltárterítőnek 1742-ből való piros- és arannyal varrott szegélydísze is, melynek egymást váltogató, gyengén hajlott vonallal összekötött rózsája és rózsabimbója (10. ábra) alatt az egyenes vonalból apró, egymásután következő rózsza-

bimbó nő ki. Ehez hasonló beosztást mutat egy más rózsaszín, kék, sárga és arany színekben kivitt himzésű oltárterítő szegélye, hol azonban a rózsza közepén Jesus Hominum Salvator szavak kezdőbetűi, s a bimbóban pedig egy Mária-monogramm láthatók. E két betűs nagy virág között két-két kisebb rózsabimbó, vagy tulipán nyúlik fel.

Egyszerű beosztást mutat még egy más piros és kék fejtővel varrott szegélydísz is, hol két egyenes vonal között egy fel- és lefordított rózsza alkotja a szalagot alakú

10. ábra.

szárvonallal összekötve. A szegélyező egyenes vonalokból pedig kis, három tulipánt hordó csokrok nőnek ki, kellemesen törve meg az egyenes vonalak merevségét. E szalag rózsája egy más piros-kék-zöld színű egyszerű himzésen is előző rózsabimbóval és rózsalevelekkel. Legfejlettebb szármenetet mutat azon oltárterítő szegélye, melynek közepén is látható egy kör alakú díszítés. A virágból és szívből kiszökő egyenes középszár két oldalán egy-egy bimbó, s alatta volutás száron

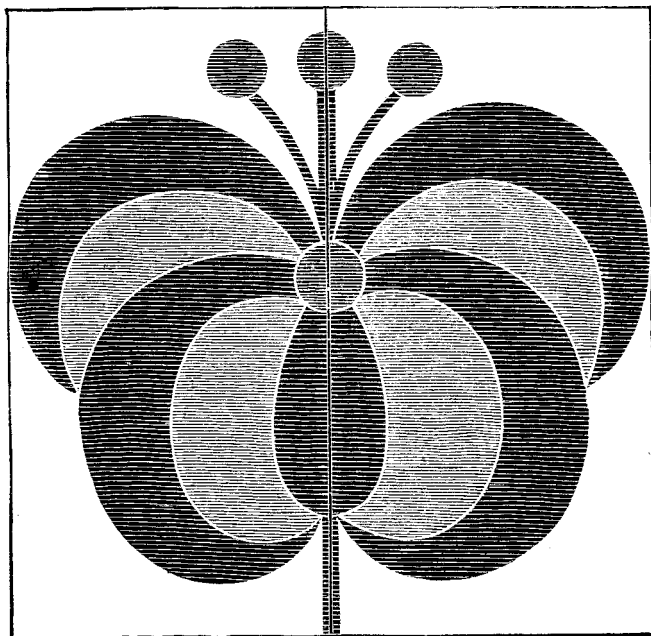
nagyobb virág van, melyek rózsát, vagy buzavirágot ábrázolnak. A középső nagy virág ugyan felette hasonlít az acantus stylizált virágához (L. az I-ső külön lapon a negyedik virágot), de mivel buzavirágból való leszármazása magyar díszítéseinken követhető, nem zárhatjuk ki magyar virágalkajaink közül. E díszítés beosztásán és több változatot mutató színén felismerhető a finomabb renaissance reminiscencia.

Nehány, egymásután következő virágcsokrokból alkotott szalagdíszet kell még felemlítenem az egészen magyar himzések között, mielőtt az idegen jellegűekre térnék. Változatos formái és beosztása miatt egy sárga fonallal himzett miseing alsó szegélydíszé a legkiválóbb. Három darab, hatszirmú rosette által megszakított szárának középvirága buzavirágot mutat (L. az I-ső külön lap második virágát); míg az ezen csokorra következő, virágból kiinduló egyenes szár kétleveles felső virága rózsabimbó, mely felett a többi száakkal egybe nem kötve, teljesen szabadon a buzavirág egy igen szépen stylizált teljes alakja látszik. A leírt két csoport ismétlődése alkotja a szegélydíszet egyszerű rózsza és vékony buzavirág leveli között gyöngyvirággal. Más, szintén külön álló csokrokból alkotott szegélyen az alsó egyenes vonalból lecsüngő rózsabimbók fejlődnek ki, minden két csokor közé hasonlóan két-két bimbóval a vonal felső oldalán. A csokor virágait két rózsabimbó képezi, melyek közül hat, kör alakú száron a nagyobb középsőt köríti. E díszítés színe is sárgás, alighanem a színehagyottság miatt. Csik-Somlyón is van oltárterítő-szegély, egy nagy levél mellett egy nagyobb s két kisebb virágból álló csokrok egymásutánjával, mely teljesen azonos az 1881. évi országos nőiparkiallitáson volt s a Nagym. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi ministerium által „Kiváló díszítmények“ czimén kiadott füzet VII-ik lapjának A) díszítésével.

A somlyói zárda-templom himzéseinek idegen, talán persa vonást eláruló finom kivitelű sötét színű körvonalakkal szegélyezett díszítései között legszebb egy virágtőszár-állású csokrokból alkotott szegélydísz egy kéztörlő kendőn. A középső rózsalevelet két nagy buzavirág, két nagy rózsza vagy tulipán és három kisebb bimbó veszi körül. A színek: piros, sötét és világos kék, zöld, sárga

és barna. Említésre méltó még egy „Haller Anna 1802“ feliratos oltártakaró-szegély is Cs.-Somlyón. Fonást utánzó, vékony szárból alkotott szegély fölött virágtőszárhoz leginkább hasonlító csokrok vannak valami pillangós virággal, piros, kék, arany és világos sárga színekben.

A somlyói után himzett templomi ruhaneműekben leg gazdagabb a mikházi (Maros-Torda m.), majd az eszterneki kolostor (Háromszék m.), noha a szárhegyi (Csik m.), az udvarhelyi és brassói ferenczrendi kolostorok is igen sok szép himzéssel dicsekedhetnek.

11. ábra.

A mikházi oltárterítőkön látható 15 diszítés nagy része inkább virágtő-alaku szárossal, mint csigavonallal van kiegészítve, s legnagyobb részük virágai stylizált rózsát, vagy rózsabimbót mutatnak, néhány buzavirág- és tulipánnal. Két, külső oldalukon rózsalevelekkel díszített csigavonal közepvirága rózsát és rózsabimbót ábrázol piros-arany-zöld, majd piros-arany-ezüst színekben. Egy 1793 feliratos sarokdíszen három nagy és két kis tulipán látható piros, arany,

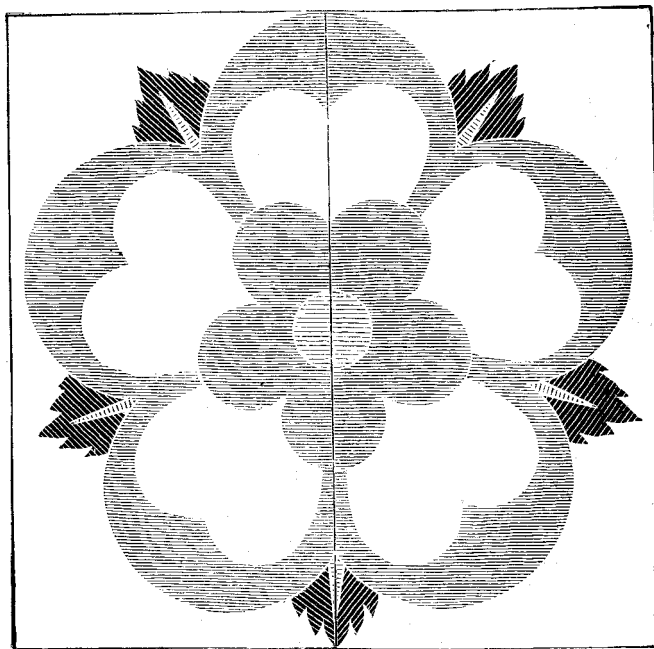
ezüst fonallal varrva. Találunk itt szivből kiinduló szárazon csupa rózsaleveleket, vagy tulipán- és rózsából alkotott átmeneti virágokat és a tiszta rózsá-alakok mellett, egy zöld színű sarokdíszítésen pedig tulipánt és buzavirágot.

Az egyszerű szalagok között piros, zöld, arany és barna selyemmel himzett, 1763 feliratos oltártakaró szegély vonja magára figyelmünket rózsá-alakjai által. Majd egy más, középen keresztte alakított buzavirágos szegély-dísz figyelünk meg, melynek két szélső csokrain, valamint két nagyobb volutájában rózsá- és borostyánhoz hasonló apró levelek láthatók 1768 évszámmal. E díszítés színe piros, zöld, arany, kék és barna. Egy oltárterítő csokraiban a rosette mellett turbán lilium (11. ábra), egy másikban pedig szegfű és tulipán látható, nem csak jelzett, de csokorra alakított kék színű kötőszalaggal egygyé erősítve. Egy 1753 feliratos szegélydísz csokrán a középszár szivalakú bimbóját két oldalt egy-egy buzavirág támogatja, közép kiinduló száruk tövével egy-egy nagy stylizált rózsalevéllel. Ezen díszítés alakjával teljesen megegyezik az udvarhelyi zárdatemplomnak egy kék-sárga színben kivitt csokra, csak hogy e levél alól még két bimbó fejlődik ki és hajlik le egész az alsó virágot képező levélcsomóig, mely a mikházin szintén hiányzik.

Szólanom kell még egy felette egyszerű beosztású szegély-díszről, hol egyenes vonalból fölfelé két levél- és rövid szárral egy-egy nagy buzavirág nő ki, mely fölött egy kerülék fele képez az alsó egyenes vonallal zárt idomot. E fél kerülék külső oldalán ép úgy apró rózsabimbók következnek sűrűn egymásra, mint a fő egyenes vonalnak alsó oldalán. Ily kis virágokat hordó, egymás mellé rakott fél kerülékek képezik a szalagot, folytonosságot az egyenes vonal által nyerve. Ugy Somlyón, valamint a Székely Nemzeti Múzeumban is van ily szalagdísz, de gyűjteményembe is került egy Gy.-Szt.-Miklósról. Az ilyen félkerülékes idom ruha-díszítésül is szokott használtatni, mikor is aztán az alap színes bőr, bársony, vagy színes selyem-szövet, s a díszítés pedig arany vagy ezüst fonallal varrott.

Az esztelneki zárda-templom himzései között 6 virágtő- s néhány csigavonalalakú magános sarokdíszet találtam. Kettőn virággá alakított rózsaleveleket, egyen igen szép öt-

szirmú rózsákat láthatni (12. ábra) a szivből kiinduló rózsalevél- és bimbókkal ékesített virágtő-száron. Ez utóbbi szárai és levelei zöld és arany színűek, míg a rózsaszirmok pirosak. Két csigavonal közepén igen szép tulipánt, míg mellette a belülről kihajló, apró szárazakon, apró levelecskék társaságában stylizált rózsalevelet és rózsabimbót látunk piros és arany színben. Egy piros és sárga színben kivitt sarokhimzésen a kötött virágcsokor egyetlen nagy virága a fészkesek

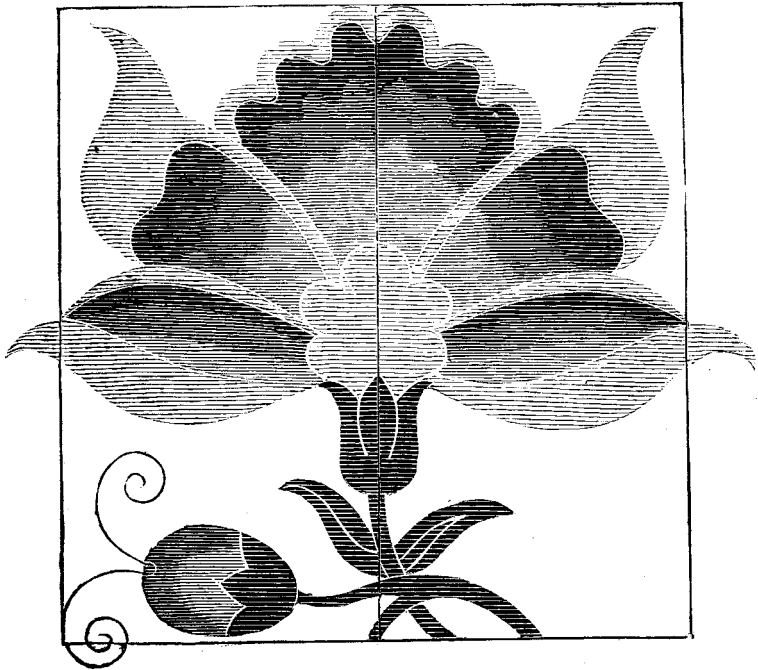
12. ábra.

esaladjából nyújt tetszetős virág alakot (4. ábra), négy kisebb tulipánja mellett.

Az esztelneki zárda egyszerű szalagdíszítései között egy Humerale (vállkendő) szegélydíszje még eddig elő nem fordult beosztást mutat, mert az összekötő egyenes vonal felett körök váltakoznak egy szál, szivből kinövő buzavirággal, melynek szirmjai keresztte vannak alakítva. A körök közepére távlatilag rajzolt nagy buzavirág mellett, a köralakú szárból jobbra és balra kiszökő apró levélkék, kacsók és

háromszirmú virágocskák látszanak még. A díszítés szinei: piros és sárga. Egy más szalagot a hullámvonal-alakú főszárnak le- és fölfelé fordított rózsabimbói képeznek piros és arany színekben. Van itt a somlyóival teljesen azonos szalag is, monogrammos rózsái között két-két tulipán- és rózsabimbóval, csakhogy itt a színek egyszerűbbek: sárga és piros.

Gyönyörű, s rózsza alakjaiban (13. ábra) tanulságos egy kék színű fátyolnak főszármenetében hullámvonalat ábrázoló

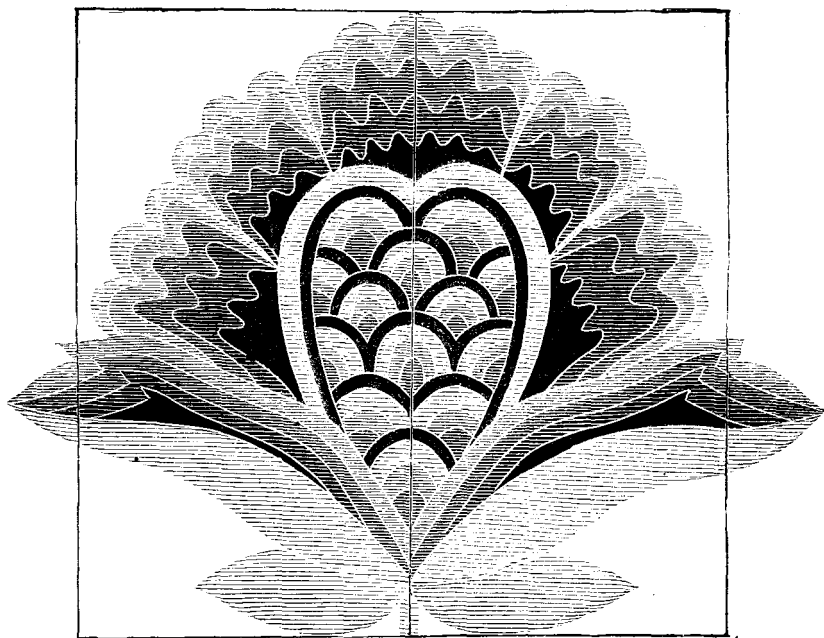
13. ábra.

díszítése is, melynek sarok nagy rózsájából (14. ábra) kiinduló szárán mindig kisebb és kisebb rózsabimbók adják a feltünőbb foltokat, közben egy-egy nagyobb rózsalevével és számtalan apró levelecskével.

Az esztelneki zárda-templom két himzett misemondó ruhájáról sem szabad megfeledkezni, melyeknek díszítései nem épen a legmagyarosabbak ugyan, de mivel magyar virágok előképei, mivel utánezataik meglehetősen elterjedtek, e

helyen meg kell róluk emlékezni. Az egyik világoskék alapon arany fonállal varrott, volutás szárai között valami fészkes virágot, alighanem buzavirágot hord; míg a másik piros és kék selyemből kivágott és arany csipkével ékített rózsáit színes selyem és zöld bársony alapon, egymás fölött, mintegy fölfűzve mutatja.

Szárhegyen (Csik m.) tiszta magyar motivumot nem igen találtam, hihetőleg a fehérnemű-himzéseket nem tudták megmenteni a zárdát nemrégiben elhamvasztott tűzvésztől, a

14. ábra.

mentésnél az értékesebb miseruhákra szorítkozván. Van itt két gyönyörűen himzett misemondó ruha (Casula), melyek aligha nálunk készültek. Az egyiknek vörös selyem alapján elszórt virágok vannak konkoly, ibolya, buzavirág, szegfű, tulipán, pipaacs és turbánliliom stylizált alakjaival. Mivel ezen virágok nagyrésze számtalanszor képezi tárgyát a magyar díszítéseknek, magyar himzésnek is tarthatjuk, bár alkotója nem a régi tradíciók után indult, hanem egyenesen a természetből meritett.

Egy sötétzöld színű kehelytakaró sarokcsokrai rózsát, rózsabimbót és szegfűt ábrázolnak ezüst, valamint több színárnyalatot mutató piros és zöld színekben. Az egyik csokor szívből indul ki, míg a másikon két csokrú szalagkötés látszik. Egy más kehelytakarón hasonlólag rózsá- és rózsabimbóból álló virágokat látunk, melyek ép úgy, mint az előbbi kehelytakaró díszítései már inkább magyaros formát mutatnak, mint a fenn említett himzett casulák. Egy régi manipuluson legfőbb himzett virágának, a buzavirágnak kíséretében apró tulipánok és rózsalevelek láthatók.

Az udvarhelyi ferenczrendi zárda-templom himzett fehérneműi között, a szalagok mellett négy csigavonal és három virágtó vonja magára figyelmünket. A csigavonalak egyike, a mely nincs úgy behajlítva, hogy középső legnagyobb virágát körülfogná, s így mintegy átmenetet képez a virágtó és csigavonal között, szívből kiinduló főszárán buzavirágot hord, egy nagy csipkés levélbe belerajzolva, mely mellett az apró rózsalevelek és pár szőlőfürtöcske egészen elvész. Színei: piros és zöld. A más két csigavonal középvirága rózsát mutat piros és arany színekben. Az egyiknek a főszár belsejéről annak külső oldalára kihajló bimbói szintén a rózsabimbóra vihetők vissza, míg a másik főszárának mindkét oldalán kiszökő gyéren tagozott szélű levelek és háromszínű virágok között a szivalakú bimbók inkább a buzavirág bimbójához sorozhatók. A virágtó-állású szárok között egynek középső virága tulipánt (en profil), s két mellette lévő ötszirmú rózsát (en face) és egy hatszirmú virágot, narcist vagy turbánliliomot (en face) ábrázol. A szárok egy nagy rózsalevélben vesznek el, hajlásaik között rózsabimbókat és rózsaleveleket hordva. A más két virágtó egyikén négy nagy rózsát, s másikon négy, virággá alakított rózsalevelet látunk piros és ezüst színű selyemmel varrva. A virágtószár-állásnál a jobbra és balra hajló két szár között keletkezett mandorlaalakú térséget számtalan díszítéseinknél nem levél, vagy a szintén nagyon szokásos összekunyorodó kacs által táltam betöltve, hanem mint itt is, pontok, pettyek által. A rózsalevél virággá alakított formája teljesen perzsa ugyan, de mivel nemzeti ornamentális anyagunkkal nagyon rokon

volt, átvettük s mint sajátunkat használjuk. A hosszan tartó török uralom nem maradhatott minden befolyás nélkül műiparunkra, sok formával gazdagítá ornamentikánkat, melyeket vagy teljes alakjukban vettünk át, vagy a keleti befolyás alatt keleti formák reminiscentiájaként születtek s meggyökereztek.

A sarokdíszítések között figyelemreméltó még a már említett idegenszerű két himzés. Az egyik sötét körvonalakkal szegélyezett fővonalában *S*-alakú szárán tömör buzavirágot és apró öt-hatszirmú fehér virágot hord. A másik épen ilyen technikájával egy egyenes, felső végén meghajlított száron, négy virágot alkot: két rózsát és két rózsává alakított rózsalevelet, úgy azonban, hogy az egyik oldalon a felső rózsza mellé levél jut. Közben apró bimbócskák és rózsalevelek töltik be az üres tért. Színe piros, kék, zöld, sárga. Ez utóbbi díszítés négy nagy virága teljesen azonos a magyar virágtő-szár virágállásával, noha csak egy középső szára van; miért is, tekintve idegen technikáját, virág- meg levélalakjait, az előbb leirt himzéssel együtt, ha nem is mondható magyarnak, befolyása a magyar modorra okvetlen volt, mivel, mint már említém, elég számos példánya maradt még reánk. Ez pedig annyival inkább figyelembe veendő, hogy a szövete felette vékony és fátolszerűen laza, tehát könnyen pusztuló.

Az udvarhelyi zárda-templom egyszerű szalagdíszítései között egy kék és sárga színben kivitt 1745-ből való oltárterítő-himzés a legegyszerűbb. Az egyenes vonal fölött a buzavirág két alakja (Lásd az I-ső külön lap 3. ábráját) váltakozik egymással *Jesus Hom. Salvator* kezdő betűiből alkotott monogrammal és *S P E H* betűket hordva közepükben. Ez utolsó négy betű alkalmasint az ajándékozók neveinek kezdőbetűi. A felső nagy virágok csak rövid szár által vannak az egyenessel összekötve. Az egyenes vonal alsó felén apró, a buzavirág egy szirmából alkotott virágok következnek sűrűn egymásra.

Más két szegélydísz az udvarhelyi zárda-templomnak különálló virágok- és virágcsokrokból van alkotva. Az egyik szegélyt kék és sárga színben kivitt virágcsokor alkotja csekély távolságban többszöri ismétlődésével. A középső egyenes szár négy levél által képezett virágból indul ki felső

végén a buzavirág bimbójából képezett szivalakkal, melynek két oldalán egy-egy kinyílott buzavirág van, melyeknek szárai egy-egy stylizált, nagy mérvben kivitt rózsalevél tővéből indulnak ki. E rózsalevelek alatt a középső szivalakhoz hasonló bimbók hajlanak lefelé. A mikházi zárda-templomnak is van ilyen szegélycsokra 1753 évszámmal, csak-hogy ott az alsó két bimbó és alsó középvirág hiányzik.

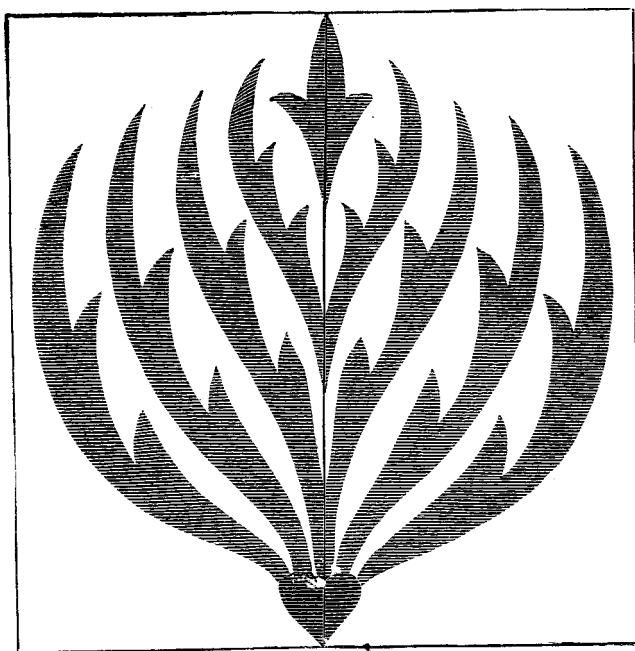
Az egyes virágokból alkotott szegélydíszek között kiváló egy kéztörlő kendő himzése, kopott, fekete színével. A rendszeren magánosan használt csigavonal váltakozik itt egymással, midőn is az üresen maradt közőket egy-egy szál tulipánvirág tölti be. A csigavonalak közep, nagy rózsája a perzsa stylizált rózsára emlékeztet (L. a 8. ábrát), bár megnyujtott szirmai a magyar buzavirág átmeneti alakjává teszik. Az ilyen különálló csokrok- és virágokból alkotott szalagdísz sokkal gyakoribb a magyarban, mint a megszakítás nélkül tartó, folytonos száakkal alkotott szalag. E szervi összefüggést nélkülöző szalagdísz általános aesthetikai szempontból hátrányosabb ugyan a folytonos szármenetű beosztásnál, de magyárosabb.

Több himzett casulája és kehelytakarója van még a sz.-udvarhelyi zárdának, azonban mind olyannyira magukon hordják a roccoco-jelleget, hogy daczára számtalan stylizált viráguknak, úgy a száruk beosztása, mint a kötőszalagok s a virágok alakja miatt nem épen tarthatók magyarnak. Egy kehelytakaró rózsá- és rózsalevélből alkotott szegélydísz mutat ugyan magyaros virágalakokat, különösen a sarokrózsa, noha ezen is a köpeczi mennyezet leírásánál említett perzsa vonás észlelhető.

A ferenczrendi zárda-templomokon kívül, nagyobb számú himzett, templomi ruhanemű birtokában van még a gy.-szt.-miklósi örmény parochia. Nehány magyar himzés, azonkívül úgy a csicsói, ménasági, gelencei, delnei, karcfalvi stb. rom. kath., valamint a köpeczi, maksai és több ev. ref. templomok birtokában is van, melyek közül a szebeket nem hallgathatom el a gy.-szt.-miklósi örmény templomnak renaissance, és természetutánzást mutató, gazdag arany és ezüst, örmény himzéseit* mellett van néhány vi-

* Régebben az örmény nők díszruhái voltak, azonban idők multán más divat kapott lábra és a templomnak ajándékoztattak.

rágtó-állású sarokdísze, igen szép rózsaaalakokkal és tulipánnal. A gy.-szt.-miklósi parochialis templomnak is van pár csigavonalas sarokdísze, középen rózsával s külön rózsabimbókkal zöld-arany és piros-sárga színben. Egy kéztörő dísz pedig szegfűt és gyöngyvirágot mutat arany contour vonalakkal. Ménaságon egy zöld-kék-arany színű sarokhimzés közep nagy virága stylizált buzavirág (L. az I-ső külön lap 1-ső ábráját), míg egy oltárterítő szegély-sarokdísze a rózsza és rózsabimbók, meg egy csillagalakú virágocska kék szalaggal

15. ábra.

összekötött csokrait mutatja. Egy más oltárterítő sarkán pedig az igen apró-levelű középszár tulipánt (15. ábra) és szegfűt hord.

A gelenczei rom. kath. templomnak egy virágtó- és két csigavonalas sarokdísze és egy fekete meg arany fonallal varrott oltárterítő-szegélye érdemel különösen említést.

A virágtó-állású száron három egyforma, talán rózsavirág, két rózsalevél és két eper- vagy szederszem található. A földi eper a számtalan virág mellett, néha szín-

tén előfordul magyar díszítéseinken majdnem egyedüli gyümölcs-díszül. Himzésünk színe piros-arany; míg a másik, középvirágában tulipánt mutató, kihajló rózsalevéllal és apró tulipánokkal ékített csigavonalas sarokdísz piros-ezüst színű. Egy másik csigavonal kihajló rózsalevelekkel középen igen szépen stylizált rózsát hord ékül.

Az említett gelenczei oltárterítő-szegély a szokásos szárállást mutatja, buzavirág- és stylizált madáralakjaival két S alakú szár össze van kötve és a kötésből egy közép egyenes és egy-egy jobbra és balra hajló szár nő magasabbra. (Lásd a 2-ik ábrát.) A középső egyenes, valamint a két volutás szár két végén is virágok, s a többi szárazakon bimbók láthatók. A csik-csicsói templom virágtő-szárú sarokhimzései egyikén három stylizált rózsza látható két leveles bimbóval, míg más kettején a buzavirág alakjaival találkoznak. Az első színei piros-ezüst; egyé piros-sárgabarna, s a másodiké arany. Van még egy kék színű sarokdíszítés Csik-Csicsón, melynek virágait a turbán-liliom szolgáltatja szemben és oldalt ábrázolva. (16. ábra.)

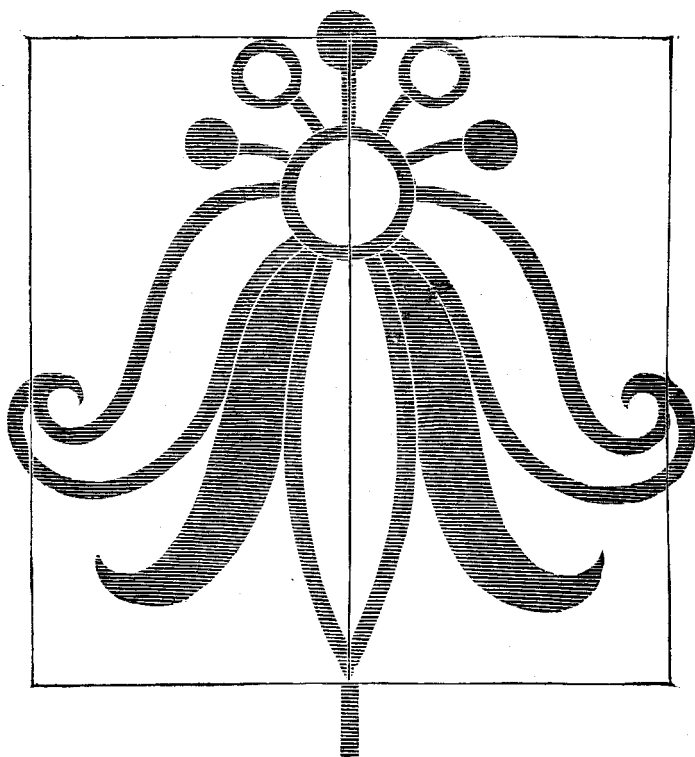
A karczfalvi Nagyboldogasszonyról nevezett templom himzései között két csigavonal érdemel említést, középen tulipán-virágokkal. Mindkettőnek apró kihajló virágai tulipánt mutatnak, de az egyiknél befelé is hajlanak apró virágok, melyek között a tulipán-alak mellett fészkes növény virág-alakja is kapható. A delnei templom-himzések között egy fekete színű, selyemmel varrott oltárterítő szegélye feltűnő, egymás mellé helyezett virágtőszárú csokraival. Buzavirágból és tulipánból alkotvák e szalagnak összes virágai.

A köpeczi ev. ref. templom himzett úrasztala-terítőjén két csigavonal- és két virágtőszár-állású sarokdíszítés kiváló. Az egyik piros-arany színűnek úgy közép, mint külső kis virágai tulipánt mutatnak a főszár kezdetén két nagy rózsalevéllal; míg a másik arany- és ezüstoffonallal varrottak közép nagy virága rózsát ábrázol, apró bimbóktól és levelektől körítve.

A két virágtő egyikén négy nagy rózsavirág van minden levél nélkül, néhány a magyarban szokások kacsesal vagy összekunkorodott bajuszszal; másikon pedig két szegfű

és két szál gyöngyvirág piros, kék, zöld és barna színekben. A maksai ev. ref. templom két úrasztala-terítőjének sarokdíszé csigavonal-alakú főszárának közepén, egy levéllé alakított rózsát és buzavirágot láthatni a fővirágok leveleitől és bimbóitól körítve.

A homoród-szt-mártoni ev. ref. templomnak is van egy himzett úrasztala-takarója, sarkán virágtő-állású csokor-

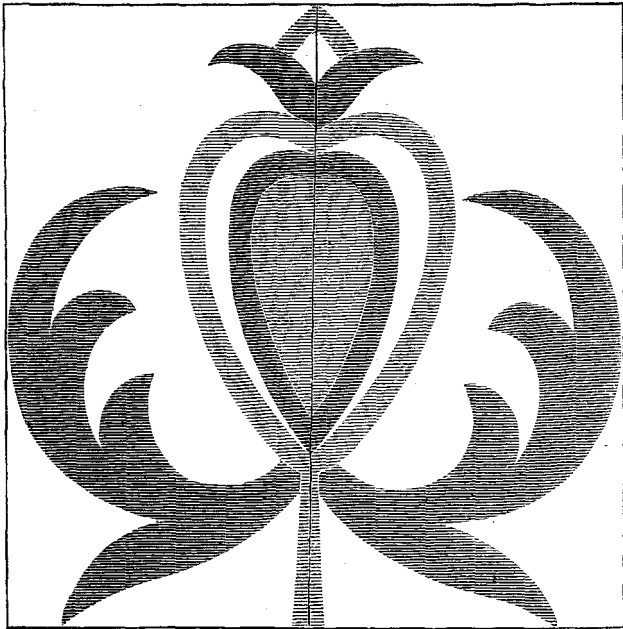

16. ábra.

ral. Az állítólag 1772-ben készült himzésnek sarok-virágai a buzavirágot különböző alakjait mutatják, néhány tagozott levél kíséretében.

Nem szabad még elhallgatnom a sz.-erzsébeti (Udvarhelymegye) ev. ref. templom 1801-ben készült úrasztala-terítőjét sem, melynek úgy volutái, mint a két voluta közül kiszökő, s alsó végén szívből végződő három magasabb szár-virágot s bimbói mind buzavirágot ábrázolnak profilban és

távlatilag. A tagozott szélű levelek előképe az acantus lehetett. Színe: piros, kék, sárga és barna. Van még egy himzett terítője a szt-erzsébet ev. ref. templomnak, melyen N. K. betűk és 1822 van felvarrva piros fejtővel. E szalag hullámvonal-alakú főszárai a sarkokban egy edényformában egyesülnek, mely fölött öt nagy virágot, s több apró levelet hordó, kötött csokor látszik. A virágok bár a gyenge kivitel által meglehetősen elferdítve, mégis elég

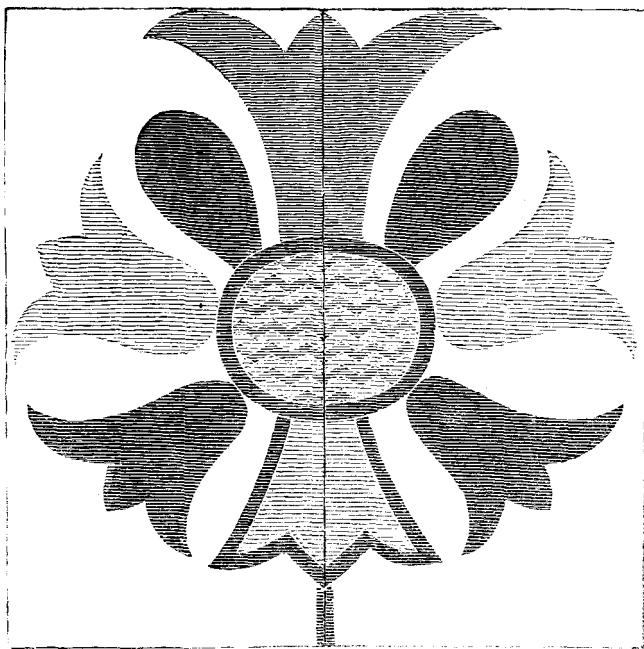
4. ábra.

felismerhetően mutatják a buzavirágnak a magyarban honos többféle alakját.

• A Székelyföldön a himzések legnagyobb tömegét a Székely Nemzeti Múzeumban találjuk felhalmozva.

A véletlen különös szeszélyeként itt már nem a magánosan álló sarokdíszítések csigavonal- és virágtőszárát, hanem a szalagalakú szegélydíszítéseket találjuk nagy számban. Van csigavonal és virágtőszár is néhány, de azok is sűrűn egymás mellé rakva, szegélydíszít képeznek. Ilyen egy 1776-ban

Nagy Ilona által varrott párnahaj,* négy rózsalevelével (muzeumi szám 232), s egy más zöld színű selyemmel varrott lepedő-szél (muzeumi sz. 441), melynek virágai rózsabimbónak tulipánba átmenő alakját mutatják (17. ábra). Azonkívül egy kötény alján (muz. sz. 453) a szívalakú levélből kiinduló csigavonalak középvirágául hasonlólag ily átmeneti alakját találjuk a rózsabimbónak a főszárról ki- és befelé hajló apró tulipánocskák között. Nyolcz szalagnak teljesen,

18. ábra.

négynek kis változtatással azon, már említett legközönsége-sebb beosztása van, hol két egymást végeiken érintő alak közül egy egyenes és két hajlott magasabb szár nő ki végeiken virágot és bimbót, vagy virággá alakított leveleket hordva.

Az ily beosztású szegélydíszítések között kettőnek virá-

* Belchimezve; „NAGY ILONA 1776 Eszt: Varrotta“

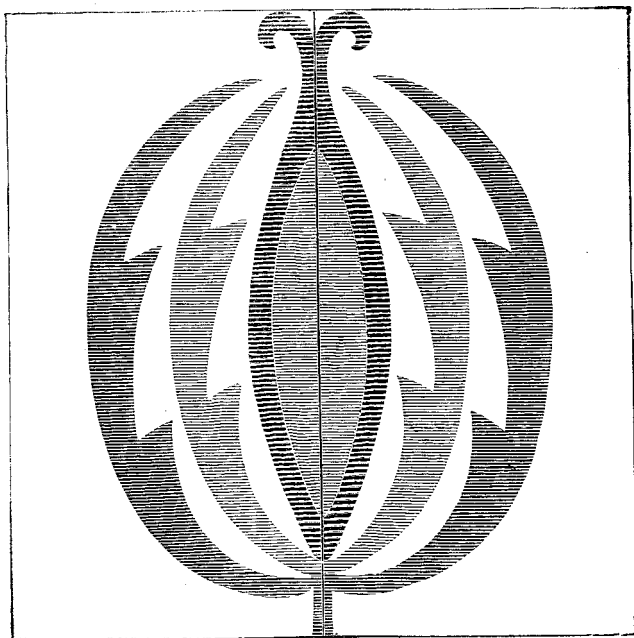
gait buzavirág (18. ábra) és viola adják magasabbra nyuló, oldalt lehajló száraikon vagy a buzavirágból, vagy a viola virágjából alkotott levélalakokkal (muz. sz. 617 és 1606). Itt a két volutát a közülök kiszökő három szárral nem szalag köti, de egy-egy szív foglalja össze. Az egyiknek piros, kék, zöld és sárga, a másiknak piros színe van. Egy másik (muz. sz. 446) piros és ezüst fonallal varrott párnahajnak hasonlóan buzavirágot (Lásd a 3-ik ábrát), vagy valami más fészkes virágot mutatnak a volutákban és a közép egyenes száron levő virágai, a díszítés alatt levő egyenes vonal alsó felén sűrűn egymás mellé rakott, lefelé növény virágalkajaival együtt. A most leirttal teljesen azonos elrendezésű és színű más párnahaj (muz. sz. 447) csak abban különbözik előzőjétől, hogy itt a buzavirágok stylizált rózsabimbó alakokkal váltakoznak; néhány szintén alkalmazott levél, inkább rózsalevélnék, mint acantusnak látszik.

Egy lepedő-szél (muzeumi szám 620) pirossal és arannyal varrott volutái tulipánt és rózsát, felnyuló egyenes szárai a rózsának a fészkesekhez közelítő átmeneti alakját, s kétfelé hajló szárai pedig rózsalevelet hordanak. Úgy itt, mint az előbb leirt párnahajon a csokor összekötését jelző szalag szemlélhető.

Egy sárga, zöld és kék fonallal varrott párnahaj rózsái kétfelé hajló magasabb oldalszáraiban egy átmeneti alakú tulipánnal vannak élénkítve, míg a volutás szár közepéből kinövő levelei az acantusra vallanak. A szárok esomó pontján a kötés itt is látható.

Van négy terítő szegélydísz a Székely Nemzeti Múzeumban, melyeket madáralak is élénkít. Egynek (muz. sz. 772) zöld és arany színű virágai tulipánt ábrázolnak (19. ábra), míg egy másikon a buzavirág és a tulipánból összeszerkesztett nagyobb virágok mellett az apróbbak tanulságos példáját nyújtják a virág-stylizálásnak. Egy egészen szembe látszó, talán őszi rózsát ábrázoló virág mellett egy más, vele teljesen azonos virág látszik, csak hogy egy szirma sokkal nagyobb a többinél, mi által sok virágalkunk keletkezése meg van magyarázva. (Lásd az I-ső külön lap 6-ik idomát.) E díszítés színeit a több fokozatu kék mellett zöld, sárga, barna és arany képezik.

A harmadik madáralakos szegélydíz (muzeumi szám $\frac{21}{382}$ 85) sarokvirága egy tulipán, mellette két oldalt egy-egy madár van, s alatta a sarkon szív által összefoglalt volutában egy négyszirmú rosette, míg a idom másik volutájában rózsza látszik profilben. A kerülék alakú szalaggal összekötött két voluta közül egy szegfű nő ki, mely mellett a bimbók helyén hasonlóan két madár látható a szegfűtől elfordított fejjel az alakú szárak legfelsején

19. ábra.

állva. E díszítés színei: piros, kék, zöld, ezüst és barna. A negyedik terítőszegély díszítései között a madár mellett még szarvas is van. Virágai egy olasz renaissance virág, rosette és pompás nőszirm (Iris germanica) a vízszintes vonal felett, míg alatta apró szegfű és tulipán váltakozik egymással. A központot képező olasz renaissance virágból alkotott virágidomot (Lásd a II-ik külön lap 6-ik idomát) némi változtatással több teljesen magyar him-

zésünkön is feltalálhatni, s mivel nagyon hasonlít a rózsá némely alakjaihoz, a magyarban meghonosodott virágnak tekinthetjük (Lásd a II-ik külön lap 2—6. idomát), bár az alatta alkalmazott acantuslevél nagyon emlékeztet az olasz renaissance-ban oly gyakori delphin-re. Az elég sűrűn közbeszótt állatalakok használata sem magyaros, valamint a pompás nőszírom itt alkalmazott stylizált virágát sem láttam más díszítéseinken: mégis félreismerhetlen a rokonság egyéb szalagalakú díszítéseinkkel. Úgy látszik az olasz renaissance nagy befolyással volt mind a beosztást, mind virágalakjait tekintve, nemzeti díszítési modorunkra.

Négy párnahajvégre alkalmazott himzett díszítése a Székely Nemzeti Múzeumnak két egyenes vonal között futó hullámvonalat mutat főmenetében, egy föl- és egy lefelé fordított virággal. Az egyik (muz. sz. 1820) zöld fonallal varrottak virágai rózsát és rózsabimbót ábrázolnak, a két szegélyező vonal két külső oldalán apró, három virágból álló csokrocskákcal. Ehez hasonló beosztású szalagdíszít láttunk már Csik-Somlyón piros és kék színű selyemmel varrva. Az említett cs.-somlyóival majdnem teljesen megegyezik egy másik piros, sárga, zöld és fekete selyemmel varrott párnahaj díszése (muz. szám 310), míg egy likacsos, fehér himzésű párnahaj díszítésének szárai már közép rózsájából (Lásd a II-ik külön lap 4-ik idomát) kétfelé indubnak ki és hasonlólag rózsabimbót és rózsalevelet hordanak.

Igen szép egy más párnahajnak (múzeumi szám 255) piros-arany színekkel varrott himzése, melyen két különböző alakú rózsá között egy-egy rózsalevél ismétlődik, melyből fem és lem is egy-egy profilban rajzolt rózsalevél és rózsabimbó nő ki. E díszítésen a rózsalevelet két állásban, szemben és oldalt látjuk stylizálva. Két terítő szegélydíszét kell még felemlítenem, melyeknek egyikén, a mely állítólag 1670-ben készült, rózsá és buzavirág változik egymással az alsó szárból felnövő nagy rózsalevelekkel, kisebb rózsabimbókkal és pillangó alakú apró virágokkal; míg a másíknak virágait körzővel szerkesztett rosette és tulipán adják (Lásd a II-ik külön lap első idomát.), levéldíszül a rózsalevelet alkalmazva. Az első piros - ezüst (muz. sz. 253), a másodík (muz. szám 448) kék, ezüst,

arany, halványsárga és piszkoszöld színű. A szalagalaku díszítések között feltűnik még egy a rózsalevélből alkotott nagyobb és apró tulipánvirágokkal ékített kék selyemmel varrott párnahajdíz, melynek szárai nyolczasokat alkotó körfonattá idomulnak két-két nagyobb virág között. (L. a III. külön lapot.)

Néhány párnahajdíz a Székely Nemzeti Múzeumban felette naturalisticus virágalakokat mutat. Kettőn e felírás áll: „Varrotta Kovács Ilona 1814-ben“. Az egyikken kehelyből indulnak ki a két oldalt egyenlő volutákat alkotó szárak, közepükön egy-egy renaissance virággal. A kehely felső szélén fölül lévő tért pedig a belőle jobbra-balra kihajló rózsából, tulipánból és szegfűből álló virágok töltik ki. A két külső voluta renaissance-virágra alá stylizált rózsabimbó hajlik le, szárán kisebb-nagyobb rózsalevelekkel. A másik párnahajon a kehely helyén kétfülű kosarat találunk, s a főszár csak kötve van a kosár füléhez s nem a kosárból indul ki. A virágok ugyanazok, csak buzakalászszal és egy kicsiny csészés, kék virággal vannak szaporítva. E két díszítéssel majdnem teljesen azonosat találtam a k.-vásárhelyi zárdatemplom egy terítójén és egy a városban lévő párnahajon. E négy himzést egy kéz teremthette, mert a múzeumi párnahajak is K.-Vásárhely vidékéről valók. A beosztás renaissance, a virágalakok pedig a természetből elvontak. Úgy látszik, a jelen század elején kezdték elhagyni a régi traditiokat s egyenesen a természetből merítették. A most leirtakkal azonos beosztást mutat még két párnahaj díszítése. Az egyik piros-zöld színű (múzeumi szám 311), a másik állítólag 1790-ből való, „Szöcs Teréz“ feliratos, sárga-fekete.

A Székely Nemzeti Múzeumnak színes alapra varrott himzéseik között egy sárga fátyol és egy sárga selyem alapu, számtalan rózsza (Lásd a II. külön lap 2-ik idomát), rózsabimbó és rózsalevél alakkal bővelkedő díszítés vonja magára figyelmünket (muz. szám 444) apróbb szegfű, szarkaláb (*Delphinium consolida*) és kecskerágó alakjaival. A beosztás mesterséges s a virágok és levelek kissé naturalistikusak, de azért a magyar jelleg elvitázhatlan.

Az újabb időben a régi lapos öltésű himzések helyett a könnyebb kivitelű keresztszemes- és láncöltés jött di-

vatba, miért is a népnél nagy számban található párnahajvégek és lepedőszélek többnyire ily módon vannak készítve. A virágok neme és alakja azonban megtartá a régi tradíciókat, sőt a beosztásban sem szemlélhetünk semmi, a régiektől nagyon elütöt. Udvarhely megyében, Szt.-Erzsébet tájékán, számtalan piros és kék fejtővel varrott ágynemű himzést láttam, melyeken a szívből, virágból, vagy virágvázából kinövő csokrokban a rózsza, rózsabimbó, buzavirág, tulipán és szegfű könnyen felismerhetők. Azonkívül e vidéknek sajátos virága még a turbánliliom is.

A Székelyföld régi és újabbkori himzéseit után agyagiparának s festett házi-butorainak motívumairól kell még megemlékeznünk, hogy műipari termékeinek minden fajtát tárgyalhassuk. A ki csak egyszer járt is Erdélyben, az okvetlen találkozott ama hosszúnyakú, egyfülű kancsók nyulánk alakjaival, melyeket Kolozsvár vidékén epres-korsónak, Udvarhelyszéken pedig „bokáj kossó“-nak hívnak. Minden közönséges székely háznak falán, közvetlen a gerendázat alatt, festett fogasokon látjuk felakasztva ezen kék, zöld, sárga, vörös és barna színű ékitményes bokájok (Pokale) nagy számát.

Eme kancsók díszítése, beosztás tekintetében, több változatot mutat. A legegyszerűbbek azok, melyeknek elején minden szalagdíz nélkül van egy szál virág a sötét alapra bekarcolva vagy festve. Díszesebbek azok, melyeknek a fülél ellentétes oldalán három virágból és több levélből álló csokrot látunk. Az ilyeneken már a kancsó nyakán, a virágcsokor felett széles, több színű és leginkább sachtáblás vagy hullámvonalas szalag-ékitmény van. A virágcsokor alatt is szalag van, mely legtöbbször egyszerűbb a felsőnél; azonban a felsővel egyenlően díszes, széles szalag sem ritka. Ezen alsó szalagok helytelenül bár, de igen gyakran a kancsó legnagyobb dudorán vannak alkalmazva, s nem az alsó összehajló részen. A kancsó előoldalán, a csokor helyén akárhányszor madár- vagy más állatalakot találunk, s a csokor virágait körülötte, mellette és alatta. Az ilyen, két szalagos

beosztáson kívül gyakori a három szalag is, midőn t. i. egy a kancsó szájánál, egy a nyak és test elválasztási vonalán és egy a test, vagy leginkább kidomborodó alsó, összeszőkülő részén van alkalmazva. Ekkor aztán úgy a testen, mint a nyakon egyes virágok és levéltömbök váltakozása tölti ki a három szalag között levő két tért. Még egy beosztást kell emlitenem, midőn is az egész kancsó virágokkal látszik behintve lenni, minden szélesebb szalag nélkül. Ilyenkor a kancsó legfelső szélén és lent a talpához közel látunk csak pár, egyenes vonalból alkotott, néha hullámvonallal élénkített keskeny szegélyt; a közbeeső tér pedig függélyes irányban többnyire két részre osztva, különböző virágok és levelek csoportosításából alkotott díszítésnek szolgál alapul, mely díszítés azonban felette ritkán látszik száruk által összefüggő, kötött csokornak.

Ezen különböző beosztású kancsók virágdíszei között leggyakoribb a tulipán, őszirózsa és rózsza. Előjön a szegfű, buzavirág, sőt gyöngyvirág is, sőt néha még a viola is. A levéldísz itt is a rózsalevél stylizált alakjai szolgáltatják. A több virágszálból alkotott csokrokon a kötő-czérna jelzése elmaradhatlan. Az állatalakok leginkább madarak, s csak kivételesen láthatni egy-egy zergét, vagy szarvast. A színek között a következő összetételeket találtam, (midőn az egész nem egy (kék) színű): zöld-barna, vörös-kék, kék-barna, zöld-sárga-barna, zöld-kék-barna, vörös-kék-sárga, vörös-zöld-sárga, zöld-kék-sárga-barna. A barna, vagy sötétvörös szín kiválóan contour-vonalnak használtatik. Az általam ösmert összes, évszámmal ellátott enemű kancsók csak a múlt és a jelen századból valók, noha 1694 évszámmal is láttam egyet, sötétkék alapján őszirózsa- és buzavirág-díszszel br. Kemény Béla ur birtokában Szt.-Erzsébeten. A Székely Nemzeti Múzeum legrégebb évszámmal ellátott bokáján (múzeumi szám 128/882.) rózsából és leveléből alkotott dísz fölött 1808 évszámot látunk. Ennél van ugyan régibb évszámos edénye is a múzeumnak; így: egy zöldes mázu öblös bögre rózsabimbós dísz fölött 1722 van bekarcolva, T M betűkkel együtt (múzeumi szám 27). Egy más, relief-modorban kivitt, levelekkel és hullámvonalakkal díszített, nagy kétfülű, amphora-alakú fazeka pedig ANNO

1740 felirással van ellátva (muzeumi szám 382). A jelen századból, 1833-ból való egy perecz-alakú kulacsa (muzeumi szám 459), melyhez hasonló, bár a székelyeknél régente szokásos alakú kulacsnak állítják, máshol az egész Székelyföldön nem találtam. A Székely Nemzeti Múzeum korszóin állat-alak, tulipán, rózsza és őszirózsza társaságában három madár és egy szarvas jön elő. A leírt „bokáj kossók“-on kívül számtalan alakú, különféle czélra szánt cserép-edényt gyártanak jelenben a Székelyföldön, különösen Udvarhely- és Háromszék megyében, melyeken a stylizált rózsza és tulipán teszik a díszet, noha a fenyőtoboz és buzakalász is igen felkapott, egyszerű alakja miatt.

Ma már a század elején még felette divatos bokáj-kancsókat, valamint a virágdíszszel festett butorokat kiszorítá az idegen modor; amott hitvány színes üveggel, itt egy színre mázolt olcsó munkával helyettesítve a régi ékes dívatot.

Még ugyan számtalan, a hatvanas évekből való tulipános butor található minden faluban, azonban ma már csak egyetlen-egy asztalost találtam három megyében, a ki még tud a régi modorban festeni. Brassóban még most is készítenek Oláhország számára tulipános ládákat, de ezeken már a régi formák helyét naturalisticus virágalakok foglalták el.

A bútorok szerkezetében nem hiszek magyaros vonást találhatni, mert az egyetemes renaissance, leginkább barock formákat mutat s így magyaros jellegüket csupán csak a festésnek köszönhetik. A nagyon egyszerű ágyaknak mindkét végén, úgy a fejénél, mint a lábánál barock, kanyargós vonalakkal metszett, magasabb rakványt találhatunk, látható külső felükön (néha belsőn is) egy vagy több rózsából kiinduló festett csokorral. E rakvány alkalmazását mindkét végén, a gerendáig rakott, magasra vetett párna és derekalj halom tette szükségessé. A rakvány alatt, mintegy friesül, körfonatokat találunk, mely alatt aztán egy más színű mezőben egyes virágból, vagy virágtartóból kiinduló csokor ékeskedik. A görbevonalas fries alatt lévő mező gyakran két kisebb négyzet alakú, s más színű mezőt tartalmaz, hasonlólag virágdíszszel ékítve.

A székek egyenes háta a barockban honos kagylóból keletkezett ki- és befelé fordított körszeleteket, hasonlattal élve, kifí alakot mutat, egy virágból kiinduló festett csokorral.

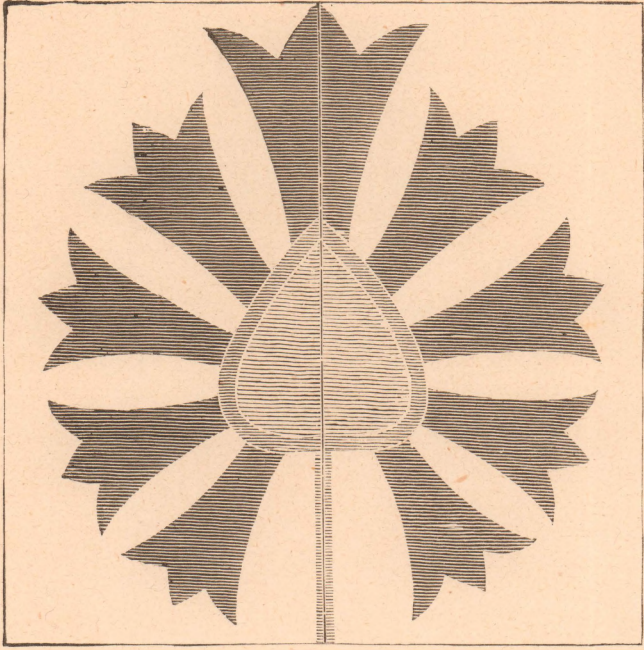
Bútoraink között legszebbek a ládák és azon szekrények, melyeknek alsó része két fiókocská és egy nagyobb ajtóval zárható; míg a felső nyílt tálas. Mind a ládák, mind ezen szekrények eleje hosszukás és egyenoldalú, más-más színre festett négyszögekkel több mezőre van osztva, mely mezők mindegyike virágcsokrokat és apróbb sarokvirágokat tartalmaz. A mezők között maradt vízszintes, avagy függőleges irányú szalag, vagy hullámvonalakkal van kitöltve, mely hajlásaiban rózsát vagy rózsabimbót tartalmaz, vagy egyes, mintegy a hasadékba szúrt virágszál által ékítve. Ezen egyes virágszálak nincsenek semmi szervi összefüggésben a mellettük levő más mezők csokraival, azonban mégis a lényegesebb s inkább díszített mezők szegélyébe látszanak betűzve lenni. Az egyes, négyszögű mezők sarkain kifelé fordítva a nagyobb mezőben, avagy befelé fordítva a kisebbikben, számtalanszor a fehér- vagy tüzesliliomnak három szirmos alakját találjuk. A ládákön még koszorúkat is láthatni, de csak ha nincsenek több mezőre osztva.

Az általam látott, legrégebbi évszámias festett bútor 1806-ból való; de úgy ezen, mint a legkésőbbiekben, egész a 60-as évekig díszként a rózsá játsza a fő szerepet, s mellette a tulipán, szegfű, gyöngyvirág, narcis, napraforgó, buzavirág vagy liliom. A levéldísz a tagozatlan szelű szegfű- és tulipánlevélen kívül hasonlólag a rózsá szolgáltatja. A rózsabimbónak tulipánba átmenő alakja mindig profilben, a rózsá azonban leggyakrabban távlatilag van előállítva. A virágok, de kivált a levelek a színes alaptól fehér, vagy sárga contourvonallal, a fehér alaptól pedig feketével vannak elválasztva. A Székelyföld festett bútorain semmi nyomát sem találtam az árnyékolásnak, noha ecsettel már csakugyan könnyű lett volna a kivétel, nem úgy, mint a himzéseknél. A magyar stílizáló nemzeti vonás azonban megőrizte egyszerű asztalainkat a divatos majmolástól, s megtartották a hagyományos régi formákat és régi modort. Ha a régebbi virágalakok mellett, néha-néha a természetből merítették is: az elvont

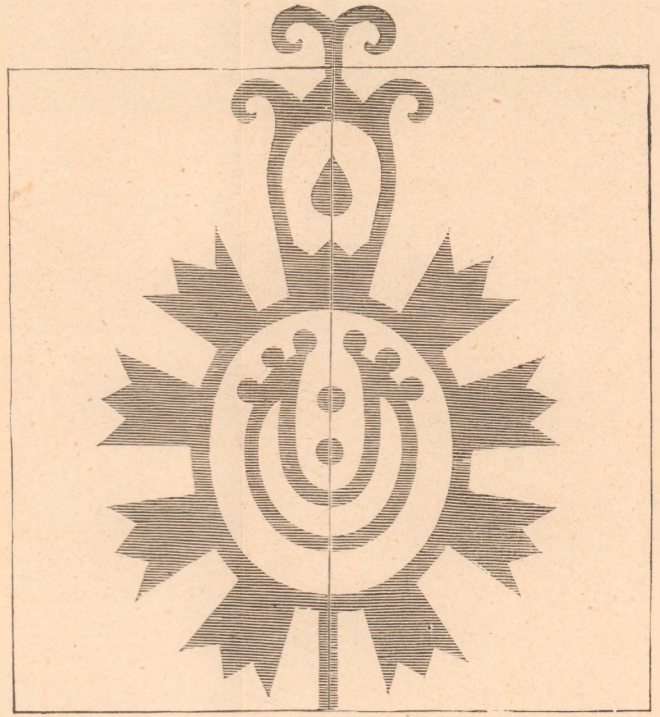
alak vagy megegyezik azon virágnak már régebben is használt stylizált alakjával, vagy ha azelőtt nem divatos virágot festettek, azt mindig stylizálták (péld. a narcist), mi által a többi, nemzeti műalakokkal szerves összefüggésben tudták alkalmazni.

HUSZKA JÓZSEF.

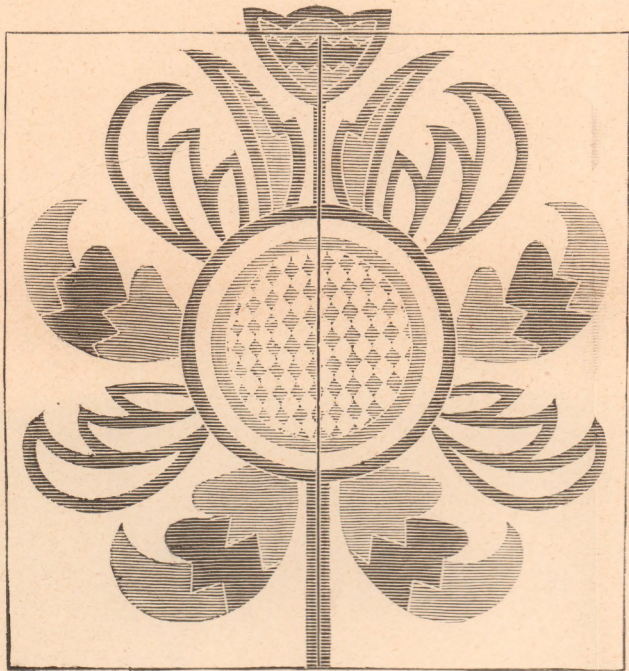

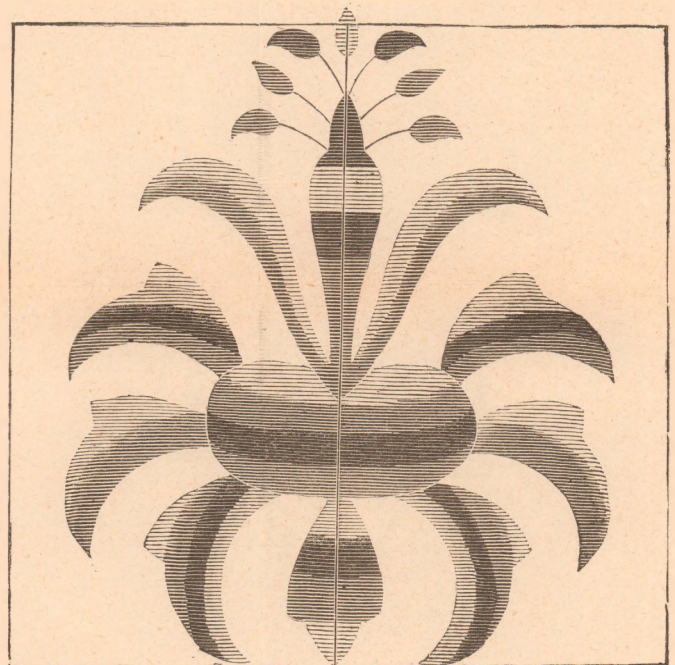
1. ábra.

2. ábra.

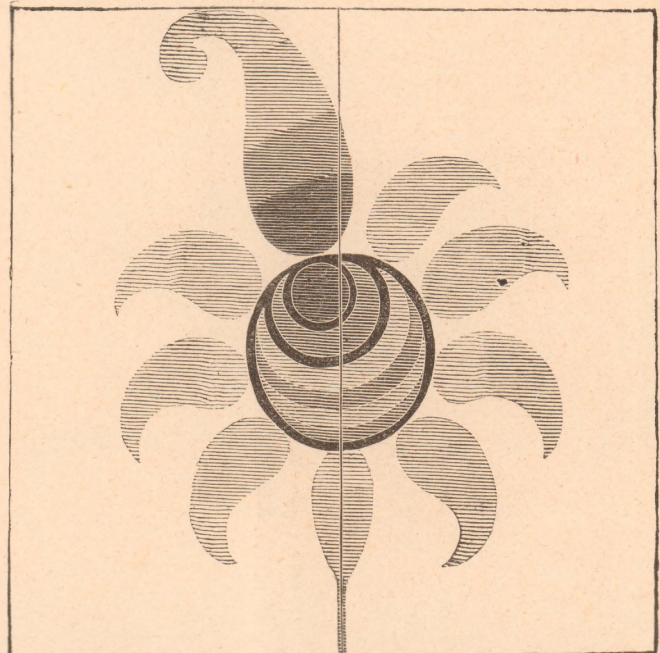
3. ábra.

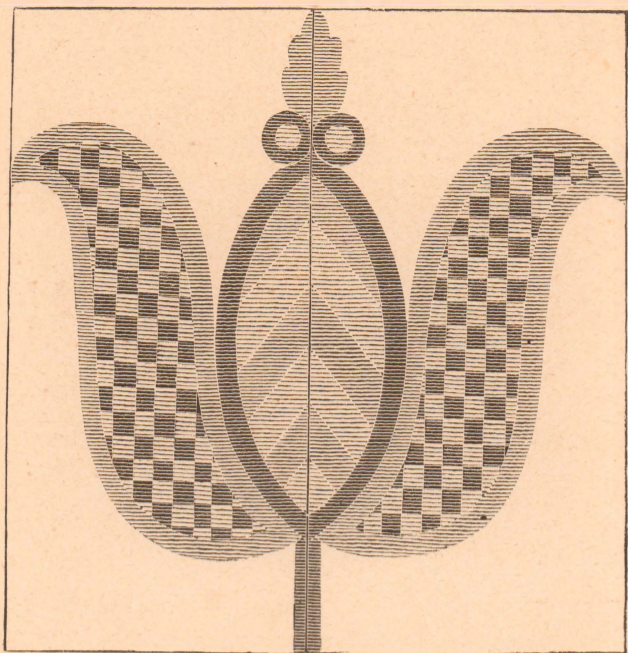
4. ábra.

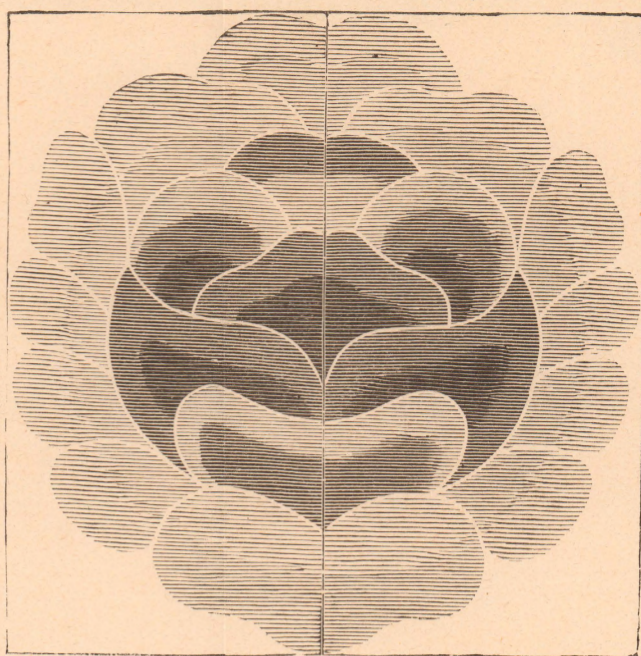
5. ábra.

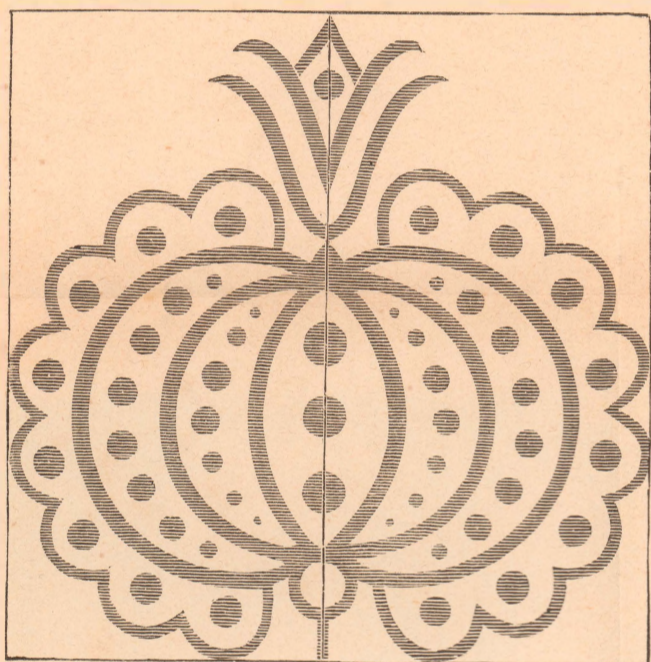
6. ábra.

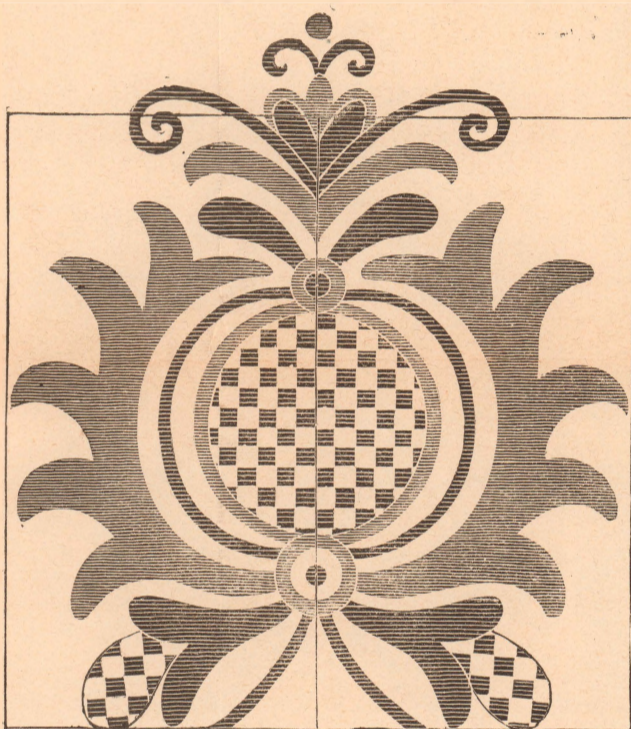
1. ábra.

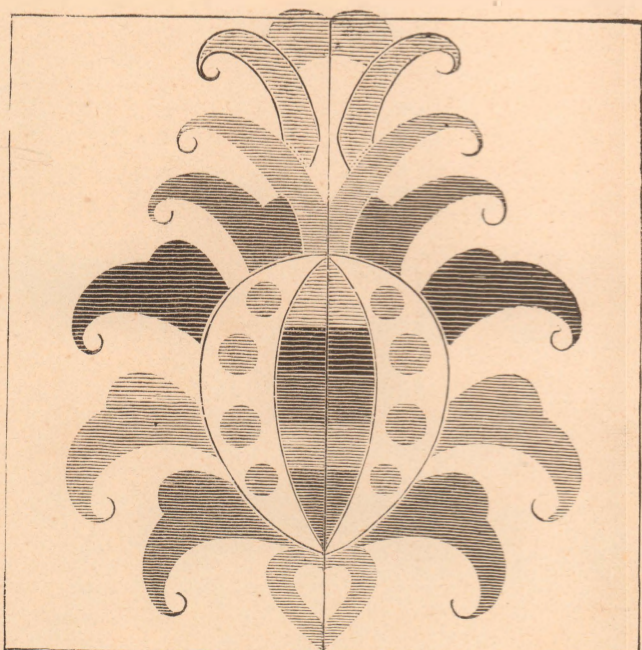
2. ábra.

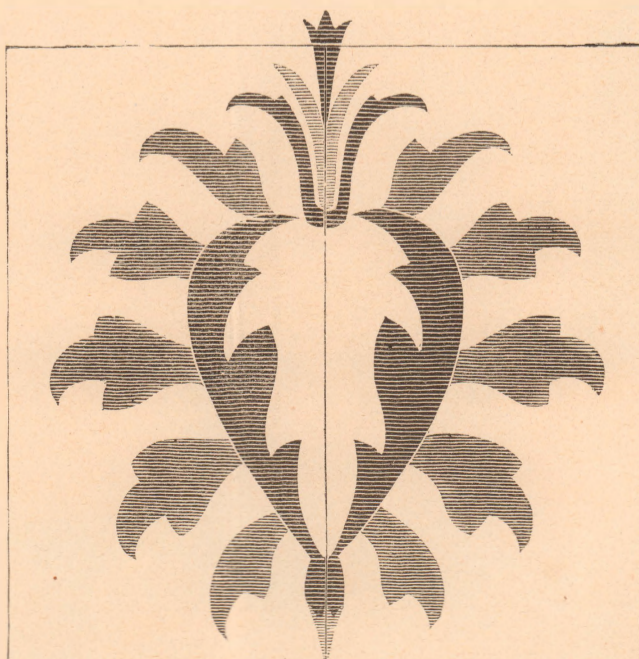
3. ábra.

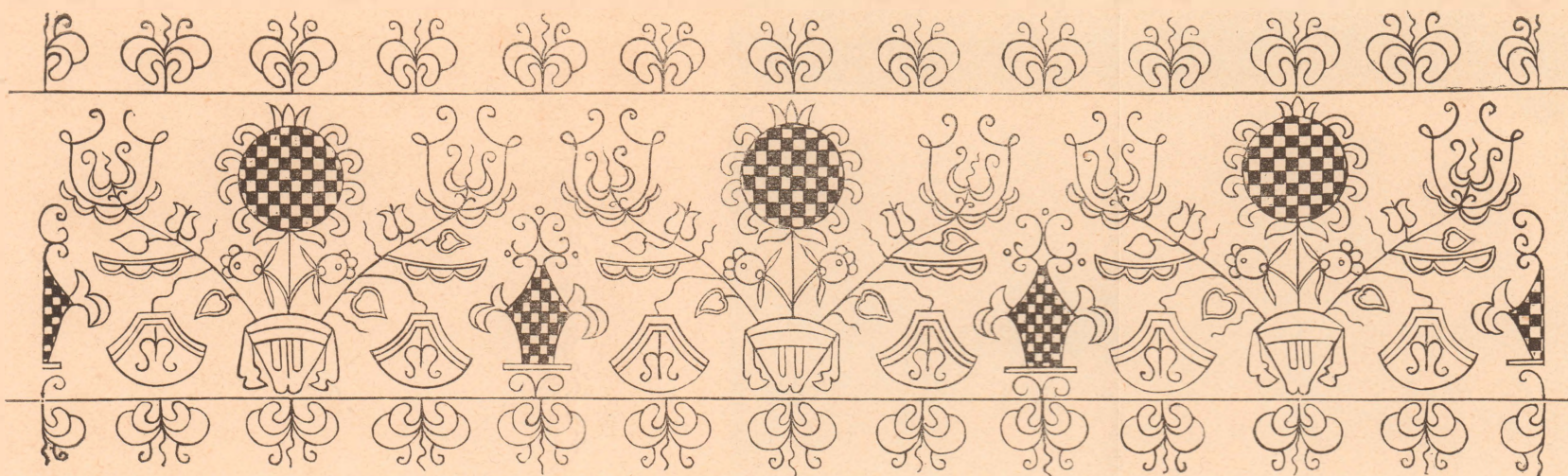
4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

PÁRNAHAJHIMZÉS PIROS ÉS KÉK FONALLAL

SZENT-ERZSÉBETEN (UDVARHELY M.).

PÁRNAHAJHIMZÉS KÉK FONALLAL

A SZÉKELY NEMZETI MUZEUMBAN.

PÁRNAHAJHIMZÉS KÉK SELYEMMEL

A SZÉKELY NEMZETI MUZEUMBAN.

Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük.

I.

Közel száz éve, hogy a székelyek hunn eredete felől kétséget támasztott néhány történettudós, mint Timon, Pray, Schlözer, Engel sat., s ámbár valami határozott bizonyítékra nem utalhattak, mely a kételkedést indokoltta tette volna, azóta mind többen csatlakoztak hozzájuk. Hunfalvy Pál volt az első, ki a kérdést oly t érre terelte, hol a kisebb vagy nagyobb hiszékenységből vagy pedig skepsisből credő pusztá egyéni vélekedésnek többé helye nem lehet; a ki a kérdéshez hozzá akar szólni, az előtt egész sorozata áll a bizonyítékoknak, melyeket vagy el kell fogadnia, vagy megczáfolnia, de előlük ki nem térhet.¹

A kik a székelyek hunn eredetét vitatják, valamennyien a századokon át fennmaradt s a *székely nép tudatában ma is teljes frissességében meglevő hagyományra* szoktak hivatkozni. A szerencsétlen véget ért dr. Nagy János, ki a hunn eredetűség ellen Hunfalvy által felhozott érveket igye-

¹ Hunfalvy legelőbb „Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876“ című műve 299--303. s 379. lapjain szolt a székelyek eredetéről. Bővebben kifejtette elméletét „A székelyek. Felelet a azékelyek scythahunn eredetűségére. Budapest. 1880.“ című művében s kiegészítette „A székely kérdéshez“ című értekezésével, mely a „Századok“ 1881-iki évfolyamának 2. és 3. füzetében (97--114. s 193--206. lap) látott napvilágot. Elmélete a következő: A magyarok és hunnok közt semmi összeköttetés nem volt. A hunn-magyar rokonságról való vélekedés a németeknél keletkezett s tőlük a keresztény papok révén jött át hozzánk is. A székelyek sem lehetnek a hunnok maradékai, mert a magyarok bejövetele előtt soha

kezett megczáfolni,³ egész legióját sorolta el a régi és újabbkori íróknak, kik mind azt állították, hogy a székelyek scytha-hunn eredetűek, csakhogy kimutassa Hunfalvy ellenében, hogy a hunn eredetűség nem a krónikások találmánya, hanem valóban néphagyomány. De Nagy János s mindannyian, kik vele egy véleményben vannak, figyelmen kívül hagyják, hogy abból, miszerint a XIV. századtól kezdve egész a múlt század közepéig kivétel nélkül valamennyi magyar és nem magyar író egyformán beszél a székelyek eredetéről, még korántsem következik, mintha már a vélemények ezen öszhangzó egyezésében megvolna a bizonyíték arra, hogy a mit mondanak, az valóban a néphagyományból vette eredetét. Feledik, hogy valamennyi egy forrásból merített nemcsak a székelyek eredetére, hanem az egész régi magyar történelemre nézve, — abból a krónikából, melyet Marczali „Nemzeti Króniká“-nak nevezett el, mely különböző részekből compilálva, Pauler Gyula szerint³ Kun László trónralépése táján készült. Ezt ismétlik, ezt kivonatozzák, ezt írják át Kézai, Turóczy, Muglen, a Posonyi, Bécsi, Budai sat. Krónikák; ennek adatait találjuk fel a renaissance historikusainál, Bonfininál, Ranzannál s a XVI—XVII. század krónikásainál, Heltainál, Székely Istvánnál, Pethő Gergelynél s Lisznyainál, akár a hagyományból, akár régebbi évkönyvekből s külföldi krónikákból vette is adatait a Nemzeti Krónika írója. Mennyire ő utánna indultak a későbbi krónikások s mennyire átment a köztudatba, a mit ő irt: mutatja az, hogy a honfoglalás hagyományának Anonymusnál fennmaradt s a Nemzeti Krónikáétól nagyon sokban eltérő

semmi jelt nem adtak létezésükről s mert nyelvük tökéletesen az, mi a magyar, melylyel együtt ment keresztül a származási, török és szláv hatási időszakokon. A mi eltérő sajáttsága van a székelyek nyelvének a magyar nyelvtől, az vagy az oláh nyelv hatásában nyilvánul, vagy pedig megtalálható részint az ó és középkori magyar nyelvben, részint valamelyik magyar tájszó-lásban. A székelyek tehát a magyar nyelvnek teljes történelmi fejlettsége után. Magyarországról telepítődtek a keleti határszélre és pedig Szt. László vagy Kálmán uralkodása idejében. Bizonyítja ezt a székely, azaz szék-ely, szék-elű név is, mely azt teszi: széken túli, szék megettí vagyis határór. A mit krónikáink beszélnek a hunn-magyar rokonságról, az mit sem bizonyít. Krónikáink egy mese-világban élnek, mely a valót a költeménytől nem bírja elválasztani. Jellemző tudomásuk a hunnokról néhány tulajdonnévből áll. melyeket csakis a német mondákból vehettek.

³ Dr. Nagy János: „A székelyek scytha-hunn eredetűsége és az ellenvélemények. Kolozsvár. 1879.“

³ Pauler Gyula: Anonymus külföldi vonatkozásai. (Századok. 1883. 2. füzet, 108. és 111-ik lap.)

variansából egyetlen egy későbbi krónikás sem merített, még csak annyit sem, hogy egyben-másban kiegészítsék a Nemzeti Krónikából vett anyagot. Akár közhit volt tehát a székelyek hunn eredetűsége, akár nem: krónikásaink egyik a másik után csak azt ismételték, a mit a Nemzeti Krónikában találtak. S annyi ismétlés után még az is átment a köztudatba, a mi nem volt hagyomány. A Nemzeti Krónikába olvadt s valószínűen II. Endre korában készült „Hunn Krónika“ írója⁴ ismerte a német mondákat és hagyományt is s azokból egyet-mást bevett a hunnok történetébe. Így talált helyet krónikáinkban berni Dietrich, a tárnokvölgyi, tulni és zeissenmauri ütközetekben a római-germán hadak egyik vezére, ki tudvalevőleg nem más, mint Nagy Theodorich, keleti-góth király. Theodorich Attila halála után két évvel született; a német hagyomány azonban összeköti őket egymással és kortársakká teszi. Ez a Theodorich a krónika közvetítésével átmegy mondáinkba is s a „halathalon Detre“ épp olyan hagyományszerű alak lesz nálunk, mint Keve, Csaba vagy Aladár. Mert a hagyomány és krónika közt a hatás kölcsönös. A krónikairó merít a hagyományból, de merít más forrásból is, melyeket összhangzásba akarva hozni, kisebb-nagyobb változtatásokat megengedhetőnek tart. De a hagyománynak e meg bővített, megváltoztatott alakja azután ismét átmegy a köztudatba, melyben az idegen elemek is idővel hagyományszerű jelleget nyernek.

Hogy tehát a székelyek hunn eredetéről való vélekedés százados hagyomány-e vagy sem: a mellett mit sem bizonyít, ha későbbi írók egyetlen egy forrás után százan vagy ezeren is ismétlik azt; valamint az sem bizonyít semmit, ha e vélemény a XIV—XV. század folyamán közhitté vált is.

Ép ezért az állítólag XVI. századbéli Csiki Székely Krónika, mely különben adatait tekintve, eredetinek elég eredeti volna szemben a Nemzeti Krónikával, tekintetbe sem jöhet, már csak azért sem, mert összeállítói olyat is hagyománynak akarnak feltüntetni, a mi — ha csakugyan a Sándor Menyhért levéltárában levő régi feljegyzések után, 1536-ban készült is a krónika — szembeötlőleg magán viseli összeírói tudományának bélyegét. Attila Irnák nevű

⁴ Iratásának idejére nézve I. dr. Marczali Henrik: „A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest, 1830.“ cz. művét.

fiáról, Dacia Alpestrisről s a skytha Anacharsisról legfőlebb egy XVI. századbeli magyar hallhatott csak; s a mint ezt becsempészték a krónikába, ép úgy becsempészhették a hunn eredetet is.⁵

Van azonban egy más, a Nemzeti Krónikától teljesen független s ennél régibb forrásunk is, mely szintén a hunnok ivadékának mondja a székelyeket.

Ez Béla király Névtelen jegyzője.

A Névtelen a honfoglalás történetét beszéli el, és pedig sokkal részletesebben, mint a Nemzeti Krónika; röviden megemlékszik ezenkívül még Zoltán, Taksony és Géza fejedelmek idejéről is. Kérdés, hogy e részletesség a hagyomány épebb voltának, vagy pedig mondai elemekkel való kibővülésének az eredménye-e? Sokan, kik között ezen elméletet legszemlelősebben Csetneki Elek fejtette ki,⁶ ez utóbbit hajlandók elfogadni, sőt némelyek, mint Roesler, Hunfalvy és Marczali, azzal vádolják Anonymust, hogy a saját maga által költött meséket szőtte bele a hét vezér történetébe. Ámde az a politikai tendentia, melyet Marczali tulajdonít a szerinte IV. Béla, V. István és Kun László idejében élt Névtelennek, önmagától eselik, mert nem ekkor élt; s e politikai tendentia lett volna oka, hogy a Névtelen meghamisítsa a történelmet. Az a Hunfalvy által vélt könnyed játszóság pedig, mely őt inkább költővé, mint történetíróvá tette, sokkal nehezebben okadatolható, mint Hunfalvy gondolja. De nem állhat meg az a nézet sem, mely a Nemzeti

⁵ A krónikát már az Irnák, Dacia Alpestris és Anacharsis nevek is gyanusá teszik; még gyanusabbá lesz az Anacharsis név erőltetett elferdítése (Anachocharis) által; de leggyanusabbá az teszi, hogy tudni akarja Sz. László leányának Piroskának (Pyrisk, a Székely Krónikában Ptrisókö) Byzancban fölvevett nevét, Irénét is, mely csakis a múlt században lett ismeretessé a magyar történetben; továbbá az, hogy Kálmán királyt Sz. László fiának, vagyis a székelyes kifejezést affektálva, „Kálmány László“-nak nevezi. A mi ez utóbbit illeti, ez annyiban feltűnő, a mennyiben a múlt század második felében volt szőnyegen az a kérdés, hogy Kálmán Lászlónak vagy Gézának volt-e a fia? A krónikák Géza fiának mondják, de múlt századbeli történetíróink, a saját századuk szemüvegén nézve a XI. század intézményeit, nem tudtak ebbe belenyugodni, mert akkor az elsőszülöttségi trónöröklés rendje szerint Sz. László bitorló volt. S ezért mindenkép ki akarták mutatni, hogy Kálmán nem Géza, hanem László fia volt. A Székely Krónika, mely már egyéb szempontokból is gyanus, e kérdésben való állásfoglalásával teljesen elárulja gyártásának idejét.

⁶ Csetneki Elek tanulmánya Réthy L. „Anonymus az erdélyi oláhokról“ cz. művének alkalmából ugyanezen cím alatt az „Egyetemes Philologiai Közlöny“ 1881-ik évi folyamának III-ik füzetében jelent meg.

Krónika száraz adataival szemben a monda részletező saját-
ságára gondol Anonymusnál. Mert nem szabad feledni, hogy ő
sok olyan történelmi alappal bír, s külföldi forrásai által nem
ismert eseményt beszél el, melyről a Nemzeti Krónika vagy egé-
szén hallgat, vagy rosszabbul van értesülve. Tud pl. a kabarok
csatlakozásáról, kiket kumoknak nevez; ⁷ ismeri Kurzánt, kit
mint a bolgár-magyar háború egyik vezérét, a byzanti írók is
említenek; ⁸ tudja, hogy Eleüd, mely név kétségkívül nem más,
mint Konstantin császár Lebediasa, nem Árpád nemzetségé-
hez tartozott, hanem egy másik tekintélyes nemzetséghez; ⁹ s
chronológiája is pontosabb, a mennyiben a különböző idő-
ben élt személyeket még sem zavarja úgy össze, mint a
Nemzeti Krónika, nem teszi pl. Árpád kortársává az erdélyi
Gyulát, ki a X. század közepe táján élt, hanem a honfogl-
alásban Gyula nagyapját, Tuhutumot szerepelteti; Zuard,
kinek nevét Szalárd alakban a nyugati krónikák is említik
a X. század elején, egy harczi kaland alkalmával, a honfogl-
alók közt van, míg a Nemzeti Krónikában mint Attila
egyik vezére említették; ¹⁰ megemlíthetjük Lélt és Bulcsut is,
kiknek főszereplése Anonymusnál Zoltán idejére esik, míg a
Nemzeti Krónikában Árpád vezértársai. Van aztán némi
határozatlan emlékezés nála az egykori avar birodalomról s

⁷ Azaz kumánoknak: „Cumani“. Miért nevezi különben a kabarokat
kumánoknak, annak a magyarázata alighanem az, hogy egy igen közönséges
hangtani törvénynél fogva e népnév a különböző tájszólásokban „kamar“,
„komár“ s „kumár“ alakban is el volt terjedve; legalább erre következtethetni
a Komárom névből, melyet Anonymus szerint egyik kun vezér, Olup-Tulma
épített. A hagyomány aztán később, vagy talán maga Anonymus e nevet az
ismert „kumán“ névvel zavarta össze. Az sem lehetetlen, hogy a kabarok a
kun néphez tartoztak s a „kumán“ és „kumár“ nevek ugyanazon egy névnek
változatát képezik, mely esetben az —án és —ár végzetben a „nép“ fogalom
rejlének.

⁸ Kurzánt Könd (Cundu) fiának mondja. Hihető, hogy a Nemzeti
Krónika Cusid-jában, ki szintén Könd fia, ugyanezen név rejlik. Mindkét név
az Árpádkori nevekben gyakorta használt kicsinyítő képzővel van ellátva s a
név eredeti formája: Kurz, Kurza vagy Kurzi, a mint hogy a byzanti íróknál
—akugyan elő is jön (görög végzettel) Kursés-nak írva. Miként a Zoltán és
Taksón neveknek is ősi alakja: Zulta vagy Zalti (Zaltés) és Toksu vagy
Taksi (Taxis a byzantiaknál s Toxus a nyugati annalistáknál). S Kusid nem
más, mint Kurzid vagy Kursid, egy igen közönséges, tájszólásainkban meg-
lehetősen elterjedt hangtani változásnál fogva.

⁹ Eleüd a Névtelességnél a nála is, a Nemzeti Krónikában is mindjárt
Árpád urán említett Szabolcs vezér apja s a Csák nemzetség őse. Az Élőd
név előjón a Nemzeti Krónikában is, de Ügek és Álmos közé helyezve, mint
Árpád nagyapja.

¹⁰ Az egykori Liutprand mondja, hogy a magyarok 924-ben Berengár
megbosszulására „Salarus“ vezérlete alatt törtek be Olaszországba.

a fejedelmi hatalomnak három személy, a nagy fejedelem, gyula és karchas közti megoszlásáról is; én legalább azt, a mit Salán birodalmáról¹¹ s a kormánynak Árpád halála után Lél-, Bulcsu- és Botondra való bizásáról mond, másra nem tudom magyarázni.

Anonymus mintegy 70—80 évvel élt előbb a Nemzeti Krónika írójánál. III. Bélának volt a jegyzője, s művét ennek halála után, vagy még a XII. század utolsó éveiben, vagy a XIII. század elején írta, mint azt Mátyás Flórián több akadémiái értekezésében kimutatta,¹² melyhez közelebb-ről Hunfalvy Pál,¹³ ki elébb IV. Béla jegyzőjének tartá¹⁴ s Pauler Gyula¹⁵ járult újabb adatokkal. Bizonyítékaikat kiegészíthetjük Anonymus nyelvi és orthographiai sajátásaival, minők: *a szók véghangzós alakja, a mainál egy folkkal tompább hangzása, s a „cs“ betűnek „s“-sel való jelölése.*

Az összehasonlító nyelvészet kutatásai kiderítették: hogy *az ősmagyar nyelv szótói kéttagúak voltak s magánhangzón végződtek.* Meg volt e sajáttság az árpádkori nyelvben is; de már a XII. század végén kezdenek lekopni a véghangzók, a XIII. század közepe táján pedig végkép eltűnnek¹⁶ s nem-

¹¹ Anonymus Salanust a nagy Keán utódjának mondja; az a „magnus Keanus“ pedig bizonyára nem más, mint a „magnus Kaganus“. Maga a Salán név (Anonymus sohasem írja Zalanusnak) az avar Tudun, illetőleg „Sodan“ névvel látszik egyezőnek s ez esetben nem személy, hanem méltóságnév. Csakis az avar birodalom tradíciójának hatása alatt beszélhetett a hagyomány egy hatalmas bolgár államról a Tisza mentén, a hol ugyan semmiféle számbavehető állam nem volt a magyarok bejövetelkor, a mint azt Hunfalvy meggyőzően kimutatta. (Magy. orsz. Ethn. 167. s köv. l.) De megvonhatta magát ott az avarok egy töredéke, kik közt volgai bolgárok is lehettek.

¹² Mátyás Flórián, kinek értekezései csak kivonatosan jelentek meg a Magyar Akadémiai Értesítőben (1866. évf. 10. s köv. l. — 1870. évf. 263. s köv. l. — 1871. évf. 202. s köv. l.), Anonymus idejét egyfelől a „Galicia“ és „Susudal“ névvel, másfelől a „seruiens“ és „jobagio“ szóval határolja, melyek azt bizonyítják, hogy Anonymusnak 1139 után s 1247 előtt kellett írnia művét.

¹³ Hunfalvy Pál: „Die Rumänen und ihre Ansprüche. Wien und Teschen. 1883.“ 246—248. l.

¹⁴ Hunfalvy Pál: „Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876.“ 288—292. l.

¹⁵ Pauler Gyula: „Anonymus külföldi vonatkozásai.“ (Századok 1883. II. füzet, 97—116. l.)

¹⁶ Egyes kivételes esetek ugyan fordulnak elő a XIII. század második felében is; így Simonyi Zs. (A régi magyar nyelvemlékek olvasásáról. Budapest. 1880. 19. s köv. l.) az 1265., 1270., 1287. s 1300-dik évekből hoz fel példákat a véghangzó fennmaradására, Mátyás Flórián pedig (Magy. Ak. Ért. 1870. 264. l.) még 1327-ben is talált. De ezek az általános szabályt nem döntik meg. — A véghangzó elejtésének első cseleit 1171, 1173—75 s 1181-ben találtam.

csak az eredeti magyar, hanem az analogia hatása következtében a kölcsönvett szónál is. Anonymusnál kevés kivétellel még meg van a véghangzó, így: Cundu, Lelu, hetu (hetü, ma hét), almu, zerelmu (álmu, szerelmü, közép-magyar: álom, szerelm, újmagyar: álom, szerelem), Borsu (Bars), Geuru (Gyeürü, ma: Diós-Győr), Tosu, Zeremsu (Szeremcsü, ma: Szerencs), Zobolsu (Szobolsu, ma: Szabolcs) sat.

A véghangzó nélküli alakok a XII. század végső éveiben s a XIII. század elején kezdenek föltünni. Imre király nádorának, Mog ispánnak s a XIII. század első évtizede két kiváló alakjának, Bánk bánnak és Lébényi Pothnak nevét felváltva Mogu, Mogy, Mocho, Banco s Potho, s azután Mog, Mok, Moth, Banc, Bank s Poth alakban találjuk írva. Hasonló átmeneti jelleget tüntet föl a Várad Regestrum is, melynek iratása II. Endre uralkodásával esik össze (legrégebb évszáma 1209, illetőleg 1214, legkésőbbi 1235); így egyfelől ilyeneket találunk benne: Zobolsu, Zobolchi (Szabolcs), Nogio (Nogyo, ma: Nagy), hodunogio, hodnogio (hodunogyo, hodnogyo, ma: hadnagy), varnogio (várnagy), Morodeku, Uendegu, Muncu, másfelől pedig: Zobols, Zabolch, Nog, hodnog, varnog, Morodec, Uendeg, Munc sat. Sajátságos módon tükröződik vissza ezen átmeneti jelleg a XIII. század elején oly esetekben, midőn az apa és fia egy néven neveztetik; míg ugyanis az apa neve rendszeren véghangzóval van ellátva, a fiu a megrövidült, hogy úgy mondjam, a „modernebb“ nevet viseli, így: „Scemer, filius Scemera“, „Ders, filius Derséo“¹⁷ sat.

A IV. Béla idejében kelt okmányokban már nagyon ritkák a véghangzós alakok. Az Anonymusnál is meglevő neveket, mint a „Gesta Hungararum“ iratási idejének megállapítására nézve mindenesetre legjellemzőbbeket véve tekintetbe. azok közül csakis az Őrs (An. Ursu-ur), Győr (An. Geuru) és Zagyva (An. Zoge-ua) fordulnak elő véghangzóval. ezek is csak egyszer, pedig az első név tizenegyszer, a második nyolczszor van meg Béla okmányjaiban.¹⁸ De már

¹⁷ Várad Regestrum 132. és 156. §.

¹⁸ 1237. Vrse. Hazai Okmánytár I. 41. — 1245. Zolgagevri Árpádk. Új Okm. VII. 200. — 1265. Zagava. Simonyi id. m. 20. l. Megjegyzendő, hogy az Őrs név 1237 előtt háromszor, 1218, 1229 és 1235 körül, a Győr név pedig 1245 előtt hatszor, 1212, 1216, 1217, 1239 s 1242-ben s a

a Bodajk név (An. Bodoctu) 1201-en, Bors (An. Borsu) 1206-on, a Sár folyó név (An. Saru) 1208-on, a halom szó (An. Zegu-holmu, Zenu-holmu, Satur-holmu) és a Szalók név (An. Zolocu és Zoloucu) 1214-en, Szabolcs (An. Zobolsu) 1216-on s Szeghalom (An. Zeguholmu) 1217-en túl sem fordul elő egyetlen egyszer is véghangzós formában;¹⁹ úgyszintén a Galgócz (An. Gougoucy), Lapincs (An. Loponsu), Miskolcz (An. Miscoucy), Szénhalom vagy Szíhalom (An. Zenuholmu), Szerencs (An. Zeremsu és Zerenche) és Tas (An. Thosu) nevek is már a XIII. század közepe előtt elvesztették véghangzójukat.²⁰

Kézai, Kun László udvari papja is a hangzóvesztett formákat használja, így Anonymus nevei közül

Kézainál: Anonymusnál:

Bodajk:	Bodoctu	Bodoctu
Könd:	Cund	Cundu
Ed:	Ed	Edu
halom:	holm (Zazholm)	holmu (Saturholmu sat.)
Lél:	Lel	Lelu
Miskolcz	Miscouch	Miscoucy

s csak az egy „Erteueleu“ nevet találjuk nála véghangzóval.

A *mainál tompább kiejtés* körülbelül a XIV. század második feléig volt uralkodó, de már a XIII. században kezdenek a nyiltabb alakok is használatba jönni, és pedig Anonymus nevei közül a Farkas (An. Opaforcos) és Aba (An. Oba) a XIII. század közepén túl csakis a nyiltabb formában jönnek elő. De még jellemzőbb ezeknél Anonymus korára nézve a Csanád név, melyet ő Sunad-nak ír. A név-

Váradi Regestrumban jön elő s ezek közül véghangzóval csakis a Vár. R. „Geuru“-je van ellátva.

¹⁹ A Bodajk nevet összesen háromszor (1201, 1204 s 1230-ban) találtam s mindig véghangzó nélkül; a Bors nevet a XIII. században 14-szer, véghangzóval csupán 1075-ben; a Sár nevet magában s összetételekben 23-szor, de véghangzóval egyszer sem; a halom szót magában s összetételekben 24-szer, ezek közt véghangzóval 1124, 1197, 1211 s 1214-ben és a Vár. Registr.-ban, véghangzó nélkül 1214 előtt 1211-ben s a mennyiben lehet régebbi följegyzés is, a Vár. R.-ban (152., 247. és 358. §); a Szalók nevet 11-szer, mindig véghangzó nélkül; Szabolcs nevet összesen találtam 39-szer, véghangzóval 1067, 1138 s 1216-ban, véghangzó nélkül először 1211-ben; a Szeghalom nevet 3-szor, ebből 1217-ben Seguholm-ot véghangzóval, a Vár. R.-ban Zigholm-ot s 1267-ben Seegholm-ot véghangzó nélkül.

²⁰ Galgócz 1237—1270 közt 6-szor jó elő, Lapincs 1257 s 1263-ban, Miskolcz 1237, 1270 s 1271-ben, Szíhalom 1267 s 1275-ben, Szerencs 1258-ban és Tas a Vár. R.-ban s 1284-ben (meg 1138 s 1181-ben, ekkor véghangzóval).

nek e tompább formája a XI. s XII. században volt közhasználatban;²¹ a nyiltabb Csanád (és Csenád) alak 1185-ben tűnik föl először, azután mind gyakoribbá lesz s 1239-en túl teljesen kiszorítja a tompa Csunád formát, úgy hogy 1240—1300 közt, bár több mint hetvenszer jön elő az okmányokban, kivétel nélkül mindig a nyiltabb formákat találjuk a Csunád és Csonád helyett; Kézai is „Chanad“ és „Chenad“-nak írja e nevet.

Jellemző Anonymusnál a „cs“ betű jelölése is, melyre az „s“ betűt használja, mint: Saac, Sepel, Sunad, Surungrad, Cadusa, Ugosa, Muncas, Zobolsu sat. Ez is a XII. századra vall. A XIII. században a „ch“ jött divatba, s a század közepe felé oly kizárólagos volt használata, hogy alig egynehány esetben találunk más betűt. Mily ritkán használták már a XIII. század első harmadában is az „s“-et, mutatja az, hogy 1200—1235 közt a Csanád névben csak egyszer, míg a „ch“ 37-szer, a Szabolcs névnel 14 esetben 2-szer, a „ch“ 11-szer, a Bulcsu névnel 11-szer, a „ch“ 14-szer jön elő; 1235-ön túl pedig összesen kétszer, vagy szorosán véve csakis egyszer találtam.²² Ellenben a „ch“ annyira uralkodóvá lesz, hogy a Szabolcs névben, mely a XIII. században 39-szer, s a Csák névben, mely 80-szor fordul elő, összesen csak ötször van helyette más betű, Anonymus más egyéb neveinél, a Csaba, Csepel, Trencsén, Munkács, Szerencs, Lapincs, Tolcsva és Gyümölcsény nevek-nél pedig, melyeket együttvéve 28-szor találtam, egyetlen egyszer sem. Ezzel szemben Anonymus következetesen „s“-sel jelöli a „cs“-t olyannyira, hogy csak egyszer használ helyette „c“-t s kétszer „ch“-t.²³

²¹ 1086. Sunadi, 1138. Zunad, 1166. Chunad, 1171. Sunad, 1217. Chonad, Vár. Reg. Chunad, Sunad, 1239. Chunad.

²² 1247. Geysa. Monum. Eccl. Strigon. I. 364. — 1262. Geysa. Árp. Új Okm. III. 28.

²³ A Névtelen orthographiájának e korjellemző sajátosságát Mátyás Flórián is felhozta a m. tud. akadémia 1878. okt. 14-ki ülésén tartott értekezésében. Magát az értekezést, sajtó alá mindezeideig nem adatván, nem ismerem s csak annyiban tudok róla, a mennyiben dr. Marczali Henrik „Anonymus Belae Regis Notarius“ czimú s a Századok 1879. évf. II. füz. 170—176. lapjain közölt cikkében megjegyzéseket tett rá. Megemlíti ebben Anonymus „cs“-t jelölő „s“ betűjét is, de nem találja olyan korjellemzőnek, mint Mátyás Fl. Mert a XIII. század előtt nemcsak az „s“, hanem a „ch“ és más betűk is előfordulnak, s az „s“ a XII. század után is használtatott; szóval tehát az orthographia ingadozó volt. E megjegyzés annyiban helyes, hogy a XII. század folyamán valóban nem volt semmi következetesség a „cs“

E tények világosan mutatják, hogy Anonymusnak a XIII. század előtt kellett élnie.

De van még három Béla király, kinek jegyzője lehetett. Történészeink egy tekintélyes része, élén Szabó Károlylyal, I. Béla jegyzőjének tartják őt, s így a XI. századba helyezik, daczára annak, hogy a Névtelen a halicsi és susdali fejedelemségeket is megemlíti, pedig ezeknek külön állami léte csak a XII. század első felében kezdődik. Nagyon természetes, hogy a XI. században nem lehetett oly fejedelemségekről beszélni, melyek csak a XII. században keletkeztek s így Anonymus nem lehetett I. Béla jegyzője. De feltéve, hogy Halics és Susdal keletkezése régebbi időkre esik, egy

jelölésében; az „s“-en kívül találunk „ch“-t is, „sch“-et is, „ss“-et is, „c“-t is, „z“-t is. (A két utóbbi különben s főleg a „z“ aligha jelzett „cs“-t — habár ma az illető szóokban és nevekben „cs“-t mondunk is — hanem, ez“-t. Miként a csángók nyelvében ma is meg van még az ilyen kiejtés: feczke, menyeczke, embereczke sat. L. erre nézve: Hunfalvy P. A székelyek. Budapest. 1880. 26—27 l. Budenz J. Magyar-Ugor összehasonlító szótár. Budapest. 1874—75. 2. füz. 262. és 361. l. Simonyi Zs. A régi magyar nyelvenyelékek olvasásáról. Budapest. 1880. 23. l.) De nem volt ám meg az az ingatagság a XIII. században, mely következetesen „ch“-t használ s a memyiben kivételesen, ismételjük: kivételesen más betűt s nevezetesen „s“-et is találunk, az is főleg az első és második évtizedre esik. A Várad Regestrum, ha mindjárt a tatárjárásig visszük is iratása idejét, meg a Halotti Beszéd s a Pray Codex évkönyve mind a IV. Béla előtti időből vagy legfeljebb uralkodásának első éveiből valók. S a mi különösen a Várad Regestrumot illeti, tudjuk, hogy az különböző időben iratott; legrégebbi évszáma 1214, legkésőbbi 1235. Ha már a többi emlékekből azt látjuk, hogy az „s“ a XIII. században évről-évre ritkább lesz, úgy hogy, mint megjegyeztük, 1235-ön túl csak kétszer fordul elő akkor, midőn a „ch“ százával található: a legegyszerűbb logikai törvények szerint az következik, hogy a Várad Regestrum azon részeit, melyekben „s“ jelöli a „cs“-t, az 1214—1235 közti időszaknak mindenestre a régebbi felében irottaknak kell tartanunk és semmiesetre sem lehet azokból a tatárjárás idejébeli s az azutáni orthographiára következtetni. De felhozza Marczali a XIV. századbeli Képes Krónikát is, mely egyszer Geychát, máskor Geysát ír. Csakhogy a Képes Krónika egyes részei különböző időben irattak. (L. Pauler Gy. Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok. 1883. 2. füz. 108. l.) S ép az a rész, melyben a név Geysának, van írva, t. i. az I. és II. Gézáról szóló rész, régebb a XIII. századnál. (Pauler szerint az, mely I. Gézáról szól, közel egykorra, de mindenestre sz. László canonisatioja előtti; a mely pedig II. Géza történetét adja elő, III. Béla korában iratott.) Ellenben „Geycha“ vezér története V. István halála után készült. Ha Marczali nem elégszük meg egypár felületesen kikapott példával, s nemcsak hivatkozik „a tudományos palaeographiára, mely a ténylegesből vonja le a szabályt“, hanem követi is azt: akkor egy kissé nagyobb következetességet és megállapodottságot talált volna annak a kornak az orthographiájában. És ha egy kissé utána gondol, mi a jelentése azon megjegyzésének, hogy minden tekintetben nagy rokonságot talál jegyzőnknek és a tatárjárás idejéig tartó (azaz helyesen 1214—1235 közt írt) n-várad regestrumnak terminusai közt: talán észreveszi azt is, mily következetlenségbe esett, midőn Anonymussal mégis a XIII. század utolsó negyedében iratja művét.

ideig talán más államhoz voltak csatolva, a mi magában véve nem lehetetlen, s régebbi szereplésükről csak az emlékek hiányossága miatt nem tudunk: Anonymust még akkor sem lehet a XI. századba helyezni. Nem hivatkozom arra, a mire Hunfalvy,²⁴ hogy midőn a Névtelen elbeszéli Salán segélykérését a görög császártól és a bolgár hercegtől a magyarok ellen, vagy őseinknek Glád elleni harczeit: szemei előtt azon korszak eseményei lebegtek, midőn Manuel császár a XII. század közepén a magyarokkal majd ellenséges, majd baráti viszonyban volt, s a midőn a kunok, bolgárok, oláhok és görögök majd egymással szövetségben, majd egymás ellen küzdöttek. Végre is az ily feltevések mindig önkényszerűek s Marczali például, azután Csetneki, vagy előbb maga Hunfalvy is a XIII. század közepe és vége felé kifejtett viszonyokat találja hasonlóknak azon képhez, melyet Anonymus a kunokról s azoknak Árpádhoz való viszonyáról, a vérszerződésről, a megszállásról, az egyes nemzetségekről sat. rajzol.²⁵

Biztosabb utmutatást nyújtanak ennél a nyelvi sajátságok, melyek visszafelé is megállapítják Névtelenünk korát.

Főntebb említettük, hogy Anonymusnál a véghangzók még meg vannak a szókban és nevekben. Nehányszor azonban *véghangzó nélküli neveket* is találunk nála, és pedig, egy-két kivételt leszámítva, mindig olyanokat, melyek *-d képzővel* vannak ellátva. Nagyon jellemző e képző Anonymus korára nézve. Némely névben ugyanis felváltva a véghangzós formát is, a hangzóvesztettet is használja, így: Ound és Oundu, Zuard és Zuardu, Ed és Edu; másoknál pedig csakis az egyik alakot, mint az Ousadu és Caroldu névnel

²⁴ Hunfalvy P. Die Rumänen und ihre Ansprüche. Wien und Teschen. 1883. 246. s köv. l.

²⁵ Marczali H. A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Budapest. 1883. 70. s köv. l. (Szerinte a beköltözésnél a tatárjárás útja lebegett a Névtelen szemei előtt; a vérszerződés a király és főurak azon viszonyát tünteti elő, mely a XIII. század vége felé fejlett ki s úgy találja, hogy az előbbi kor viszonyai nem felelnek meg e képnek. Hivatkozik a kunokra is.) Csetneki Elek: Anonymus az erdélyi oláhokról. (Egyetemes Philologiai Közöny. 1881. III. füz.) (Ő Anonymus művében a XIII. század közepén kifejtett társadalmi és birtokviszonyokat látja, a honfoglalás korába visszavive.) Hunfalvy P. Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876. 290. s köv. l. és Die Ungarn oder Magyarern. Wien und Teschen. 1881. (Sőt ez utóbbi művében a XIII. század második felénél is későbbi korba helyezi Anonymust: a XIII. század végére vagy a XIV. sz. elejére.)

(az utóbbi különben csak egyszer fordul elő nála) mindig a véghangzósat, s az Obad, Borsod és Sunad²⁶ névnel pedig csakis a véghangzó nélkülit. Az „Eleud“, „Botond“ és „Urcund“ nevek is általában véghangzó nélküliek nála, de előjönnek így is: „Eleudu“ (tulajdonképen: „Eleudunec“ cap. 50), „Ircundius“ (cap. 56) s „Botondius“ (cap. 42). Szent István anyjának nevét előbb „Saroltu“-nak s közvetlen utána „Sarolt“-nak írja, míg a „Moglout“ és „Menu-Morout“ neveket mindig véghangzó nélkül.

Mindezek azt mutatják, hogy Anonymus oly korban élt, midőn a —du (és —tu) végzetű nevek és szók véghangzójának kopása már nagyon előrehaladt stadiumban volt, úgy hogy a nevek egy részénél teljesen uralkodóvá lett a véghangzóvesztett alak, s a másik résznél is megkezdődött a régebbi forma kiszorítása; ellenben minden más névben és szóban, mely nem —du képzővel volt ellátva, még oly erősen tartotta magát a véghangzós alak, hogy a Névtelen összesen háromszor használt megrövidült formát: egyszer „Bors“-ot s kétszer „Hung“-ot a rendes „Borsu“ és „Hungu“ helyett.

A —du vagy másképp —di végzet a XII. század második felében kezdte elveszteni véghangzóját. II. Bélának a dömösi prépostság javadalmairól szóló 1138-ki²⁷ s II. Endrének a tih nyi apátság jószágait megerősítő 1211-ki oklevelé²⁸ képezi azon két határvonalat, melyen belől ment végbe a magyar nyelvben e változás. Mindegyik okmányban több százra menő nevet találunk olyat, mely a szóban forgó végzettel, egy eredetileg kicsinyítést kifejező s jobbára személyneveknél használt képzővel van ellátva; s míg 1138-ban valamennyinek meg volt a véghangzója, 73 évvel később alig egy-kettőben található fel.

Anonymusnak e szerint az 1138—1211. közötti években kellett írnia művét, és pedig oly időben, melynek nyelve 1138-éhoz képest már új s 1211-éhez képest régies volt. Ez idő megfelel III. Béla uralkodásának (1173—1196), s mivel a Névtelen a királyról, mint ellhuny-

²⁶ A két utóbbi nevet véghangzóval megtaláljuk egy 1086-ki okmányban: Borsodi, Sunadi. (Árp. Új Okm. I. 36., 37. l.)

²⁷ Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Strigonii I. 1874. 88—97. l.

²⁸ Árpád-kori Új Okmánytár. I. k. 106—126. l.

ról emlékezik meg, magát az előszóban boldog emlékezetű Béla király jegyzőjének nevezve, *művét az 1196. utáni években írta*, és pedig tekintve azt, hogy nyelvi sajátosságai már az 1211-kiekhez képest is elavultak s bizonyos tekintetben inkább eltérnek attól, mint a II. Béla korabeliektől: ²⁹ *idős korában*.

De bár Anonymus a XII. század második felében élt is: művében a magyar hagyománynak nem azon formáját adja vissza, a milyen ez az ő korában volt. A XII. század végén már sok oly esemény emléke mosódott el a köztudatból, melyről Anonymus részletesen beszél. Kitészik ez *Mén-Marót történetéből*. Mén-Marótot Anonymus a kőrösmelléki kozárok fejedelmének mondja, ki Bihar várában székelt s körülményesen elbeszéli felőle, mikép ment hozzá követségbe Usubu és Velek, hogyan küldetett ellene Tas, Szaboles és Tuhutum, s mint hódították meg utoljára Usubu és Velek. A Hunn Krónika, mely nem sokkal később íratott, mint a „Gesta Hungarorum“, ³⁰ már csak annyit tud Marótról, hogy némelyek szerint ez és nem Zvatapolug uralkodott Pannoniában, — továbbá, hogy Zvatapolugnak volt az apja, ki fia szerencsétlensége fölötti bánatában késő vénségében hirtelen halt meg s Veszprém-ben temettetett el. ³¹ Egy másik adat arra, hogy Anonymus

²⁹ A mennyiben a —di, —du képző véghangzójának kopása már a XII. század második negyedében megkezdődött. Legrégibb nyomait ugyancs egy II. István idejéből való okiratban, Acha végrendeletében találom (Arp. Új Okmányt. I. k. 48. l.), hol e két név fordul elő: Burđ, Imulund. Előjőn aztán a véghangzó nélküli alak II. Bélának egy 1135-ki oklevelében is (U. o. 49. l.): terra Zalamad (1086-ban: Zalamadi), Mogđ (1086-ban: Mogđi), Feled, Scemd sat., továbbá Endre veszprémi prépost végrendeletében ugyancsak II. Béla idejéből (U. o. 55. l.): villa Rad (1146-ban: Radi), de ugyanebben: Karadi, Vrodi. Egy 1152-ki oklevelben csakis véghangzósan találjuk e képzőt: Fergadi, Tengardi, Hovodi, Hugdi (U. o. 62. l.), egy 1171-kiben pedig felváltva: Edu, Uzdi, Ampud, Arvad, Benid, Sunad, Quisid sat. (U. o. 66—67. l.) Legkésőbbi nyomai II. Endre említett 1211-ki oklevelében: Cinguidu (U. o. 110. l.), Bodu (U. o. 116. l.), s egy másik 1213-ki, a pannonhalmi apátságnak Salamon és sz. László által tett adományait megerősítő oklevelében: Himudi, Timurđi, Ruozti, Funoldi, Tordi (U. o. 130—131. l.), s a Váradi Regestrumban: Cunsudu (153. sz.), Percustu (164. sz.), de ugyanitt: Moyad, Fiód, Fugod, Hegud, Kezed, Ombud, Tord, Badud, Mogud, Belud, Nogud, Usud, Narad, Cuqt sat. sat.

³⁰ Mint már fentebb megjegyeztük, a XIII. század első felében íratott, tehát mintegy 25 évvel később Anonymus művénél. J. Marczali II. A magyar tört. kuttól. 65. l. s Pauler Gyula Sz. István és alkotmánya. Századok. 1879. I. füz. 27. l.

³¹ Hunfalvy (Magy. Ethn. 291. s 396. l.) az egész hagyományt Marótról s a bhari kozárokról Anonymus meséjének tartja, ki hallva egyet-

épebb formájában ismerte a hagyományt, mint a milyen az az ő korában volt, *Kadocsa története*. Az ő idejében a köztudat, mint azt a Hunn Krónika mutatja, Kadocsát már Attila kortársává tette, ki Pannónia elfoglalásakor esett el testvéreivel, Bélával és Kevével együtt s Keveaszón temettetett el; míg Anonymus tudja róla, hogy a honfoglalás idejében élt s Árpádnak volt az unokatestvére. Hogy pedig Anonymus Cadusá-ja s a Hunn Krónika Kadochá-ja nem két külön személy, kitetszik abból, hogy atyja nevét kevés eltéréssel mindegyik forrásban egyformán találjuk: Anonymus szerint Hulec volt, a Hunn Krónika szerint pedig Chele. A Hülek és Hele vagy Chele (s nem „Csele“, mint eddig olvasták) nevek azonosságát nem nehéz fölismerni.

Pontosabb ismeretei levén Anonymusnak a honfoglalásról, mint a köztudatban levő hagyománynak: nem csodálkozhatunk, ha kevésre nézi azt s megvetőleg beszél a parasztság meséiről s a jocularok csacskaságairól.

mást a feketetengermelléki kazárokról, odahelyezi őket a Kőrös, Szamos és Maros közé; mert, ha lett volna itt valami hatalom a honfoglalás előtt, az egykori nyugati és byzanti források tudnának róla. Amde ez csak azt mutatja, hogy a Kőrös mentén tanyázó s Anonymus által kozárnak nevezett, tehát uralattáji eredetű néptörzs nagyon jelentéktelen volt, kevés életfelt adott magáról s így a németeknek vagy byzantiaknak föl sem tűnt. Jelentéktelensége azonban még nem ok arra, hogy a hagyományban fenn ne maradjon emléke. Hogy Marót személyiségét nem Anonymus költötte, mutatja az, hogy valami homályos tudomása volt róla a Hunn Krónika írójának is. Hogy pedig a Kőrös mellékén tanyázott egy uralattáji néptörzs, melynek székhelye Bihar volt, arra Anonymusban találunk egy mellékesen odavetett, de érdekes s általa nem is sejtett fontossággal bíró adatot. A Névtelen ugyanis egy helyt (51. fejt.) Bihar várának szláv nevét, a „Bellara d“-ot, azaz „Fehérvár“-t is felhossa. Ez arra vall, hogy e vidéken valamikor egy uralattáji néptörzsnek volt önálló állami szervezete, bármily jelentéktelen volt is az különben, mert az uralattáji népeknél volt szokásban a fővárost „Fehérvár“-nak nevezni. A Bihar (régén: Bihar, Bicolor) e szerint nem lehet más, mint a szláv Bellara d megfelelő uralattáji alakja; az itteni szlávok ugyanis a nevet ép úgy átfördítették saját nyelvükre, mint a dumántüliak Székesfehérvárt s az erdélyiek Gyulafehérvárt Belgrádra. Ismerve a név jelentését, etymológiáját is megkísérhetjük. Az „or“ végzet könnyen megegyeztethető a magyar vár szóval, mely többek közt előfordul a Nánd-or vagy Lánd-or (-Fehérvár) névben is; a „bil“ vagy „ik“ pedig az ő-ugor „peg-fényleni, fehérteni, fény“ alapszóból származtatható, s így alakilag is megegyezik a magyar „fény“ és „feh-ér“ szókkal. (L. Budenz I. Magyar-Úgor összehasonlító szótár. Budapest, 1877. III. füz. 513. s köv. l.) Az ő-ugor szókezdő „p“, mely a magyar nyelvben „f“-fé vált, a lapp nyelv finnmarki dialektusát kivéve, csak a zürjén-votjákban változott még „b“-vé; így a bihari kozárok a zürjénekkel, permiekkel és votjakkal lehettek közelebbi rokonságban, s miután a hagyomány azon népek közé sorolja őket, kik a magyarok bejövetelekor már itt voltak, hihetőleg az avarokkal költöztek be, s ez annál valószínűbb, mert az avarok is a Fekete Tis vagyis a Káma vidékéről szakadtak a Duna és Tisza környékére, tehát onnan, hol a zürjén-votják népek van ma is a hazája.

E pontosabb értesülése, hacsak Hunfalvyval meseirónak nem akarjuk tartani, másnak nem tulajdonítható, mint hogy a hagyománynak egy régebbi feljegyzéséből merített. S meseirónak olyan értelemben, mint Hunfalvy véli, nem tartható. Semmi sem indokolja a skepticismus oly tulságba való vitélét, mely kétségbe vonja Anonymusnak még jóhiszeműségét is szemben azon határozott nyilatkozatával, hogy a parasztlakosok és joculatorok meséi helyett a valódi, az általa valódinak tartott történetet akarja megírni. Hogy néha etymologizál: az nem az ő, hanem korának a bűne. De hogy etymologizálásában annyira menne, mint Hunfalvy teszi föl róla, hogy egyes szókból vagy nevekből egész eseményeket költene, melyekről ő maga tudta legjobban, hogy azok csak költemények: ezt mégis bajos himni akkor, midőn egészen más a bevallott célja.

Hogy csakugyan volt előtte a hagyománynak egy korábbi feldolgozása, kitetszik saját szavaiból is. Így mindjárt az előszóban azt mondja, hogy művét a különböző történetírók hagyományai szerint írja, mert nem illő, hogy a nemes magyar nemzet eredetét és vitézi tetteit a parasztság csalfa meséiből vagy a hegedősök csacska énekeiből hallja; a 7-ik fejezetben pedig az „*annales chronici* — időszerinti évkönyvekre“ hivatkozik. Hogy is tudna máskülönb, ha csak egy régebbi hazai följegyzés nincs előtte, a kunok csatlakezásáról, Eleüdről, Kurzánról, a nagy Keán utódairól sat. beszélni, holott ezekről Regino s egyéb külföldi forrásai hallgatnak, a saját korabeli hagyományt pedig nem tartotta méltónak arra, hogy a magyar nemzet abból ismerje meg multját.

Van abban valami, midőn Toldy s Szabó Károly a honfoglalás történetének azon mindenre kiterjeszkedő részletező elbeszélésében, mely Anonymus művét annyira megkülönbözteti a Nemzeti Krónikától, a hagyomány frissességét látják s I. Béla jegyzőjévé teszik Névtelenünket. *Ő ugyan III. Béla korában élt: de a forrás, melyből a honfoglalás minden más tudósításnál részletesebb történetét merítette, az a magyar hagyománynak III. Béla koránál jóval előbbi időből eredő változata kell hogy legyen.*

Bizonyára azt is a hagyomány e régi feldolgozásából vette, a mit a székelyek szerepléséről mond a honfoglalás alatt. Az

egész elbeszélés oly szoros kapcsolatban van Usubu és Velek Mén-Marót elleni hadjáratával, hogy e kapcsolat ily alakban csakis a hagyományban jöhetett létre; de semmiesetre sem lehet Anonymus találmánya, még akkor sem, ha csakugyan igaza volna Hunfahynak, hogy a Névtelen meseíró. Ez esetben a székelyeknek a XII. század második felében kifejtett viszonyait vehette volna föl csak alapúl s akkor kétséget sem szenved, hogy nem a Mén-Marót elleni hadjáratban, hanem Tuhutum hódításainál szerepelteti őket. De elkövette azt a következtetlenséget, hogy a székelyek az ő elbeszélése szerint a Meszes kapunál Erdélybe törő Tuhutumról, az Almás vize melletti ütközetről s Gelo népének Esküllőnél történt meghódolásáról mit sem tudnak, hanem hogy a magyarokkal szövetkezhessenek, kénytelenek a Tiszánál, Szentés körül táborba szálló Velekekhez és Usubuhoz menni akkor, midőn Erdély már a magyarok birtokában volt. Ez a következtelenség a legnagyobb biztosíték arra, hogy a mit a székelyekről beszél, azt nem ő költötte. De a saját korában ismeretes hagyományból sem vehette a már jelzett okoknál fogva. Más forrása tehát nem lehetett, mint a hagyománynak egy régebbi följegyzése.

Az azután megint más kérdés, hogy azon megjegyzést, mely szerint a székelyek Attila király népei, e régi hagyományból vette-e Anonymus, vagy hogy azokban az ő idejében már általánosan elterjedt vélekedésnek adott kifejezést?

Bármiként legyen is, annyi bizonyos, *hogy a XII. század végén már közhit volt, hogy a székelyek a hunnok Erdélyben maradt ivadéka.* Mind a két régi kutforrásunk állítja ezt, melyek pedig más tekintetben annyira eltérő gyűjteményét képezik a magyar hagyománynak s ez világosan mutatja, hogy e föltevés sem Anonymustól, sem a Hunn Krónika írójától vagy ennek későbbi átírójától nem származhatik.

II.

Tudva a székelyek hunn eredetéről szóló két alapforrásnak, de főleg az annyiszor vitatott Névtelennek korát s az ezek által fenntartott hagyománynak egymáshozí viszonyát: némi alapot nyertünk arra nézve, hogy a székely eredet kérdésében már ezek után is állást foglalhassunk. Mert bizonyos, hogy ha Anonymus a XII. század második

felében élt, a mint hogy a fentebbiek után sem előbb, sem később nem élhetett: a székekről nem írhatta volna, hogy azok Attila hunnjai, ha Sz. László vagy Kálmán idejében telepítették a keleti határszélekre, mint Hunfalvy állítja.³² Hiszen Anonymus, ki, mint megjegyeztük, 1196 körül már idősebb generatiohoz tartozott, nem egyet ismerhetett olyat, ki ha nem is Sz. Lászlónak, de Kálmánnak mindenesetre kortársa volt. De másfelől az is bizonyos, hogy a hunn eredetről szóló vélekedés is egészen más megbíralás alá esik, ha az már meg volt I. Béla korában († 1063), mint ha csak a XII. század végéről találjuk legrégebb említését.

Ezzel egy más kérdés állt elő, az, hogy van-e historiai értéke a hagyománynak, s ha van, mennyiben veheti hasznát a történetíró? Vagy pedig mint mesét, melynek helye a költészetben van, egyáltalában ki kell-e zárni a számbavehető források közül? E kérdés elől annál kevésbé térhetünk ki, mert a hagyomány lényege felől két homlokegyenest ellenkező nézet uralkodik a magyar történetírásban; az egyik föltétlen hitelt ad a hagyománynak, a másik teljesen ignorálja.

A hagyomány alapját mindig valamely megtörtént eseményre való visszaemlékezés képezi. De csak egyszerű visszaemlékezés, melyhez a legtöbb esetben mondai elemek fűződnek. Ezért a történetírónak óvatosan kell használnia.

Minden hagyománynál tekintetbe kell venni, hogy abban a történeti események nem egy megállapodott, változás al nem eső formában vannak elbeszélve; de sőt idők folytán mind több és több, magával a történeti eseménnyel semmi összefüggésben nem levő elem olvad bele a hagyományba, miért is, ha az másnemű kutforrás által nem ellenőrizhető, a történetíró könnyen zavarba jöhet, ha nem barátja a merev skepsisnek, de a hagyománynak sem hisz vakon, nem tudván, mit fogadjon el s mit vessen el belőle. Tudja, hogy a hagyomány nem mese, van történeti alapja; de ezt a historiai magvat a hagyomány melyik részében, melyik vonásában keresse? Néha egy név, másszor az esemény képezi a történeti elemet; néha az egész elbeszélés mythikus eredetű, s csak a részletek bírnak historiai vonatkozással: máskor az elbeszélés történeti alaphól indul ki, de a részle-

³² Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876. 303. I. s A székekről. Budapest. 1880. 62. I.

teket a mythos világából veszi. Az ismert székely és csángó népballadában, Szilágyi és Hajmási történetében³³ Szilágyi Mihály (a balladában Szilágyi Miklós) török fogsága képezi a történelmi magvat. A balladának tehát történelmi háttere van, de a részletek, az elbeszélés egész menete: a fogságból való kiszabadulás a török császár leányának segítségével, a leány megszöktetése s a miatta folyt párviadal teljesen mondai jellegű. Ily módon olvadt össze a történelmi és mondai elem a filiszteusok elleni küzdelmekről szóló zsidó hagyományokban, melyek fő hőse kétségkívül Sámson. Itt az egész hagyományban csak a keret, a filiszteusok elleni küzdelem az, melynek történelmi alapja van; Sámson nagy ereje, mely hajában rejlik, harczi, szerelme Delila iránt, Delila általi megcsalattatása s végül megvakíttatása ellenben teljesen mythikus eredetűek.³⁴ Hasonnmű a svajcziak hagyománya is szabadságharczukról s Tell Vilmosról. A történelmi elem az elbeszélésnek itt is csak háttérét képezi, míg a szereplő személyek, Tell és Gessler, s egész történetük az ősgermán mythosból valók.³⁵

Másnemű viszonyba jó a történelmi és mondai elem a német és a görög hősmondában: a Nibelungok és Troja ostromának történetében. A kiindulási pont, az

³³ A ballada csángó változatáról Gegő Elek tesz említést (A moldvai magyar telepekről. Buda. 1838. 80. s. köv. l.), tartalmát is közölve. A székelyeknél két változatban maradt fenn; egyiket „Szilágyi és Hajmási“ cím alatt Szabó Károly (Koszoru. 1864. 211—213. l.), másikat „Két magyar urfiak“ cím alatt F. Szabó Sámuel közölte (Koszoru. 1865. 257. l.)

³⁴ A Sámson-mondát Steinthal Henrik elemezte. (Die Sage von Simson. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1860. II. k.) Sámson vagy Simson nem más, mint a nap, zsidóul: semes; hosszú haja, melyben ereje rejlik, a nap sugarai; szerelme Delila iránt: a nap viszonya az alkonyhoz, melyet a primitív ember majd szerelemnek, majd a szülő és gyermek közti viszonyoknak nézett; Delila csalótsága: az alkonyat kétes, félvilágos, félsötét jellege; Sámson hajának lenyírása Delila által s e miatt erejének elvesztése más szavakban kitejezve annyi, hogy alkonyatkor a nap elveszti sugarait és erejét. L. Dr. Goldzieher Ignác: A mythos-tudomány jelen állásáról és új problémáiról. (Nyelvtud. Közl. Budapest. 1875. XII. k. I. füz. 145—146 l.) s A nap és hold nevei a sémi nyelvekben. (U. o. XII. k. 3. füz.)

³⁵ A svajczi köztársaság alakulásáról egykoru forrásokban elég adatot találunk, de azok hallgatnak Tellről és Gesslerről. A monda legelőbb csak kétszáz év múlva említetik. Tell, a híres vadász, nem más, mint Wotan isten, illetőleg a nap, mely sugarainak (vagy a mythos nyelvén: nyilának) hevével megtöri a tél hatalmát. Tell vagy Töllö mondája meg van a skandinávoknál is. — A kérdést Rochholz döntötte el „Tell und Gessler in Geschichte und Sage. 1877.“ s „Die Aargauer Gessler. 1877.“ cz. műveiben.

elbeszélés magva, egyiknél Szigfrid, Brunchild és Krimhild története, másiknál Helene elrabortatása Paris által és a görögök boszuhadjárata Paris hazája ellen, mythikus; nem más ez, mint a tavasznak és télnek, világosságnak és sötétségnek, napnak és éjnek örökös küzdelme. A küzdelem azonban itt már a történelemből veszi részleteit: a Nibelungének a burgundok, hunnok és góthok, Gunther király s testvérei, Eczel és Bloedelin, meg a berni Detre történetéből, — az Ilias a Peloponnesosból kiszorított achivoknak Kis-Ázsiában a dardanok ellen folytatott harcaiból.³⁶

A hagyományban tehát sohasem lehet a tiszta történeti valóságot keresni. Folytonos változásnak van az alávetve s ez alól a mi hagyományaink sem képeznek kivételt. Hogy ez így van, arra elég felhoznom azon nagy eltérést, mely Béla Névtelen Jegyzője s a Nemzeti Krónika közt van a honfoglalás hagyományára nézve. Így, hogy csak a feltünőbb eltéréseket hozzam fel, a Névtelennél a honfoglalás sok küzdelem közt történik meg, melyek közt a legfontosabb mozzanatot mégis a „nagy Keán unokája“, a Salán elleni hadjárat, kinek birodalma a Duna és Tisza közt volt, s a honfoglalás sorsa az alpári ütközetben dőlt el. A Nemzeti Krónika Salánt nem ismeri, csak Keánról sejt valamit, a kit Sz. István kortársává tesz; arról sincs tudomása, hogy a magyarok bejövetelekor Szvatoplukon kívül, a kit meg a Névtelen nem ismer, másnak is lett volna Magyarországon birtoka, s rajta kívül mással is kellett volna őseinknek küzdeni. E Krónika szerint a honfoglalás egyetlen egy hadjárat, egyetlen egy ütközet, mely a Dunán túl Almásnál történt, bevégződött. Vannak más lényeges eltérések is. A Névtelen a beregi Kárpátokon, a Nemzeti Krónika meg Erdélyen át vezeti be őseinket. Amannál a hét vezér neve: Álmos, Előd, Könd, Ond, Tas, Huba és Tuhutum, ennél: Árpád, Szabolcs, Könd, Bulcsu, Lél, Örs és Gyula. Ed és Edömény Anonymusnál a

³⁶ A trójai hősmonda mythikus elemei, a küzdelem magva, Paris, Helene, Akhilleus sat. megtalálhatók az őshindu himnuszokban, a Védákban. Ezen elemeket Müller Miksa mutatta ki. Több erre vonatkozó munkálatai közül magyar nyelven „Ujabb felolvasások a nyelvtudományról.“ (Ford. dr. Simonyi Zsigmond. Budapest.) cz. műve jelent meg, melyben a IX—XII. felolvasás szól a mythosról s benne a trójai hősmondáról. De hogy az egész trójai történet mythos volna, mint Müller M. és Cox Gy. hiszik, azt Schliemann ásatásai megczáfolták. A történeti elemekre nézve I. Curtius Ernőtől: *A görögök története.* Ford. Frölich Róbert. Budapest. 1875. I. k. 146—157. l.

magyarokhoz csatlakozó kunok vezérei, a Nemzeti Krónikában pedig Csaba fiai s Attila unokái. Zuárd és Kadocsa egyiknél a honfoglalás, másiknál a hunnok idejében szerepel. Előd amott Szabolcs apja s Álmos vezértársa, emitt Árpád nagyapja sat.

Ime! mennyi az eltérés a két hagyomány közt, időben, személyekben és eseményekben.

Felületes vizsgálat után tehát könnyen úgy tűnhet fel a hagyomány, melynek a modern történetíró nem veheti hasznát. Mert a hol ellenőrizhető, ott fölösleges; a hol pedig a historikus a hagyományra szorul, ott nem ítélheti meg, minek hihet s minek nem?

Ilyen zavarban vagyunk a székelyekről szóló hagyománynál is.

Mint már fentebb megjegyeztük, két fő változata maradt fenn e hagyománynak, egyik Anonymusnál, másik a Nemzeti Krónikába olvadt Hunn Krónikában.

Anonymus műve 50-ik és 51-ik fejezetében ír a székelyekről:³⁷

Elmondva, hogy Árpád Pannoniát meghódítva, és Csepel szigetére szállva, azon esztendőben nemzé Zolta nevű fiát, melynek öröme a vezér és nemesei több napig nagy lakomákat tartnak vala, így folytatja: „Nehány nap mulva Árpád vezér és nemesei közértelemmel sereget küldének Mén-Marót bihari vezér ellen, mely seregnek fejeivé és vezéreivé tették Usubut³⁸ és Veleket, kik a szigetből megindulván, a homokon átlovaglának s a Tisza vizén a böldi réven áthajóznak. S innen lovagolva a Kórógy vize mellett szállának táborba.³⁹ És a székelyek, kik előbb Attila király népei voltak, meghallván Usubu híret, mindnyájan békességesen elébe menének, és fiaikat különféle ajándékokkal önkényt túsokul adák, s Usubu serege előtt az első sorban kezdenek Mén-Marót ellen harczolni. S a székelyek fiait mindjárt átküldék Árpád vezérnek s magok székely kalauzaikkal együtt Mén-Marót ellen kezdenek lovagolni, a Kőrös vizét a szarvasi halomnál átusztatták, s

³⁷ Az idézeteket Szabó Károly fordítása után adom. (Béla király Névtelen Jegyzőjének Könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Pest. 1860. 73. s köv. I.)

³⁸ Szabó Károly Ócsőbnek olvassa e nevet, melyet Anonymus Usubuunak ír. Igaz ugyan, hogy Anonymus „u“-ja néha „ö“-t s „s“-e néha „cs“-t jelent, de jelent amaz „ó“-t és „u“-t, s emez „s“-et is. Hogy az Usubu névben az „u“- és „s“- betű minek olvasandó, arra nincs semmi további kiindulási pontunk. Szabó K. még a végső „u“-t is elhagyja: ámde Anonymus kettőzve írja e betűt (Usubu), így kétségkívül más természetű, mint a Borsu, Thosu, Zobolsu sat. nevek véghangzója; s ezért nem is hagyható el.

³⁹ A böldi rév s Kórógy vize Szentés város határában van.

innen ellovagolván, a Tekerő ér mellett szállának táborba.

Mikor azt hallotta Mén-Marót, hogy Usubu és Velek, Árpád vezér legnemesebb vitézei, a székelyek vezetése mellett erős sereggel ellene jönnek, kelleténél jobban megijede és — — — vitézeinek sokaságát Bihar várában hagyván, maga feleségével és leányával színök elől megfutamodván, az Igfon erdejében kezdte lakozni. Usubu és Velek s egész seregök vigan kezdenék Bihar vára ellen lovagolni és táborba szállának a Józsás folyó mellett. Harmadnap pedig a sereget elrendezvén, Bellarad vára alá kiszállának, valamint másfelől a különféle nemzetekből összegyülekezett vitézek Usubu és vitézei ellen harezolni kezdenék. A székelyek és magyarok sok embert agyonnyilazának, Usubu és Velek kézijaikkal 125 katonát megölének, és folyt a harez köztök tizenkét napig, és Usubu vitézei közül 20 magyar és 15 székely esett el. Tizenharmadnap pedig, midőn a magyarok és székelyek a vár árkaikat betöltötték, és hágesókat akarának a falhoz rakni, Mén-Marót vezér vitézei látván a magyarok merészségét, a sereg két feje után kezdenék keredzeni, és a várat kinyitván, meztláb könyörögve jövének Usubu és Velek színe elé, kiket Usubu és Velek őrizetbe tétetvén, magok Bihar várába bemenének s azon katonák sok javait ott találák.

A Hunn Krónikában a székelyekről szóló rész későbbi betoldás, mely Pauler Gyula véleménye szerint⁴⁰ azon Kun László trónralépte táján élt compilatortól származik, ki a Marczali után általunk is Nemzeti Krónikának nevezett s Kézai, Márk, Turóczy sat. által átírt vagy kivonatozott történeti művet szerkesztette.

A Nemzeti Krónika eredeti szerkezete, mint fentebb megjegyeztük, nem maradt fenn az utókorra; átiratai közül hozzá legközelebb állónak a Posonyi Krónika, egy XV. századbeli, rossz olvasásból származó hibákkal telt dolgozat látszik, mely valamennyi között a legszárazabb s legdurvább szerkezetű. Ebben a betoldás, mely különben először csak Paulernek tűnt fel,⁴¹ még világosan látszik, mit nemcsak a tartalmi ellenmondások mutatnak, hanem maga a compiler is figyelmeztet rá a „Hic nota de Siculis“ megjegyzéssel. Ez a megjegyzés a többi átiratban nincs meg, sőt Kézai és Turóczy a tartalomban levő ellenmondást is elsimította.

A Nemzeti Krónika által fentartott hagyomány a székelyek eredetéről a Posonyi s a Képes Krónika, Kézai s Turóczy átirata szerint így hangzik:

⁴⁰ Pauler Gyula: Anonymus külföldi vonatkozásai. Századok. 1883. II. füz. 111. s köv. l.

⁴¹ U. o.

Posonyi Krónika: ⁴³

Ez (t. i. az Aladár és Chaba közti) ütközetekben tehát mindig Chaba és a hunok győztek.

Miután azonban Veroniai Detrik hűszegéssel Chabát legyőzte: ⁴⁴

alig maradtak tizenötezeren a Chaba pártjából, a többi hunok és Athila fiai teljesen elhullván és elveszván.

Legyőzetvén tehát Chaba és testvérei, Athila fiai, kiknek összes számából mellette LX-an állottak vala, mint mondják, XV ezer húnal anyai nagybátyjához Honorius-hoz meneküle.

S a kit Honorius császár görögországi lakossá kívánt tenni; vonakodván ott maradni, ősi székébe, tudniillik Scitiába készült visszateretni, ott lakozandó.

Chaba ugyanis Görögországban Honoriusnál két esztendeig maradt: de a harmadik évben visszaterét Scitiába a viszontagságok miatt.

Képes Krónika: ⁴³

Ezen ütközetekben tehát mindig Chaba és a húnok győztek.

Később azonban Veronai Detrik Chabát árulással legyőzte.

Először ugyanis Chaba győzte volt le öcsését (t. i. Aladárt), de utoljára őt győzték le,

úgy hogy alig maradnának tizenötezeren a Chaba pártjából, a többi húnok és Atyla fiai teljesen elhullván és elveszván.

Atyla halála után e szerint mind fiai, mind a húnok egymást öldökölték.

Legyőzetvén tehát Chaba és testvérei, Atyla király fiai, kiknek összes számából mellette hatvanan állottak vala, mint mondják, tizenötezer húnal anyai nagybátyjához Honorius-hoz meneküle.

És jóllehet Honorius görög császár görögországi lakossá kívánta volna tenni, vonakodván ott maradni, ősi székébe, tudniillik Scythiába, visszatére lakozni.

Chaba ugyanis Görögországban Honoriusnál tizenhárom esztendeig maradt és egy esztendeig ment vissza Scythiába az utak viszontagságai és a szorosok bajos volta miatt.

⁴³ *Chronicon Hungarorum Posoniense.* (Kiadta Toldy Ferencz.) Buda. 1852. 19. s. 20. l.

⁴³ *Marci Chronica De Gestis Hungarorum.* Recensuit Franciscus Toldy. Pest. 1867. XVI—XVII. l. Szabó Károly fordítása szerint, pár helyen azonban eltérve. Ezt vettem alapul a Posonyi Krónika illető helyeinek átfordításánál is.

⁴⁴ A Krónikában tulajdonkép: *fecit separari* = elkülönítette, e. h. *fecit superari*.

Kézai:⁴⁵

Az első ütközetben tehát Aladáron erőt vesznek,

de a másodikban, mely Sicambriánál két álló hétig foly, Chaba hadát úgy legyőzik és szétverik,

hogyan Ethele fiaiból és a hunokból igen kevesen maradnak. . . .

Chaba tehát tizenötezer húnnal Görögországba Honoriushoz fut,

s bár az ott kívánta marasztalni a görögországi lakossá tenni, nem marada, hanem visszatére Scythiába atyafiaihoz és rokonaihoz.

Turóczi:⁴⁶

Ezen ütközetben pedig, úgy mondják, mindig Chaba részén volt a győzelem.

De utoljára is Chaba, övével együtt, Detrik mesterkedése következtében, a mint beszélük, legyőztetett.

Miért is Chaba korra nézve nálánál fiatalabb, hozzá ragaszkodó testvéreivel, kikről az állítatik, hogy hatvanan voltak, nemkülönben amaz öldöklésből fennmaradt tizenötezer húnnal Honorius császárhoz, anyai nagybátyjához, Görögországba menekült, a mint mondják.

A kit jóllehet ez, tisztességesen fogadván őt, birodalmának részévé s görögországi lakossá akart is tenni: az mégis, szülő hazája iránti szeretettől vonzatva,

tizenhárom év után, melyeket, a mint mondják, Görögországban töltött, visszatére Scythiába lakozni. Hova a nagy távolság, úgy szintén a hosszú ut nehézségei által tartóztatva, majdnem egy egész év leforgása alatt érkezett meg.

⁴⁵ Kézai Simon mester magyar krónikája. Ford. Szabó Károly. Pest. 1862. 37. s köv. l.

⁴⁶ M. Johannis de Thwroc Chronica Hungarorum. (Schwandtner: Scriptorum Rerum Hungaricarum. Bécs. 1746. I. k. 77—78. l.)

Posonyi Krónika :

Scitiába megérkezvén, nőt nem Scitiából vett, hanem Corosmaniából adnak, nagyapja Wendekuz tanácsából, kit, mint mondják, egészségben, jóllehet igen elaggottan talált.

Ettől a nejétől nemzette Edemint és Edet.

Chaba birta tehát rá intésével a scitákat, hogy újra térjenek vissza Pannoniába.

Itt megjegyzendő a székelyekről:

Maradt vala pedig ezenkívül a hunnok közül háromezer, kik a cuminhuldi csatából menekülvén, futottak, s a siglamézei nevű mezőn igyekeztek gyülekezni.

Kik is félvén a nyugoti nemzetektől, hogy rájuk hirtelen ne rohanjanak, Erdélybe (Erdeveru) vonultak, s magokat nem magyaroknak, hanem változtatott néven székelyeknek (zewkalos) nevezték.

Ezek a székelyek tehát a hunnok maradványai, kik a magyarok másik visszajövetelég az említett mezőn maradtak.

Képes Krónika :

Scythiába ősi székébe megérkezvén pedig, nőt nem Scythiából vett, hanem Korosmeniából hozott, nagyapja Bendekuz tanácsából, kit, mint mondják, egészségben, jóllehet igen elaggottan talált.

Ettől a nejétől nemzette ugyanis Edement és Edet.

Ez a Chaba birta tehát rá intésével a scythákat, hogy újra térjenek vissza Pannóniába.

Maradt vala pedig a húnokból három ezer ember, kik a crumheldi csatából futással menekülvén, a chiglamezey nevű mezőn igyekeztek gyülekezni.

Kik is félvén a nyugoti nemzetektől, hogy hirtelen rájuk ne rohanjanak, Erdélybe (Erdeclu) vonultak, s magokat nem magyaroknak, hanem változtatott néven székelyeknek (zekul) nevezték.

Atya életében ugyanis ellenségei voltak a húnok a nyugoti nemzetnek.

A székelyek tehát a húnok maradványai, kik a többi magyarok visszajövetelég az említett mezőn maradtak.

Kézai:

Ki is mihelyt Scythiába visszatért, mindjárt kezdé sürgetni, hogy mindenestől térjenek vissza Pannoniába, hogy a németeken bosszút álljanak.

Maradt volt még a húnokból háromezer ember, kik a crumhelti csatából futással menekültek, kik is Árpád idejéig a Chigle mezőn maradtak,

félvén a nyugoti nemzetektől, s ott magokat nem húnoknak, hanem székelyeknek (zaculi) nevezték.

Ezen székelyek ugyanis a húnok **maradványai,**

Turóczi:

Megérkezvén tehát Chaba Scythiába, a mint beszélük, nagyapját Bendeguzt élve és egészségben, jól lehet igen elaggottan találta s ennek tanácsából nőt nem a Scythia nemzetből, hanem a Corosmanok Scythiával szomszédos nemzetségből vett.

Ettől a nejétől nemzette aztán Chaba Edemen nevű fiát s ennek testvérét, Edet.

S a míg élt, Pannónia kövér földjére mindig visszaemlékezve, nemzetének tanácsolta, hogy térjenek vissza ismét Pannoniába.

A székelyekről.

Ezen hunokon kívül, kik Chabát követték, a mint mondják, az említett ütközetből még három ezer ezen nemzetből való férfi futással keresve menekülést, maradt vissza Pannoniában, előbb a Cзыglamezew nevű mezőn székelték,

majd pedig félvén a nyugoti nemzetektől, kikkel Attila életében ellenségeskedtek, Erdélybe (Erdewelwe), a pannoniái vidék szélére vonultak s magukat nem húnoknak vagy magyaroknak, hanem nehogy felismerjék, miszerint azoknak utódai, Siculusoknak, saját nyelvükön Zekel-nek nevezték magukat.

Ezen székelyek, senki sem vonja kétségbe, hogy a Pannoniába első ízben bejövő hunoknak egész a mi időnkig fennmaradt ivadéakai ne volnának; midőn az ő idegen vérrrel még nem vegyült nemzetségükben, úgyszintén szigorú erkölcsükben s a szántóföld elosztásában a többi magyaroktól sokban nyilván különböznek.

Posonyi Krónika:

Ezek a székelyek pedig azt hiszik, hogy Chaba Görögországban veszett, a honnan a köznép ma is mondja, így szólván:

Akkor térj meg, mikor Chaba Görögországból vissza fog térni.

Ez a Chaba pedig törvényes fia volt Athila királynak, kinek fiait Edemennek és Ednek hívták.

Edemen pedig, Chaba (fia?) a Pannoniába való második jövetelkor atyja és anyja igen nagy családjával és rokonságával bejőve.

Ed azonban visszamaradt Scythiában.

És ezen Chabától eredett az Aba nemzetsége.

(Lib. I. cap. IV. § 5—6.)

Képes Krónika:

A mint tehát megtudták, hogy a magyarok Pannoniába ismét visszajöttek, Ruthéniába eljök menének, s Pannónia birodalmát velök együtt hódíták meg.

S miután azt meghódították, abban osztályosak maradtak, a mint azonban a magyarok akarták, nem a pannóniai sikon, hanem az oláhokkal együtt a határhegyek közt nyertek osztályrészt; a honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.

Ezek a székelyek pedig azt hiték, hogy Chaba Görögországba veszett, a honnan a köznép ma is mondja közbeszédben:

Akkor térj meg, mikor Chaba Görögországból visszatér.

Tehát ez a Chaba Atylának a görög császár Honorius leányától született törvényes fia, kinek fiait Edemennek és Ednek hívták.

Edemen aztán, mikor a magyarok másodszer visszatértek Pannoniába, atyja és anyja igen nagy atyafiságával bejőve.

Anyja ugyanis a Corosmin nemzetből való vala;

Ed pedig Scythiában marada atyjánál.

Ezen Chabától származott aztán az Aba nemzetsége.

(Első rész, 10. fejezet.)

Kézai:

kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannoniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthenia határszélein eléjük menének s Pannoniát együtt meghódítván,

abban részt nyertek, de nem a pannoniái síkon, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt. A honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.

Ezek a székelyek azt hitték, hogy Chaba Görögországban veszett. A honnan a köznép ma is mondja példabeszédben:

Akkor térj meg — mondják a távozonak — mikor Chaba Görögországból.

Tehát ez a Chaba Ethelének Honorius görög császár leányától született törvényes fia, kinek fiait Edeménnek és Ednek hívták.

Edemén osztán, mikor a magyarok másodszor visszatértek Pannoniába, atyja és anyja igen nagy atyafiságával bejőve,

anyja ugyanis a Korozmia nemzetből való vala;

Ed pedig Scythiában marada atyjánál.

Ezen Chabától származott az Aba nemzetsége.

(Első rész. IV. fejezet, 5—6. §.)

Turóczi:

Ezen székelyek a scytha betűket még el nem felejtván, azokat nem tenta és papiros segítségével, hanem botok metszésének mesteriségével, mintegy rovás gyanánt használják. Ezek azután később, nem csekély nemzetre nőve, a Scythiából Pannoniába ismét visszatérő magyaroknak, midőn azok jövetelének hire hozzájuk elérkezett, nagy örömmel Rutheniába eléjük mentek. Azután pedig a magyarok Pannonia új birodalmát birtokukba vevén, annak meghódításánál ugyanezen székelyek az ország azon részét nyerték osztályrésziül a magyarok akarataival, melyet elébb saját székelyüknek választottak.

Ezek a székelyek azt hiszik, hogy Chaba Görögországban veszett. Mert a köznép a távozonak most is szokta még tréfásan mondani:

Akkor térj meg, mikor Chaba Görögországból visszatér.

Tehát Chaba, mint mondatott, Attilának Honorius görög császár leányától nemzett törvényes fia volt.

Midőn pedig a magyarok Pannonia földére ismét visszatértek mint mondják, Chaba fia Scythiában visszamaradt, Edemen azonban, ennek testvére, nagy családdal a magyarokat Pannoniába kísérte,

s tőle jön le Aba nemzetsége.

(Pars I. cap. XXIII—XXIV.)

Ennyi az, mit krónikáinkban találunk a székelyek származásáról.

Anonymus és a Nemzeti Krónika tudósítása közt azonban nagy a különbség.

Mint láttuk, a *Névtelen* csupán egy epizódot beszél el a székelyek történetéből, azt, hogy mikép segítették a magyarokat Bellarád vára ostromában s ez alkalomból inkább csak mellékesen jegyzi meg róluk historikusunk, hogy Attila népei voltak.

De az az epizód, melyet leír, oly közvetlenséggel van előadva, hogy lehetetlen föl nem ismerni benne a kivonatos ellenére is a történeti éneket. Oly részletezések, minő az, hogy a magyarok és székelyek a táborba szállás után *harmaadnap mulva* kezdik ostromolni Bellarád várát, a harc *tizenkét napig* tart, miközben Mén-Marót katonái közül *százhuszonöten*, a magyarok közül *huszan* s a székelyek közül *tizenöten* esnek el, azután az ostrom élénk leírása, mind oly vonások, melyeket a krónikairól, ha már nem volt szemtanu, csakis a „joculatorok“ és „parasztok“ lenézett énekeiből vehetett, — ha nem is egyenesen maga a *Névtelen* Jegyző, de mindenesetre az, kinek művét forrásul használta. S ha volna is még kétségünk a felett, hogy itt egy históriás ének kivonatával van dolgunk, azt teljesen megszüntetik Anonymus következő sorai, melyekben még az eredeti verssoroknak is nyoma maradt:

Sycli et Hungarii ictibus sagittarum multos homines
interfecerunt;

Vsubuu et Velec, per balistas, centum viginti quinque
milites occiderunt

Et pugnatum est inter eos duodecim dies.⁴⁷

Ki ne ismerne fel e sorokban az ősmagyar költészet egyik legjellemzőbb sajátosságát, a bokorkifejezést vagy parallelismust?⁴⁸

⁴⁷ Vagyis Szabó Károly fordításában (itt egyszer mindenkorra megjegyzem, hogy a többi idézetet is Anonymusból az ő fordítása szerint adom):
A székelyek és magyarok sok embert agyonnyilazának,
Usubu és Velek kézijjaikkal százhuszonöt katonát meg-
ölének,

És folyt a harc köztük tizenkét napig.

⁴⁸ A parallelismus az előrímrel együtt oly ősrégi vonása a magyar költészetnek, hogy egykoru eredetünkkel. Mind a parallelismus, mind az előrím megvan a finn és vogul énekekben is. (d. Hunfalvy Pál: *Reguly*

Ha — a mint hiszem — sikerült bebizonyítanom, hogy Anonymus elbeszélése a székelyekről egy régi históriás éneknek nem is valami nagyon megváltoztatott kivonata: e körülmény által az abban foglalt számadatok különös jelentőséget nyernek, a mennyiben világot vetnek az ének keletkezése időpontjára. Mi sem általánosabb és jellemzetesebb vonás az epikus énekekben, mint a számadatoknak túlon túl nagyítása. Annál feltűnőbb, hogy egy oly eseményben, melyet a történetíró háromszáz évvel később jegyez fel egy epikus ének után, a mindkét félről elesettek számát összesen is csak százhatvanra teszi, a mit ugyan tulzottnak éppen nem mondhatni. Hasonlitsuk csak össze a Hunn Krónika számadataival, mely a tárnokvölgyi ütközetben elesettek számát háromszázharminczötezerre s a Cezumaurnál esett hunnokét negyvenezerre teszi. E mindenesetre feltűnő körülményt nem magyarázhatom meg másból, mint hogy a Névtelen Jegyzőnek, a ki minden más esetben egész határozatlanul csak annyit szokott megjegyezni, hogy „sokan“, „számosan“, „többen“, „igen sokan“ (multi, plures, plurimi) estek el,⁴⁹ itt egy oly történeti ének szolgált for-

Antal hagyományai. I. k. A vogul föld és nép. Pest. 1864. 193. l. s Magyarorsz. Ethnogr. 256 s köv. l. Barna Ferdinánd: A finn költészetéről tekintettel a magyar ősköltészetre. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. III. k. VI. sz. Pest. 1873. 46—56 l.)

⁴⁹ Igy pl. a kievi csatában (8. fej.) „összevegyült a két ellenfél serege s elkezdenék keményen vívni egymással és igen sok (plurimi) elhulla a ruthénok- és kunokból“; az Almás vize melletti ütközetben (27. fej.): „mindkét sereg (Tuhutumé és Geloé) egyiránt viadala kerüle és erősen vivának egymással, de meggyözetének Gyeló vezér vitézei és közülök sok megöleték, többen pedig foglyokká lönek“; a Zobor elleni hadjáratban (37. fej.): „És mig egymással sokat harczoltak, a magyarok a csehek és szlávok közül sokat agyonnyilaznak vala“ s végre a csehek és minden nyitrai szlávok futásnak eredének és Nyitra várába zárkóznak, „kiket Szoárd, Kadocsa és Huba, nemkülönbén a többi vitézek a városig üzének s közülök némelyeket megöletnek, némelyeket megsebesítének s másokat elfoganak... Más nap keményen kezdék vinni Nyitra városát... és harczolva bemenéle abba és ott sok ellenségök vére omla“; az alpári csatában (39. fej.): „És csatába vegyült mindkét sereg és kezdenék erősen vívni egymással és midőn Árpád egész serege viadala került a görögök ellen, sokan (plurimi) elesnek vala a görögök és bolgárok közül“; a bolgár-fejérvári ütközetben (41. fej.): „mind a két ellenfél serege csapatonként összeütközék és kezdenék egymással keményen vívni és a görögök és bolgárokból igen sokan (plurimi) elesének, némelyek (quidam) pedig közülök fogságba jutának“; a Glád ellen vitt harczban (44. fej.): „a magyarok... a (Temes) folyón átusztatva, erősen kezdenék vívni és mivel az Ur kegyelmével a magyarok előtt jár vala, nagy győzedelmet ada nékiek és dőlnek vala ellenségeik előttök, mint a kévék az aratók után. S azon harczban meghalt két kun vezér

rásul, mely vagy mindjárt Bellarád bevételekor, vagy kevéssel azután, szóval akkor keletkezett, midőn az esemény részletei annyira ismeretesek voltak, hogy még az oly kényes számadatok is minden nagyítás nélkül helyet találtak benne. S ez ének azután szájról-szájra adva, fennmaradt egész addig, míg a XII. század folyamán (vagy esetleg már előbb is) írásba foglaltatott s legalább latin kivonatban megőriztetett az utókor számára.

Tudom, hogy vannak, a kik kétségbe vonják az ily szájról-szájra adott énekek századokra szóló állandóságát. Egy fiatal magyar tudós, Riedl Frigyes⁵⁰ sok adattal és szellemesen bizonyította, hogy századokon át tartó hagyomány az írást megelőző korban nincs, ekkép közvetve tagadásba vette a népénekek százados fennmaradásának lehetőségét is, ha ezek írás által nem állandósíthatnak.

De a kik csupán írás általi följegyzés mellett tartják lehetőnek, hogy valamely népének vagy szájhagyomány több századon át fennmaradjon: a világirodalom oly feltűnő népies eredetű termékeit tévesztik szem elől, mint a homerosi énekek, a finnek nagy hőskölteménye s a szerb epikus énekek. Felejtik, hogy az Ilias több századon át csupán a rhapsodok ajkain élt s adatott szájról-szájra, egyik nemzedék a másiktól tanulván el s írásba tudvalevőleg csak Peisitratos korában (Kr. e. VI. sz.) foglaltatott.⁵¹ Felejtik, hogy az Iliasban még csak azon sorok sem változtak meg, melyek a vasat egyértékűnek mondják az arany-

és három bolgár kenéz, maga vezérök, Glád futásnak eredve menekült meg, de egész serege, mint a tűz színe előtt a viasz, elmállva, kard élén veszett el“; Veszprém ostrománál (48. fej.): „akkor Öcsőb és Óse a sereget elrendezvén, a római katonák ellen, kik Veszprém várát őrzik vala, keményen kezdének harczolni és folyt köztük a harcz egy hétig, másodhéten pedig szerdán, midőn mindkét fél serege a hadi munkába nagyon ki vala fáradvá, Öcsőb és Óse osztán a római katonák közül többeket (plures milites Romanorum) kard élére hányának s némelyeket (quosdam) nyilakkal agyonlövöldözének“.

⁵⁰ Riedl Frigyes: A magyar hunnmondák. (Budapesti Szemle. 1881. XXVII. kötet. 57. sz. 321—340. l.)

⁵¹ Az Ilias keletkezésének korára világot vet azon körülmény, hogy a Trójánál harczoló hősök még bronz-fegyvereket használtak, de a sídöniaiak révén már ismerik a vasat is, a mely azonban oly drága, hogy egyenértékű az arannyal. Ez az idő a Kr. e. X—XI. század volt. Hesiodos korában, a ki 900 körül élt, már általánosan elterjedt a vas a görögök közt, de még emlékeztek azon időre, midőn a vas helyett bronz volt használatban. Lykurgos vaspénze, ki egy pár évtizeddel élt később Hesiodosnál, ezen idő maradványa, midőn a vas ritkaságára még élénken emlékeztek, de az már közelterjedésnek örvendett.

nyal s ekkép a rhapsodok pusztán szájhagyománykép minden írásbeli fixirozás nélkül oly állapot emlékéét őrizték meg, mely Peisistratos előtt már mintegy négyszáz évvel ellenkezett a tényleges viszonyokkal. Felejtik, hogy a Kalevalát csak a jelen században gyűjtötte össze Lönnrot, pedig az egész epos világnézlete a finnek pogánykorát tükrözteti vissza, tehát legalább is hat-hétszáz év óta szállt ajkról-ajkra, a nélkül, hogy megőrzéséhez egész az utóbbi időkig legkisebb köze is lett volna az írástudó világnak.⁵² És felejtik, hogy a szerb epikus énekek, melyek szintén csak századunk elején foglaltattak írásba, a XIV. és XV. század eseményeinek s hőseinek, a Nemanyáknak, Dusán czárnak, Grebeljanovics Lázárnak s a rigómezei ütközetnek, Lázár és Murád szultán halálának, a Brankovicsoknak, sőt idegeneknek is, mint a Hunyadiaknak, Jánosnak és Mátyásnak, Székely Jánosnak, az oláh Mircse vajdának (a „hátszegi királynak“) stb. emlékéét őrizték meg; hogy pedig ez énekek fennmaradása mennyire nem volt kötve az írásba foglalás feltételéhez, világosan mutatja azon tény, hogy eltűnésük a nép

⁵² A Kalevala egyes runoinak összeírása már a múlt században megkezdődött, nagyobb része azonban egész Lönnrotig ismeretlen volt, ki 1828—32-ben gyűjtötte össze a világirodalom ezen egyik legnagyobb művét s 1835-ben becsátotta napvilágra a Finn Irodalmi Társaság kiadásában. Magyarra Barna Ferdinánd fordította (Kalevala, a finnek nemzeti éposza. Pest, 1871). Lönnrottnak, midőn a runokat gyűjté, érdekes beszélgetése volt egy Latvajärvi falubeli finn paraszttal, a 80 éves Arhippával, kinek — mint írja a Kalevala 2-ik kiadásában — csodálatraméltó emlékezete után két napnál tovább írta szakadatlanul a runokat. E beszélgetés sokban világot vet a főntebb tárgyalt kérdésre s azért nem tartjuk feleslegesnek Hunfalvy Pál fordításában (A magyar tudományos akadémia és a szómi irodalmi társaság. Budapest, 1882. 26. l.) ide ikratni: „Haj! — mondá Arhippa Lönnrotnak — máskép volt kiskoromban, midőn atyámmal a Lapukka-tó partján halászatgáték. Akkor kellett volna kigyelmednek ott lennie. Segédünk vala egy lapukkai ember, jó énekes, még sem olyan, mint édes apám. Egész éjszakákat énekelének, de soha nem kétszer ugyanazt. Magam kis fiu lévén, csak ültem és hallgattam, lassankint eltanulván a szebb énekeket. De sokat felejttem már el. Fiaimból egy sem válik énekesse halálom után, mint én lettem apám után. Nem szeretik most többé a régi énekeket úgy, mint gyermekkoromban mi szerettük, mikor mindig, akár munka idejében, akár mulatságban azokon vala a sor. A mostani ifjuság a csunya ujdalokat szereti, a melyekkel ajkaimat meg sem akarom becsuteníteni. Ha valaki akkor, mint kigyelmed most, gyűjtötte volna az énekeket, két hét folytában sem bírta volna leírni, a mit csak az apám tudott.“ Az öreg Arhippához hasonlók lehettek Anonymus éneklő parasztjai is. Megemlítjük, hogy a Lönnrot által legjobb és leggydagabb runo-fészeknek mondott Nuokki-niemi község, melyhez Latvajärvi falu is tartozik, orosz Kareliában, az archangeli kormányzóságban van, hol a finnek műveltségben s írástudásban leghátramaradottabb része lakik.

ajkáról lépést tart az írástudás fejlődésével; írástudatlanoknak éneklük írástudatlan s többnyire vak guzliczárók.⁵³ A parasztság csalfa meséi — miként jó Anonymus mondá a mieinkről.

Habár a fönnebbiek kétségtelenné teszik is a népének százados fennmaradását minden írás általi megkötés nélkül is: nem tűnik ki egészen világosan, hogy mennyiben mondhatni állandóknak szöveg és tartalom szerint? Annyi bizonyos, hogy az Iliasban történet és mythos olyannyira össze van vegyítve, hogy elválasztásuk egyike a legnehezebb feladatoknak; a szerb történeti énekek is, bár kétségtelen történeti személyekről szólnak, általában mesés eseményeket adnak elő. A Szibinyáni Jankóról (Hunyadi János) s a Mátyásról szóló délszláv énekek közt alig van egy is, mely valamely megtörtént eseménynek emlékét őrizné meg. Ugy látszik tehát, hogy ez énekek korántsem oly állandók, mint a milyeneknek gondoltuk s ha ismerhetnők egy pár száz év előtti szövegükben, nagyon különbözőknek találnók a mostanítól. Az a föltevésünk tehát, hogy a Bel-lará d ostromáról szóló és Anonymus által kivonatban megőrzött régi magyar történeti ének számadatai az éneknek mindjárt az ostrom utáni keletkezését bizonyítnák, úgy látszik, nem állhat meg. Azt hisszük azonban, hogy az epikus énekek historiai tartalmának és jellegének foka leginkább attól függ: mikor keletkeztek az illető énekek? Közvetlen az esemény után-e, melyet előadnak s olyanok közt-e, kik abban résztvettek, — vagy pedig később s olyanok közt, kik az esemény lefolyását nem ismerték, de hatása alatt voltak azon megénekelt s a nemzet életében mély nyomokat hagyó esemény vagy egyéniség emlékének.

Jól tudjuk a XVI. század híres magyar hegedűséről, Tinódi Sebestyénről, hogy az általa megénekelt események részleteinek gondosan utána járt, úgy hogy énekei a XVI. század leghitelesebb történeti forrásai közé tartoznak. Jobbára ilyenek többi történeti énekeink is, melyek a XVI

⁵³ A szerb történeti énekek, melyeket Karadsics Vuk kezdett összegyűjteni, irodalmunkban Székács József (Szerb népdalok és hősregék. 1836.) és Radics György (Rigómezei dalok. Zombor, 1882.) fordítása által ismeretesek. Az utóbbi 12. részben összefüggő románczot foglal magában, melyek tárgya az 1389-ki rigómezei ütközet; Székács yűjteményében mindegyik kor be van mutatva.

XVII. századból fennmaradtak. Ha egy ily ének száll ajk-ról-ajkra, az azután nem is mesét ad elé, mert a már egyszerű meglevő ének tartalom és részben szöveg szerinti hű átszállása egyik nemzedékről a másikra biztosítékot nyer a versalakban. Hogy ez nem egyszerű föltevés, azt látjuk a Szilágyi- és Hajmásiról szóló székely balladában, melynek háttéréül Szilágyi Mihály török fogsága szolgál. E ballada ugyan a történeti hűséget tekintve éppen nem tartozik a Tinódi-féle énekek kategóriájába, de annyiban mégis mellettünk tanuskodik, hogy azon monda, melyet előad, teljesen kifejlődve megvolt már a XVI. században, 1571 előtt, midőn t. i. az ugynevezett Szendrői Névtelen feldolgozta; s noha a székely-csángó ballada, meg a Szendrői Névtelen költeménye félreismerhetlenül két különböző mű: mégis nagyon csekély a különbség a háromszáz évi időköz daczára is tartalmuk között.⁵⁴ Ebből nyilván kitetszik, hogy a székely balladának még a XVI. században kellett készülnie s azon idő óta tartalmát, egész menetelét s bizonyára jellemző kifejezéseit is tekintve, nem változott.⁵⁵ Meg-

⁵⁴ A székely ballada két változata közt (I. Koszoru. 1864. évfolyam 2. félév. 211—213. l. s 1865. évf. I. félév. 257. l. Arany László s Gyulai Pál: Magyar Népköltési Gyűjtemény. Pest, 1872. I. köt. 158—161. l.) annyi a különbség, hogy a Szabó K. által közzétett csonka ballada részletesebb, bővebb beszédű, mint a másik, különben pedig egész menetelük, a történet egymásutánja, a motiválás s a jellemző kifejezések teljesen egyezők. A csángó ballada, a mennyre a Gegő E. által közölt kivonatból (A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838. 80—81. lap) kivethető, mindenben a Szabó K.-féle töredékkel egyezett. A Szendrői Névtelen énekét, ki azt 1571-ben írta „ültében Szöndörő várában egy poétának ő verseiből szomorú szívében“, a Csoma-codex őrizte meg s először Toldy Ferencz adta ki a Magyar költői régiségekben. Pest, 1828., azután A magyar nyelv és irodalom kézikönyvében. Pest, 1855. I. k. 114—118. l. s ennek új kiadásában, továbbá az Irodalom történeti olvasókönyvben. Pest, 1868. 114—119. l. Ez a székely-csángó balladától főleg abban tér el, hogy az egyik „vitéz urfit“ Szilágyi Mihálynak nevezi, amazok pedig Szilágyi Miklósnak; továbbá midőn Hagymási László kívánságára karddal akarnak osztozni a török császár leányán, ott Szilágyi mond le, mert van neki otthon „jegyese, gyűrűse, hűttel elköltözött hűtes felesége“ (a csángó-kivonat szerint csak „gyűrűse“), a Szendrői Névtelennél pedig Hajmás László, kinek nemcsak „jámbor házastársa“ van otthon, hanem „két szép kis fia“ is; s a székely balladában és csángó-kivonatban a császárleány könyörgésére elmarad a párbaj, a Sz. N. szerint azonban „Szablyát rántának, öszvecsapának és a csapkodásban (Szilágyi) vitéz Hajmásinak kezét bokában elcsapkodta vala“.

⁵⁵ Hogy valamely ének jellemző kifejezéseit mily sok ideig fennmaradhatnak a nép ajkán, arra érdekes példát nyújt egy kétségkívül még a pogány korból származó régi énekünk, az u. n. szentiváni ének. (Tudtommal eddig csak azon változata ismeretes, melyet Kelecsényi Pál följegyzése után Kolony vidékéről, Nyitramegyéből Erdélyi János közölt: Nép-

őrizte a versforma. Ha ez igaz, a mit nehezen tagadhatni, akkor az is bizonyos, hogy Szilágyi fogsága mondájának mesés része abból az időből való, midőn az esemény még nem volt énekbe foglalva. A monda kifejlődése, ugy egész menetelét, mint egyes részleteit tekintve, miként láttuk, az 1571. előtti időre, vagyis mindjárt a Szilágyi Mihály fogságát követő száz évre esik, s az így kifejlődött monda azután ebben a formájában háromszáz éven át minden lényeges változás nélkül fennmaradt a székely és csángó nép ajkán; de ha e háromszáz év alatt a monda továbbfejlődése akadályozva volt, azt más nem okozhatta, mint az ének kötött alakja.

A főntebb kifejtett okokra támaszkodva, tárgyalásunk eredményét a következőkben foglaljuk össze:

a történeti énekek írásba foglalás nélkül is századokon át fennmaradhatnak tartalmuk, sőt jelentékeny kifejezéseiknek is minden lényeges megváltozása nélkül egyszerűen az által, hogy egyik nemzedék eltanulja a másiktól;

valamely történeti eseménynek mesés elemekkel való vegyülése, vagyis mondává alakulása megelőzi az ezen eseményről szóló ének keletkezésének idejét; tehát:

a mely ének mindjárt az esemény után és pedig olyanok közt keletkezik, kik az esemény lefolyását pontosan tud-

dalok és mondák. Pest, 1848. III. k. 148—150. l.) Ebben többek közt e sorok is előfordulnak: „Melly magas rut a fa ága, elágazott., A tengeren által hajlongott, Egyik ága hajlott N. N. (valamelyik legény) udvarába, Selyem sárhajó Magyar Ilonának, Hajon felül gyöngykoszoru, Gyöngy másik ága, Hajlott N. N. udvarába, Selyem sárhajó Magyar Ilonának.“ Itt a „selyem“ szó, mint „Az Álmos-monda“ (Sepsi-Szentgyörgy, 1884. 29. s. köv. l.) cz. mythologiai tanulmányomban igyekeztem kimutatni, az ősmagyar szalmu = fény, ragyogás szó egy változata; a „sárhajó“, azaz fényes, ragyogó haju szó pedig a középkori magyar nyelv maradványa, a „sár“, „sárány“ kifejezés ugyanis, valamint az ú, ű mellékképző nyiltabb ó, ő-s alakja a XV. századon innen nem igen fordul elő nyelvemlékeinkben. A „sárhajó“ szót ma már sem a kolonyiak nem értik, sem az ének följegyzője nem ismerte jelentését; ez utóbbi a mai hajó szóra gondolt. Még régebb eredetet lehet kimutatni egy székely gyermek-versikéről, mely Kriza Vadrózsáiban (Kolozsvár, 1863. 128. l.) jelent meg. E versike mását Barna Ferdinánd (A mordvaiak pogány istenei és ünnepi szertartásai. Budapest, 1879. 69. l.) a finn Irodalmi Társaság közlönyében, a Suoimiban (II. 11. 33. l.) kiadott zürjén énekek közt találta meg. A két versike három első sora meglepően egyezik egymással:

Székely: Ögyötöm, bögyötöm, Tíjom, tájom, Tozszok, bozszok.

Zürjén: Ögödym, ögödym, Tyvjän, konjön, Tödtösör, pödtösör.

Őseink és a zürjének közti érintkezés mindenesetre több századdal megelőzte a beköltözés korát; a kis vers e szerint jóval régebb ezer évesnél.

ják, abban hiven megmarad a történeti elem s nem változik mondává, habár századokon keresztül adják is szájról-szájra ; másfelől pedig, a mely énekben a történeti elem csak a háttért képezi, az vagy jóval később keletkezett a megénekelte történetnél, vagy olyanok közt, kik az esemény lefolyását kellően nem tudták.

Tagadhatlan azonban, hogy az itt mondottak alkalmazása valamely epikus énekre a legtöbb esetben sokkal nehezebb, mint egyelőre gondoljuk, ha a történeti esemény lefolyásának megállapítására egyéb források hiányában csupán az illető énekre szorulunk. Szerencsére *Anonymous* szóban forgó ének-kivonatánál nem kell ily nehézséggel küzdenünk, mert a *Bellarád* váránál elesettek csekély száma oly jellemző vonást rejt magában, melyből ha talán nem is kétségbevonhatlan bizonyossággal, de mindenestre nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy az ostrom leírása csakis szemtanutól vagy legalább is olyantól származhatik, ki az ostrom lefolyásáról szemtanutól nyert értesülést.

De midőn az énekkivonatnak, mely *Usubu* és *Velek* magyarjainak és székelyeinek *Mén-Marót* ellen folytatott hadjáratáról szól, történetforrási becset tulajdonítunk: nem jut eszünkbe, hogy ugyanezen nézetünket kiterjeszszük az egész elbeszélésre, úgy a hogy azt *Anonymous* ránk hagyta. Kétséget sem szenved, hogy *Anonymous* egyben-másban kiegészítette s talán ki is korrigálta a nézete szerint hiányos vagy hibás ének-kivonatot. Azon sorok, melyekben azt mondja, hogy: „a székelyek — kik előbb *Attila* király népei voltak — meghallván *Usubu* hírét, mindnyájan békeességesen elébe menének“ stb.: ily alakban semmiestre sem az ének szavai. A magyar mondákban *Attila* *Etelének* s *Ethelának* nevezetik, *Anonymous* tehát a nevet mindenestre megváltoztatta; de a mondat szövegéből világosan kitűnik az is, hogy az a megjegyzés, mely szerint a székelyek *Attila* népei voltak, nem tartozik az ének szervezetéhez, hanem a krónikairó közbeszurt magyarázata.

A székelyek *Attila* hunnjaitól való származtatása tehát csakis egy, a XII. század végén általánosan elterjedt nézetként jöhet tekintetbe, nem pedig mint olyan, mely meg volt már akkor, midőn azon ének keletkezett, melynek általunk

ismert kivonatába bele van szurva. Mindamellett egy fontos adatot a székelyek eredetére nézve maga az ének is nyújt s ez az, hogy *a székelyeket már az ének keletkezésekor, tehát a honfoglalás korában is külön népnek vagy legalább is külön törzsnek tekintették.*

Egészen más jellegű a *Nemzeti Krónika* elbeszélése a székelyekről.

Ebből teljesen hiányzik az a közvetlenség és részletező vonás, melyet Anonymusnál találtunk. Egész röviden és szárazon adja elő a székelyek történetének főbb mozzanatait, úgy hogy korántsem mondhatni valamely epikus ének kivonatának; inkább úgy tűnik fel, mint a különböző énekekből a köztudat által levont hagyomány főbb pontjainak összegezése. Természetes, hogy ez azután más bírálat alá esik, mint a Névtelen énekkivonata s adatainak megbízhatóságához sokkal több kétség férhet. Mindamellett van egy előnye a Névtelen tudósítása fölött, az t. i., hogy oly hagyományokra is reflektál, melyeket Anonymus vagy forrása nem ismert.

E krónika Attilának egy csupán a mondákban ismert fia, Csaba történetével hozza összeköttetésbe a székelyek eredetét. Elmondva a hunnok pártokra szakadását Attila halála után, Csaba és Aladár testvérharczát, Csaba leveretését s megmaradt 15 ezer emberével nagybátyjához, a görög császárhoz való költözését, a székelyekre tér át, kiknek történetét a következő pontokban adja elő:

1. Csaba seregének egy töredéke, 3 ezer ember futással menekül a krimhildi véres csatából, hol Aladár Detre árulása által segítette, legyőzte Csabát.

2. E 3 ezer ember a Chigle-mezőn vonja meg magát.

3. Félve a körülöttük lakó népektől, eltagadják, hogy hunnok vagy magyarok volnának, hanem megváltoztatva nevüket, székelyeknek hívják magukat.

4. Midőn meghallják a magyarok másodszori visszajövetelét, eléjük mennek Rutheniába s hozzájuk csatlakoznak.

5. Pannonia meghódításában segítik a magyarokat.

6. Pannonia birtokában osztályosok a magyarokkal, de ezek kívánatára nem a pannoniai síkon, hanem a határszéli hegyek közt kapnak osztályrészt.

7. Az oláhokkal összelegyednek s azok betűit használják.

6. Csabáról azt hiszik, hogy Görögországban veszett, holott ez visszatért Scythiába s ott egy idegen nőt vett feleségül a korozmin-nemzetből, kitől Ed és Edemen nevű fiai lettek. Edemen azután apja és anyja nagy atyafiságával együtt a magyarokhoz csatlakozott, míg Ed visszamaradt apjánál.

A fönnebbiek világosan föltüntetik azon nagy különbséget, mely az Anonymusnál és a Nemzeti Krónikában levő hagyomány jellege közt van, vagyis a közt, a mit amannál a Historiás énekek kivonatának, ennél pedig az ezen énekekből levont hagyomány összegezésének neveztüek. Ott a hagyomány alig egy kevéssé van kivetköztetve eredeti alakjából s könnyen kiválasztható belőle az, a mit a krónikairó tett hozzá; emitt azonban már teljesen összeolvadt a krónikairók retortájában ezek történeti nézletével. S e processus alatt nagy változáson ment keresztül a hagyomány anyaga.

Azon föltevés, hogy a különböző vidékek hagyományai kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól, nem szorul magyarázatra. Az is természetes, hogy e hagyományok történeti értéke nagyon különböző volt; ugyanazon egy esemény vagy történeti személy emléke egyik vidéken meglehetősen hiven, máshol ellenben már csak mondai burokban szállhatott az utókorra.⁵⁶ Föntebb, midőn az epikus énekek-

⁵⁶ Anonymusnál a hagyomány helyi változatainak néhány érdekes, eddigelé azonban tudtommal még nem méltatott példájára akadunk. Ezek közé tartozik az Ethe vagy Etu vezérről, Veszprém, a Balatonmellék és Vas meghódításáról s a Mén-Marót elleni hadjáratról szóló hagyomány. Anonymus két Etéről tud; egyiket Ound vagy Oundu vezér fiának, másikat pedig kun törzsfőnöknek mondja; de könnyű észrevenni, mikép a hagyományban tulajdonkép csak egy Etéről volt szó, a helyi hagyományok azonban némileg eltérő módon emlékeztek meg róla; egyik változat ugyanis kun, a másik magyar törzsfőnöknek mondta; a z egyik Oundot, vagy Oundut apjának, a másik meg fiának mondta s mivel az utóbbiban az Oundu név Eduu vagy talán Endü (Eüdü, Endü) alakban maradt fenn, a krónikairó azt hitte, hogy két külön egyénről van szó. (Az Oundu és Eduu alakokra nézve v. ö. Magyar és Megyer, csal és csel, csür, azaz csever és csavar, szong és zsong, cseng stb.) Veszprém és vidékének meghódítóit a Névtelen Usubunak és Euseenek mondja; ugy tetszik azonban nekünk, hogy e nevek alatt szintén csak egy személy rejlik s az Usubu és Eusee alak nem más, mint ugyanazon egy névnek tájszólási változata. Az Eusee név végső két betűje ugyanis arra mutat, hogy a két e közt eredetileg valami más betű is volt, mely nyelvünk hangtörvényei szerint v vagy h lehetett. Az Eusee e szerint igen nagy valószínűséggel előbb Euseve, Eusebe (Eüseve, Eüsebe) volt, miként az Eleud, Eleudu is Levedi, Lebedi (Lebedias) s az Erdély (Erdeel) Erdenelu, azaz Erdevelü. Ha az Eusee és Usubu, név egy, akkor az utóbbi u-ja csakugyan ö-nek olvasandó (Ösöbő), mint Szabó K. vélte, ha

ről beszéltünk, rámutattunk azon okokra, melyek e különbséget előidézték. E különböző helyi hagyományok a Nemzeti Krónikában egybeolvadtak; a változatok összegeztettek; oly részletek, melyek valódi jelentése elhomályosult, a krónikások felfogásának megfelelő magyarázatot nyertek, (ilyen magyarázatnak vehetni fel Anonymus azon megjegyzését is a székelyekről, hogy Attila népei voltak); az ellentétek többé-kevésbé kiegyenlítették. A hagyomány anyaga egyön-

ugyan itt is az az eset nem áll, a mire az Oundu és Eudu neveknél mutatunk. A mi a Mén-Marót elleni hadjáratot illeti, Anonymus szerint Usubu és Velek előtt már Tas, Szabolcs és Tuhutum is vezettek sereget a bihari vezér ellen (20—22. fej.) E két hadjárat menetele, sőt az elbeszélés egyes kifejezései is — a nevektől eltekintve — meglepően hasonlók. Az elbeszélés menetele mindegyiknél ez: Árpád vezér és nemesei elhatározzák, hogy Mén-Marót ellen sereget küldjenek. A sereg vezéreivé Tast, Szabolcsot és Tuhutumot, illetőleg Veleket és Usubut teszik. Ezek megindulnak s a Tisza vizén a ládi, vagy a másik változat szerint a földi révén áthajóznak s innen tovább lovagolva, tábort ütnek egyik szerint azon a helyen, hol ma Szabolcs van, a másik szerint a Kórógy vize mellett. Azon föld minden lakosai önkényt meghódolnak nekik, illetőleg a székelyek mindnyájan békességesen Usubu elé mennek és fiaikat — a Szabolcséknak hódolók is, a székelyek is — tuszokul adák. Mikor ezeket hallotta Mén-Marót, megjöde és nem mert ellentállani, mivel hallotta, hogy — a mint az egyik változat mondja: „Álmos vezér, Árpád atyja Attila nemzetségéből származott“ s a másik szerint, „hogy Árpád és vitézei erősebbek a háboruban.“ Itt azután eltér az elbeszélés menete a két változatban; az egyik szerint Szabolcs a Tisza mellett egy földvárat épít, mely Szabolcs várának neveztetik, azután a sereg kétfelé vált, egyik a Szamos vize mellett, másik a nyiri részre ment, hol Tas is egy földvárat építtette; a másik változat meg előadja Mén-Marót megfutamorodását s Usubu és Velek táborba szállását a Jósás folyó mellett. Ezen túl ismét kezd hasonlítani egymáshoz a két elbeszélés, nevezetesen az egyik szerint Szathmárt, a másik szerint Bellarád várát ostromolni kezdik harmadnap a táborba szállás után, illetőleg három napig s a várat bevévén, Mén-Marót vezér vitézeit vasbilincsekre verték az egyik s őrizetbe tették a másik változat szerint. — Ezeket számbavéve, önként kínálkozik az a föltevés, hogy itt egyszerűen ugyanazon hagyomány két változatáról, nem pedig két külön hadjáratról van szó, vagy talán helyesebben: Szabolcs és Tas hagyományába beolvasztották a Mén-Marót elleni hadjárat hagyományát is. S erre alighanem a Tas egyénisége adott alkalmat. Egy Tas (Tasés) nevű vezérről Konstantin császár is emlékszik; ezen Tas a X-ik század közepe táján élt s Árpádnak unokája, s a mennyire Konstantin zavaros szavaiból kivethetni, Jelekhnek fia volt. („Tudni kell, hogy Árpád első fia, Tarkatzus nemzette Tebelést, második fia, Jelekh nemzette Ezelekhet, harmadik fia, Jutotzas nemzette Falitzist, a mostani fejedelmet, negyedik fia, Zaltas nemzette Taxist. Tudni kell, hogy Árpád és fiai mind meghaltak, hanem unokái Falés és Tas és és unokatestvérük Taxis élnek.“ Konstantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. 40. fej.) Ez a Jelekh pedig valószínűen egy személy Anonymus Velek vezérével; ez annál hihetőbb, mert Velek nevét oly vidék meghódításával kapcsolta össze a hagyomány, mely Árpád nemzetségének családi birtoka volt. Ezek után Anonymus Velek és Tas vezére közt könnyű megtalálni az összefüggést s nem nehéz megmagyarázni, hogy a hagyomány egyik változata miért tulajdonítja azt Tasnak (a fiúnak), a mit a másik Velekről (az apáról) állít. Hogy a két változat közül a Velekről szólót kell az eredetinek s történeti értékét tekintve, a hitelesebbnek tartanunk, azt, ugy hiszem, főntebbi fejtegetéscim után nem kell ujlag bizonyítgatom.

tetűbb formát nyert, de históriai értéke nagy csorbát szenvedett.

De bármennyire megromlott is a hagyomány, melyet a Nemzeti Krónikában találunk a székelyek eredetéről, abban megegyezik az Anonymusnál levővel, hogy a székelyeket külön népnek mondja, mely nem egy a magyarral. Ezt nem arra értem, a mit közvetlenül mond, hanem a hagyomány gondolatmenetére. Ugyanis már szerkezetében olyan e hagyomány, mely kizárja azt, hogy azon históriai magvat, melyből tovább fejlődött, a magyarok és székelyek együvé tartozásának emléke képezné! Ellenkezőleg, a kiindulási pont azon tudatból áll, hogy a két nép különböző; a hagyományban ugyanis nem azon gondolat körül csoportosultak a részletek, hogy a székelyek miként és mikor szakadtak ki a magyarok közösségéből, hanem, hogy mint csatlakoztak azokhoz? A székelyek a hagyománynak a krónikások históriai nézletéhez idomított nyelve szerint „Attila“ vagy „Csaba“ népéből valók s a magyarokkal csak a beköltözés idejében lépnek szorosabb kapcsolatba. És e gondolatmenetét a hagyománynak, anyagában bármily megromlottnak tartjuk is különben, nem lehet egyszerűen elvetnünk.

Anonymus tudósításának bírálatánál kifejtettem, mely szempontból tekintem a hagyományt, ha az az epikus énekek által megőrzött formában jelentkezik. A Nemzeti Krónika minket érdeklő sorainak megítélésénél szükséges a hagyomány azon fajára és történeti értékének megbírálására is kiterjeszkednünk, melyet az epikus énekekből levont s összegezett és köztudatot képező hagyománynak neveztünk. A hagyomány ezen faja külső formához nincs kötve s lényegére nézve nem más, mint a nép összesége emlékező tehetőségének productuma.

Ez már korántsem állandó, folyton változik s egymástól időben és térben legtávolabb eső személyeket és eseményeket is összefüggésbe hoz egymással. Mindamellet fejlődése bizonyos törvényszerűségnek van alávetve, mely megszabja minden metamorphosisának irányát. E törvényszerűséget kell ismernünk, hogy kellően méltányolhassuk a székely eredet hagyományát, a mint azt a Nemzeti Krónika megőrizte az utókor számára.

Hogy a hagyományba idegen elemek is olvadhatnak,

melyek a megtörtént eseménnyel semmi összefüggésben nincsenek, annak oka mindenestre az, hogy az elmének bizonyos dolgok iránt kisebb a konzerváló képessége, mint más dolgok iránt. Ez az oka — csakis ez lehet, hogy a hagyomány egyik vonása századokon át megmarad, másik meg romlásnak van kitéve s a melyik megromlott, ahhoz aztán idegen elemek is könnyen férhetnek.

Az elme konzerváló képességének e különböző jelentkezése egy nép összeségénél sem lehet más, mint az egyénénél. A népek lélektana ugyanazon törvényekből áll, mint az egyéné, s csakis a méretekben lehet különbség.

A mit az egyes ember leghamarabb elfelejt, az valamely eseménynek az ideje. Életének különböző eseményeire, személyekre, helyekre, ezek nevére és bizonyos tulajdonságaira mindenki könnyen vissza tud emlékezni; de hogy egy-egy esemény mikor történt: arra már nehezebben vagy épen nem. S nem tudva az események időszerinti összefüggését: azok egymásutánját, egymáshozí viszonyát is könnyen összezavarja. Ugyanezt tapasztaljuk a hagyománynál is. Itt is azt látjuk, hogy a nevek, u. m. kiváló személyek, népek és emlékezetes helyek nevei, továbbá a személyek bizonyos jellemző tulajdonságai s cselekedeteiknek általános benyomása fennmaradnak száz meg száz éven át; de az idő meghatározása teljesen ismeretlen a hagyományban. Azoknak nagy részéről, kiket hagyományaink a honfoglalás és az utána következő néhány évtized legelőkelőbb hőseiként neveznek meg, tudjuk, hogy nem képzelt alakok, hanem valóságos történeti személyek; Álmost, fiát Árpádot, unokáját Zoltát vagy Zoltánt, kisunokáját Taksot vagy Taksonyt, azután Eleüdot vagy Elödöt, Kurzánt vagy Kussidot (Kursid), Bulcsut és Gyulát a byzanti írónknál (Salmutzês, Arpadês, Zaltas, Taxis, Lebedias, Kursês, Kusanês és Kusanês, Bultzûs, Bolessodês, Bulesudês és Bologudês, és Gylas Konstantinnál, Georgios Monachosnál, Leon Grammatikosnál, Skylitzesnél, Kedrenosnál és Zonarasnál), ugyancsak Taksonyt, Kurzánt s Bulcsut, továbbá Lélt és Szoárdot a nyugoti annalistáknál (Dachs, Taxis és Toxus, Chussal és Chussol, Pulszi, Bulgio és Bultzko, Leel, Lele és Lelius, és Salardus), és Kõndõt az arab Ibn Dasztánál (Kende) is megtaláljuk, sõt mint föntebb mondám,

Velek és Tas (Tosu) is aligha más, mint a Konstantin által Árpád fiának, illetőleg unokájának mondott Jelekh és Tasés. Történeti alakok a szerb epikus énekek hősei, Dusán czár, Lázár fejedelem, Brankovics Vuk, I. Murád szultán sat. is, bármily mesés részletek vegyültek is az emléket megőrző hagyományba. És történeti alakok a germán mondák legelőkelőbb személyei is, a keleti góth királyok: Hermanarich s a berni Diétrich (Nagy Theodorich), a burgundi királyok: Gibich vagy Giuki (Gibica), Günther vagy Gunnar (Gundecar, Gundahar) és Giselher (Gíslahar),⁵⁷ a hunn király: Atla, Atli, Ezilo, Etzel vagy Ezzele (Attila), testvére Bloedel, Bloedelin (Bléda) s neje Helche vagy Herke (Priskosnál: Kréka és Réka).⁵⁸

Látjuk azt is, hogy a hagyomány alakjainak nevével együtt fenmaradt az esemény általános benyomása is, melyben kiváló szerepet vittek: Árpád nevével a honfoglalásnak, — Lél- és Bulcsuéval a nagy vereségnek, mely Augsburgnál érte őseinket, s a győztes német császár általi kivégeztetésüknek, — Grebeljánovics Lázár szerb fejedelmével a véres rigómezei vagy koszovopolyei ütközetnek, mely a szerb történeti énekek főtárgyát képezi, hol mind a két ellenséges uralkodó, Lázár fejedelem és I. Murád szultán a csatapiacson maradt, — Hunyadi János-, Mátyás király- és Kraljevics Markóéval a törökökön nyert diadalmas csatáknak, — Hermanarichéval nagy birodalmának (a monda „római császárnak“ nevezzi) s tragikus végének, melyet egy nő kivégeztetésével idézett magára, — Nagy Theodorichéval a keleti góth királyi ház és az Attila közt levő szoros viszonynak, a burgund Gundecarral vagy Gundaharral azon vereségnek, mely a burgundokat érte, midőn a Rajna vidékére törő hunnokkal szembeszálltak⁵⁹ s a Giukungok gyászos végével a burgundi királyi család testvérgyilkos-

⁵⁷ Gibica és Gislarius Gundahariussal (s a mondában ismeretlen Godomaressel), mint Gundebald király elődei, az általa a VI. század elején kiadott „Lex Burgundiorum“-ban említetnek.

⁵⁸ L. a germán mondákra nézve: Wilhelm Grimm: Deutsche Heldensage. 2-te Ausgabe. Berlin, 1867.

⁵⁹ Thierry A. (Attila történelme. Ford. Szabó K. Pest. 1865. 126. l.) Gondicar ellenállását s vereségét Paulus Diaconus után a 451-ki galliai hadjáratra teszi, Prosper Aquitanus (a ki szerint a chunnok Gundicart népével és nemzetségével együtt elpusztították) s Cassiodorus 435-re.

ságainak emléke. És látjuk, hogy a magyar hagyomány Bulcsut, ki a X. század közepén a karchasi méltóságot viselte, a „vér férfiá“-nak, „Vér-Bulcsunak“ nevezi s így egy jellemző jelzővel megőrzi karchasi méltóságának emlékét; látjuk, hogy a szerb hagyomány nem feledi el a Brankovicsok ingatagságát, melyet a török elleni harcokban tanusítottak; látjuk, hogy Hermanarich hirtelen haragja, mely Jornandes szerint bukását idézte elő, állandóan ott kísért a germán mondákban, — „a haragos és hűség nélküli Eormanric királynak“ még az angol-szászoknál is hire volt; s látjuk, hogy Nagy Theodorichnak az Amalok hires nemzetségéből való származásáról sem feledkeznek meg egészen e mondák, ha nem is tudja mindegyik pontosan s Amalung nemzetség helyett Amalung országról beszélnek, mint a skandináv Vilkina-saga, mely berni „Thidrek“-et „Ömlungaland“ királyának mondja.

A nevek tehát bizonyos eseményekkel s bizonyos jellemvonásokkal és személyes tulajdonságokkal kapcsolatban oly elemek a hagyományban, melyek állandóak, a hagyomány történelmi magvát képezik s a további kutatásokra kiindulási pontul szolgálhatnak.

Ellenben a különböző személyek egymáshoz viszonya, az események összefüggése s egymásutánja, a köztük levő ok és okozati viszony, sőt ugyanazon egy esemény részletei is folytonos változásnak vannak alávetve a hagyományban. Ugyanazon időben élt személyek s egymással kapcsolatban levő események elválasztatnak, míg a legkülönbözőbb időből valók egymással összefüzetnek. Így látjuk ezt a germán hagyományban, mely Hermanarichot, Nagy Theodorichot, Attilát s a burgundi Gundecart kortársakká teszi: Theodorichot Hermanarich unokaöcsésévé s Attila bizalmas emberévé, ki nagybátyja haragja elől menekül a hunn király udvarába, Attilát s Gundecart pedig sógorokká; holott a történelmi adatok szerint Hermanarich 375-ben halt meg száz éves korában; Attila az V. század első felében élt s erőteljes férfikorában 454-ben halt meg, — Hermanarich halálakor tehát még apja is, gyermek lehetett; Theodorich pedig Hermanarich kis unokája volt s két évvel született Attila halála után, épp azon

éjjel, midőn apjával, Theodorich ostrogoth királylyal a másik keleti góth király, Valemir tudatta, hogy a hunnok felett diadalt aratott; s a mi Gundecart s Attilához való viszonyát illeti, abból csak az bizonyos, hogy a hunnoktól nagy vereséget szenvedett s ez mindjárt Attila trónralépte első vagy második évében, 435-ben történt, a nem sokkal később élt Cassiodorus és Prosper Aquitanus szerint, — a longobárd Paulus Diaconus, a kinek állítása szerint Gundecar seregét a 451-ben Galliába törő hunnok egy csapata verte szét, a VIII. század második felében, tehát negyedik századdal később írta művét; a visszavonás pedig Gundecar családjában, melynek katastrófáját a germán hagyományok oly megrázóan festik, utódai: Chilperik, Godemár, Godegisil s Gundebald közt tört ki s ezek gyermekei közt folyt; s az a nő, kinek e tragoediában szerepe volt, nem nővére volt, hanem a Gundebald által meggyilkolt Chilperik leánya, Klotild vagy Krothild, Klodvig frank király neje; s Klodvig és nem Attila volt az, ki a testvérgyilkos burgundi királytól, Gundebaldtól neje örökségét követelte.

Igy zavartattak össze a magyar hagyományban is a különböző korban élt személyek; így, mint említettük, Hülek vagy Chele fia, Kadocsa, az egyik változat szerint Árpád, a másik szerint Attila kortársa; Ed és Edemen testvérek Anonymus szerint a honfoglaló magyarokhoz csatlakozó kun vezérek s Árpád kortársai, a Hunn Krónika szerint pedig Attilának Csabától származott unokái s Ed a Hunn Krónika folytatásában, a vezérek krónikájában Árpád dédapja; Anonymus szerint a Csaba-magyarok Árpád idejében költöznek Görögországba, a Hunn Krónika szerint pedig Csaba és népe Attila halála után, a hunnok közt dult testvérharc alkalmával menekül oda. Így tévesztette össze a kort és személyeket az a több költőnk által feldolgozott székely monda, melynek tárgyát az Apor testvérek leányrablása képezi. A monda az eseményt a keresztyénség és pogányság közti küzdelmek végső szakába helyezi, midőn az egész székelység a keresztyén hitre tért már, csak a három Apor testvér áldozott az ősi isteneknek Bálványos várában; holott az esemény, mely a monda alapjául szolgált, Mátyás király korában történt s Apor Istvánnak, ki a tőle megtagadott (s a monda szerint a Mike

családból származott) leányt egy torjai vásár alkalmával elrabolta, hidvégi Mikó Bálint leánya volt a felesége.⁶⁰ Ilyen zavarban volt a hagyomány Ete vezér személyét illetőleg is, a ki, ha sikerült bebizonyítanunk,⁶¹ az egyik változat szerint Oundu vagy Eudu vezérnek apja, a másik szerint pedig fia volt.

Hogy a hagyomány személyeket és eseményeket ekkép összezavar, annak oka az, hogy chronológiája egyáltalában nincs. Elmondja az eseményt, de nem köti egy szorosan meghatározott időponthoz; látjuk ezt p. a tatárpusztításról szóló székely hagyományokban, melyek sehol sem mondják, hogy e pusztítások II. Rákóczy György idejében történtek s e hallgatás által minden nehézség nélkül úgy tűnhetnek fel sokak előtt, mint azon nagy katastropha epizódjai, mely IV. Béla alatt érte az egész Magyarországot. Nagyon természetes tehát az a minden hagyománynyal közös optikai csalódás, mely rég elmúlt eseményeket néha közelieknek s közelieket távoliaknak mutat, a mi azután az előzmény és következmény közti okozati összefüggést is megzavarja. Ehhez járul a neveknek a nyelv hangtani fejlődésével járó megváltozása, mely miatt azok a különböző tájszólásokban és nyelvjárásokban más és más alakot öltenek, a minek azután gyakran az a következménye, hogy egy személyből kettő lesz a hagyományban, miként nálunk Oundu és Eudu, Usubu és Eusee.⁶² Még gyakoribb ennél az a csalódás, melyet a hasonló alaku nevek idéznek elő az által, hogy egynek vétetnek. A germán hősmondában, mely változatainak sokfélesége és a történeti adatokkal való ellenőrizhetősége s így a hagyomány fejlődése szempontjából minden más hagyománynál és mondánál tanulságosabb, meg lehetős pontosan ki lehet mutatni, hogy melyek azon hasonló formájú nevek, melyek összezavartattak s a melyek azután

⁶⁰ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III. k. Háromszék. Pest. 1869. 88. l. Orbán szerint a mondát először Okolicsányi (Decreta et vitae regum Hungariae, qui Transilvaniam possederunt. Kolosvár. 1744. II. k. 160—161. l.) említi meg, a ki szerint Apor István beleszeretett egy Mikóleányba, de a tutorok ellenezték a viszonyt, ő tehát azt elrabolta. A csetepatéban elesett István egyik testvére s Fel-Torján a másik, Istvánnak azonban sikerült a leányt Bálványos-várba vinni, a kit azután nőül is vett. — Ezen Apor István és testvérei András és János Apor Sándor fiai voltak.

⁶¹ L. föntebb a 111 lapon az 56-ik jegyzetet.

⁶² L. u. o.

összefűzték a különböző mondaköröket s viszonyba hozták az egymástól térben és időben elválasztott személyeket. Attila (Etzet) és Nagy Theodorich (berni Dietrich), mint főntebb megjegyztük, nem voltak kortársak; köztük kétségkívül Theodorich apjának, Theodemirnek vagy Dietmirnek, az Attilával szövetséges keleti góth királynak neve szolgáltatta az összekötő kapcsot a hunnok és keleti góthok közti történeti viszony hagyományában, melynek ilyen irányban való fejlődését mindenestre elősegítette az a körülmény, hogy mind Attila, mind Nagy Theodorich megtestesítőjévé lett saját népének.⁶³ A germán hún, hüne — óriás szónak eredetileg semmi köze sem volt a történeti hunnokhoz, később azonban fölcserélték a két nevet egymással, miáltal az Attiláról szóló hagyományok kapcsolatba hozattak a germán mythossal, mely kezdetben a solaris eredetű Sigurdot vagy Siegfriedet, a tél fagya s a sötétség felett „győzedelmeskedő“ napot nevezte hűnnak, vagyis óriásnak;⁶⁴ így lett azután Gudrun, kit a mythos a „bosszu hősnőjének“, Kriemhildnek nevezett el, Sigurd a mythikus hún király után „Atli“ vagy „Etzet“, a történeti hunn király nevévé s így állapotodott meg a monda Attila nevének, Ildikonak neve után a Kriemhild néven.⁶⁵ A hunnok ellen harczoló Gundecar (Gunnar, Günther), a ki a monda szerint nővére férjét orvul meggyilkolta, összeolvadt a testvérgyilkos Gundebalddal; s míg Gundecar hagyományának szálai s talán Ildiko emléke is⁶⁶ a hunn mondákhoz, a testvérgyilkosságok Sigurd mythosához fűzték a burgundi mondakört. A nibelung-mondával való

⁶³ Heinrich Gusztáv (Ettelburg és a magyar húnmonda. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. X. k. II. sz. Budapest. 1882. 28. s köv. l.) egyenesen ez utóbbi körülményben találja a két alak egymás mellé állításának magyarázatát.

⁶⁴ Heinrich G. id. m. 31. s köv. l.

⁶⁵ Gudrun vagy Kriemhild kettős, mythikus és történeti alakját mutatja azon rendkívül különböző jellem, melyet mint Sigurd s mint Attila neje tanusít. Ott szelid, itt pedig boszuvágygyal telt furia.

⁶⁶ Jornandes, ki Priscus Rhetor után Ildiko nevét fenntartotta, nem mondja meg, hogy e nő mily eredetű volt. „Attila, ut Priscus historicus refert — írja — extinctionis suae tempore puellam Ildico nomine, decoram valde, sibi in matrimonium post innumerabiles uxores, ut mos erat gentis illius, socians“ sat. Cap. 50. A germán hagyományok, nem eszupán azok, melyek a nibelung-mondába olvadtak, hanem aquitanai Walter mondája is, nemcsak megengedik, de valószínűvé is teszik, hogy Ildiko, vagy a Walter-monda szerint Hildegund a burgundi királyok házából származott.

összeolvadásra még több befolyással voltak azon elemek, melyek a frankoktól kerültek a rajnamelléki hagyományba; azok a gyilkosságok, melyeket Klothild unokái családjában Brunehilda és Fredegunda vetélkedése idézett elő, hasonmásai a nibelung-monda Brynhildje és Kriemhildje közti viszálykodás véres eseményeinek; s a ripuári frank király Sigisbertnek Klodvig által vadászaton s Brunehilda férjének, az austrasiai Sigisbertnek — testvére Chilperik a Fredegunda férje által orvul lett meggyilkoltatása, hasonmása a mythikus Sigurd vagy Siegfried meggyilkoltatásának. Így lett egy alak a hagyomány Brunehildája- s a mythos Brynhildjéből, a ripuári és austrasiai Sigisbertből, meg a solaris eredetű Sigurd vagy Siegfriedből.⁶⁷ Hasonló módon olvadtak össze a mi Álmos-mondánkban is, mint egy más helyt kifejtettem, a történeti Álmos vagy Szálmus hagyományával egy hasonló nevű mythikus alak (valószínűen Szalmu) vonásai.⁶⁸ Egy másnemű példáját a név összetévesztésének az Aporok mondája nyújtja, melyben, mint láttuk, a Mikó nevet a Mike névvel cserélték fel. Egy másik, különben teljesen irodalmi eredetű vagy irodalmi hatás alatt keletkezett székely mondában pedig, mely szerint Attila kedvencz neje Réka az

⁶⁷ Heinrich (id. m. 28. l.) szerint Siegfriednek a történethez semmi köze és nem is sikerült őt eddig, az ismételt szellemes és erőszakos kísérletek daczára sem, történeti alaknak kimutatni. Mi sem tartjuk annak, mindamellett a személyére közvetlenül vonatkozó mondában is egyes történeti elemeket lehetetlen föl nem ismerni. Ehhez hasonló nézetnek ad kifejezést Szász Károly is. (A világirodalom nagy eposzai. Budapest. 1882. 135., 160., 316. l.)

⁶⁸ Az Álmos-monda. Mythologiai tanulmány. Sepsí-Szentgyörgy. 1884. A monda mythikus elemeire már György Aladár (Az ősmagyar népeposz nyomai. Koszoru. 1879. II. k. 539—555. l.) s Földes János (A teremtés. Ugor-magyar hitrege. Arad. 1880. 189. l. az Emesére vonatkozó. jegyzetben) is rámutattak. Álmos mesés fogantatása, azután Ügek és Emese (a finn Ukko és Ilmatar) mindenesetre ősmithosunkból vett elemek, de onnan kellett venni Álmos azon vonásait is, melyek ellenkeznek a történeti adatokkal, minő p. az ő mózesi szerepe. Hogy történetébe Árpád jellemvonásából vett elemek is vegyülhettek; hogy a monda a magyarok vezérévé tette, midőn az őshazából mai honjukba költöztek: ez egyfelől solaris eredetre mutat, de másfelől, mivel Álmos nem mythikus, hanem históriai alak, egy hasonló nevű mythikus hőst tételez föl. A Szálmus név (mert, mint Konstantinból látjuk, a név eredetibb formájú szókezdő sziszegővel volt ellátva), a mennyiben egy mythikus naphős neve, a saly (salyog—fénylik), csil (csillog, csillámlík), vagyis az ugor s zal tőből származtatható s elemeire nézve egynek vehető a finn salama (etymologice: fény, csillám) szóval, mely a mai finnben a villám megnevezésére van lefoglalva. A finn salama-nak megfelelő mythikus vonatkozású szót többet találunk nyelvünkben külön-

Udvarhelyszék délkeleti részében fekvő Rika erdejében van eltemetve, a Réka, Kréka vagy Kerka nevet a szláv rieka = folyó szóval zavarták össze; mert hogy Rika erdeje az ott keresztülfolyó Rika pataktól vette nevét s nem Attila nejtől, az minden elfogulatlan előtt világos.⁶⁹

Mindezekből pedig azt látjuk, hogy a hagyomány megőriz egyes névalakokat, bizonyos jellemvonás (mint: „Vér“ Bulcsu, a honfoglaló Árpád, a „haragos“ Hermanarich, az áruló Brankovics Vuk) s valamely esemény általános benyomásának (pl. Etzel és Ditrich által a hunnok és keleti góthok közti szövetséges, s Etzel és Günther által a hunnok és a burgundiak közti ellenséges viszonyának, a Giukung névben a burgundi ház gyászos végének stb.) emlékével kapcsolatban; de chronológiát, a személyek közt szoros összefüggést, az eseményeknél pontos ok és okozati viszonyt ne keressünk.

Világos ezek után, hogy mely adatait és vonásait vehetjük számba a székely eredet hagyományának. Fontosok az egyes névalakok, mert ha közvetlenül hibás adatot foglalnak is magukban, világot vetnek a hagyomány alakulásának menetelére. Fontos adat, hogy a székelyek a *hunnokkal* hozatnak kapcsolatba, hogy *Attila*, illetőleg *Csaba népének* mondatnak; fontos

féle változatban s látszólag a fény fogalmával legkisebb összefüggésben sem levő jelentésben (az Álmos-mondában az Emesét teherbe ejtő „austur“, melyet Székely J. és Heltai sólyomnak fordítanak; Selyemhaju Ilona; Tündér Ilona arany almája; a szalmával behintett tejut): mindazonáltal a mythikus vonatkozás csakis úgy magyarázható meg, ha az illető szók alatt „fényt“, „ragyogást“ értünk. (Emesét megterhesíti a sólyom, ez tulajdonképp azt jelenti, hogy „Eme“, „ilma“, vagyis a tiszta nappali, itt reggeli ég megterhesül fényvel; Tündér Ilona arany- és sárhajunak, azaz fényes, ragyogó hajunak mondatik, ezt jelenti a „selyemhaju“ jelző is, — a mai selyem szóra azért nem lehet gondolni, mert a kifejezés régiebb, mint a selyemnek a magyarok által lett megismerése; azon képes kifejezésnek, hogy a tejut szalmával van behintve, a szalma szó közönséges jelentésére gondolva nagyon erőltetett magyarázat mellett lehet valami értelme, míg a finn salama, olvásd: szalama, azaz fény szóval véve egynek, egész természetes szólásmoddá válik; a mi Tündér Ilona arany almáját illeti, ez alatt, mint egy nagyobb tanulmányban szándékozom kifejteni, az északi fény értendő.) Az ezen kifejezésekben levő szókra támaszkodva tettem a mythikus és történeti Álmos neve közt annyi megkülönböztetést, hogy amannak eredeti alakjával a Szalmu, azaz fény szót vettem fel, mely ily jelentésben a napnak egyik nagyon alkalmas appellatív nevétől szolgálhatott.

⁶⁹ A monda, melynek eredete bizonyára nem lehet régiebb a mult századnál, midőn Priscus Rhetor művét először kezdte értékesíteni a magyar történetírás, csak a jelen század közepén lett ismeretessé. Közzétette Kriza János „Székely népmonda Attiláról és a hunnokról. (Uj Magyar Múzeum. 1853. I. 176. I.)

adat egy *belháborúnak* emléke, melyben a székelyek a *legyőzöttek* és *menekülők* közt voltak; fontos *Chiglemezei tartózkodásuknak* hagyománya, mely megelőzte mai hazájukban való letelepedésüket; és fontos az *oláhokkal való viszonyuknak* emlékezete. De hogy azon belháboru, melynek emléke megmaradt a hagyományban, az Attila halála után kitört zavarokkal azonosítandó-e? hogy Csaba Attila fia volt-e s maga a hagyományainkban emlegetett Etele valóban a nagy hunn király-e? hogy midőn Csaba népe hunnak mondatik, az alatt az V. század hunnjait kell-e értenünk? s hogy amit ezekből következtettek, a székelyek már a hunn birodalom megdőlte óta lakosai-e Erdélynek: mindezek oly kérdések, melyekre egyedül azon okból, mert a hagyomány így állítja, feleletet nem adhatunk.

Más adatok, más bizonyítékok után kell néznünk.

III.

A székely eredet kérdésének két oldala van, melyet némileg már a fentebbiekben is jeleztünk: *egyik a hunnokkal való kapcsolatnak, másik pedig az Erdélyben való tartózkodás idejének kérdése.* Amannál a hagyomány állítását nagyon is figyelembe veendőnek mondtuk, mivel a hagyomány szervezetének olyan részére vonatkozik, mely fenn szokott maradni; emennél, az idő kérdésénél, kimutattuk a hagyomány feltétlen megbízhatlanságát. Mert az, hogy a hagyomány a székelyeket hunnoknak mondja, még nem foglalja magában azon következtetés jogosságát, miszerint a székelyeknek Attila Erdélyben maradt hunnjainak kell lenniök. A magyarokat is hunnoknak mondja a hagyomány; a székelyek nyelve magyar lévén, természetes, hogy ugyanazon okra vezethető vissza az ő hunnságok is, mint a magyaroké s így az ő Erdélyben való letelepedésüknek nem szükségképpen kellett előbb megtörténni, mint a magyarok beköltözésének. Ha előbb történt volna, annak tanuságát megtalálnók nyelvükben. Mert a *történeti adatokra* hiába utalnánk; azok egész a XIII. századig mélyen hallgatnak a székelyekről s Erdélyben lételükről.

Az Al-Duna mellékén született góth *Jornandes*, a ki száz évvel Attila halála után a góthokéval megírta a hunn birodalom bukása s a hunoknak a Duna és a Tisza mellékéről való kiűzetése történetét és följegyezte a hunnok új lakhelyeit, mitssem tud arról, hogy a hunnok egy töredéke az erdélyi hegyek közt vontat volna meg magát. A gepidák — mondja a góth történetíró — magok részére a hunnok eddigi lakhelyét követelvé, mint győzők az egész Daciát birtokukba vették;⁷⁰ s midőn föntebb leírja az ő korabeli ethnographiai viszonyokat, Daciát ott is a gepidák földjének mondja s hallgat arról, hogy ott hunnok is lennének.⁷¹ A hunnok e korban két csoportra oszolva, a Fekete tengertől északra eső síkságot foglalták el.⁷² A hunn birodalom felbomlásakor pedig ez volt *Jornandes* szerint a hunn szállások képe: a hunnok zöme a góthok régi lakhelyét, a Fekete tenger partvidékét foglalta el, mely az Al-Dunától mélyen behuzódott a mai déli Oroszországba;⁷³ ezeket *Valemir* keleti góth király már 2 év múlva a Dnie-

⁷⁰ *Jornandes: De Getarum sive Gothorum origine, et rebus gestis. Cap. 50.* (Nekem a Hugó Grotius-féle „*Historia Gotthorum, Vandalorum, et Langobandorum.* Amstelodami. 1655. 8-r.“ gyűjteményes munkában foglalt kiadás állt rendelkezésemre.)

⁷¹ *Id. m. 5. fejt. In qua Scythia prima ab occidente gens sedit Gepidarum, quae magnis optimatisque ambitur fluminibus. Nam Tisianus (vagy: Tisia) per Aquilonem ejus Corumque discurrit. Ab Africo vero magnus ipse Danubius, ab Euro fluvius Tausis (másutt Flutausis, talán fluvius Aluta) secat, qui rapidus ac verticosus in Histri fluentia emens devolvitur. Inrorsus illi Dacia est, ad coronae speciem arduis alpibus emunita. Juxta quorum sinistrum latus, quod in Aquilonem vergit, et ab ortu Vistulae fluminis, per immensa spacia venit Winidarum (vend vagyis szláv) natio populosa consedit. S a 12. fejezetben: Daciam — — nunc Gepidarum populi possidere noscuntur. Quae patria in conspectu Moesiae trans Danubium corona montium cingitur, duos tantum habens accessus, unum per Bontas, alterum per Tabas. Hanc Gothicam, quam Daciam appellavere majores (quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur), tunc ab oriente Roxolani, ab occasu Tamazites, a septentrione Sarmatae et Bastarne, a Meridie omnis Danubii fluentia terminant. Tamazites a Roxolanis alveo tantum fluvii segregantur. (Tamaziták, más kiadásokban jazzygok s ezekben a roxolánoktól az Aluta által választatnak el.)*

⁷² *Ultra quos (Agazziros) distenduntur supra mare Ponticum Bulgarorum sedes. — Hinc jam Hunni quasi fortissimarum gentium foecundissimus caespes, in bifariam populorum rabiem pullularunt. Nam alii Aulziagori (Ultziagiri), alii Aviri (Saviri) nuncupantur, qui tamen sedes habent diversas. Juxta Chersonem (Chersonnesum) Aulziagri, quo Asiae bona avidus mercator importat, qui aestate campos pervagantur effusos, sedes habentes, prout armentorum invitaverint pabula; hyeme supra mare Ponticum se referentes. Ezután a sabirok helyett a hunugurokról beszél.) cap. 5.*

⁷³ *Reliqui vero germani ejus (Ellac) eo occiso fugantur juxta littus Pontici maris, ubi prius Gothos sedisse descripsimus cap. 50.*

per mellékére szorítá vissza.⁷⁴ Egy kis csapat Irnák vezérléte alatt Kis Scythia szélén vagyis a mai Dobrudzsában, egy másik csapat testvérei Emnedzár- és Uzindorral a parti Daciában az Utus (Vid), Hiscus (Oescus, mai Isker) és Almus (Lom) folyók mellett, tehát a mai Bolgáriában Rahova, Plevna, Nikápoly és Ruscsuk környékén telepedett le⁷⁵; némelyek szarmatákkal és cemandrokkal a Mars vára körül Illyriába költöztek s voltak, kik a byzantiakat keresték fel⁷⁶; a satagar-hunnok pedig a germán scyrekkel az alánok közt vonták meg magukat,⁷⁷ kik Kandax királyuk alatt Kis Scythia és Alsó Moesia határos részein, Irnák s az Emnedzár, meg az Uzindor hunnjai közt, a mai Hirsova és Silistria környékén laktak.

Jornandes tehát elég részletesen leírja, hogy a hunnok merre széledtek el; Daciáról is beszél több ízben, de sehol nem említi, mintha a hunnok egy csapata az erdélyi hegyek közt vonta volna meg magát. És arról más források sem tudnak. Hunfalvy, mint fontos hallgató tanúságot felhozza, hogy midőn a gepidák élet-halálra viaskodtak a longobardokkal, s megszorulva, még a Maeotis mellett tanyázó kuturgurokhoz is segítségért folyamodtak 548-ban: csupán a tőzsomszédságukban, vagy éppen köztük lakó székelyekhez

⁷⁴ Quos (Hunnos) tamen ille (Valemir), quamvis cum paucis exceptit, diuque fatigatos ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fugam versa, eas partes Scythiae peteret, quas Danubii (pontosabb kiadásokban: Danapri) amnis fluentia praetermeant, quae lingua sua Hunnivár appellant cap. 52. Ez azon híres hely Jornandes művében, mely a hunn nyelvből fennmaradt néhány szó egyikét fenttartotta. E szót eddig a magyar vár szóval vették egynek, Hunfalvy azonban (Magyarorsz. Ethnogr. 116. l.) így értelmezi: (a Valemir által legyőzött hunnok) Scythiának azon részeibe vonultak, melyeket a Denepér ágai, a hunn nyelven ugynevezett varok hasogathatnak s a folyó, árok szóval (Magy. Ethn. 389. l. — A székelyek 67. l.) veszi egy jelentésűnek. Vámbéry (A magyarok eredete. Budapest. 1882. 419. l.) szintén elveti a magyar „vár“ szóval való egyeztetést; ő azonban Hunnivár alatt csupán csak egy vidéket ért s további magyarázatokba nem bocsátkozik.

⁷⁵ Hernac quoque junior Attilae filius cum suis in extremo minoris Scythiae sedes delegit. Emnedear et Uzindor consanguinei ejus in Dacia Ripensi Uto et Hisco Almoque (az általam használt kiadásban: Uto et Iscalmus qui ea) potiti sunt. Cap. 50.

⁷⁶ Sauromatae vero, quos Sarmatas diximus, et Cemandri, et quidam ex Hunnis, in parte Illyrici ad Castrum Martenam sedes sibi datas coluere. Cap. 50. És: Multique Hunnorum passim proruentes tunc se in Romaniam dederunt. Cap. 50.

⁷⁷ Sciri vero, et Satagarii et caeteri Alanorum cum duce suo nomine Candax Scythiam minorem, inferioremque Moesiam acceperunt. Cap. 50.

nem fordultak s megfoghatatlannak mondja ezt, ha csakugyan ott lettek volna a székelyek.⁷⁸ S valóban az lett volna! Dr. Nagy János azonban nem találja oly megfoghatatlannak, mert nem képzei, hogy a hunn-scytha székelyek előtt oly hamar feledésbe mehettek volna a hálátlan Ardarik és gepidáinak Attila fiai s a velök szövetséges scytha népekre oly végzetes kimenetelű támadása s évtizedeken keresztül meg-megújított harcaik.⁷⁹ Ámde ezen ellenvetésre nagyon csattanós választ találunk ép a gepidák magatartásában, a kiket ezen nehézség legkevésebbé sem tartott vissza attól, hogy ne kérjenek a kuturguroktól segítséget s a kuturgurokat attól, hogy Kiniálkh vezérlete alatt tizenkétezer válogatott lovassal meg ne jelenjenek. Pedig a kuturgur nép épp oly hunn-ivadék volt, mint a székely; épp annyi oka volt bosszuval gondolni a gepidákra, mint a székelynek. Miért ne fordulhattak volna tehát a gepidák a székelyekhez is, ha ezek ez időben csakugyan Erdélyben laktak? Vagy ha egyéb, általunk nem ismert okok tartóztatták vissza amazokat: miért nem keresték hát fel a székelyeket a longobárdok? Hisz ezeknek épp kapóra lett volna a gepidák és székelyek közti gyűlölség. De ezek is, a helyett, hogy a közelben keresnék a segítséget, másfelé néznek s az avarokkal szövetkeznek.

S hogy történhetett az — kérdezzük Hunfalvyval — hogy az avarok föllépésekor is hallgatnak a székelyek? Az avarok kibékítik a két testvérnépet, az egymással véres harcban álló uturgurokat és kuturgurokat; beavatkoznak a longobárdok és gepidák közti viszályba; mi lehet az oka, hogy csak a székelyek nem adnak magukról életjelt, hallgatnak százados sérelmeikről, melyeket a gepidáktól kelle szenvedniök és nem használják fel az avarok, egy velük rokon nép közellétét, mint nem használják fel a kuturgurok megjelenését, hogy megboszulják magukat a gepidákon? Mi lehetne ennek más egyéb magyarázata, mint hogy nem laktak akkor még Erdélyben?!

Dr. Nagy János összesen öt, szorosán véve azonban csak egy adatot tud felhozni arra, hogy a hunnok kiűzetése és a magyarok beköltözése közti időben Erdélyben hunnok

⁷⁸ Hunfalvy J. Magyarorsz. Ethnogr. 299. s köv. 1.

⁷⁹ Nagy J. A székelyek. Kolozsvár. 1879. 47. s köv. 1.

laktak.⁸⁰ Ezt az adatot a IX. századbéli Ravennai Guidó geographusnál találta, ki azt mondja, hogy első és második Datiában, mely Gepidiának is neveztetik, unok, azaz avarok laktak.⁸¹ Ezen adat azonban nem bizonyít többet, mint hogy hunnoknak az avarokat is nevezték s ezek az egykori Daciában, vagyis a későbbi Gepidiában is laktak.⁸² A többi adat, melyet Nagy J. idéz, még ennyiben sem bizonyít a hunnok Erdélyben történt visszamaradása mellett. Paulus Diaconus mindössze annyit mond, hogy a gepidák a hazájukat elfoglaló hunnok kemény igája alatt nyögnek; de hisz ezen hunnok az avarok voltak, a mit akkor sem szabadna félreérteni, ha Paulus Diaconus egész világosan nem mondaná is néhány sorral elébb: „az avarok elébb hunnoknak neveztettek“ s egy más helyen: „a hunnok, vagyis avarok“ és „a hunnok, kik avaroknak is mondatnak“.⁸³ A IX. századbéli Salzburgi Névtelen egész általánosságban mondja, hogy a hunnok kiűzték a rómaiakat, góthokat s gepidákat, a mit épp úgy

⁸⁰ L. id. m. 49. s köv. l.

⁸¹ Nem lévén kezemnél Ravennai Gu. műve, dr. Nagy J. után idézem: „Iterum ad partes quasi meridiem, ut dicamus ad spatiosissimam terram, sunt patriae spatiosissimae quae dicuntur Datia prima et secunda, quae et Gepidia appellatur, ubi modo Uni qui et Avari inhabitant.“ (Cap. XIV.)

⁸² Hunfalvy: (A székelyek. 68. l.) ez adatra a következőket jegyzi meg: „Az ötödik történeti adat a IX. századbéli Ravennai Guidónak tudósítása, mely szerint akkor Daciában laktak „Unni qui et Avari.“ Ez tökéletesen áll; a VIII. században avarok laktak Erdélyországban is, azon avarok, a kiket ama kor irói hunoknak is neveznek. Hogy lehet már ebből a tudósításból székelyeket olvasni ki? valóban csodálatos.“ Megjegyzem, hogy Hunfalvy a Nagy J. által felhozott négy adatra (Paulus Diaconus sat.) nem is reflektál, annyira merésznek látja a székelyekre való vonatkoztatásukat.

⁸³ Az egész hely így hangzik: „Alboin vero cum Avaribus, qui primum Hunni, postea de Regis proprii nomine Avaris appellati sunt, foedus perpetuum profectus est.“ Itt leírja azután a longobárdok és gepidák közti küzdelmet, melyben az avarok, kiket fölváltva „Avaris“ és „Hunni“ néven említ, a longobárdok szövetségesei voltak s a gepidák sorsát így adja elő: „Gepidorum vero genus ita est diminutum, ut ex illo tempore ultra non habuerint regem, sed universi, qui superesse bello poterant, aut Longobardis subjecti sunt, aut usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus duro imperio subjecti genuerunt.“ (Lib. I. Cap. 27.) A longobárdok Itáliába költözéséről ezt írja: „Tunc Alboin sedes proprias, hoc est, Pannoniam, amicis suis Hunnis contribuit.“ (Lib. II. Cap. 7.) E hunnok alatt eddig kivétel nélkül mindenki az avarokat értette. Egy más helyt ezt írja: „Eo quoque tempore, comperta Hunni, qui et Avaris, morte Chlotarii regis, super Sigisbertum ejus filium irruunt.“ (Lib. II. Cap. 10.) Továbbá: „Hunni quoque, qui et Avaris dicuntur, a Pannonio in Turingiam ingressi, bella gravissima cum Francis gesserunt“; (Lib. IV. Cap. 12.) pár sorral alább „Hunni“; a következő fejezetben; „Cacanus rex Hunnorum“; s alább: „Hunni quoque, qui et Avaris appellantur.“ (Lib. IV. Cap. 27.)

lehet érteni az avarokra, mint a IV—V. századbéli hunnokra s akkori viselt dolgaikra. A szent-galleni évkönyvek 862-ből beszélnek hunnokról s a hunnok földjéről; de hogy ezen hunnok alatt miért kellene egy, az avaroktól különböző népet érteni, annak semmi alapját nem látjuk, midőn ily megkülönböztetésre sem az évkönyvekben, sem más forrásban sehol semmi példát nem találunk, ellenben arra igenis, hogy az író hunnt és avart egynek vesz. Még kisebb bizonyító ereje van Leo Grammatikos hunnjainak, a hogy az ungrokat felváltva nevezi; ebből csak azt látjuk, hogy az ungrokat is a hunn-féle népek közé sorolták. Általában a dr. Nagy J. által felhozott s a föntebbiekben méltatott adatok annak kimutatására, hogy a székelyek már a magyarok bejövetele előtt Erdélyben laktak, bizonyítékul nem szolgálhatnak. Még csak annyit sem lehet bebizonyítani, hogy azon adatokban nem az avarokról, hanem a szorosán vett hunn nép töredékéről van szó, mely az avarok közt élt⁸⁴; annál kevésbé lehet a székelyek ittlétét olvasni ki belőlük. Mert jegyezzük meg, hogy ha voltak is az avarok közt valódi hunn csapatok (a mint hogy valószínűen voltak: uturgurok és kuturgurok), ez még éppen nem jelenti azt, mintha ezeknek a székelyek eleinek kellett volna lenniök.

Nincs tehát semmi elfogadható történeti bizonyíték, vagy adat, mely a székelyek Erdélyben való tartózkodásáról tanuskodnék a X. század előtti időből; ellenben a történeti adatok hallgatásában felmutattunk néhány ellenérvet, melyek annyiban a székelyek ittléte ellen bizonyítanak, a mennyiben semmi említést sem tesznek ezekről egy pár olyan esemény alkalmával, midőn a székelyeknek, ha akkor csakugyan Erdélyben laktak, lehetetlen életjelt nem adnack magukról.

Lássuk tehát a *nyelv tanuságát*, mit mond az a székelyekről?

A történelmi kutatásoknál egy pár évtized óta kiváló szerep jutott az összehasonlító nyelvészetnek, mely a népek életének oly korszakait is megvilágítja, melyekről az írott

⁸⁴ Sehol sem találunk efféle kifejezést: az avarok és hunnok szövetsége, vagy hogy az avarok és hunnok viszálykodtak volna egymással, vagy pedig hogy az avarok az ország egyik, a hunnok egy másik részében laktak; pedig csakis ez bizonyíthatná azt, hogy a föntnnevezett krónikák a hunn névvel nem az avarokat nevezik.

emlékek hallgatnak. A nyelv magán hordja azon környezet hatását, melyben valamely nép élt s e hatás elől egyetlen egy nép sem zárkozhatik el. Nincs nyelv, melyben idegen szók ne volnának; nincs nép, mely huzamosabb ideig érintkezhetnék egy másikkal a nélkül, hogy egyik a másik nyelvéből ne kölcsönözne. A nyelvészet feladata valamely nyelv eredeti és idegen elemeit kimutatni, de ezekből levonni a következtetést a történelem feladatai közé tartozik. A nyelvben levő idegen elemek megmondják, hogy mily nép közt élt az illető nép s viszont bizonyos idegen elemek hiánya megmondja azt is, hogy melyek közt nem élhetett.

A segílyt, melyet a nyelvészet nyújt a történésznek, annál kevésbbé szabad visszautasítanunk a székely eredet kérdésénél, mert az irott emlékek csak annyit mondanak róla, a mennyit a hagyományból merithettek s a zavaros forrás, melyet a krónikások még zavarosabbá tettek, egy igen lényeges pontnál, a hol a székely nép alakulásának kezdetéről van szó, teljesen megszakad.

A székelyek és magyarok egy nyelvet beszélnek, ha nem is egyféleképpen. Ez vagy azonos eredetre, vagy pedig a két nép közti nagyon benső érintkezésre vall, melynek következtében valamelyik a másik nyelvét eltanulta. Bármelyik eset álljon is, a magyarok és székelyek nyelvének, melyet ma beszélnek, eltérő fejlődése azon időtől kezdődik, midőn a két nép elvált egymástól, tehát ha igazuk van krónikáinknak, az V. század közepétől. E külön fejlődésnek meg volt az eredménye. A székelyek nyelvében oly sajátosságok keletkeztek, melyek sok tekintetben különböznek a közönséges magyar nyelvtől. Az a kérdés már most, hogy e különbségek mily természetűek: olyanok-e, hogy azok csakis egy már az V. század óta külön fejlődött magyar nyelvben keletkezhettek, vagy pedig olyanok, melyek az V. századnál sokkal későbbi fejlemények? A székelyek nyelvét ily szempontból Hunfalvy Pál vette vizsgálat alá s hasonlította össze a magyarok nyelvével⁸⁵ s Hunfalvynak ez irányban tett kutatásai teljesen megdöntik az Attila visszamaradt hunnjaitól való származás elméletét.

⁸⁵ Hunfalvy P. A székelyek. Budapest. 1830. 14—31. l.

Hunfalvy vizsgálatai három szempontból világítják meg a székelyek nyelvét, u. m. a magyar tájszólások közötti helyének, hangtani s nyelvtani sajátosságainak s azután a benne levő idegen szók jellegének szempontjából.

A mi a székely nyelv helyét illeti a magyar tájszólások közt, a kérdés tárgyát az képezi: vajjon fölvehetni-e a magyar nyelv területén két oly főtájszólást vagy nyelvjárást, melyek közül egyik a székelyen kívül minden más magyar tájszólást magában foglal, a másikat pedig a székelyek nyelve képezi?

Az ezen kérdésre adandó válasz foglalja magában a székelyek Erdélyben való lakozása, illetőleg a magyaroktól való elszakadása idejének egyik meghatározását. Mert világos — s ennek megértéséhez nem kell semmi nyelvészeti szakszerűség, elég a józan, logikus ész — hogy ha a székelyek már az V. században kiváltak azon népek társaságából, melyek a ma magyarnak nevezett nyelvet beszélték: az összes magyar tájszólások, a duna-tiszavidéki, dunántuli, tiszai, palócz, göcseji, őrségi, ormánysági, szlavóniai, erdélyi stb. egymás közt szorosabb egyezést tüntetnének fel s bizonyos közös tyussal birnának szemben a székelylyel, mert azok a székelyek elszakadása után is még több századig együttesen fejlődnek s egymásra kölcsönös hatást gyakorolnak; s viszont a székelyek nyelvében, ennek mindenik tájszólásában, a háromszékiben, csikiben, gyergyóiban, udvarhelyiben, kereszturfi-székiben, marosmellékiben sat. kellene oly jellegzetes tulajdonságoknak lenni, melyek mindegyikkel közösek s bármelyik magyar tájszólással szemben is mint speczialis székely nyelvsajátság tűnnének fel úgy, miként meg van ez a német nyelvben, mely két fő nyelvjárásra: fel- és alnémetre oszlik s az összes felnémet nyelvjárásnak és tájszólásnak, a bajornak, osztráknak, tirolinak, svábnak, alemannak sat. vannak jellemző sajátosságai szemben az alnémettel, minő p. a szókezdő „z“, melynek az alnémetben „t“ felel meg. Oly sajátosság, mely még ma is felismerhetővé teszi az erdélyi szászoknál a különböző eredetet. Ilyen két főosztálynak kellett volna a magyarban is kifejlődni, ha a székelyek már az V. században elszakadnak a többi magyar-

ságtól: a szorosabban vett magyarnak s azután a székelynek.

Ámde oly egymással szembeállítható specialis székel és magyar nyelvsajátság nincs, mint a németben a fel- és alnémet nyelvjárásoknál. Sőt mi több, azon egymástól többé-kevésbé eltérő tájszólások, melyeket a székelyek által lakott területen beszélnek, nyelvészeti szempontból még csak egy ideális tájszólási egységet sem képeznek. Annak, a mit székel tájszólásnak mondunk, inkább csak geographiai, semmint nyelvészeti alapja van. Vannak székel tájszólások, de azok sok tekintetben közelebb állanak egyik vagy másik magyar tájszóláshoz, mint egymáshoz.

Kriza János, a székel nyelv alapos ismerője, két fő székel tájszólást vesz fel, u. m. a keletit, mely magában foglalja a háromszéki, csiki, gyergyói, erdővidéki, bardóczzéki s részben a homoródvidéki tájszólásokat, — és a nyugatit, melyhez tartozik a kereszturfszéki, havasalji s Marosszékből a sóvidéki tájszólás.⁸⁶

E két fő dialectus — mint mondja a Vadrózsák érdeemes szerkesztője — sok közösen s megegyezőleg birt sajátosság mellett nem kevésbé lényeges külön sajátosságokkal válik el egymástól.

A különbség legszembeszökőbbben a háromszéki és kereszturfszéki tájszólás közt tűnik fel, melyeknek eltérő sajátosságait Kriza tizenhárom pontban foglalja össze. A legjellemzőbbek a következők:

A kereszturfszéki beszédben általánosan *ö*-t használnak a háromszéki közép *é* helyett, pl. „szöm — szém“, „szöröncse — széröncse“, „mönyök — menyék“, — sőt egykét szóban *ü*-t is, mint: „csüpü — csépü“, „bütü — bétü“, „bücsület — bécsület“, s néhányban a nyílt *e* helyett is, minők: „töngör — tengör“, „kögyös — kégyes“, „töngöly — tengely“ sat. Ez képezi a legjellemzőbb különbséget a nyugati és keleti székel tájszólás közt. Ámde ugyane különbség meg van a magyar nyelvterületen is, melyet szintén az *ö* és közép *é* oszt két fő ágra. E találkozás nem lehet a véletlen műve, hanem van annak bizonyára mélyebb oka is, és az nem lehet más, mint hogy a székelység a magyar-

⁸⁶ Kriza János: Vadrózsák. Székel népköltési gyűjtemény. Kolozsvártt. 1863. 547—565. l.

ságból szakadt ki, még pedig a nyugati abból a részéből a magyarságnak, melyhez tartozik pl. a somogyi, szegedi, kecskeméti sat., — a keleti pedig abból, melyből valók a fejér- és komárommegyei s egyéb közép *é*-t használó magyarok.⁸⁷

Egy másik jellemző sajáttsága a kereszturfszéki tájszólásnak a hangattractio vagy hangzóhasonulás, mely abban áll, hogy oly szókban, melyek végszótagját hosszú *á* képezi, az előző szótag tompa *a*-ja nyilttá lesz, tehát: „apám“ helyett „àpám“, „hazáját h. házáját“, „lakodalmát h. lakådalmát“ sat. E nyelvsajátság oly erőteljesen jelentkezik, hogy a nyilt *á* néha még az előtte levő szó tompa *a*-jára is visszahatást gyakorol, mint: „haddlám“, „hállássam“ (hadd lássam), „nàszszájjal“ (nagy szájjal) sat. Ezt a keleti székely nem ismeri, mert a mennyiben előfordulnak is ily szók: „siritt“, „vigyitt“, „igir“, „szilid“, „johok“, „rogyog“, „buszu“, „suhult“, „csüpü“, „kürül“, „kүvül“ sat., ezek részben a régi tompábt kiejtésnek a maradványai, másfelől különböznek a hangzóra nézve a kereszturfszéki nyelvben otthonos hanghasonulástól, mely félreismerhetlenül csakis az *á*-nál jelentkezik.⁸⁸

Nagyban különbözik a kereszturfszéki tájszólás a háromszékitől a terjedt hangzók használata által, mi az *l* s néha *r* betűnek az előtte levő hangzóba való beolvadásával áll elé, pl. „âma“ (alma), „gondôta“ (gondolta), „âpámmâ“ (apámmal), „mikô“ (mikor), „âra“ (arra), „vârâs“ (varrás), „fôrâs“ (fórrás), „ôsó“ (orsó) sat. Ez ismét oly sajáttság, mely az egyik székely tájszólást közelebbi rokonságba hozza egy pár magyarországi tájszólással, mint a másik

⁸⁷ Kriz a megjegyzése szerint (id. m. 550. l.) a háromszéki tájszólás közép *é*-je jobbra összetalál a magyarországgival, de felhoz néhány oly szót is, mint: „betyár“, „dészka“, „mestér“, „hégysz“, „behelyéz“, „bejelent“, „szérszám“, „beszéd“, „bëzzég“, „délczég“, melyeket a Magyar Nyelv Szótára nyilt *e*-vel jelöl, míg a háromszékiek közép *é*-vel ejtik. Nem tudom, mi okból nem jelölte meg ezekben a M. Ny. Sz. a közép *é*-t; annyi áll, hogy a magyarországi és háromszéki kiejtés még ezekben sem tér el egymástól, Fejérmegyében legalább a fõntebbi szókban szintugy közép *é*-t használnak, mint Háromszéken.

⁸⁸ Emlékeztet különben e nyelvsajátság a török-tatár és mongol nyelvekben levő *u. n. hangszinilleszkedésre*, mely abban áll, hogy a hangzók felosztatnak könnyűkre (a, ä, ʔ, i) és nehezekre (o, ö, u, ü), s könnyű hangzó után csakis ugyanaz, vagy a megfelelő könnyű hangzó jöhet, pl. *a* után a vagy ʔ, de már *o* vagy *u* nem, s viszont. Csakhogy itt az első szótag szabályozza az utána következőt, míg a kereszturfszékiek nyelvben az *á* az előtte levőre hat vissza.

székelylyel. A kereszturfi-széki tájszólás e tulajdonsága meg van a palóczban, göcsejiben, fejérmegyeiben sat., de hiányzik a háromszékiből.

A keleti székelynek egyik legjellemzőbb sajátossága az es használata az irodalmi és helyett. A magyar tájszólások közül egyikben sem ismeretes ez s így valódi székely specialitás; csakhogy nem általános tulajdona a székely nyelvterületnek, annyira nem, hogy az ő és közép é mellett ez az a vezérszó, mely a székely nyelvterületet két csoportra osztja.

Szintén jellemző, de nem általános nyelvsajátság a többes harmadik személyű birtokragnak „ik“ alakban való használata, pl. „magik“, „hézzik“ (hozzájok), „reik“ (rájok), „házik“, „apjik“ sat. A kereszturfi-széki népnyelv, mint az elébbit, ugy ezt sem ismeri.

A sziszegők, különösen a kettős sziszegők j-é-sítése, mint: „hojszu“, „tajszit“, „hujza“, „oisztán“, „tejszem“, „hajza“ (hosszu, tasztit, huzza, azután, teszem, haza) sat. csakis Csikban, Gyergyóban s a Hargita körül, meg a csángóknál ismeretes.

Ezekben foglalja össze Kriza a székelyek nyelvének főbb sajátosságait s az egyes vidékek közti különbséget.

Ezekből pedig nyilván kitetszik, hogy a székely tájszólásokban oly lényeges eltérések észlelhetők, melyek csakis ugy magyarázhatók meg, ha a székelyeket különböző elemekből alakult népnek gondoljuk. Másfelől pedig ép ezeknél az eltéréseknél annyi egyezést találunk egyik vagy másik magyar tájszólással, hogy már ezek után is lehetetlen a székely nyelv külön fejlődésének kezdetét elébbre tennünk, mint akármelyik más magyar tájszólását. De ezekből, főleg azon körülményből, hogy a székely nyelvterület ugyanazon hangtani sajátosság osztja két fő csoportra, mely a magyart, nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a székelység fő alkateleme, a nép zöme, magyar, nem pedig valamely elmagyarosodott, de eredetileg más nyelvet beszélő nép volt; e föltevést, mely pedig hagyományaink föntebbi magyarázata után oly tetszetősnek látszott, el kell vetnünk.

Egy másik kérdés, mely a székelyek Erdélyben való letelepedésének időpontjára világot vetnet, az, hogy minők a nyelvükben levő hangtani

és grammatikai sajátosságok? Nevezetesen vannak-e benne oly archaismusok, melyek a magyar nyelvből már a beköltözés előtt kivesztek, avagy a IX. század előtti magyar nyelv egyetlen jellemző tulajdonsága sem található fel benne?!

A mi a hangtani archaismusokat illeti, bizonyos, hogy oly sajátosságok, melyek valamely betű áthasonulása által keletkeztek, pl. a terjedt és kettős hangzók használata (âma — alma, êső — első, vout — volt, Oat — Olt, foat — folt sat.) s a hanghasonulások (pl. hamma — hamva, mett — mert, solló — sarló, koccs — kulcs, ecczër, kecczër — egyszer, kétszer, ossó, bossó — orsó, borsó sat.) nem archaismusok, sőt újabb fejleményei a nyelvnek szemben az irodalmi nyelvvel. Nem vehetjük fel archaismusoknak a hangbővülés által keletkezett hangsajátságokat sem, minők pl. „tõe“ (tó), „moeg“ (meg), „miéz“ (miért), „tiej“ (tej) sat. Inkább annak mondható már az *é* az irodalmi *i* helyett, mint: „kéván“, „kéncs“, „szén“ (szin), „teként“, „éjfu“ sat., mely sajátosság a középkori magyar nyelvre emlékeztet, ugyszintén az *ü* is az *i* helyett, pl. „küs“, „csürke“ sat.; ilyen archaismusok továbbá: „pispek“ (az ó-bajor piskopból), „vaj“ (vagy, ezekben: „vaj igen“, „vaj nem“, v. ö. vajha, vajon), „menyen“, „mönyön“ (megy; a tő men-), „ingem“ (engem, v. ö. a Halotti Beszédben „ig“ — egy), „feteke“ (fekete, Budenz szerint eredetileg: fekete, fetteke; megvan Gömörben is), „gyortya“ (gyertya, megvolt a XV. századbeli magyar nyelvben, a csuvas: „szjorda“ szóból), „innap“ (ünnap), azután a többes 3-ik személyü birtokrag „i“-s alakja, mely még az árpádkori magyar nyelv maradványa, midőn az „u“ gyakran fölcseréltetett „i“-vel.⁸⁹

Sokkal lényegesebb archaismus ezeknél a tompább kiejtés az irodalmi nyiltabb forma helyett, mely ha nem is mindig ugyanazon szókbán, de el van terjedve az egész székely nyelvterületen; ilyenek: „ballog“, „vosárnap“, „rogyog“ (ragyog), „napus“ (napos), „urusság“ (orvosság), „páromot“, „gondomot“, „tulu“ (toll), „szova“, „jova“, „sonyorán“ (sanyarun), „bokkancs“, „sorkantyu“, „mogok“ (Udvarhelyszék, — Háromszék: magik), „poroncsolat“, „topló“, „vigon“ sat., s Aranyosszékben: „nogy“, „fogyos“, „várfölvi“ sat.

⁸⁹ Ez valószínűleg a nyelvünkben ma már nem létező alhangu *i* volt.

Említettük (82. s. köv. l.), hogy a mainál tompább kiejtés az ómagyar nyelvnek volt egyik legjellemzőbb vonása, mely körülbelül a XIV. század közepe táján, Nagy Lajos korában adott helyet a nyiltabb kiejtésnek, bár kivételesen a XV. század elején is előfordul az oklevelekben.⁹⁰ A székelyek elég hiven megőrizték az ómagyar nyelv e sajátosságát, ámbar ők is inkább csak egyes szókban s nem általános hangtörvényképpen; a nyiltabb kiejtés itt is tért foglalt s némely szóban egész önállóan, milyen pl. a háromszéki tájszólásban: „nyólik“, „sójt“, „bócsuzik“ (Kereszturfiszek: „nyulik“, „sujt“, „bucsozik“), „posztulni“, „esköszöm“, „arával“ (orrával) sat.

Igen jellemző archaizmus még néhány szótó véghangzós formájának a megőrzése, minők: „szijju“, „tulu“ vagy „tollu“, „büdü“, „dühü“ (ebdüh), „csere“, „cserefa“,⁹¹ „szégelet“, „háncsu“, „sutu“, „esseni“, „héjju“, „horokáj“ (harkály), „felüllesz“ (felülsz), „aránsu“, „egyaránsu“ (egyarányos); ilyenek továbbá a helynevek közül: „Sepsi“,⁹² „Kézdi“ (v. ö. Szász-Kézdi), „Somolyó“ (Csik-Somlyó) sat.

Mindezen hangtani archaizmusok közt azonban nincs egyetlen egy is, mely a magyar nyelv régebbi állapotát tüntetné fel a beköltözés koránál; megvoltak azok az Árpádok, sőt részben még a vegyesházbeli királyok idejében is az általános magyar nyelvben, sőt megvannak még ma is egyik-másik magyar tájszólásban.

Egy oly magyar tájszólásnak, melynek önálló fejlődése csaknem félezredévvél megelőzte a többiét, az ómagyar nyelv hangsajátságai közül is csak meg kellett volna valamit őriznie! Ha fennmaradt nyoma az árpádkori magyar nyelv tompább kiejtésének: mi az oka, hogy nem akadunk az V-ik századbéli magyar nyelv hangsajátságainak nyomaira? Hisz a székely nyelv, ha Attila halála után szakadt el a két testvérnép egymástól, azóta önállóan fejlődött s ötszáz éven át semmi befolyást sem gyakorolt rá a magyar nyelv. Ennek hatása csak a beköltözés után kezdődhetett. Valóban külö-

⁹⁰ Például 1415-ben: „Myhalfolwa“. (Hazai Okmánytár. I. k. 309. l.)

⁹¹ Mint érdekes sajátosságot, megemlítjük, hogy a véghangzó nélküli „toll“ és „csere“ alak is megvan Háromszéken, csakhogy a „toll“ alatt egyesesen az írotollat értik, s a „csere“ alatt csupán egyik nemét a cserfának.

⁹² A kir. kancellária által kiállított oklevelekben előfordul ez a forma: „Sebus“. A hangfejlődés ez: Sepsi (ómagyar), Seps (középmagyar), Sepus vagy Sebus (ujmagyar), miként: álmu, álm, álom; szerelmü, szerelm, szerelem sat.

nős és példátlan volna, ha egy nép, mely egy másiktól kivált, önálló fejlődésének adatait csakis azon időből birná nyelvében felmutatni, midőn a hosszú elválás után ismét találkozik az elszakadt testvérrel s attól fogva egymás mellett, egymás kölcsönös hatása alatt élnek; ellenben a több századon át tartó teljes elszakadás alatti külön fejlődésnek semmi, de semmi nyoma sem maradna fenn!

A székely nyelv hangtani archaismusainak a magyarok beköltözése előtti időből való ezen hiánya annál feltűnőbb, mert az ősmagyar sokkal inkább eltért az árpádkori és a középmagyar nyelvtől, mint ezek a maitól, — olyannyira, hogy alig van szavunk, mely most is úgy ejtenék ki, mint az ősmagyarban. A betűk legnagyobb része megváltozott; így pl. a mai szókezdő *f* eredetileg *p* volt:⁹³

fa = finn: puu, cseremisiz, zürjén és votják: pu,
fél (dimidius) = lapp: pele, mordvin: pele, pälä, cser.: pèle, pele,
fél, félni (timere) = vogul: pil, mordvin: pele,
fon = mordvin: pona, cseremisiz: pun, votják: pun sat.;

a szókezdő *h* alhangu szókban *k*-ből fejlődött:

hajt = vogul: kujt,
hal (piscis) = finn: kala, mordvin: kal, cser.: kol, vogul: kul,
hal, meghalni = finn: kuole, mordv.: kulo, cser.: kol, zürjén,
votják: kul, vog.: kal, kol,
három = vogul: kórom, kúrum, finn: kolme, lapp: kolm, mordv.:
kolma,
hat = vog.: kat, oszty.: kút, finn: kuute, lapp: kot, mordv.:
kota, cserem.: kut;

részint pedig s nemcsak al-, hanem felhangu szókban is sz volt:

hüvely = vogul: szipel, szipely,
hó = lapp: szueve, szuovve,
hét = vogul: szát,
halk = lapp: szuolga (halkan, csendesesen),
hab = lapp: szopt, szoft, mordv.: sov, csöv,

a szókezdő *sz* ezenkívül némely szóban egészen el is tűnt:

arany = vogul: szárny, zürj., votj.: zarni, oszty.: szarnya,
egér = mordv.: sejer, csäver,
epe = mordv.: szepe, zürj.: szöp, szep,
ín = finn: suone (olv. szuone = ér), mordvin: szan, zürj., votj.:
szön, lapp: szuon,

⁹³ L. Budenz József: Magyar-Ugor összehasonlító szótár. Budapest. 1873—81. 8. r.

öl (sinus) = finn: syle (olv. szüle), mordvin: szel, zürjén: szīl,
votj.: szīl, szul;

a mai szókezdő *gy* részint *j*-ből, részint *k*-ből, részint *ny*-ből állt elé:

gyalog = finn: jalka, eszt: jalg, lapp: juolke, mordvin: jalga
(a. m. láb),

gyökér = vogul: jekur, finn: juure, mordv.: jur,

gyors (azaz: erős) = vog.: jar, oszty.: jur (a. m. erő),

gyönyör- (gyönyörü, gyönyörködni) = mordv.: kenär-de (örülni),
keuär-dim (öröm),

gyomor = osztyák: nyumīr (a. m. kerek),

gyermek = vogul, osztyák: nyaurem;

a szók közepén levő *j* eredetileg *g* vagy *k* volt:

fáj = vog.: pak. oszty.: pög, pök (a. m. szenvedni),

máj = oszty.: múgot, mugol,

új = oszty.: jógot, júgol,

fojt = cserem.: pikt, pükt,

fűt, közép-k. magy.: fűjt = lapp: pikte,

férj = cserem.: pörgö, püerge;

a *z* elébb *d* vagy *t* volt:

kéz = finn: käte, lapp: kät, kiet, cser.: kid, vogul: kät, kat,
oszty.: két, kot,

viz = finn: vete, mordv.: ved, vogul: vit, cserem.: vüt, vit,

ház, haza = finn: koto, koti, lapp: kote, mordv.: kut, oszty.:
kät, kót, bessenyő: káta;

a szóközépi *v* részint *p*-ből, részint *m*-ből alakult:

árva = finn: orpo,

hüvely = vogul: szipel,

savanyu = mordv.: sapama, sapam, finn: happame,

hív, hívó = mordv.: keme, káme,

szív = cserem.: süm, oszty.: szem, szam, vog.: szim, sim,

név = finn: nime, zürj., votj.: nim, osztyák: nem, vogul: nām,
ném, nam;

az *m*-ből eredt *v* néha be is olvadt az előtte levő magánhangzóba, mint:

jó (több javak) = vog.: jomasz, oszty.: jem, jim,

nyul = mordv.: numīl, numolo, lapp: nyommel;

az eredeti *v* pedig rendszerint, pl.:

kő (köves, kövek) = finn: kive, oszty.: kevi, vogul: kav, mordv.:
kev,

hó (hónap, hava) = mordv.: kov,

tő (tövestől) = finn: tyve, eszt: tüvi,

ló (lovás, lovak, lovat) = oszty.: lovi;

a mai szóközépi *d* az ősmagyarban *nd* (*nt*) volt:

had = vog.: kant, finn: kunta, eszt: kond,

tud = finn: tunte, eszt: tund,

lud = vog.: lunt, osztyák: lunt, lónt, finn: lintu (madár), eszt:
lind (u. a.),

ad = finn: anta, eszt: anda,

ideg = oszty.: jündech, finn: jänthe;

ellenben az eredeti *d gy*-vé változott:

hagy = mordv.: kadī, kado, cser.: kod, lapp: kvode,

fogy = eszt: púdu, finn: puuttu,

vágy = finn: vaati (kiván, követel),

nagy = votj.: mod (ur),

megye = mordv.: moda (föld);

az *mb* s *mp*-ből *b* és *p* lett:

eb = vog.: ámp, amp, oszty.: ámp, amb,

hab = vog., oszty.: kump, chump,

seb = finn: hempeä,

tép = finn: tempaa;

a *ksz* és *szk*-ből *sz*, *z*:

ősz = finn: syksy (olv. szükszü),

kosz = finn: kosku, cser.: koksa,

köz = finn: keske, eszt: keszk, lapp: kaszka, gaszk,

győz = finn: jaksa, eszt: jaksza (megbirni, meggyőzni), lapp:
joksze;

s a *tk* és *kt*-ből *t*:

köt = finn: kytke, lapp: katke,

vet = finn: vätkää,

két, kettő = lapp: kuekte, finn: kahte,

az *rg* s *rj*, valamint *lg* s *lj*-ből lett *gy*:

hegy = finn: kärke (hegy, csucs),

szügy = finn: syrjä (olv. szürje, a. m. szél, margo),

bogyó = finn: marja, lapp: muorje, mordv.: marj (alma, bogyó),

jegy = finn: jälke, eszt: jályg.

kegy = mordv.: kelyge, kelgi (szeretni),

négy = finn: neljä, lapp: nelje, nyälja;

a *gl* s *lg*-ből *ll* vagy az előtte levő magánhangzót meghosz-
szabbitva, *l*:

toll = oszty.: togol, lapp: tolke,

váll = finn: olka, lapp: olke,

vill- (villám, villog) = finn: valkea, eszt: valge, cser.: volgodo,
vogul: volyg;

az *ama*, *eme* végzet elébb *ava*, *eve* formává alakult s ez ismét *ó*, *ő*-vé változott:

kigyó = finn: kaljame (csupasz. kopasz),

tetü = oszty.: tagutem, teudem,

velő = vog.: valem, oszty.: velim, votj.: vijim, mordv.: udime,
finn: ytime.

Igy nagymérvű hangváltozáson ment keresztül a magyar nyelv a rokon népek társaságából való kiválása és legrégibb nyelvemlékeink feltűnése közti idő alatt.

E változások némelyikének időpontját közelebről is megállapíthatjuk. Így pl. a szóközépi *g* és *t* nyilván a török hatás tartama alatt vált *j* és *z*-vé; kitetszik ez a következő szókból: *borju* (török: bozagu, bozgu), *tuzok* (vagyis: tujzok, tör: tugdak), *buza* (azaz: bujza, tör.: bogdaj), *hagyma*, *hajma* (tör.: szogono), *pej* (tör: peg, a. m. barna) *báj* (tör: bag), *gyapju* (tör.: jabgu), *szín*, azaz: *szijin* (tör.: szigin) sat.⁹⁴ Oly szók azonban, mint: *agár* (tör.: zagár), *bögre* (tör.: bögür), *kaczagány* (tör.: kuzsagan), *bélyeg* (tör. bilgu), *boglya* (tör.: bugul), *sárga* (tör.: szarig), *buzogány* (tör.: buzdogan), *hegedü* vagy *hedegü* (tör.: jatigan) mutatják, hogy e hangváltozás nem terjedt ki a török hatás egész tartamára. Mindenesetre pedig megelőzte a beköltözés korát, mert a szlávból átvett szavakban mindenütt megmaradt a *g*, pl. *ugar* (szláv: ugar), *szolga* (ószl.: szluga), *zálog* (ószláv: zalogü), *balga* (orosz: blagü) *iga* (ószláv: igo), *taliga* (ószl.: teléga), *asztag* (ószl: sztogü) sat.

Még pontosabban megállapíthatni a szókezdő sziszegők (*z*, *sz*) elkopásának korát. A *hagyma* (tör.: szogono, szojno), *agár* (tör.: zagár) sat. szók mutatják, hogy e hangváltozás is a török hatás ideje alatt ment végbe; a tájszólási *áp* (záp, vogul: száp), *ászló* (zászló, szláv: zasztava), *álog* (zálog, szláv: zalogü), *acsó* (zacskó, e. h. zakcsó, ném.: Sack) sat. szókból pedig nyilván kitetszik, hogy e hangfejlődés még a beköltözés korában is tartott s egy pár tájszólásban, mint a fejérmegyében, baranyaiban és somogy megyében tovább fejlődött s oly szókban is elejtette a szókezdő sziszegőt, melyekben a közmagyar megőrizte. Hogy a IX—X. szá-

⁹⁴ Meglehet, hogy a szóközépi *g* betű *j*-vé változása ép a török hatás következtében történt; a török nyelvekben ugyanis nagyon közönséges a *g* és *j* váltakozása, — a felhozott szók közül is a *tugdak*, *szogono* és *bag* meg van *tujdak*, *szojno* és *baj* alakban is.

zadbéli magyar nyelvben meg volt még a később elejtett szókezdő *sz*, azt egy más adat is bizonyítja; Konstantin császár az egyik magyar vezért, Árpád apját, *Szalmutzész*-nek írja (olvasd: Szalmucsi, Szalmucs, Szalmusi vagy Szalmus), ugyanezt a magyar krónikák *Álmos*-nak nevezik. A *Szalmus* alak *Álmos*sá változását az „arany“ (ugor: szarny, zarni), „agár“ (török: zagár), „ászló“ (szláv: zasztava), „acskó“ (német: Sack) szók teljesen megmagyarázzák, mi minden más föltevést fölöslegessé tesz. Van egy más adatumk is, mely szintén mutatja, hogy a honfoglalás korában még megvolt némely oly szóban a szókezdő sziszegő, melyekből később eltűnt; ez: a *Zaránd* helynév, mely tekintve azt, hogy egy aranyban bővelkedő vidék neve, nem lehet más, mint az „arany“ szó ősi: „zarany“, „zaran“ (vog.: szárny, szorny, osztyák: szarnya, szornya, zürjén-votják: zarni, mordvin: szirnä, szirjue, cseremis: sörtnye) formájából származott név.

Mindezekből pedig egy kétségtelen tény következik, az t. i., hogy az V. századbéli magyar nyelvben az ősi hangszajátságok közül, ha egyéb nem is, a szóközépi *g* és *t* s a több szóban elejtett szókezdő *sz* még megvolt, sőt ez utóbbi csak a IX—X. században tűnt el. Ha már most igaz volna az, hogy a székelyek az V. század közepe óta Erdélyben laknak: vagy megőrizték volna az ősi hangszajátságokat, vagy önállóan fejlődtek volna azok nyelvükben.⁹⁵ De midőn azt látjuk, hogy a többi, főntebb részletezett hangváltozást nem is tekintve, a szóközépi *g* és *t*, teljesen egyezően a magyarral, a székely nyelvben is *j*-vé és *z*-vé vált s a szókezdő sziszegők közül csakis azokat ejtette el, melyeket a magyar nyelv: lehetetlen mást következtetnünk, mint hogy e hangváltozások tartama alatt a székely nyelv még nem vált ki a magyar nyelv közösségéből, tehát nem válhatott ki a X. század előtt. Ez annál bizonyosabb, mert a szókezdő sziszegők elejtésében a háromszéki s a mező-panitvidéki tájszólás szorosán a somogy-baranya-zalaihoz s részben a fejérmegyeihez csatlakozik; ezek azon tájszólások, melyekben az irodalmi nyelvtől eltérőleg a „zászló“, „zacskó“

⁹⁵ Teszem föl, a *g*-ből lehetett volna *ny*, mint a „bornyu“ szóban s a *t*-ből *gy*, mint az „Ügy“ (vid, azaz víz) névben. Ez alakok azonban magukban állanak.

és „zápor“ szókból eltűnt a szókezdő *z* s ugyanezen szók a mező-panitaiak és háromszékiek nyelvében szintén sziszegő nélkül (Háromszék: *ászló, acskó*, Mező-Panit: *acskó, ápor*) használatnak. E szók egyuttal újabb bizonyítékot nyújtanak arra, hogy a székelyek a magyarság különböző részeiből alakultak.

De lássuk a nyelvtani archaismusokat!

Legfeltűnőbbek ezek között az irodalmi nyelvben teljesen ismeretlen *-ni, -nitt* és *-nul, -nül* helyragok, melyek a közönséges adessivusi, allativusi és ablativusi *-hoz, -höz, -nál, -nél* s *-tól, -től* helyett állanak, de csakis akkor, ha a név, melyhez járulnak, személyt jelent, ellenben sohasem használatnak a tárgyak helyi viszonyának megjelölésére. Helyragjaink legnagyobb része a nyelvnek aránylag újabb korszakából való; többnyire az eredeti ősgor helyragnak valamely főnévvel való összeolvadása által keletkeztek, p. az illativus ragja, a *-ba, -be* a *bél* főnévből s az *-a, -e* helyragból van összetéve.⁹⁶ A *-ni, -nitt* s *-nul, -nül* ragok is összetételek az ősmagyar *-n, -ni* s azután az *-a, -e, -tt* és *-ul, -ül* ragokból. A mi tanulságot levonhatunk e ragokból a székely eredetre nézve, az mindössze is a székely nép alakulására vet egy kis világot. A helyragoknak a magyartól eltérő képzése ugyan fölötte fontos bizonyíték volna a mellett, hogy a székelyek már a beköltözés előtt elszakadtak a magyaroktól, ámde a többi helyrag egyezik, másfelől pedig a főntebb méltatott ragok sem csupán a székely tájszólásban fejlődtek ki, hanem megvannak a palóczban és gőcsejiben is.

Egy másnemű archaismust a csiki tájszólás tüntet fel, melyben a segítőrag (*-val, -vel*) megtartja kezdőbetűjét (p. *késvel, regvel*), nem úgy, mint az irodalmi nyelv s a háromszéki és udvarhelyi tájszólás, melyekben összeolvad a megelőző mássalhangzóval. Ragjaink eredetibb alakban való használata tartott még az Árpád-korszak végén is, p. a Halotti Beszédben csakis a *-ben* (paradisumben, iovben — jóban), s *-nek* (halalnec, puculnec) alakot találjuk, nem is

⁹⁶ A Halotti Beszéd iratása korában, tehát a XIII. század elején még az eredeti *-bele* (vilagbele, augulmabeli, uruzagbele = világba, nyugalmbába, országba) forma használatott, ugyszintén az elativusi *-ból, -ből* helyett a *-beleül* (tinnucebelevl = tömlőczéből).

említve a *-bele* és *-beleül* formákat. Sőt tartott a XIV. században is; az e század végéről vagy a XV. század elejéről való Ehrenfeld-codex még így írja e ragot: *zyuewnkuel* = szívönkvel. A csiki tájszólás e sajátsága tehát semmiesetre sem tüntet fel nagyobb régiséget a XIII—XIV. századnál. Különbösen is a segítő rag ezen az irodalmi nyelvtől eltérő ódonszerű használata megvan a göcseji és palócz tájszólásokban is.

A középkori nyelvszokás maradványa az állapotjelző személyragos alakja, minő p. „álmottam“, „álmottad“ e helyett: „álmomban“, „midőn álmodtam“ sat. Ezen eredetileg igenévi forma analogiájára azután hason jelentésű főnévi alakok is keletkeztek a székelyben, minők p. „legéntem“, „leántam“, „efiattam“ (legény, leány, ifju koromban), „émettem“ (ébren létemben, a csak tájszokásilag ismert „ém, im“ = ébrenlét, éberség, tulajd. világosság főnévből), melyek érdekes példái ugyan a székely nyelv önálló fejlődésének, de mint archaismusok a székelyek eredetének kérdésénél számba sem jöhetnek.

Az igeragozásnál a következő archaismusokat találjuk a székely nyelvben:

A középkori magyar nyelvből megőrizte a négyféle mult időt, u. m. a történeti vagy elbeszélő multat, a végzett jelent, a félmultat és régmultat („irék“, „irtam“, „irok vala“, „irtam vala“). Ismeri ugyan ezen alakokat az irodalmi nyelv is, de a nélkül, hogy használatuknál valamiféle szabályt tanusítana; ilyet legelső, legmagyarabb, legépebb nyelvérzékű íróinknál is hiába keresnénk. A különbség a négy mult között a mai magyar nyelvben teljesen formai; egyiknek vagy másiknak alkalmazását egészen az író önkénye szabja meg, a köztük levő különbség érzéke kiveszett a nyelvből.⁹⁷ A székelyeknél azonban épen maradt ezen érzék; a négy multat ép oly szabatosan megkülönböztetik egymástól, miként a XV—XVI. századbeli magyar nyelv, melytől csak annyiban térnek el, hogy a félmultat az óhajtómód mult ideje helyett is használják (pl. „bár megadom vala“, néha így is: „bár megadám vala“ = bár megadtam volna). Szintén csak a középkori (s nem régebbi) magyar nyelv maradványa a

⁹⁷ Szarvas Gábor: A magyar igeidők. Pest. 1872.

„fog“ segédigének az irodalmi nyelvtől eltérő használata. A székely tájszólásban, miként a göcsejiben is, e segédige nem a jövő kifejezésére van lefoglalva, hanem egyszerűen lehetőséget s részben kezdést jelent, pl. „el fog menni“ a székely beszédben a. m. „talán elmegy“, „el fogott menni“ a. m. „talán elment“, Krizánál (555. l.): „ekkor a leány sirni fog“ = „sirni kezd“ sat. A „fog“ igével képezett jövő idő csak az új magyar nyelvben fejtett ki; codex-irodalmunk, mely benyulik a XVI. századba, még nem ismeri.

Néhány századdal régebbi fejlemény ennél a tárgyias alakú jelentő- és foglaló-mód egyes számú 3-ik s a többes szám mindegyik személyének egyforma képzése a *-t* végű igéknél, mely közös az egész székelységgel, pl. „tarcsa“, „vezessük“, „báncsátok“, „fizessék“, „lássák“ egyaránt jelentik azt is: „tartja“, „vezetjük“, „bántjátok“, „fizetik“, „látják“ s azt is: „tartsa“, „vezessük“, „bántásatok“, „fizessék“, „lássák“. A csik-gyergyói tájszólás még tovább is ment ennél; mint Kriza mondja (id. m. 557. l.), abban ilyenek is előfordulnak: „nem igyam meg“ (nem iszom meg), „nem vigyem el“ (nem viszem el), „mű azt nem tegyük (e. h. tehetjük) meg“, „ott nem ülünk“ (nem ülhetünk) sat. A két alak összezavarásának oka az, hogy a 3-ik személyű tárgyrag s a foglaló mód ragja egyforma, t. i. *j*, ha nem is egy eredetű, a mint hogy nem is lehet az. A *j* és a jésített hangok átváltozása sziszegővé (*j* — *s*, *gy* — *ds*, *ty* — *cs*) közönséges hangtani tünetény, melyre nyelvünkben is van elég példa (önálló szókban pl. pinty = székely: bins, bátyám = baranyai: bácsám, kótyag = kócsag, csizma = palócz: tyizma); így álltak elé azután az ilyen alakok: „tartja“ és „tartsa“ (vagyis inkább: „tartya“ és „tarcsa“), „bántja“ és „bántsa“, s eleinte a nyelvszokás ezeket egymás mellett használta, míg nem az egyik alak a jelentőmód, a másik a foglalómód számára foglaltatott le. A székely nyelv elvált már akkor a magyarországitól, midőn ez megtörtént. Kérdés, mikor ment végbe e változás a magyar nyelvben? Mindenesetre azután kellett, miután a mai tájszólások már kifejlőfélben voltak, vagyis a magyarságnak mai hazájában történt elhelyezkedése után, mert egyes vidékeken, mint Fejérmegyében az *s*-es foglalómód helyett a *j*-s is megmaradt, pl. „meríjjen“ (merítsen), „szakajjon“ (sza-

kajtsón, vagy szakaszszón), „taníjjon“ (tanítsón) sat. A Hallotti Beszéd után még közelebből is megjelölhetjük e változás idejét; abban ugyanis ilyen alakokat találunk: „mulchotia“ (mulhatja), „iorgossun“ (irgalmazzon), „bulsassa“ (bocsássá), „vezesse“, „keassatuc“ (kiáltsátok), másfelől pedig: „helhezie“, „ilezie“ (helyhezze, illeszse). Ez azt mutatja, hogy a foglalómód sziszegő és foghang után következő *j*-je az Árpádok korában hasonult át sziszegővé s e hangfejlődés, mint az „ilezie“, „helhezie“ formák bizonyítják, a XIII. század elején még tartott s csak később következett be a megállapodás a mai formákban.

Ugyanezen korból erednek a „*juttam*“, „*vettem*“, „*köttem*“, „*ett*“, „*itt*“, „*futtam*“, „*bocsáttam*“ székely mult idei formák is az irodalmi s a közönséges magyar „*jutottam*“, „*vettem*“, „*köttem*“, „*evett*“, „*ivott*“ sat. helyett. A főntebbi székely, a palócz „*vettem*“ (vetettem), „*ett*“, „*itt*“ (evett, ivott) s a közönséges magyar „*vertem*“, „*estem*“, „*kértem*“ s ehhez hasonló alakok akkor álltak elé, midőn a szótövek véghangzója kezdett elkopni s a mult idő ragja majd a teljesebb régi, majd pedig a megrövidült új tőhöz járult, miként még ma is egy pár igében (p. „*kezd-t-em*“ és „*kezde-tt-em*). Ez pedig, mint már kifejtettük, a XIII. században ment végbe, melynél régebbi időből a „*juttam*“-féle alakok semmikép sem származhatnak.⁹⁸

A személyragos határozatlan módot, minő a székely beszédben az „*önnik*“, „*innyok*“ (enniök, inniök) s néhány más igénél fordul elő, szinte csak a legujabb nyelvszokás ejté el. A XV—XVI. században még egész teljességében megvolt s az irodalmi nyelvben még ma is használatos.

Végig mentünk a székely tájszólás hangtani és nyelvtani archaistikus formáin s a mennyire a rendelkezésünkre álló adatok megengedték, igyekeztünk mindegyiknél kimutatni azon kort, melyből erednek, a midőn t. i. még megvoltak az egész magyar nyelvben akár azonképpen, akár pedig azon eredetibb formában, mely a székelyeknél kifejlett hangtani vagy nyelvtani sajátos ódonszerű forma alapjául szolgált. S a végeredmény az, hogy az egész székely nyelvterületen egyetlen egy oly archaistikus forma

⁹⁸ Megjegyzem, hogy itt tulajdonkép nem is a székely, hanem az irodalmi s a közönséges magyar formák az archaismusok.

sines, mely a magyar nyelvnek valamely a beköltözés előtti sajátságát tüntetné föl. Az összes székely hangtani és nyelvtani ódonszerűségeket megtaláljuk a X. század utáni magyar nyelvben, a mi azt mutatja, hogy a székely nyelv önálló fejlődése a X. századnál előbb semmikép sem kezdődhetett.

Hátra van még, hogy a székelyek nyelvében levő idegen elemeket is megvizsgáljuk. Ez annál tanulságosabb, mert azon ötödfélszáz év alatt, mely a Netád melletti ütközettől a honfoglalásig lefolyt, egészen más elemek környezték a déloroszországi pusztaságon tartózkodó magyarokat, mint azokat, kik a hunn birodalom bukása után esetleg a délkeleti Kárpátok közt kefestek menedéket.

Erdély lakossága az V—VI. században a góthokkal közel rokon gepidákból állott, kik még azután is, hogy az avarok és longobárdok egyesült ereje megtörte őket, egy-két századig fenntarták megukat; annyi bizonyos, hogy a IX. századbeli Ravennai Guido korában még nem tűntek el egészen. A gepidák tehát egy pár századig mindenesetre szomszédjai voltak a székelyeknek, ha ezek az V. század közepétől fogva Erdély lakosai. A másik szomszéd a szláv-ság volt és pedig a byzantiak által szklavinnak, őseink által tótnak vagy szlavonnak nevezett déliszláv-ság, mely a magyarok beköltözése előtt az egész mai magyar birodalom területén el volt terjedve s Erdélyben lételükről oklevelek, hagyomány, helynevek egyaránt tanuskodnak. A visszamaradt székelység e két nép kisebb-nagyobb mérvű hatásának kellett hogy kitéve legyen.⁹⁹

A különböző idegen hatásoknak különböző eredményt kelle szülniök s ennek a magyar és székely nyelv idegen elemeiben vissza kell tükröződnie, miként visszatükröződik, hogy újabb példákat említsek, a dunántuli magyar tájszólásokban az osztrák és sváb, a palóciban a tót (szlovák), az erdélyi magyarban és csángóban az oláh, a szlavoniaiban a szerb-horvát szomszédság. Vissza kell tükröződnie a székelyben a gepida hatásnak; vissza a magyartól különböző mérvű

⁹⁹ Az oláhok (rumunok s egyéb pásztorkodó nép) Roesler, Hunfalvy, Tomaschek, Fligier, Réthy sat. kutatásai szerint csak a XII—XIII. században kezdenek Erdélybe s a mai Romániába szállingózni a Balkán-félszigetről: Bolgárországból, Macedoniából és Thraciából, a hol volt a rumunok bölcsője.

szláv és török hatásnak: hisz amaz félezredévvél elébb megkezdődött s ez ugyanannyival hamarabb megszűnt, mint a magyarnál, tehát amannak mindenesetre mélyebb nyomokat kelle hagynia a székely nyelvben, mint a magyarban, ellenben a török befolyásnak a magyar nyelvben kell nagyobb fokig jelentkeznie.

A székely tájszólásban levő idegen elemeket vizsgálva, azt találjuk, hogy a török és szláv kölcsönszók egészben véve ugyanazok, melyek a magyarban.¹⁰⁰

Kétségkívül vannak eltérések is. Van ugyanis a székelyek nyelvében több olyan török és szláv szó, melyek vagy egészen ismeretlenek Magyarországon, vagy pedig oly sajátos alakuk, hogy a magyarral együttes kölcsönvételre nem gondolhatunk, azaz más szóval, az illető szót külön vette át a székely s külön a magyar. De ez nagyon természetes, tudva azt, hogy mind a török, mind a szláv hatás tartott még a honfoglalás után is, melynek a székely nép is ki volt téve. A török hatásnak a kunok részéről, kik egész a XIII. század közepéig szomszédjaik voltak s kik közül többen le is telepedtek közöttük (pl. az osdolai és torjai Kun család), s azután a besszarábiai nogaj-tatárok részéről; a szláv hatásnak pedig a szintén szomszéd ruthének, meg azon délszlávok részéről, kik egykor a mostani Székelyföldön laktak s a kiknek emlékét a Kovászna, Pest, Szaladár, Kőrös, Szalánecz, Debren, Bélhavas, Borosnyó, Gelencze, Velencze, Poján, Gerebenez, Pilis, Piliske, Rika, Toplicza sat. helynevek mai napig fentartották.

Ilyen külön alaku vagy jelentésű szók a törökből vettek közül:¹⁰¹

¹⁰⁰ A székely tájszókra nézve a magam által hallottakon kívül (háromszékiek) főforráson a „Vadrózsák“ 489—524. lapjain Krizától közölt Tájszó-tár és ugyancsak az ő Észrevételei a m. t. társaság által Budán 1838-ban kiadott „Magyar Tájszótár“-ban megjelent több székely szókra. (Nyelvtud. Közlemények. 1873. X. k. 3. f. 325—338. l.), továbbá Vass Józseftől: Adalékok a magyar nyelvjárás-tanhoz. Pótléksorok a háromszéki nyelvjáráshoz. (Nyelvtud. Közl. 1864. III. 10—14. l.)

¹⁰¹ Az itt s az alább felsorolt török elemekre nézve I. Vámbéry Armintól: Magyar és török-tatár szóegyeztések. (Nyelvtud. Közlemények. 1870. VIII. k. 109—139. l.) és: A magyarok eredete. Budapest, 1882. 2-ik kiad., 208. s köv. l.; Budenz Józseftől: Jelentés Vámbéry A. magyar-török szóegyeztéseiről. (Nyelvt. Közl. 1871. X. k. 67—135. l.) Munkácsi Bernáttól: Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. (Magyar Nyelvőr. 1884. VI. füz. 258—263. l.) és: Török kölcsönszók. (Magyar Nyelvőr. 1882. II. f. 56—61., V. f. 193—197. l.); Patrubány Lukáestól: Baráncsik

- csidma* (csizma, tör. csegme, csezme, csizme, — a palóczban: tyizma);
csikó (csikó, csagataj: csikin, csuvas: tyīga, * tyītkau, — Bodrog —
közén: csidu, a csángóknál: szitku);¹⁰²
sárig, sárog (sárga, csagataj: szarīg, szarog, kun: szarog, csuvas:
szara);
borza (bodza, keleti török: borzuk = tiszafa, — palóczban: borzag,
borzang);
gyortya (gyertya, csuvas: szjorda, * jorda, a tör. jar_ = fényleni igé-
től, megvan a cseremiszbén is: szorta, szarta, — a középkori
magyar nyelvben: gyortya);
honcsok (honcsokturás = vakondokturás, vakhoncsok = vakondok, tu-
lajdonképen * vak hondok; a tör.-tat. kama, chumi, chuma,
kamdu = vidra, czoboly szó kicsinyítése a -dsīk, -dsuk kép-
zével: tör.-tat. * kamdsuk, * kondsuk);
koczogány (Udvarhelyszéken a zekeposztóból készült derékig érő ujjast
nevezik így a közrendüeknél; tatár: kuzsagan = befoglaló,
becsavaró; v. ö. dolaman = befoglaló, beburkoló);
toportyán-féreg (csiki szó, a. m. medve,¹⁰³ Baranyában a. m. farkas,
szibériai török: tarbagan, tarbachan = mormota, mongol: tar-
bachan u. a.);

**Egészen külön szók, melyek a közönséges magyar nyelv-
ben ismeretlenek :**

- ját*, Hétfalu: *jád* (a. m. drusza, pajtás, ozm.: ad = név, addasz =
névtárs, csag.: at, atas; a közmagyar „drusza“ szláv eredetű);
burdu, burdó (háromszéki és hétfalusi szó, a. m. juhbőrből készült
bortartó tömlő; azerbejdáni török: burduk = bika- vagy
kecskebőrből készült bortartó tömlő; megvan az oláhban is:
burduf = tömlő);
bütü (elvágtott vége valaminek; utczabütü = utczavég; ujjur: bütkü
= vég, csucs, a büt-mek = végződni igéből; általános erdélyi
szó);
baráncsik (hétfalusi szó, a. m. selyem fátyolkendő, ozman: borundsuk,
csag.: böründsük);
csörge, cserge (pokrócz, tör. és perzsa: csārgā = sátor, a szó el van
terjedve az egész Balkán-félszigeten, bolgár: csergū = sző-
nyeg, szerb: cserga = kunyhó, albán: csergē, cseregē = Woll-
decke, ujjörög: cserga, cserji, csergi = epiplon);

és bazáncsik. (M. Nyelvőr. 1882. I. f. 17—18. l.) Szentkatolnai Bálint
Gábortól: Kazáni-Tatár Szótár (Kazáni-Tatár Nyelvtanulmányok II.)
Budapest. 1875.

¹⁰² A *-gal jelölt szók, mint a csuvas: tyītkau, a mai nyelvben nin-
csenek meg, de következtetni lehet, hogy azon vagy hasonló formáknak egy-
kor létezniök kellett.

¹⁰³ A csikiak tagadják, hogy megvolna náluk e szó; a háromszékiek
szerint azonban megvan, vagy legalább megvolt, mert úgy látszik, hogy a
háromszékiek csufolkodásai miatt ma már csakugyan felhagytak használatá-
val. Munkácsi B. (M. Ny. 1884. VI. 263. l.) farkasnak mondja, Kriza szerint
(Vadr. 499.): medve, én is úgy hallottam.

- düllő* (együgyű, ügyetlen, v. ö. csagataj: zsilli = bolond);
külü (nagy só- és máktörő mozsár, ozmanli: külünk = egy az alsó végén vastag dorong);
kecske-olló (ozm.: ulak, csag.: olak, oglak = fiók-kecske);
tuss (hasonmása valaminek, ujur: tus, tös = érték, hasonló, megfelelő rész, csag.: tus = rész, jakut: tusz = ellenkező, megfelelő rész);
ázalék (disznóaprólék, csag.: azluk = ennivaló, jakut: aszlik = abrak, táplálék, ált. erdélyi);
űz (bűz, illat, üzölni = virágot megszagolni, kaz. tat.: ejesz, isz, csag.: isz = szag, jakut: űsz = Vámbéry szerint szag, erős szag, Böhmlinkg sz. erős, átható füst);
rajnok, vojnok (a váll forgó csontja; ozm., csag.: ojnuk = csukló, izület);¹⁰⁴
szár (a m. fehér, a csiki Szárhegy helynévben s a mellette levő, Orbán B. szerint tündöklően fehérülő márványhegy, a Szármány, azaz fehér oldal nevében, továbbá e kifejezésben: *szárcsi ló*, mely Kriza szerint a m. fehér bokájú ló; csuvas: szara, sar = fehér; szárcsi a m. fehérecske; megvolt e szó a kozár nyelvben is, hol a főváros neve Ibn Daszta szerint: Szara-Sen, Konstantin császár szerint: Szar-Kel = aszpron hospitation, azaz fehér szállás, csuvasul: Szara-Kil, Sar-Kil = fehér ház volt).
koritto (kisdéd sajt neve, kazáni tat.: szöt korotī = sajt, szó szerint: száradt tej);
ülemér (megült mérég az állatok tölgye dagadásában; v. ö. kazáni tatár: ül- = halni, ülät = dögvész, üläk = seb vagy fekély, száradt turja);
örökfal (a falunak a mező felőli védkertjei s a vetésmező az erdőtől elválasztó sánczhányás; kaz. tat.: üzäk = két nagy mezőt elválasztó kerítés);
kaszaj-fa (kaz. tat.: koszaj = egy rakás fa);
szejke (nehéz italu, bűdös forrásvíz; kaz. tat.: szejdek, szidek = urina);

A szláv eredetű szók közül a magyartól eltérő alaku székely tájszók a következők:¹⁰⁵

- deszka* (csiki szó, a m. deszka, ószlovén: dŭszka, ujszl.: deszka);
gerince (gerincz, ószl.: grebenī, ujszl.: greben = gerincz, ennek kicsinyített alakjából, a *grebeniczből való a köz. magy. gerincz,

¹⁰⁴ Kriza szerint (Vadr. 522. és Nyelvt. K. X. 337.) a m. vakszem, *halánték*. A Magy. Tájszótár Szabó Elek albisi lelkész közlése után a *vállesont* küpüjének mondja. En mindkét jelentésben hallottam.

¹⁰⁵ Miklosich Ferencz: A magyar nyelvbeli szláv szók. Ford. Szarvas Gábor. (Magy. Nyelvőr. 1882. II—XII. füzet.) — Budenz József: Miklosich Lexicon Palaeoslovenico-Latinum (Nyelvtud. Közl. 1862. I. k. 306—316.) és Die slavischen Elemente im Rumunischen (Nyelvt. Közl. 1863. II. k. 468—476.) cz. műveinek ismertetése. Munkácsi Bernát: Adalékok a magyar szókincs szláv elemeihez. (Magy. Nyelvőr. 1884. VII. 312—315. VIII. 364—366.)

- s azután az egykori háromszéki Gerebencz helység s a most is meglevő Gerebencz patak neve);
- lengyén* (sárga oláhvirág, ószlov.: lendina; u. e. töből: lednik = magy: lednek, lendek);
- muha* (moh, ószlov: mŭhŭ);
- mészde* (Háromszék), *muzsda* (Csik) (szántók és kaszálók közti füves barázda, magy.: mesgye, ószlov.: mezsda, megvan a mordvinban is: mezsa = határ);
- pánk*, *pánkháló* (Háromsz.), *ponk* (Udv. sz.) (a. m. pók, ószlovén: paonkŭ, az oláhban: paing);
- csobány* (sós vizet dobonka, ószlov.: csbanŭ, csvanŭ, szerb: dsban, a magy. csobolyó, csoborló = szl.: csobola, csbola; Bálint G.¹⁰⁶ a mongol: khobing = gömbölyű, öblös hasu víz- és kumisz-tartó bőr v. cserépedény szóból származtatja);
- harák*, Gyergyó: *hákieza* (hákk, turha, phlegma; a magyarban csak a „harákolni“ szó van meg; bolgár: hrŭka, ószlov.: hrakati = screare);
- abajdok* (izlés vagy arány nélküli test vagy mű; a magyar tájszólásokban: abajdóc, abajnacz, abanajcz = buza rozsossal vegyítve; az ószl.: oboje szóból);
- kasornya* (kisebbszerű kas, kosár; orosz: kosarja);
- paczkona* (nem teljes virág, pl. szegfű, Magyarországon: paszkonca, patkonca, poczkom, poczok, poszka, pakócza alakban ismeretes s rendszeren a cannabis femellát nevezik így; horv.: poszkon = cannabis, orosz: poszkonŭ = cannabis sativa);
- pili* (pehely; kicsinyítve: Háromsz. pélenke, Udvarh. pölönke, pilinke; pilled = pelyhed, pilingel, pilinkél, pilinkéz = gyéren hull a hó; ószlov.: plŭhŭ);
- piliszyne* (penész; piliszyédik, piriszyédik = penészesedik, piliszyenyák = élhetetlen, gyenge gyermek; ószlovén: plészni);
- pintóka* (fél fertály fele, egy porció; szláv: pint, pinta);
- polozsnok* (a tojó tyúk alatt hagyott tojás; Fejérm. palozsna = megromlott tojás, szl.: polog, polozsak);
- penető*, *penete* (kemenczesepró; pemet, pamat; ószlov.: pometŭ = süpredék, szemet, bolgár: pomet = kemenczesepró);
- pisztircz* (jóízű gombafaj, magy.: pesztercze, pesztercze sat., szláv: pesztrec);
- póka* (pólya, szláv: povijalo, * povijalka);
- resta* (Udvarhelyszéken a. m. rosta, szláv: reseto);
- sétár* (sajtár; ujszlov.: zsehtar, ó-felnémet: sehtari);
- szilindek* (szeléndök, szöléndök = szelindek, szláv: szlidnik);
- témlec* (Háromsz.), *tömlec* (Udv.) (ószláv: tŭmŭnicza, ujszlov.: temnica);
- szulák* (fű neve; szláv: szvlak, szlak, egyéb alakjai a magyarban: iszalag, juszalag);
- rokincza* (a szánnál és szekénnél felálló egyenes rud; Magyarországon: rakonca, rokonca, szerb: rukunica).

¹⁰⁶ Szentkatolnai Bálint G. Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Budapest. 1877. 7. l.

A jelentésre nézve különböznek a magyartól a következő szláv eredetű szók:

- bajnok* (alkalmatlan, a szláv: baj = pugna magyarban a. m. difficultas, molestia; ebből lett a szerb: bajnik, oláh: bojnik, magyar: bajnok = pugnator, ujjörög: bojnúchi, vinúchi = boszniai görög paraszt; a szó képzése szláv);
- csata* (éji őrizet, csorda, Homoród vidékén: ökörcsata = ökörcsorda, Szamosközén: csataj, a szláv: cseta = cohors szóból, mely ismét az oláh: csétü, csatü- s az albán: csetë-, ezek pedig a latin coetus-ból származtak);
- harisnya* (a. m. durva, juhgyapjuból készült nadrág; tót: harusna);
- lésza* (Udvarhelyszéken a. m. vékony vesszőből font szekérkas s a majorházaknál a juhok akla körüli, tovább vihető kertelés; ujszlovén: lésza = craticula, oláh: lészü = Flechte, Darrhürde; Fejérmegyében lészának zsuppból font ágyfélélt neveznek);
- maláta* (Udvarhelyszéken az eczetnek megtört vadalma elvetni való részét nevezik így, Háromszéken ennek neve a német eredetű must; a maláta tulajdonképen a. m. träber, far tostum, Malz, cseh: mlato = törköly, megvan az oláhban is: mülätü; a finn: mallas a skand. malt-ból való);
- kaloda* (két hosszú összerótt fa, mely a zsuppos épületnél a szalmát összefogja; ószlov., ujszlov., szerb: klada = numella, cippus infamis);
- poczegér* (patkány, általános erdélyi szó; Fejérmegyében: puczok = vakondok; szláv: pacov, parcov = patkány);
- kasár* (Háromszéken így nevezik a mezőn lévő, font kerítésből álló juhaklot; Marosszéken: isztrunga = magy.: esztrenga, amaz az oláh sztrungü szóból, a magyar alak az ószláv * sztranguból véteztet; a szó különben albán eredetű; a háromszéki kasár szó megfelel a szerb: kosara = stabulum vimineum szónak).

Egészen külön szók, melyek ha ismeretesek is Magyarországon egyes vidékein, nem általános keletűek:

- bodócs* (Udvarhelyszéki szó, a. m. tinó,¹⁰⁷ szerb: bodacs = bos petulus);
- bölicze, béliče* (tisza fehér bárány, a délszláv: bjelica = fejeécske szóból);
- gircsáva* (zavar, izetlenkedés; gircsávaskodik = izgágáskodik; ujszlov.: kricsati, * kricsava; az oláhban: gircsáve, gilcsáve);
- daránicza, gránicza* (bük- vagy cserfafsindely, facserép, lengyel: dranica);

¹⁰⁷ Jelenti a bodócs azt is: apró bogycs, ez azonban kétségkívül nem más, mint: „bogyócs“, noha a „bogyó“ szó „gy“-je nem „d“-ből, hanem „rj“-ből való. (V. ö. finn: marja, lapp: muorje = bogycs, azaz: * bolgyó, * borgyó. L. Magy. Ug. szót. 459. l.)

- haricska* (tatárka, hajdina v. pohánka; ruthén: hrecska, megvan az oláhban is: hriskū, hiriskū);
- jérke* (egy éves kecske, cseh: jarka, megvan a finnben is: jääre, és esztben: jár = kos; a szó a lett jêrsz-ből származik);
- csepesz* (főköttő; ószl.: *cepīcī, szl.: csepac, megvan az oláhban is; csêpszū);
- eplény*, Udvarhelyszéken: *zeplény*¹⁰⁸ (keresztgerenda a szánál, mely a két talpat összetartja; szláv: oplén);
- észkába* (vaskapocs, melylyel az elhasadt deszkát sat. összefogják, ált. erdélyi szó; szláv: szkoba, oláh: szkoabū);
- kaláka* (töbбек segítségével viszonzás fejében végzett munka; szlov., szerb: tlaka, bolgár: tlūkū, orosz: toloka; megvan a litvánban: talka, és oláhban is: klakū);
- láz* (nagy fensik; szerb: laz = levágott erdő, ujszlov.: laz = gereut, megvan az oláhban: laz = ager extirpatus, és albánban is: lasz, lázi);
- málász* (kereszturfszéki szó, a. m. árvíz összehordta vagy a vízszínen összeverődött mindenféle apróság; v. ö. szlov., szerb: mlaka = vizenyős hely, oláh: mlasztinū = mocsár);
- odor*, *udor* (csürben buza- vagy szénatartó hely; ószlov.: odrū = Bett, tulajd. Gerüst);
- ontok* (a mit a mejjékbe beleszönek, ált. erdélyi; ószlov.: ontūkū);
- osztováta* (szövőszék; szerb: sztativa, sztatva);
- pating* (az ekét a taligával összekötő szíj vagy gúzs; e szerint van szijju-p., nyirfa-p.; ószlov.: *potengū, cseh: potěh, lengyel: pociang, megvan az oláhban is: potūng);
- poczita*, *puczita* (Udvarhelyszéken így nevezik a gyermekágyas nőnél tett látogatást, midőn egyszersmind ételt is szoktak vinni; Fejérmegyében „poszita“ = kereszteléskor levő vendégség; szláv: poszeta = Besuch, Visit);
- radina* (háromszéki szó; ugyanaz, a mi az udvarhelyi poczita; cseh: rodiny = Geburtstag);
- porka-hó* (egy-két ujjnyi hó; porkászui = porkán vagyis friss hónyomon vadászni; szláv: povrch = oberhalb, ober);
- pest* (kemenceze; csak összetételekben: pestfenék, pestmőge, pestalja; Pest-nek nevezik továbbá a kovásznai Kopaszhegy keleti bütűjét is; ószlov.: pesztī = kemenceze, barlang, kőszikla);
- Pilis*, *Piliske* (Háromszéken több helytt így nevezik a kopasz, köveces hegytetőket, van Sepsi-Szentgyörgyön: Pilisketető, Bükszádon: Piliske, Kovásznán, Nyén határában s a Nemere közelében: Pilis, Csikban: Piriske; ószláv: plēsī = kopaszság, oláhban: plése = kopaszság, ples = kopasz);
- Poján* (háromszéki falu; ószlov.: poljana = campus, oláh: pojanū = Wiese im Walde);

¹⁰⁸ A *zeplény* forma érdekes példája azon kor hamis analogiájának, midőn egyes szókban a kezdő sziszegő kezdett elkopni s a zagár és agár, zarany és arany, Zálmus és Álmus, zászló és ászló sat. egymás mellett használtatott. Ezek hasonlatára keletkezett az eplény mellett a zeplény is; ehez hasonló a sáspis és áspis, meg a balladai Sajgó és Ajgó név.

- peczér* (kutyaápoló; ószerb: pīszarī, oláhban: pecêr);
- porgolúcz* vagy *porgolátkapu* (vetéskapu a falvak végén, máskép: tanórkapu, v. ö. szláv: prêleg, prijelog = ugar);
- porongy* (udvarhelyi szó, a. m. folyók melletti fűzfajforma vesszős bokor, melynek vékony szálaiból kosarakat kötnek, ószlovén: prongŭ, cseh-tót: prouh = vibex, stria, radius);
- puliszka* (haricska- vagy törökbuzalisztból készített étel, ált. erdélyi; ujszlov.: poliszka = lisztpor);
- rács* (udvarhelyi szó, a. m. rákfogó fáska, szláv: * raesca, raesica, raesila = rákfogó háló);
- tajak, tajk* (hitvány, tatar, elromlott; megtajkolni = megtatarozni valamit; szerb: talog = üledék, seprŭ, vagyis valaminek alja; a jelentés egy másnemű elváltozását mutatja a tályog = fekély, geny alak);
- vadka* (haszontalan maradék a pálinka nagyzoláskor; cseh-tót: vodka, megvan a mordvinban: votkã és esztben is: votka, valamint az oláhban: otkŭ);
- zándori* (minden semmiségért veszekedő ember, ószl.: * zandorŭ, szerb: zadorica);
- zinár* (romlott erkölcsű, rossz ember; a szláv: zsená = nő szótól, mely a magyarban: zsana = zsémbes asszony, zsinár = asszonyok bolondja; a két utóbbi szó megmagyarázza a szláv zsená s a székely zinár közti összefüggést);
- zsába* = szárnyasok nyelvbaja, *zsábolyogni* = nyavalyogni (a szó alapja az ószl. zombŭ = fog, ettől: * zombrŭ = magy. zsébre = szájfájás a gyermekeknél, oláh: zŭmbre = súly; ez utóbbiak mutatják a székely és a szláv szók közti összefüggést);
- kabala* (Udvarhelyszéken a. m. ló, Háromszéken vén kanczát jelent s azután ezen összetételben használják: eke-kabala = eke-ló, így nevezik azon kétágu villaalaku faeszközt, melyre az ekét ráteszik; a kabala szó megvolt a középkori magyar nyelvben is, ma azonban nincs általánosan elterjedve; Miklosich s a magyar nyelvészek általában az ószlovén: kobyla, ujszlovén, szerb: kobila alakból származtatják, de a Gaul mellett megvan a németben is ezen forma: Kaballe = kancza s ez ugy alakra, mint jelentésére nézve inkább megfelel a magyar kabalának. Nagy János mint scythá szót hozza fel.¹⁰⁹ A szó különben alighanem valamelyik áfrikai nyelvből került a görögbe: kaballész, s a latinba: caballus, innen pedig a román, germán és szláv nyelvekbe, meg a scythákhoz);
- aszat* (udvarhelyi szó, a. m. buza közti gyomfaj, Miklosich az ószlov.: oszŭtŭ, ujszlovén: oszat, oszet szóból származtatja; valószínűbb azonban Halász I. véleménye, ki eredeti magyar szónak tartja s eredeti jelentését „aszott, kiszáradt fűre“ magyarázza¹¹⁰).

¹⁰⁹ A székelyek scythá-hún eredetűsége s az ellenvélemények. 1879. 37. l.

¹¹⁰ Halász Ignác: Visszahódított magyar szók. (Magy. Nyelvőr. 1883. I. 6.)

E tömege a szláv eredetű székely tájszóknak, melyek a közönséges magyar nyelvben többé-kevésbé ismeretlenek, sokkal erősebb szláv hatásra mutat, mint a melyet a magyar nyelv tüntet fel s igazolni látszik azok nézetét, kik a székelyeket már az V. századtól kezdve Erdély lakosainak gondolják. De ne olvassunk ki többet a nyelvtényekből, mint a mennyit azok mutatnak. A székelyek nyelvében jelentkező nagyobb szláv hatás csakis annyit mond, hogy azon általános hatáson kívül, melyet a szlávtság a magyarságra gyakorolt, a székelyek még egy külön hatásnak is ki voltak téve s ezt, mint föntebb is megjegyeztük, eléggé megmagyarázzák a székelyföldi szláv helynevek, melyek kétségtelen tanui az itt létezett s a székelyek által beolvasztott egykori szláv lakosságnak. A székely nyelv specialis szláv elemeiből a legnagyobb részt kétségkívül ezek szolgáltatták.

Mindez azonban nem czáfolja meg azon állításunkat, melylyel a magyarban és székelyben levő török és szláv elemeket egyezőknek mondtuk. A mi különbség van a székely és magyar nyelv közt ezen elemekre nézve, az alig foglalja magában a török és szláv eredetű szók egy tizedrészét.¹¹¹ De sokkal fontosabb ennél az, hogy a székely nyelv török és szláv elemei ugyanazon kulturális szükségletnek felelnek meg, melynek a magyarban levők nemcsak, hanem az illető kulturszók is azonosak.

Vegyük részletesebb vizsgálat alá az itt mondottakat.

Az ugarságból mind a magyar, mind a székely nyelv az igéken, névmásokon, számneveken, rokonsági és testrészneveken, ásványneveken s a külső természeti tárgyak néhány általános elnevezésén kívül (minők pl. fa, kő, víz, tűz, felhő, fű, tél, tavasz, jég, hó, hab, hold sat.) főleg csak a vadász-

¹¹¹ Budenz a Vámbéry magyar-török szóegyeztéseiről irt kritikájában 146 törökből vett szót mutat ki, ebbe azonban nincsenek befoglalva az újabb korban átvett török elemek, melyek számát Vámbéry 52-re teszi; ezekhez járulnak a Budenz kritikája óta kimutatott török kölcsönzések, úgy hogy a nyelvünkben levő törökből vett szók számát mintegy harmadfélszázra tehetjük. Szláv elem Miklósich szerint 956 van nyelvünkben, ebből azonban Halász Ignác szerint (Visszahódított magyar szók. Magy. Nyelvőr. 1881. 193—198., 244—248., 346—353. l. — 1883. 5—12., 55—60., 97—103. l.) 77-nek semmi köze a szlávtsághoz, felvett azután Miklósich kétszáznál több olyan szót, melyeket csak egyes vidékeken használnak, s vannak nála olyan szók is, melyeket nem a szláv nyelvekből, hanem egyebünnen (törökből, németből sat.) kölcsönöztünk. Ezek levonásával mintegy 600 szláv eredetű vagy szlávból vett magyar szót vehetünk fel.

és halászéletre vonatkozó kifejezéseket hozta magával. A baromtenyésztés, az iramszarvas kivételével, rendszeren csak valamely idegen néppel való érintkezés következtében jött az ugor népeknél szokásba. Sőt a vogulok és osztyákok közt ma is van egypár törzs, melynek a kutyánál egyéb háziállata nincs. A finnek a lettektől és skandinávoktól, az északkeleti ugorok a tatároktól és oroszoktól, mi szintén török-tatároktól tanultuk el a baromtenyésztést.¹¹² A háziállatok közül egyedül a kutyának, a vadászember ezen elválhatlan barátjának és segítő társának van közös neve az ugor nyelvekben, még pedig háromféle.¹¹³ Ezek közül kettő: a kutya (vogul: kusa, votják: kujja, zürjén: k̄icsi, perm: k̄icsan, mordvin: kutyka, eszt: kutysz, kutyszik, liv: kucski) és az eb (vogul: amp, ámp, osztyák: amb, ámp) egyaránt használatban van a székelyeknél is, a magyarság többi részénél is; a harmadik ugor elnevezésnek, a mordvin: pine, finn és eszt: peni, lapp: bāna, zürjén: pon s votják: punu szónak megfelelő fene teljesen elvesztette ezen jelentését és sem a magyarban, sem a székelyben nincs valamely határozott fogalom hozzákapcsolva, csupán a „fenevad“, „fészkes fene“ s „fias fene“ kifejezések mutatják még, hogy egykor valamely állatot neveztek így.¹¹⁴

A többi háziállat közül egynek sincs közös ugor neve, bár egy-két nyelvben találunk egyező elnevezést, a miből annyit mindenestre következtethetünk, hogy az ugor népek a baromtenyésztés megismerése után is némi összeköttetésben voltak egymással. Így a magyarok és székelyek a lovat a vogulokkal és osztyákokkal egyformán nevezik (vogul: lú,

¹¹² Dr. August Ahlqvist: Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Helsingfors. 1875. — Hunfalvy P. Magyarország Ethnographiája. 1876. 258. s 264. l. — Vámbéry A. A magyarok eredete. 2. kiad. 1882. 208—221. l.

¹¹³ Az itt s az alább felhozandó magyar-ugor szóhasonlatokra nézve l. Budenz József: Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár. Budapest. 1873—81. cz. művét.

¹¹⁴ Budenz (Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár. Budapest. 512—513. l.) véleménye szerint alkalmasint a farkast nevezték a magyarok elébb fenének s a mostani jelentések, mint hasonlati alkalmazások ebből indultak ki. Háromszéken, a mennyire köztudat mégis bizonyos határozottabb jelentéssel kapcsolja össze, rossz betegséget (rákot, syphilit) s általában pedig romlást értenek alatta, pl. falfenének hívják a pusztulásnak indult falat, s az olyan emberről, ki testileg, lelkileg romlásnak indult, azt mondják: megfenesedett az egész ember; használják az „izé“ helyett is. Csikban: fenyeség = bökkenő dolog. (Kriza: Vadr. 499. l.)

osztják: lauch, loch, lovī), mely szó különben alighanem török-tatár eredetű, bár az sem lehetetlen, hogy még az ő ural-altaji közös szókincs maradványa.¹¹⁵ A szarvasmarhára vonatkozó elnevezések közül az üsző és sőre (hizlalt marha) szókat találjuk meg az ugor nyelvekben;¹¹⁶ ezek közül a székelyek egyiket sem ismerik. A marhatenyésztéssel összefügg a vajkészítés, melynek nevét a magyar és székely szóval egyező alakban megtaláljuk az egész ugarságban, kivéve az osztják és vogul nyelvet, hol a szó megvan ugyan, de nem vajat, hanem zsirt, azután faggyut, kenőcsöt és olajat jelent. (Finn: voi, eszt: voui, mordv.: vaj, cseremis: ű, lapp: vuoj, zürj.: vīj, votj.: vouj, osztj.: voj, vogul: voj, vaj; a török-tatár nyelvekben maj = zsir.) A fej- (fejni, fejős tehen sat.) szó csakis a mordvinban van meg (pegya-, pägya-). A disznó magyar elnevezései közül kettő van meg az ugor nyelvekben: a finn: emisä s eszt: emisz (nőstény disznó) szónak megfelel a dunántuli magyar emse,¹¹⁷ mely azonban a Székelyföldön nincs használatban, helyette a göje, vagy a marosszéki tájszólás szerint gönne (Erdélyben s Biharban is, Göcsejben: göbe, más vidékeken: göme) szó van elterjedve, kivéve Gyergyót, hol emének, vagyis nősténynek nevezik¹¹⁸; a másik szó a székely cséka, szatmár-

¹¹⁵ Vámbéry (A magyarok eredete. 212. l.) a török-tatár ula u, ula k, kirgiz: lau szóból származtatja, mely tulajdonképp teherhordó állatot, lovat is, számarat is jelent. (V. ö. még: tör.-tat. ulakman = lovasság. laucsi = előlovas, csatlós.) Az ulak és laucsi szó megvan a mongoloknál is: ulagha = postaló, ulaghacsi, ulacsi = postalovas; egyéb szók: mong. la ó-sza, khinai: lo-cze = öszvér, szószerint: lófi, mandu: lai = hét láb magas ló. (L. Bálint G. Párhuzam a magy. és mong. nyelv terén. Bpest. 1877. 33. l.) Ide tartoznak még a finn: laikko, laukki = hókaló, valamint az elavult liv: loju = kancza szavak is. (L. Budenz J. Magy. Ug. összehas. szótár. 703. l.)

¹¹⁶ Budenz (Magy. Ug. összeh. sz. 349. és 875.) a sőre szóval a finn: härkä, eszt: härjg = ökör, osztj. szjagīr = marha, irtisi osztj. szágar = tehen szókat, az üszővel a finn: vasa (egy éves iram-szarvasborju), vasikka, vaska (borju, tehen-borju), eszt: vazikas, mordv. vaz, vaza, vazná, vazov = borju, lapp: mesze, miessze (vitulus rangiferinus), vog., osztj., misz és zürj. mősz = tehen szókat hasonlítja össze. Vámbéry sz. (Magy. Ér. 211.) az üsző a. m. tör.-tat. öszük, azaz felnővő, s Bálint G. sz. (Párhuzam a magy. és mongol nyelv terén 43. l.) a sőre (rövid szarvu szarvasmarha) = mong. sir, sar, szar, czar (ökör, bika, szarvasmarha).

¹¹⁷ Vámbéry (Magy. Ér. 218. l.) a török-tatár emiesi, emisi = szopató szóval veti egybe. Az emni = szopni szó különben megvan az ugor nyelvekben is (finn és eszt.: ime-, osztj.: em-), a török-tatárban is (csak. ozm. em-). Az emse szó közvetlen az eme, azaz nő, nőstény szóból származik (finn: emä, eszt: ema = anya, osztj. ima, imi, zür. eny = nő, asszony), ennek a kicsinyítése. (L. Budenz: Magy. Ug. összeh. szt. 783.)

¹¹⁸ L. a Fejér D. által Gyergyó-Ditről közölt tájszók közt, melyeket a Székelyföldből átvett a Magyar Nyelvőr (1883. VI. 281—82. l.)

megyei czika,¹¹⁹ melylyel a disznót hivogatni szokták; ez a finn: sika s lapp: szokke szóval egyezik, de nem eredeti ugor szó, a finnek a svéd nyelvből vették (svéd: sugga, sigga, a lettben is: zûka),¹²⁰ a magyarba és székelybe jöhetett a finnektől is, az északi germán törzsek valamelyikétől is.

A baromfiak közül a lud nevét találjuk meg az ugor nyelvekben, de ezen jelentésben csakis a vogulban (lunt) és osztyákban (lunt, lónt, tunt); a cseremisiz nyelvben (ludo) kacsát jelent, a finnben (lintu) és észtblen (lind) pedig madarat. A liba szó eredetileg általában véve minden madárfiókot, azután állatkölyket s gyermeket jelentett (finn: lapse, észtl. lapsz = gyermek, csecsemő, mordv. lefksz, levksz = kölyök, madárfiók); specialis jelentését a magyarban nyerte s ezzel teljesen egyezik a székely. Ide tartozik a mony, azaz tojás (tik-m., lud-m., für-m.; — finn, észtl: muna, cseremisiz; muno, muna, lapp: monne, manne = tojás), valamint a toj- (tojni, tojás), mely utóbbi tulajdonkép anynyit jelentett: hozni, előhozni (finn: tuo-, észtl: tó-, mordv. tuje-)¹²¹ s ez általános jelentésből fejlett ki a magyar és székely specialis jelentés. A „muna tóma“ = tojást előhozni, azaz tojni kifejezés különben megvan az észtl nyelvben is.

Mindössze is ennyi az a mintegy hetvenre rugó háziállat-neveink közül, melyet az ugor nyelvekben is feltalálunk. A többi, közel hatvan ilyen elnevezéssel valamennyivel csak az ugor népek társaságából való kiválás után gyarapodott a magyar nyelvkincs. Egy-két elnevezés a magyar nyelvben állt elő; ilyenek a lónevek közül: monyas, a székelyben e mellett még monyi is (a szótőnek ugy alakra, mint jeletésre megfelel a mordv. mona s vogul: mǎnǎ), herélt (a szótő a mongol üre = mag, magzat szóból? !),¹²² azután a

¹¹⁹ Barna Ferdinánd: Vámbéry Ármin a „A Magyarok Eredete“ című műve néhány főbb állításainak bírálata. Budapest. 1884. 48. l. (Érték a nyelv- és széptud. köréből. Kiadja a magy. tud. akad. XI. k. X. sz.)

¹²⁰ Dr. Aug. Ahlqvist: Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Helsingfors. 1875.

¹²¹ Vámbéry (Nyelvt. Közl. VIII. 180. l.) a csag. togmak, ozm. dogmak = szülni, csag. togum, tochum = tojás, szülés mag szóval egyezteteli, de Budenz szerint (U. o. X. 11.) a jelentés el van ferditve, mert a tog-, dogh-a. m. születni és nem szülni.

¹²² Bálint G. Párhuzam a magy. és mong. nyelv terén. Budapest 1877. 21. lap.

disznó synonymája, a sertés (serte = vogul: soart, csudas: sirt), a kutya elnevezései közül: a juhász kutya, vizsla¹²³ sat., mely szók etymológiája teljesen világos és érthető. Ilyen továbbá: a savó (Budenz sz. a. m. savanyu), ól (Budenz sz. = *ola; azaz alvó, t. i. hely, zürj., votj.: olach = fészek), nyáj (az ugor nyelvekben: test, hus, tulajdonkép: teljesség, vastagság). Valószínű, hogy ilyen elnevezések még a mén s az ebből származott ménes (Marosszéken néha egy lovat is így neveznek), ártány, tehén, valamint a tej (tejfel, aludt tej, vert tej) és sajt szók is, bár eddigelé még nem sikerült is etymológiájukat kimutatni.¹²⁴ Mindezen elnevezés megvan a székelyek nyelvében is, sőt egynehány hasonló itt is keletkezett, minők: a csiki lófiu (a. m. csikó, teljesen azonos ezzel a vogul: lúpi), a háromszéki: éstér (meddő kancza; östér, ester = meddő, magtalan, terméketlen, Marosszéken M.-Paniton egy terméketlen határrészt neveznek Östérnek; hasonló jelentésű a finn: ahtera s ész: aher) sat.

A legtöbb háziállat nevét s baromtenyésztésre vonatkozó kifejezést azonban a törökből és szlávból vette a magyar s vele együtt a székely nyelv.

Török eredetűek a következők:¹²⁵ barom (csagataj, ujjur: barım = vagyon, birtok); csikó, szék. csitkó (csuvas: tıga, tyıgha, *tyıtka, csagataj: csikin; a mongolban: dagha = két éves csikó);¹²⁶ azután egész sorozata a szarvas-

¹²³ Halász Ignác: Visszahódított magyar szók. (Magyar Nyelvőr. 1883. II. 57. l.) A cseh: vyžel, tót: vizla, oláh: vişlû a magyarból vétettek, nem pedig megfordítva.

¹²⁴ Vámbéry (A magy. ered. 213. l.) a mén szót a török min, men = ágaskodni, hágni igéből származtatja; a tej és tehén szókkal (u. o. 211. l.) a tör szüt (tej) és szaj (fejni) szókat hasonlítja össze s a tej és tehén közt olyanforma kapcsolatot keres, mint a törökben van a szaj (fejni), szüt (tej) és szajın (fejős juh) közt. A mongolban is: szü = tej, szá = fejni. A sajt szót a magy. és tör.-tat. szóegyezésekben (Nyelvtud. Közl. 1870. VIII. 70. l.) a csuvas: csıgıt szóból származtatá, újabb művébe azonban nem vette föl. Nézetem szerint e szó a. m. „sajtolat“ a saj- (finn: suju, lapp: soje = flecti, finn: sujutta, lapp: sojote = flectere, magyar: sajtó, sajtol) ige-tőből; e deriválását a szónak a sajt előállítása nagyon is valószínűvé teszi.

¹²⁵ A török mellett felhozott mongol szókra nézze l. Szentkatolnai Bálint G. Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Budapest. 1877. cz. művét.

¹²⁶ Vámbéry a már említett mén szón kívül török eredetűnek tartja a csődört (tör: csaudur = nyerítő, ebből: csau = kiáltás) és a kanczát is (kirgiz: konacsi = harmadfő kancza). (L. Magy. Ered. 213. l.) Az előbbi azonban, miként a régebbi: cződör, cződer alakok mutatják, nem más, mint a német: Zelter = poroszka (L. Simonyi Zs. Szóma-

marha különböző elnevezéseinek, u. m. bika¹²⁷ (csag.: buka, buga, ozm.: buga; — mong.: bukha), ökör (ozm.: ökü, csuvas: vġgur, vugur; — mong.: űkher, űkür = szarvasmarha), tinó (fiatal ökör, a Mezőségen azonban = űsző, űnő; csuvas: tina, csagataj: tana = egy éves borju, ozm.: dana = fiatal tehén, kazáni tatár: tana = két éves tehén; — mongol: dűne = negyedfü), borju, szék. bornyu (csuvas: puru, pru, csag.: bozagu, bozgu; — mong.: biró, bűrű), űnő (csuv.: inā, ozm.: inek; — mong.: űnije, űnié = tehén), a székelyben nem használatos, de különben sem közkeletű tulok (csag.: turuk = két éves ökör; — mong.: tughol = borju) és buga (kisszarvu szarvasmarha, szarvatlan kos vagy tehén; a bika = tör.: buka, buga, kun.: buga, boga szónak egy mellékalakja); továbbá: kos (ozm.: kocs, csag.: kocskar, mong.: khucza) s az ebből származott udvarhelyszéki: kosda (több éves berbécs), azután a székelyben s némely magyarországi tájszólásban ismeretlen toklyó (ozm.: tokli = hat hónapos bárány) és űrű (türkmen: űrű = herélt kos, mong.: irge, szó szerint: magtalan, here nélküli); török eredetű a disznó (csuvas: szġszna, *tiszna, ozm.: donuz, átment a cseremiszbbe is: szaszna), meg a kan, székely: kam, udvarhelyszéki: kanzsa (egy éves kandisznó), gyer győi: kamzsa (kan) (csag.: kaban = kandisznó),¹²⁸ ugy szintén a kecske (kaszgari t. kecski, ozm.: kecsi, csag.: kecsgi, ecski, icski, mong.: iszige) s a székely: olló, kecske-olló (gida, gödölye; ozm.: ulak, csag.: olak, oglak); az eb elnevezései közül török-tatár eredetűek: az agár (ozm.: zagar, kirgiz: igär; — vogulban: ágár = kis házikutya)¹²⁹

gyarazatok. Csödör. Magy. Nyelvőr. 1883. X. 433—35. l.); a kancza pedig = cseh: konica, konice, szláv: kóny = ló.

¹²⁷ Miklósi ch után a magyar nyelvészek legnagyobb része a bika szót nem közvetlen a török bukából, hanem az ószlovén bikűből (ujszl. bolg.: bik, szerb: bik, bika, horv., ruth.: bika, tót: byka; megvan az oláhban: bika, s a mordvinban is: byká, bukâ) kölcsönzöttnek tartja. Ámde semmi szükség sincs a szláv közvetítés föltevésére: az u betű fölcserélése i-vel a magyarban is létrejöhett az ó-magyar nyelv tanúsága szerint; a szarvasmarhára vonatkozó legtöbb elnevezés török eredete pedig egyenesen arra utal, hogy a bika szót is közvetlen a törökből átvettnek tartjuk.

¹²⁸ Miklósi ch a cseh-tót: kan, kanec szóból származtatja; Budenz (Nyelvt. Közl. VI. 384.) az észtkunt szóval veté egybe, de a Magy. Ug. szótárból kihagyta; Simonyi Zs. (M. Nyelv. 1883. X. 134.) a szláv kóny = ló szóra gondol, mintha a kan elébb ménlovat jelentett volna; említsük meg Bálint G-t is (Párhuzam. 26.), a ki meg a mongol gen-den szóval hasonlító össze.

¹²⁹ Miklósi ch ezen szóról is azt állítja, hogy szláv esatornán jött a magyarba (v. ö. szerb: ogar, hogorj). De már Edelspacher A. (Szláv szók

és a kopó szók (ozm.: kopoĵ = vadászkutya); a török-tatárságból került hozzánk a tyuk (tör.: tauk, touk), s a székelyben nem igen ismert csibe (csuv.: csip, tat.: csebes), meg talán a csirke, szék.: csürke szó is.¹⁵⁰ A török-tatár nyelvekből vette továbbá a magyar és székely a baromtenyésztéssel kapcsolatban levő következő szókat: turó (csag.: turak; a szláv nyelvekben: tvarog, tvaroh; cseremiszbent: tará), iró (csag.: airan = iró, szószerint: az elkülönített), gyapju (török: jabgu); innen való továbbá a csakis a ló színének megjelölésére használt pej szó is (tör.: peg).¹⁵¹

A szláv nyelvekből a következő háziállatneveket vette a magyar és a székely együttesen: kancza (szláv: kony = ló, cseh: konica, konice = kancza), marha (a régi magyar nyelvben azt is jelentette: vagyon, birtok; ószlov.: mrūcha, ujszlov.: mrha = pecus; megvan az oláhban is: marvū, marfū = merx), bárány (lengyel, tót: baran, litván: baranasz; az oroszról átment a mordvinba: boran s a vogulba és osztyákba is: paran), bival (ószlov.: byvolū, ujszlov., szerb: bivol, — megvan az oláhban is: bivolu), szelindek (ószl.: *szlédīnikū, cseh: szlidnik), macska (szlov., szerb: macska, többi szláv: maca, macsak, macek; albán: mats, macsi, macsoku, oláh: mūcū, mūcok, mūtok, macedo-vlach: macsoku; — átment a török-tatárba is, csag.: mōsūk, misik), kacsá (tót: kácsa, kácsé, ruth.: kacska, lengyel: kaczká), récze, rucza (ószl.: reca, raca), kakas (ószlov.: kokosī, ujszl., szerb: kokos; átment az oláhba: kokosu, albánba: kokos, és esztbe is: kikas), kappan (ujszl., szerb: kopun, oláh: koponu), jércze (tót: jarica), pulyka (bolgár: pujkū, szerb: pujka, ruthén: pujka). Ahlqvist¹⁵² szláv eredetűnek mondja még a juh és a malacz szót is (az utóbbit a szl.: mali = kicsiny szóból származtatva) s valószínű, hogy szintén a szlávoktól vettük a szé-

az ujjörögben. Nyelvtud. Közl. X. 341.) megjegyezte, hogy a szókezdő z elejtése magyar hangtani sajátosság s így a szerb s az oláh: ogar szó csakis a magyarból kerülhetett. Az oszmanli zagar csak úgy megtartotta volna a sziszegőt a szerbben és oláhban is, mint az ujjörögben (zagarion, zagari).

¹⁵⁰ Bálint G. (Párhuzam. 7.) a mongol: czurbá, czurbagha szóval veti egybe.

¹⁵¹ Vámbéry török-tatár eredetűnek mondja még a székelyben nem ismeretes csürhe (disznócsorda) szót is; ennek összefüggése azonban a felhozott csagataj csörpe = malacz szóval nem egészen bizonyos.

¹⁵² Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. 1875.

kelyben ismeretlen birka, bürge szót is (horv., szl.: birka, talán az albán: berhëi, berhe szóból). Ezeken kívül ide tartoznak még a következő elnevezések: pásztor (a székelynél van: tehén-, ökör-, borju-, disznyó- vagy sertés, ló- vagy ménes- és bivalpásztor; ószlov.: pasztyrī, ujszlovén, szerb: pasztir),¹³³ csorda (a székelynél van: tehén-, ökör-, disznó-, bivalcsorda; ószl., ujszl.: csrêda, az oláhban: csi-radŭ), akol (ujszlov.: okol, az oláhban: okol), eszténa (ószl., ujszl.: sztëna), esztrenga (szerb: *sztranga, sztruga), Marosszéken: isztrunga, mely azonban nyilván az oláhból (sztrungŭ) vétetett, jászol (ószl.: jaszli, ujszl.: jaszle; — oláhban: jaszle, eszle); továbbá: kocsonya (cseh: kocenina, ruthén: kocsonyna), kolbász (ószlovén: klŭbasza, ujszlov.: klobasza), szalonna (szlov., szerb: szlanina, — oláh: szlŭnimŭ, ujjör.: szlanina), zsir (szlovén, cseh-tót: zšir, orosz: zširŭ, — oláh: zsir).

A földművelésre vonatkozó kulturszavaknál a magyar és székely nyelv hasonló azonos török és szláv hatást tüntet fel.

Hogy a magyar nép azon időben, midőn még az ugor népek közt valahol az Ural, Káma és Közép-Volga mellékén lakott, a földművelést s a gabona-fajokat egyáltalán nem ismerte: eléggé bizonyítja azon kétségbevonhatlan tény, hogy az ezen körbe tartozó kifejezések közül egyetlen egy sincs, melyet csak egy ugor nyelvben is feltalálhatnánk. Azt a néhány szót is, melyet Budenz¹³⁴ ugor eredetűnek mond, mint: szánt, szántóvas, szántóföld, s a székely számlík,¹³⁵ szántóvető, vet, vetemény, arat, arató, sarló

¹³³ Feltűnhet talán, hogy a pásztor szót Miklósi s utánna mi is a szláv „pasztyrī“, „pasztir“ s nem a latin „pastor“ alakkal egyeztetettük, holott a magyar szó emezzel alakilag is teljesen azonos, míg a szlávól némileg különbözik. Sokkal valószínűbb azonban, hogy egy ilyen szó közvetlen a nép ajkáról került hozzánk, mint könyvekből. Ez különben éppen nem zárja ki, hogy a latin szó később ne lett volna befolyással a szlávól vett „pasztyrī“ hangtani alakulására, mely az ómagyarban a „pásztiri“ mellett „pásztoru“-nak is hangozhatott. A „pásztoru“ alak a nyelv későbbi fejlődéséhez képest lehetett volna: „pásztor“, „pásztra“, „pásztor“ s hogy éppen ez az utóbbi lett általánossá, abban bizonyára már része volt a könyvekből megismert latin „pastor“ alaknak is.

¹³⁴ Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár. Budapest. 1873—81. 268—278., 577., 751., 331., 853—856., 702., 17—18., 545., 756., 233., 501., 22., 459., 153. lap.

¹³⁵ A szánt és számlík teljesen azonos képzés azzal, melyet a bont — bomlik, ront — romlik, ont — omlik sat. igék tüntetnek fel.

(székelyesen solló), meg a törek, fölöző-seprű, kert s talán a boglya (szék. bugja) és tarló (szék. tolló),¹³⁶ valamennyit csak később, a nyelv teljes kifejlettsége idejében, az ugor nyelvektől egészen függetlenül alkotta a magyarság s vele együtt a székelység. Az idegen hatás azonosságának vagy különbségének megállapítása tehát a magyar és székely nyelvben annál fontosabb, minél bizonyosabb az, hogy a székelyek Erdélyben a magyartól teljesen különböző kulturális viszonyok közt, egészen más művelődési áramlatok hatása alatt élnek vala, ha ugyan az V. századtól fogva itt laknak, mit a nyelvnek is vissza kell tükröztetnie.

A török-tatár hatást a következő azonos magyar és székely szók tüntetik fel: buza (csagataj: budaj, ozmanli: bogdai), árpa (csag., ozm.: arpa), gyümölcs (csag.: jimis, ozm.: jemis, csuvas: szjimis, kirgiz: dsimis), alma (csag., kun: alma, ozm.: elma, csuvas: olma), körte (kun: kertme), mogyoró (csuvas: mǐjir), szőlő (székely: borszőlő; van: ebszőlő, farkasszőlő, veresszőlő sat.; csuvas: szjirla = bogyó, kazáni tatár: jilák, altaji: jijlák u. a.), hagyma (ozm.: szogan, szohan, csag.: szojgan, altaji: szogono), borsó (csag.: buresak, buresag, csuv.: purza), bors (csag.: borcs) kender (tör.: kendir), komló (tör.: kumlak),¹³⁷ torma (kazáni tatár: torma = retek). Ide vonatkozó szók továbbá a következők is: kéve, kepe (a székelyek képének ma csakis a pap fizetésébe adott kalangya-részt hívják; kazáni tat.: kübä = kis rakás széna), csomó (általánosabb jelentésén kívül: kisebb kalongya; Háromszéken egy csomóban 18, egy kalongyában 26 kéve van; csag.: csom = rakás, ujgur: csomlamak = gyűjteni, rakásra tenni), dara (tatár: tarī = köles, csag.: tarig, ozm.: dari, altaji:

¹³⁶ Munkácsi Bernát: (Votják nyelvtanulmányok. Nyelvtud. Közl. 1883. XVIII. 1. 106.) kétféle tarló szót vesz fel, melyeket a népetymologia kapcsolt egytűvé; egyik Páriz — Pápai fordítása szerint „cordum, sicilimentum“, azaz „őszi széna, sarju széna“, mely a magyar tarol igének származéka; a másik török eredetű s kezdetben egyszerűen „szántóföldet“ jelentett s csak később vette fel a tarol szó hatása következtében mai jelentését.

¹³⁷ Miklósich szláv eredetű szónak veszi: ószlov.: hmělŭ. Megvan ezen forma a közép latinban: humlo s az új görögben is: chumeli. Megvan néhány ugor nyelvben is, mint a mordvinban: komlä, vogulban: kumlah, finnben: humala s észten: humal. A magyar és ugor szók azonban nincsenek egymással közvetlen összefüggésben, más-más uton kerültek azok az egyes nyelvekbe; a mordvin és vogul szókezdő k-nak ugyanis albangu szónál a magyar ft lefelé meg, míg a finnben megmarad a k.

taru), bor (ujgur: bor, csagataj, ozmanli, kun: boza = hevitő ital), ser (csuvas; szīra, szra = sőr, kojbal: szerä, kun: szira = bor), csepü, csöpü (kaz. tat.: csübek, csuvas: tüpke), kocsány (törökbuzakocsány; török: kocsan = csutka, a gyümölcs belső része, Miklósich szláv szónak veszi: szerb: kocsan, szlov.: kocsen, megvan különben az oláhban: kocsen és albánban is: kotsán), kóró, székely: kóró (száraz, üres növény szár, pl. törökbuzakóró; csuvas: chura = száraz fűszál, kazáni tatár: kura = üres növény szár, ujjur, csag.: kuruk, ozm.: kuru = száraz, üres, kun: kovra = tövisbokor), gyom, székelyben: gyomatag = gyomnötte hely (csuvas: szjom), gyékény (tatár: jikän, (csag. jiken). Török-tatár eredetü szóból van a seprü is söpör: = csag.: szöpür-, ozm.: szüpür-), melyet, mint gazdasági eszközt, megemlítünk, ugyszintén a tiló (csuvas: tila, csag.: til- = tör, darabol) szót is.¹³⁸

A török-tatár hatás, mint a fentebbi szók tanusítják, nem igen terjedt ki többre, mint hogy néhány gabona- és gyümölcsfajt s pár kerti növényt általa ismertek meg őseink. A szláv hatás sokkal jelentékenyebb volt ennél; nemcsak abból áll ez, hogy több, azelőtt nem ismert kulturnövény a szlávok közvetítésével honosodott meg nálunk, hanem egyenesen ők voltak tanítóink a földművelésben s a kertészetben.

Lássuk, mennyiben egyezik meg e hatásra nézve a székelység a többi magyarsággal. Közös magyar és székely szók: gabona (Csikban: rozs; ószlovén: gobino), rozs (szlov.: rüzi; átment e szó több ugor nyelvbe, a finnben: ruis. *rukis a litván rugiszból, az oroszból átvette a mordvin: rozj. roz, — cseremisiz: orzsa, ruzsa, rzsa, — vogul: räszech, — zürjén: rudsek, — permi: rīcseg, — votják: dzjeg, dzjek, eizek), zab (szerb, horvát: zob), bab (ószlov.: bobü, ujszl., szerb: bob, — oláh: bob), paprika (szerb: paprika, — oláh: piparkü), lencese (ószlov.: lensta), tök (ószlov.: tyky, — oláh: titvü, átment a mordvinba is: tikla), murok (ószlov.: mrüküvü, ujszl.: mrkev; oláh: morkov, murkoj, murok), ugorka (szlov.: ugorek, szerb: ugorka), mák (ószlovén:

¹³⁸ Vámbéry (Magy. Er. 231) az orsó szót is török eredetűnek mondja. Budenz (Magy.-Üg. Szót. 843, 856) ugor eredetűnek magyarázza: *orosó = forgó

makű, ujszlov., szerb: mak; megvan az oláhban: mak, ujjörögben: makosz, s mordvinban: mak, maká), baraczk (ujszlov., szerb: breszkva), dinnye (ószlov.: dynja, szlov., szerb: dinja), szilva (ószlov.: szliva), cseresnye (ószl.: cšrěsnja, a latin cerasusból), málna (szlov.: malina), len (ószlov.: līnū, ujszlov.: len, lan; a finn: liina az óskandináv: lin szóból való), répa (ószlov.: rēpa, albán: répe; — mordvin: rāpo), repce (szlov.: rēpica, tót: repica), retek (szlov.: retkev, retkvá); továbbá: gomba (ószlov.: gonba). E kategóriába tartozó egyéb szók: kalász (ószlov.: klaszū), polyva (ószlov.: plēva; oláh: plēvū), szalma (ószl.: szlama, ujjör.: szaloma), pozdorja (ószlov.: pazderū, pozderū; oláh: pozdūrū), venyige, szék. venike (szlov.: vinika, vènik), gerezd (ószlov.: greznū, grozdū, *grezdū), burján (bolgár: burèn, orosz: burjanű; — oláh: burujan), konkoly (ószlov.: konkolī, ujszlov.: kòkolj; ujjör.: kokkalin), korpá (szerb, lengyel: krupa, cseh: kroupa; — oláh: krupi, észt: krúp), tészta (ószlov.: tészto; a finn: taikina = góth: daigs), kása (szlovén, szerb: kasa), abrak (ószl.: obrukű, szerb, cseh, lengyel: obrok; — oláh: obrok), szecská (tót: szecská, szerb: szjecska, horv.: szicska; — oláh: szècskű), széna (ószl.: szèno, albán: szànen, ujjör.: szanon; — gót: havi), asztág (ószlov.: sztogű, — az oláhban: sztog), kazal, szék.: kaszaj (szlov.: kozel),¹³⁹ barázda, borozda (ószlov.: brazda; — oláh: brazdű), mesgye, háromsz.: mézsdé, csiki: muzsda (ószlov.: mezsdá), parlag (ujszlov.: prēlog, szerb: prijelog), ugar (szerb: ugar; — oláh: ogor, albán: ugár).

A gazdasági eszközök közül ide tartoznak: taliga (ószlov.: telēga, ujszlov.: tolige, szerb: teljiga, taljiga; — ujjör.: talika, ozmanli: talīgha), ekegerendely (ószlov.: *grendeli, ujszlov.: gredelj; — átment a németbe: grindel,

¹³⁹ A székelyben van: kaszaj-fa = egy rakás fa és kaszaj-széna vagy szalma, mely a közönséges magyar kazal szónak felel meg. Ugy látszik, a két kaszaj közt különbséget kell tenni; az első, mint már fentebb is említők, a kazáni tatár: kaszaj = egy rakás fa (egy ölnél több) szóból ered; az utóbbi a szláv: kozel (széna- vagy szalmarakás, tulajdonképp pedig: asztághoz tartozó fakészülék) szóval egyezik. Lehet különben, hogy e szónál is népies etimológiával van dolgunk, mely a kaszaj (egy rakás fa) és kazal (szénát vagy szalmát összetartó fakészülék) szókat egygyé olvasztotta össze. Ez annál valószínűbbnek látszik, mert a kozel szó a magyarnak megfelelő jelentésben ép azon szláv nyelvekben fordulnak elő, melyek a magyar nyelv hatásának ki voltak téve.

s az olábba is: grindej), pating (ószlov.: *potengŭ, cseh: potěh, lengy.: pociang, orosz: potjagŭ; — oláh: potung), borona, szék.: borna (szlovén, szerb: brana, ószlovén: brŭvina, — oláh: borna), csép (ujszlov.: cěp), villa, vella (szlov.: vila), gereblye (ujszlov., szerb: grablje, ószlov.: greblja; megvan az oláhban: greblŭ s a mordvinban is: grablă), kasza (ószlov.: kosza, — oláh: koaszŭ, albán: kosze, ujjörög: kosszia), kapa (szlovén, szerb: kopti), lapát (ószlovén, ujszlovén, szerb: lopata, — oláh: lopatŭ), p ó z n a (ószlov.: *pauzina, cseh: pauz, pavuz, szerb: pauznica, ruth.: pazyna), guzsaly (ruth.: kuzsil, csehtót: kuzsel), gereben (ószlovén: grebenĭ = pecten; az ezzel egyértékű héhel = szegekkel kirakott eszköz, szász eredetű; oláh: hēhelŭ). Itt említjük meg a malom (ujszlovén, szerb: mlin, cseh: mlyn) s a molnár (ujszlov.: mlinar, szerb: mlinar, malinar) szókat is, melyek olasz eredetűek is lehetnek (molino, mulinaro).

A baromtenyésztéssel és földműveléssel összefüggő kulturszavakhoz tartoznak még a lószerszám, a szekér és részeinek elnevezései is, melyek szintén a mellett tanuskodnak, hogy a székelység a magyarral együttesen alkotta vagy vette át azokat a török-tatároktól és szlávoktól. Így közös magyar és székely elnevezések azok közül, melyek ugor eredetre vezethetők vissza¹⁴⁰: a kengyel (tulajdonkép: kengye-alj, azaz: csizma-alj),¹⁴¹ kerék (azaz: kör, karika), fék, kötőfék (a fej szóból egyszerű kicsinyítés által képezve).

Egészen ujkoriak, (mellőzve a többi teljesen érthető és világos elnevezést, minő p. hasló, félszer, szerszám, stb.): a hintó és kocsi szók, az utóbbi a komárommegyei Kocs helységről nevezve így¹⁴² s azután a farmatring

¹⁴⁰ Budenz J. Magy. Ugor Összeh Sztr. 16, 18, 504.

¹⁴¹ V á m b é r y A. (Magy. Ered 256) az áltáji „k a n g a j” = hóczipó, vas- vagy fatalp szóval veti egybe.

¹⁴² M u n k á c s i B e r n á t: Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. (Nyelvtud. Közl. 1881. XVII 1, 89.) Riedl Frigyes: Kocsi. (Magy. Nyelvőr. 1882. 3. füz. 103—106. l.) A „kocsi” szó átment az összes nyugot-európai nyelvekbe, de — mint Riedl utána járt — csak a XVI. században kezd feltűnni, még pedig olyan szekér elnevezéseként, mely Magyarországbán volt használatban. Az 1557-ben nálunk járt Herberstein még azt is megjegyzi, hogy az ilyen szekereket a Gyórtól 6 mértföldre eső „C o t z i” faluról nevezték el, bizonyára azért, mert az ilyenforma szekereket itt készítették legelőbb és pedig aligha elébb a XV. század második felénél, mert Riedl 1494-nél régiebb adatot a „kocsi” szó használatára nézve a magyar nyelvből sem tud felmutatni. Herberstein itt jártakor tehát még nagyon jól tudhatták Győrvidé-

az ősmagyar „far“ s a szlávból vett „matring“ szóból összetéve. A szekér szó eredete még nincs megfejtve; Vámbéry¹⁴³ a török „cseker = huz, von“ és „cseki = teher“ szókkal köti össze.

Kétségtelen török-tatár eredetűek a következők: gyeplő (csagataj: jeplik, a jepl = kötöz igéből), kantár (csag.: kantar, kirgiz: kangtar, jakut: chantarga, a kam = köt igéből, mongolban: chantarga), hám (Csikban lótoknak vagy lóbadugónak nevezik; altaji: chom = iga, chomīt = hám, kazáni t.: kamīt = lóiga, a kam = köt igéből);¹⁴⁴ nyereg (tatár; ejär, csag.: iger, azerbejdáni: jeher, csuvas: inyer, kirgiz: ejer, ujur: eder, kojbal-karagasz: ezer, ézer, izer, jakut: ĩngĭr: megvan a vogulban: najr, osztyákban: inar, szurguti osztyákban: noyer, votjákban: ener, cseremiszenben: enyer),¹⁴⁵ kápa, nyeregkápa (csag.: kapa = fő, ozm.: kafa = u. a.), tengely, Udvarh.: tőngöly (ozm.: tingil, khivai: tőngül, a tőngülmek = forogni igéből), szán, szánka, szánkó (csag.: szanak, kirgiz: szan, csuvas: szjona; — átment a szláv s a balkánfélszigeti nyelvekbe is: szlov., szerb: szani, orosz: szani, bolgár: szani, szanije, oláh: szániü, albán: szajë, ujjör.: szania),¹⁴⁶ szin (kocsiszin; ozm.: szĭgĭn = menedékhely, szĭgĭndsak = szin, eresz, csag.: szĭgnak = ótalom, menedékhely; az őszlávban: szēni, cseh-tótban: szin).

Szláv eredetűek vagy nyelvünkbe valamelyik szláv nyelvből kerültek: járom (őszlov.: jarimŭ), igo (őszlov.: igo; finnben: jukko a gót: juk szóból), lócs (tót: lievcs, levcsa, ruthén: lovcs; — ném.: leiste), rakoncza, székely: rokinca (szerb: rukunica, rukunice), saroglya (szerb: saraglje, lengy.: szaragi, szeregi, ruth.: sereglja, — oláh: sireglŭ, — a német: schragenből), eplény, udvarh.: zep-

kén, hogy a „Cotzi currus“, a. m. Kocson készült vagy az ott készitettekhez hasonló szekér. Vámbéry (Magy. Ered. 257.) mindezek daczára is féfével később megjelent munkájában a „kosizsi“ = futó, „kos“ = futni szókban keresi a „kocsi“ szó eredetét.

¹⁴³ Magyarok Eredete. 2. kiad 257. l.

¹⁴⁴ A hám szó a magyarból átment a németbe (ó felném: chamo, középelmén: kam) s a déli szláv nyelvekbe is. L. Munkácsi B Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. (Nyelvtud. Közl. 1881. XVII. I 95 s köv. l.)

¹⁴⁵ Munkácsi B. Idegen elemek a votják nyelvben. (Nyelvt. Közl. 1883. XVIII. 1. füz. 80. l.)

¹⁴⁶ Edelspacher Antal: Szláv szók az ujjörögben. (Nyelvtud. Közl. 1873. X. 3. f 343. l.)

l é n y, Magyarország egyes vidékein: eprény, em pl é n y (ujszlov., cseh: oplén), pat k ó (szlov.: podkova, tót: podkov, podkova, — oláh: podkoavü, alb.: paktúa), z a b l a, z a b o l a (tót: zubadlo, — oláh: zübalü).¹⁴⁷

Ezek azon vagy a nyelv ősi kincséhez tartozó, vagy önállóan alkotott, vagy a török és szláv nyelvekből kölcsönzött azonos szavai a magyar és székely nyelvnek, melyek a baromtenyésztésre, földművelésre s általában a gazdálkodásra vonatkoznak.

Lássuk már most ezekkel szemben azon specialis székely szókat, melyeket a magyarországiak nem ismernek.

A kulturnövények közt csak három olyat találunk, melyet a székelység másképp nevez, mint a magyarság, ámde ezek csak az újabb korban terjedtek el nálunk s Magyarországon sincs közös elnevezésük, hanem mindegyik két-háromféle név alatt ismeretes. E három termény: a h a r i c s k a (Magyarországban: „hajdina“, „pohánka“, „tatárka“), melyet csak a XVI. századtól fogva természetnek nálunk; a székelyekhez, mint a név mutatja (haricska = ruth.: hrecska), valószínűleg a ruthénektől került; a t ö r ö k b u z a (magyar nevei: „kukoricza“, „tengeri“, s az oláhokkal határos vidékeken: „málé“), mely a Székelyföldre a név bizonyossága szerint a törökök felől, míg ellenben Magyarország nyugoti részeibe a németek felől került;¹⁴⁸ s a p i t y ó k a (szlav ere-

¹⁴⁷ A rud szót, melyet Miklósich szlávból kölcsönözöttnek mond, Munkácsy B. szerint (Nyelvtud. Közl. XVII. f. 106. l.) a németből vették (ófelném.: ruota, középfelném.: ruote) s tőlünk ment át a déli szlávba s a ruthénbe. Német eredetűek továbbá az istálló, istráng, tésla vagy székelyesen: tésaja szók, meg az eke is.

¹⁴⁸ A tengerinek a magyarság közt nem egy irányból lett elterjedésére nézve jellemző még az is, hogy vidékenként másképp nevezik a tengeri eltakarításának egyes részleteit. Holott a gabona eltakarításának nomenclaturája az egész magyar nyelvterületen azonos kifejezésekből áll. A gabonát Csallóköztől a Keleti Kárpátokig mindenütt „learatják“, „betakarítják“, azután „beágyaznak“ vagy székelyesen „beágyanak“ s a gabonát „elcsépelik“ (Dunántul csak a rozsot szokták, a búzát és árpát lóval „nyomatják el;“ ez a Székelyföldön nincs szokásban), a kicsépelte gabona megtisztítását a polyvától az egész magyar földön „szórás“-nak nevezik s az itt használt eszközöket: „szórólapátnak“, „főlözőnek“ s „vágó gereblyének“. Ezzel szemben a tengeri betakarítását a Dunántul „kukoriczaszedésnek“, az Alföldön „tengeritörésnek“, Háromszéken „törökbuszatörésnek“ mondják; s midőn levelétől vagy háromszékiesen „lapjától“, a szegedvidéki tájszólás szerint „csuhájától“ megtisztítják: ezt a Dunántul „kukoriczafosztásnak“, az Alföldön „tengerihántásnak“, Háromszéken „törökbuszabontásnak“ nevezik. Ez az egy példa is mutatja, mily különbözővé lesz a nomenclatura, ha egy nép törzsei nem azonos kulturhatásnak vannak kitéve.

detű, azonos a „picsorkű“, „picsojkű“ szókkal; Magyarországon: „burgonya“, „krumpli“ vagy „kolompér“, s a pityókával egyeredetű „puczóka“), melynek termesztése köztudomás szerint csak a múlt században lett általánossá. A szintén csak az utóbbi századokban megismert dohányt, melynek arab eredetű neve a törökből került hozzánk (arab és török: „duhân“), Háromszéken németesen tobáknak is hívják; míg a szlávból kölcsönzött paszuly szó az oláhos faszujka, fuszujka (szerb: paszulj, oláh: fuszuj) alakban van elterjedve.

A háziállatnevek közül a lóra, szarvasmarhára és disznóra, meg a majorságra vonatkozó székely elnevezések a magyarral teljesen azonos hatásra mutatnak. Ha hiányzik is egy-két elnevezés, mint a csődör, üsző, tulok, sőre, göből, emse, csibe: nem szabad felednünk, hogy ezek a magyarságban sem általánosak s egyébként is oly nevek helyettesítik, mint a csődört a monyas és ménló, az üszőt az ünő, a tulok szót a tinó, az emsét a göje, gönne s Gyergyóban az azonos eredetű eme, a csibét a csürke, melyek mind megvaunak az általános magyar nyelvben. Van egy-két név, mely hangtani sajátossága által tűnik fel, mint: csitkó, kam (kandisznó) s az ebből tovább képzett udvarhelyi kanzsa (egy éves kandisznó), ganár (gunár) sat., egyébkint pedig megegyeznek az általános magyar névvel. Van aztán néhány olyan név is, mely csak a Székelyföldön honos; ilyenek: a háromszéki éstérló (meddő kanca), gyermekló, a csiki lófiu (csikó), dühercz (vén ló), monyas borju,¹⁴⁹ az udvarhelyi bodócs (tinó; szerb: bodacs), a háromszéki ganczi (gunár, a német Gans-ból?), pisen (kis csirke, szlovén: piscse) s pipe (liba, cseh: pipě); mindezek azonban vagy sokkal specialisabb jelentésűek az állatneveinknél megkülönböztetni szokott kategoriáknál (általános elnevezés, a him, nőtény és herélt, s azután a fiatal állat külön megjelölése), vagy pedig nem általános székely szók, csak egyes vidékeken használtatnak, míg a többi székelység az általános magyar elnevezéssel él.

Sokkal jelentékenyebb eltérést mutatnak a juh- és kecske-

¹⁴⁹ A Damokos család birtokában levő, a XVII. század közepétől a múlt század közepéig vezetett gazdasági naplóban találtam 1670-ből följegyezve így: monias borju.

tenyésztésre vonatkozó szók. Az eltérés ugyan itt is inkább csak a juh és kecske specialisabb elnevezéseiben nyilvánul; az általános, fajjelölő név: a juh és kecske, azonos a magyarral s megvan a kos és bárány szó is. Mindamellet egy az általános magyarságnál hiányzó idegen hatás az ide vonatkozó nomenclaturában oly feltűnő módon domborodik ki, hogy azelőtt lehetetlen szemet hunyni.

A juhnevek közül hiányzik a török eredetű ürü, e helyett a berbécs van használatban; a szintén török eredetű toklyó helyett a diszke, dőszke vagy dűszke,¹⁶⁰ Udvarhelyszéken mióra vagy millóra, Marosszéken kirlán van elterjedve; ezeken kívül specialisabb nevek: baksa = egy éves berbécs, Udvarhelyszéken: kosda = több éves berbécs, Csikban az üvecs = két éves fekete bárány, belicze vagy bölicze = tiszta fehér bárány, szőnye = hamuszínű bárány, Marosszéken: balán = szőke szőrű juh s Udvarhelyszéken: möndöle, möndölecske = a juh mesebeli neve. A bakkecske neve czáp, a gidáé vagy gödölyéé jérke (Biharban ez a. m. fiatal kos).

Vannak különösebb turó- és sajtnevek, mint: kászuturó, kaskavál, orda vagy urda, koritto. Ezenkívül a juhpásztornak is egészen más neve van, mint Magyarországon, különösen a Dunántul; a birkás, számadó, juhász, bojtár szók a Székelyföldön nincsenek használatban, ezek helyett a juhpásztor, bács, csobán, pakulár és monyator vagy munyator vannak elterjedve.

E nevek közül mindössze is négy látszik olyannak, mely a Székelyföldön keletkezett, u. m. a szőnye, azaz szürke (*szürnye), a szür- tőből (osztyák: szur = szürke, permi: dzjor = u. a.), a szürke szóbeli *-ke* képzővel teljesen egyértékű *-nye* kicsinyítő képzővel; azután a kosda s a kanzsá-hoz hasonló képzésű baksa és czápsa a kos, bak és czáp tőszókból, a szintén kicsinyítő *-da* és *-sa* képzőkkel. Szláv eredetűek: belicze, bölicze (szláv: belicza, bjelicza = fehérecske), jérke (cseh: jarka, lett: jersz) s talán az üvecs is (szláv: ovcze, ovecz). A diszke vagy dűszke szó nyilván a szászból került a székelybe (brassai

¹⁶⁰ A fentebb említett naplóban: diszkekos, diszkeberbécs, diszkenőstény. Háromszéken, vagy legalább Sepsiben diszkének a még meg nem bárányzott juhot nevezik.

szász: giesken = gida, gödölye). A többit pedig az oláh nyelvből vette a székely:¹⁵¹ berbécs = oláh: berbécse, berbécs, berbece (lat.: vervex, középlat.: berbex, olasz: ber-bice), mióra, millóra = oláh: miór (két éves berbécs), kirlán = oláh: kirlán, cãrlanu (ürü, két éves bárány), balán = oláh: balanu, balain (a. m. szőke), czáp = oláh: cáp, tīapu (megvan a szláv nyelvekben is: tót, ruth., lengy.: cap; a szó valószínűleg albán eredetű: szkap, czápi, tzigiep), kászuturó = oláh: casiu (a. m. sajt), kaskavál = oláh: kaskavál, casiucavalu (ozmanli: kaskaval), orda, urda = oláh: urdē, urdá (édessajt, kecskesajt; szlov., szerb: urda, hurda, vurda), bács = oláh: bacs, baciú,¹⁵² csobán = ol.: csobán, ciobanu (az ozm. csobánból, mely ismét a perzsa: súbán-ból ered; átment e szó az albánba: csoban, ujjörögbe: csobanosz, szerbbe: csobania, oroszba: csaban s lengyelbe: czaban), pakulár = ol.: pēkurár, pecurariu (latin: pecorarius, délolasz: pecuraru, siciliai: picuraru), monyator, munyator = oláh: manatoriu (a. m. hajtó). A mőndőle, mőndőlecske (*mőnőle) szó alighanem a mnelu (bárány) szóból származik; a mi pedig a koritto szót illeti, bár kétségkívül török eredetű, talán szintén csak oláh közvetítéssel került a székelyek nyelvébe.¹⁵³ Oláh befolyásra mutat a maroszeki isztrunga szó is (oláh: sztrungű, az albán: strunge szóból), mely a magyarországi tájszólásokban a szlávos esztrunga (szerb: *sztranga, sztruga) alakban van elterjedve.

Az itt felsorolt oláh szók kellő világitásba helyezik

¹⁵¹ Edelsbacher Antal: Rumun elemek a magyar nyelvben. (Nyelvtud. Közl. 1975. XII f. 87—116. l.) Használtam továbbá Baritiu György: Dictionariu Ungurescu-Romanescu. Magy-Rom. Szótár. Brassó. 1869. cz. művét.

¹⁵² Baritiu sz. (Dict. Ung.-Rom. 274.) baciú = juhászhojtárt, a székelyben juhászgazdát jelent. Megvan különben e szó a palócoknál is: bacsá = birkás, öreg juhász (Szedér Fábán: A palócok. Tudom. Gyűjt. 1819. VI. 38. l.), a mi a székely szó oláh eredetét némileg kétséssé teszi. A szó eredete különben homályos előttem. Talán az ugor-magyar bátya, bácsi szóra vezetendő vissza (v. ö. oláh: bade, baciú, bolgár: bacsjo = idősebb, bátya, albán: bácséa = atya és testvér, bácsi = társ), mindamellett valószínű, hogy a szó „juhászgazda“ jelentése az oláh pásztorok közt fejlett ki; a szó legalább „pásztor“, „sajtkészítő“ (főpásztor) jelentésben nemesak az északi, hanem a déli oláhoknál is (bagiu) megvan. (L. Diefenbach Lőrincz: Völkerkunde Osteuropas. I. Bd. Darmstadt 1880. 253. és 68. l.)

¹⁵³ Miklósih a cseh: koryto, szlov., szerb: korito, ujjör: kuryta s albán: koríte szókkal hasonlítja össze, csakhogy ezek jelentése a. m. teknő; míg a kazáni tatárban a szót korofī egyenesen a. m. sajt. (Bálint G. Kazáni tatár nyelvtanulmányok. 1876. II. füz. 60.)

azon különben is ismert tény, hogy a székelyek közt a juhtenyésztéssel többnyire oláhok foglalkoznak. Az oláh pásztorok közt nem csekély számú délszláv és ruthén elem is találtatott s így a belieze, jérke és üvecs, valamint koritto szókat is, még ha nem volnának is meg valamelyik oláh tájszólásban, e hatással kapcsolhatjuk össze.¹⁵⁴

Talán nagyon is részletesen ismertettük a baromtenyésztésre és földművelésre vonatkozó kulturszókat, de csakis így lehetett megállapítani, hogy a székely nyelv ide tartozó elemei közül melyek azonosak az általános magyar nyelvbeliékel s melyek különböznek. Láttuk, hogy a leglényegesebb elnevezések egyformák. *Ebben pedig egy nagyon fontos tanúság rejlik, az t. i., hogy a székelyek a magyarokkal együttesen ismerték meg a háziállatokat, a gabona- és gyümölcsfajokat s ugyanazon kulturális áramlat hatása alatt tanulták meg a baromtenyésztést és földművelést. Ez pedig kizárja annak a lehetőségét, hogy már az V. században elszakadtak volna a magyaroktól.* A magyarok még a honfoglalás idejében, sőt azután is jó ideig vadász és halász, meg baromtenyésztő nomádok voltak, bár Ibn Daszta tanúsága szerint már Lebediában sem volt ismeretlen előttük a földművelés.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Az oláh nyelvből vette a székely a főntebbieken kívül még a következő szókat is: **baraboly**, Erdővidéken: **berebuj** (oláh: baraboiu), **bisziok**, **bosziok** (kerti növény, oláh: buszujok, biszjok, albán: bozéljok, szerb: bosziok, a görög bazilikónból, a magyarban: bazsalikom), **dobondál** (reávesz, rábir; oláh: dobindi), **dop** (dugó; oláh: dop), **kukujza** (áfonya; oláh: kucuceze, cucutë, albán: kukütë = bürök?), **kacsula** (játéknem; oláh: kecsüle, a latin: *cuculla, *cucciola szóból), **mutuj** (szótalan, műveletlen, durva, ostoba, Kapnik vidékén: gyámoltalan; oláh: mut, latin: mutus), **nanás** (ki a legényt és leányt összeszerzi, s azután: náznagy, Kapnikvidékén: náznagy; oláh: nanás, latin: nanus), **nunta** (Hétfaluban: menyegző; oláh: nunte, latin: nupta), **pucza** (penis; oláh: puce), **roska** (vörhenyes; magyarban: riska tehén, oláh: roske, latin: russicus), **szokotál** (számbavesz, oláh: szokót, szokáte), **szuráta** (Údvarhelyszéken ritkán: leánydrusza; oláh: szuráte) sat. (E d e l s p a c h e r A. Rumun elemek a magyar nyelvben. Nyelvt. Közl. 1875. XII. 87—116. l. Diefenbach L. Völkerkunde Osteuropas. I. Bd. Darmstadt. 1880. 51., 258. l. Vass József: Adalékok a magyar nyelvjárástanhoz. I. közl. Kapnikbánya s vidékének nyelvjárása. Nyelvt. Közl. 1863. II. k. 362—380. l.)

¹⁵⁵ „(A magyarok) sátrakban élnek s a legelőkön és takarmányföldeken ide s tova kóborolnak. Országuk terjedelmes. Egy oldalról a Római (Fekete)-tengerrel határos, melybe két folyó torkol, ezeknek egyike nagyobb a Dseihunnál (Oxus) és lakóhelyeik e két folyó közt terülnek el. A téli idő közeledtével a közelebb lakók e folyók egyikéhez vonulnak, a tel tartama alatt ott maradnak és halászattal foglalkoznak, tél idején kényelmesebb levén az ott tartózkodás. A magyarok országa fáknak és vizekben bővelkedik, a talaj nyirkos és ott sok szántóföld is van (L. Vámbéry A. A magyarok eredete. Budapest. 1882. 105. l. Közli Hunfalvy P. is: Magyarország. Ethnographiája. Budapest. 1876. 201. l.)

Földjeiket azonban úgy Lebediában, mint eleinte mai hazájukban is szláv rabszolgáikkal műveltették, a mit, ha semmi egyéb nem bizonyítana is, a földművelési eszközök tulnyomó részének szláv elnevezése eléggé tanusít. A székelyek ellenben már a természeti viszonyok kényszerítő hatása következtében is, a mint egyszer az erdélyi hegyek közé huzódtak, a földművelésre voltak szorítva; életviszonyaik olynemű átalakulása tehát, mely a magyaroknál csak az augsburgi vereség után következett be, félezredévvél elébb megtörtént volna, ha igaza volna a hagyománynak. Képzeltetni-e már most, hogy a mezőgazdaság körébe tartozó székely elnevezések ily körülmények közt is azonosak volnának a magyarral?! Ez egyszerűen képtelenség. Képtelenség, akár azt gondoljuk, hogy a székelyek Erdélyben is csak a török és szláv hatásnak lettek volna kitéve, mint a magyarok délkeleti Oroszországban, mert hisz ez a hatás mégis csak különbözőképpen jelentkezett volna, a mint hogy pl. a bajor-osztrák és sváb befolyás alatt álló dunántuli magyarban is másképp jelentkezik a német hatás, mint a szász befolyásnak kitett székely nyelvben; akár pedig azt tesszük föl, hogy a székelyek e félezred év alatt teljesen elzárkózott életet tolytatnak, mert ez esetben a baromtenyésztésre, de különösen a földművelésre vonatkozó szók egy nagy tömege magában a székely nyelvben állt volna elé s ép ősmagyaruknál fogva különböznének az általános magyar nyelvben hemzsegő török és szláv kulturszóktól.

Ámde láttuk, hogy a székely nyelv ezen kategóriába tartozó kulturszavai azonosak a magyarban levőkkel s ezen azonosság, a felhozott egy-két eltérés leszámításával kiterjed arra is, hogy hangtanilag is ugyanazon török-tatár, meg szláv hatásokat tüntetik fel, melyet a magyar. Ugyanazon ó-csuvas dialectusból vette a székely, melyből a magyar, az iker (csuvas: iger, török: ikiz), borju, bornyu (csuv.: puru, pru, tör.: bozagu, bozgu), ökör (csuv.: szogir, tat.: szagiz), görény (szibériai tatár: küzän), gyürü (csuv.: szjürö, tör.: jüzük), nyár (tör.: jaz), azután kut (tör.: kuduk), ünő (csuv.: inä, tör.: inek), karó (tör.: kazuk), borsó (csuv.: purza, tör.: burcsak), szár, sár-arany (csuv.: szara, tör.: szarig), tiló (csuv.: tila), tinó (csuv.: tina, török:

tana), disznó (csuv.: szīszna, tör.: donuz), béka (török: baka, бага), hajó (tör.: kajuk), hangya, hangyál (csuv.: chīntla, tatár: kandala), honcsok, vakondok, azaz vakhondok (csuv.: chumī, choma, tatár: kama), ümög, ing (csuv.: jim, *jimeg, kel. tör.: kujanäk, ozm.: gömlek) szókat, melyekben megtaláljuk a csuvas nyelvet jellemző szóközépi vagy szóvégi *r*-t a többi török-tatár nyelv *z*-jével, a szóvégi *ó*, *ő*-t a keleti török *k* vagy *g* (ak, ek, uk, ük) betűjével, az első szótagbeli *i*-t a török *a* vagy *o*-val, a szókezdő *h*-t (ch) és *j*-t a török és tatár *k*-val szemben. S e csuvas hatás a székely nyelvben is ugyanazon eltéréseket mutatja a mai csuvas nyelvvel szemben, mint a magyar, nevezetesen az ökör és borju szók a jellemző *r* kivételével sokkal inkább hasonlítanak a török ököz és bozgu, mint a csuvas vugur és puru szókhoz; a csikó, csitkó szókezdő betűje nem maradt meg *t*-nek, mint a csuvasban (tiga, tyīgha), hanem *cs*-vé vált, mint a csagatajban (csikin), ellenben a disznó szóban megmaradt a dentalis a török thonuz-hoz hasonlóan, míg a csuvasban *sz*-szé vált (szīszna); a tenger szóban megvan a jellemző *r* s a válu-ban hiányzik a végső *k*, míg a mai csuvas a többi törökséggel egyezően a *z*-s tinisz (tör.: tengiz) s a szóvégi gutturalissal ellátott volak (tör.: ulak) alakokat használja. A magyar és székely nyelvre gyakorolt csuvas hatás azonosságát azonban legszembeszökőbben bizonyítja az, hogy ugyanazon szókban találunk a keleti török *j*-nek megfelelő szókezdő *gy*-t (vagy egyéb, *j*-ből fejlett hangot) a csuvas *szj* helyett, mint: gyürü (csuv.: szjürö, tör.: jüzük), gyümölcs (csuv.: szjimisz, tör.: jimis, jemis, kirgiz: dsimisz), gyertya, székely és középkori magyar: gyortya (csuvas: szjorda; v. ö. tör.: jar- = fényleni), nyár (tör.: jaz, jaj), ír (csuv.: szjir-, tör.: jaz-) s ezekkel szemben ugyanazon szók kerültek *sz*-es alakban a magyar és székely nyelvbe, mint: szöllő (csuv.: szjīrla, tatár: jiläk, jijläk), szél (csuv.: szjil, tör.: jel) sat.

A csuvason kívül a keleti törökség is erős befolyást gyakorolt a magyar nyelvre s e hatás szintén azon szókban jelentkezik a székelységnél, mint a többi magyarságnál. E hatást a végső *k* vagy *g*-ről ismerhetni föl, mely helyett a csuvasból vett magyar-székely szók *ó*, *ő* (*au*, *eü*) végzetet

tüntetnek fel. A végső gutturalist igen sok esetben a kun, ozmanli és kazáni tatár is elejtette: e nyelvek hatására tehát nem gondolhatunk. Ilyen azonos keleti török eredetű magyar és székely szók: tűzok (csag.: tugdak), árok (csag.: arik, ozm.: arīg), bélyeg (ujgur: bilik, belkü, csag.: bilgu), sereg (ujg.: csag.: cserig, ozm.: cseri, csuv.: sar, sara), szunyog (csag.: szunak = darázs, ozm.: színek = légy), és ilyenek továbbá: kecske (csag.: kecski, kecsgi, ozm.: kecsi), kantár (csag.: kantar, kirg.: kangtar, jakut: chantarga), bator (ujg.: bator, csag.: bator, batur, csuv.: patir, pader), kupa (csag.: kopa, kopka, ozm.: kopa, kupa), bika (csag.: buka, ozmanliban és kúnban *g*-vel: buga, boga), sat.

Egy harmadik, vagy a kettős csuvas hatással már negyedik török hatást tüntetnek fel a tanu (csag.: tanuk), kicsi, székely: kicsid (csag.: kicsik, ozm.: kücsük), kapu (ujg.: kapuk, csag.: kapu, ozm.: kapi), turó (csag.: turak), gyep lő (csag.: jeplik), kan csó (csag.: (koncsak), betű (csag.: betik, ujg.: bitik), továbbá dara (csag.: tarīg, tatár: tari, csuv.: tira, ozm.: dari), tarló, ómagy., thorlou (csag.: tarlīg, tatár: tarlau, kún: tarlov, ozm.: tarla), kóró (ujg.:, csag.: kuruk, ozm.: kuru, kún: kovra, tatár: kura, csuv.: chura), káka (csag.: choch, tat.: kakī, kirg.: koga), csepű, csü pű (tatár: csübek, csuv.: tüpke, csag.: csöbät), szál (csuv.: szola, tat., ozm., kirg., szibér: szal), szán (csuv.: szjona, csag.: szanak, kirg.: szan), taraj (ozm.: tarak, csuv.: tereké), tarsoj (csag.: tursuk = tömlő), bajusz (csag.: bajik, ozm.: bījīk), sat. szók, melyek a csuvasban vagy nincsenek meg, vagy hangtanilag nem felelnek meg a csuvasból vett szavainknak, p. a szókezdő *k*, *d* és *cs* s főképen *á*-nál fogva a *h*, *t* és *o* helyett, de a keleti törökből sem származhatnak, legalább a föntebb jelzett hatással semmikép sem egyidejűleg, a szó végi gutturális elejtése, vagy egyéb betüvé (*j*, *sz*) való változása miatt.

E három vagy négy török-tatár hatás tartama alatt a székelység semmiesetre sem válhatott még el a magyarságtól, mert e hatásokat a magyarral teljesen egyezőleg tükrözeti vissza nyelve.

A szláv hatásnak is a magyarral egyidejűleg kellett kezdődnie. Hogy előbb kezdődött volna: ezt a szlávból köl-

csönzött szók kulturális jelentőségén kívül hangtani sajátságai is kizárják. E sajáttság pedig egyfelől abban jelentkezik, hogy a székelyek nyelvében levő ó-szlovén szók a szlovén nyelvnek hangtanilag azon fokát, tehát azon régiségét tüntetik fel, mint a magyar, meg van p. a nasalis, melyet az új délszláv nyelvek s a lengyelen kívül valamennyi szláv nyelv elejtettek (abroncs = ószlov.: obroncsū, ujszlov.: obrócs, bolond = ószlov.: blondū, donga = ószlov.: donga, szerb: duga, dorong = ószlov.: drongū, ujszlov.: dróg, gerenda = ószlov.: gerenda, ujszlov., szerb: greda, konkoly = ószlov.: konkoli, ujszlovén: kókolj, szent = ószlov.: szventū, oláh: szfintu, lengy.: swięt = szvient, bolg.:, ujszlov.:, szerb: szvet, orosz: szvjat, cseh-tót: szvat, szomszéd = ószlov.: szomszédū, ujszlov.: szószed, tompa = ószl.: tonpū, ujszlov.: tóp sat.);¹⁵⁶ a szókezdő *st* helyett *scs*-s alak jött át nyelvünkbe (csuka = ujszlov.: scsuka, szerb: stuka, oláh: stukū, csorba = ószlov.: scsrba, oláh: stirb, stirbinū), de megmarad a szó közepén (mostoha = ószlov.: másteha, ujszlov.: macsiha); a *t* még nem változott *cs*-vé (tisza = ószlov.: csisztū); a szó közepén ellenben részint az eredeti *t*-s, részint az abból fejlődött *l*-s alakokat vettük át (utca = ószlov.: ujszlov.: szerb: ulica, ellenben zászló = szerb: zasztava); a gutturális eredetű sziszegők szintén ezen alakban vannak meg a székelyben is s nem az eredetibb formában a magyarral szemben (csóka = szerb: csavka, ujszlov.: kavka, parancs, szék.: poroncs = ószl.: poroncsiti — concredere, oláh: porunkū, pénz = ószlov.: pēnenzī, elébb pēnengū, a német pfenningből, kuruzs-ol = szerb: kruzsiti, oláh: krug); az ószlovén *ū*-nál, mely később *e*-vé változott s a magyarba részint az eredetibb, részint az újabb alakban jött át, a székely az egy csiki *m u z s d a* szót kivéve (ószlov.: mezsda, magyar: mesgye, háromszéki: mézsde), semmi más esetben nem tanúsít a magyarnál régibb hatást (barlang = ószlov.: brūlogū, pohár = ujszlov.: szerb: pehar, oláh:

¹⁵⁶ A magyar köznyelvben a székelylyel szemben csupán a *pók* (székely: pánk, ponk, ószlov.: paonkū) szóban nincs meg az ószlovén nasalis. Ezen kívül a *pázsint* = *pázsit*, Csikban: *pást*, s a csiki *göndör* = *gödör* szó volna még nasalissal ellátva a magyarral szemben; ennek eredetét azonban nem tudom, amannak *n* betűje pedig nincs meg az ószlovénban (pázsiti), sem az oláhban (pázsizste), mely nyelv pedig az ószlovén alakokat meg szokta őrizni. Másfelől azonban a székely is elejtette némely szóban az eredeti nasalist, p. *táplony* = *templom*, *rátotta* = *rántotta sat.*

pūhar, pokol, = ószlov.: pūklŭ, ujszlov.: pekel, rozsdá = ószlov.: rūzsda, unoka = ószlov. vŭnukŭ; ellenben: szerencse = ószlov.: szŭrensta, ujszlov.: szreca, rend = oláh: rūnd, de már az ószlovénben is: rendŭ, ujszlov., szb. red, pehely, székely: pélénke, pilinke = ószlov.: plŭhŭ, kőböl = ószlovén: kŭblŭ, ujszlovén: kebel); a szókezdő *sz*t már az ószlovénban *sz*-szé vált s a magyar ily alakban vette át, ezzel szemben a székelyek nyelvében egyetlen egy szó sem tartotta meg az eredetibb *sz*t-t (szerencse = ószlov.: szurensta, az oláhban még: sztrunste, szarka = szlov. szraka, cseh-tót: sztraka, szoba = ószlov.: isztuba, szerb: izba, a magy. szó egy ószlov. *szuba alakból származhatott); a barát szó is az eredeti *r* végzetet már eljuttatott ószlovén *bratŭ* (eredetibb alak: bratrŭ, a csehben ma is bratr) alakban jött át a székelybe úgy, mint a magyarba sat.

Másfelől pedig e szók magán a székely nyelven belül sem mentek keresztül oly nemű változáson, mely a nyelv egy régebbi hagfejlődésének felelne meg. Így, mint már fentebb is megjegyeztük, a szláv eredetű szókban megmaradt a szóközépi *b* és *g*, holott nemcsak az ősmagyar, hanem török eredetű szavainkban is *z* és *f*-é változott, p. ugor: vit, tut, szat, *pege = magyar: viz, tűz, száz, fej; török: bozgu, tugdak, jabgu, bogdaj = magyar: borju, tűzok, gyapju, buza; ellenben ószlovén: dlŭgŭ, dragŭ, blagŭ, klada = magyar: dolog, drága, balga, kaloda, sat.

Mindezek, bármily oldalról vizsgáljuk is a székelyek nyelvében levő török-tatár és szláv szókat, azon fontos történeti tény mellett tanuskodnak, hogy a székelyek a török és szláv hatás tartamának legnagyobb s kulturális tekintetben legjelentősebb része alatt együtt éltek a magyarokkal. Mivel pedig a magyarság a csuvas és keleti török hatásnak csakis délkeleti Oroszországban való tartózkodása idejében lehetett kitéve; a szláv hatás pedig, noha már Lebediában megkezdődhetett, teljes erővel csak a honfoglalás után lépett fel: a székelyek kiválását a magyarságból lehetetlen a honfoglalást megelőző időkbe tennünk.

A török és szláv hatásnak ezen azonosságában rejlő historiai tanuságot kiegészíti a gepida hatás hiánya.

Láttuk, hogy a székelyek egyáltalában nem zárkóztak el az idegen befolyások elől. Hogy eshetett mégis, hogy a gepidákkal való több százados szomszédság legkisebb nyomot sem hagyott nyelvükben? E hatást pedig annál inkább megvárhatnók, mert a gepidák, mint a többi germánok, a hunnokkal való érintkezés előtt már régesrég üzték a földművelést, holott a magyarok, mint főntebb is említettük, csak a IX. században kezdtek ezen életmóddal megismerkedni. Ha a székelyek a magyarság zömétől már az V-ik század közepén elszakadtak s Erdélyben telepedtek volna meg: néhány századdal előbb kezdik vala a földet művelni, mint a magyarok s ez esetben lehetetlen, hogy a földművelés igen sok elemét ne a szomszédos gepidáktól tanulták volna el. Ezek, ha egyébben nem is, a földművelésben mindenestre tanítói leendettek a székelyeknek, mint voltak a többi magyarságnak a török-tatórok és szlávok. A dolog lényegére nézve aztán tökéletesen mindegy, akár azon föltevésnek adjunk helyet, hogy a székelyek gepida rabszolgákkal műveltetik vala földjeiket, akár pedig egyszerűen csak kulturális befolyást tételezzünk fel, mely két szomszéd nép közt a kölcsönös érintkezés oly soknemű alakjában szokott érvényesülni: a hatás mindenkép bekövetkezett volna.

De ennek azután nyomának is kellene lenni a nyelvben. A földművelésre vonatkozó elnevezések kisebb vagy nagyobb tömegét a gepidáktól kellett volna venniök a székelyeknek, mint vették a juhtenyésztés körébe tartozó szókat az oláhoktól. Ámde gepida-elemeket, melyeket a gepida és az Ulfilas biblia-fordításában fenmaradt góth nyelv azonossága folytán könnyen föl lehetne ismerni, hasztalan keresünk az egész székely nyelvterületen; vagy, a mennyiben volnának is ilyenek, azokat feltalálhatni az általános magyar nyelvben is.

A germán eredetű szók öt csatornán át jutottak a székelyek nyelvébe.

Egynehány szó, nem sok, legfőlebb 15 vagy 20, egy ősrégi germán hatásra utal. Ilyenek: föld, rab s rabol, zsák és zsákmány, bitang, kurta, sat. Nem lehetetlen, hogy ezeknél a góthok és gepidák voltak a kölcsönadók. E szók azonban feltalálhatók az egész magyar nyelvterületen, tehát mindenestre előbb kerültek a nyelvbe a székelyek

elszakadásánál és semmikép sem szolgálhatnak a székelyek nyelvénél keresett különös gepida hatás adataiként. Lehet, hogy a gepidák azon töredékétől származnak, mely Ravennai Guido korában még megvolt s egész a magyarok bejöveteleig fentarthatta magát; lehet, hogy egy régebbi hatás, a hunn korszak emlékei, melyről alább még szólni fogunk.

Vannak azután olyan germán elemek, melyeket a székelyek a magyarokkal együttesen a szlávoktól vettek át. Ilyenek: püspök, szék.: p̄ispök (ószlov.: piskupŭ, ó-felném.: biscof), szappan (szlov.: szopun, ném.: seife), csap (ujszlov.: csep, német: zapfen), szoba (ószlov.: isztuba és *szuba, ném.: stube), tányér, szék.: tángyér (szlov.: tanjir, tanur, ném.: teller), mozsár (szlov.: mozsar, ném.: mörser), szombat (ószlov.: szombota, ófelném.: sambaztag), p̄ünkösd (ószlov.: *pinkŭstĭ, ófelném.: fimfchusti), pénz (ószlov.: p̄enenzĭ, p̄enengŭ, ném.: pfenning), pap, ómagy.: pop, popu (ószlov.: popŭ, ófelném.: phapho, phaffo)¹⁵⁷ sat. Ide tartozik a székely pánkó is (ném.: pfannkuch) a közmagyar fánk szóval szemben.

A harmadik csoportba tartoznak azon szók, melyeket a már külön fejlődésnek indult székelység a magyar nyelvből vett át. Ezek közé sorozhatjuk a mordáj, morgyás (mérge), polgár, kályha, harc, pántlika, czérna, istálló, istráng, garas, sróf, gyilkos, példa, lárma, zsendely, sonka, fortély, fertály, sat. szókat.

Mindezek közös szavai a magyar és székely nyelvnek. Van azonban néhány oly germán eredetű szó is, mely csak a Székelyföldön használatos. Ezek legnagyobb részét a szomszéd szászok nyelvéből vették a szászok. Ide tartoznak a következő szók: mirgyilusos (mérge, mordályos ember, a szász „mierder“, ném. mörder szóból), diszke, dűszke (ném.: kitze, kitzel, szász: giesken = gödölye), tubák (dohány, ném.: szász: taback), légely (szász: ném.: lägel

¹⁵⁷ Hogy e szókat nem közvetlen a német nyelvből vettük, hanem szláv csatornán át: arra nézve egyik legfőbb ismertető jel a p a német f helyett. Nyelvünk hangtörvényei szerint ez az f megmaradt volna, sőt a hangfejlődés egy régebbi korszakában még a német szókezdő p is f-fé vált volna, ha a német nyelv hatása már ekkor megkezdődött volna. Ellenben a szláv nyelveknek, melyekben eredetileg f hang nem volt, nagy okuk volt ezt egy más rokon hanggal helyettesíteni, minő a p. (Lásd: Asbóth Oszkár: Szláv-ság a magyar keresztény terminológiában Nyelvtud. Közl. 1884. XVIII. 3. füz. 359, 370, 376, 388—391 l.)

= kis hordócska), trép (lépcső, ném.: treppe, szász: trép), mur (fal, szász: mour, ném.: mauer), hengér (hóhér és ros magaviseletű ember, ném. és szász: henker), héhel (ném.: szász: hechel, hêcheln = gereben), lülbör (babér, Lorbeer), csür (ném.: scheuer, szász: schir), goesmán (egyházi, hétfalusi szó, ném.: szász: gottsmann), suharcz (Krizsa sz., sovány, halmokon levő megkórósult parlag; asszu roncsalékos puszta, erdei hely; a szász: schwuorz, ném.: schwarzból?), firkó (cseptű, szász: wierk, ném.: werk, werg), sat. A farézolni (számbavenni, ném.: vorlesen), fillér (führer), selét (srét, serét), kalánfuti (akasztófavirág, kötnivaló, galgenfutter), ágyitor (auditor) sat. szók a határórség idejéből ragadtak meg.

Van tehát germán eredetű szó is meglehetősen számmal a székelyek nyelvében, köztük olyanok, melyeket az általános magyar nyelv nem ismer. Ezek azonban nem gepida eredetűek, hanem a szászok nyelvéből vétettek.

A gepida hatás hiánya ismét csak azt bizonyítja, a mit a nyelvbeli adatok egész sorozatának egybehangzó tanuskodása által láttunk már megerősítve, hogy a székelyek Erdélybe való telepedése nem történhetett akkor, midőn a gepidák még itt laktak, tehát nem a hunn birodalom felbomlása utáni időkben, nem az V—IX. század között, a magyarok beköltözése előtt. A székelyek a magyarokkal együtt jöttek e hazába.

Végig mentünk a székelyek nyelvének legjellemzőbb tulajdonságain, igyekeztünk felmutatni az általános magyar nyelvvel egyező s attól eltérő sajátságait: s láttuk, hogy sem hangtani, sem nyelvtani tekintetben nem található benne semmi olyan ódonszerűség, mely régibb állapotát tüntetné fel a nyelvnek az Árpádok koránál; láttuk, hogy ugyanazon török-tatár s ugyanazon szláv hatásokon ment keresztül, melyeken a magyar s ezeken kívül csak az oláhokkal és szászokkal való szomszédság hagyott nyomot nyelvükben, ellenben a gepidákkal való külön érintkezésnek semmi emléke sincs; láttuk, hogy a magyarral azonos művelődési áramlatok befolyása alatt adták magukat a székelyek a házi állatok tenyésztésére, majd a föld művelésére; láttuk azt is, hogy a székelyek nyelve nem képez a magyarral szemben egységesnek fölvehető tájszólást, vagy nyelvjárást, hanem több olyan táj-

szólást foglal magában, melyek egymással szemben majd egyik, majd másik magyar tájszóláshoz közelednek. Mindezek kétségtelen bizonyosságai annak, hogy a székelyek egész a honfoglalás idejéig a magyarok közösségében éltek s csak azután szakadtak ki ezekből.

Egy felhozható s fel is hozott ellenvetésre¹⁵⁸ azonban mindeddig nem feleltünk meg kellőképp, arra t. i., hogy vajjon azon szoros egyezés, melyet föntebb vázoltunk, nem tulajdonítható-e azon erős és különösen az utóbbi három század alatti folytonos hatásnak, melyet a magyar nyelv a székelység nyelvére gyakorolt?

E hatást nem lehet tagadni. Jelentkezik ez az irodalmi nyelv által gyakorolt befolyásban s jelentkezik a székelység nyugoti ágának az azt környező megyebeli magyarsághoz való simulásában.

De két dolog bizonyos: az általános, vagy inkább az irodalmi nyelv nem tudta egyöntetívé tenni az udvarhely-kereszturfi-széki s a csik-háromszéki nyelvet, sem oly erős nem volt hatása, hogy olyan sajátságok, melyek az általános magyar nyelvből már az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak korában kivesztek, fenn ne maradhattak volna a székelységnél; a mi pedig a megyei magyarságot illeti, ennek hatása nem terjedt tovább az aranyos- és marosszéki székelységnél; az udvarhely-kereszturfi-széki és csik-háromszéki tájszólások megőrizték azon legjellemzőbb ősi hangajátságukat, hogy *ö-t*, illetőleg közép *é-t* használnak ott, hol az erdélyi s általában a keleti magyar nyílt *e*-vel él; s hosszú, zárt *é-t* mondanak emezek *i*-je helyett.

E hangtani sajátság a dunamelléki magyarral hozza közelebbi viszonyba a székely tájszólásokat s teljesen kizárja azon föltevés lehetőségét, mintha a magyar nyelv erős hatása következtében veszttek volna ki azon ősi nyelvtulajdonságok és önálló hangfejlémények, melyeket joggal megvárnánk egy, a többi magyarságtól már az V. században elszakadt tájszólástól.

A székelység csak olyan magyar, mint a többi s a nyelv tanúsága szerint a magyarság azon részéhez tartozik, mely a Duna mentén telepedett le. Abból szakadt ki a hon-

¹⁵⁸ Szabó Károly: Királyi telepítvényesek-é a székelyek? Maros-Vásárhely, 1884. 8. r. 5 s köv. 1.

foglalás utáni időkben és pedig egyik ága, mely a Székelyföld nyugati részén telepedett le s nyelvsajátságait legtisztábban Udvarhelyszéken s Kereszturfizéken őrizte meg, a dunamellékiek ö-ző csoportjából; a másik ága, mely Háromszéket, Csik- és Gyergyószéket s azután Aranyos széket¹⁵⁹ szállta meg, a közép é-s csoportból.

A hagyomány azonban, melynek egyes szálai egész a honfoglalás koráig nyulnak vissza, a székelyeket külön népnek mondja s a hunnokkal hozza kapcsolatba. Oly kérdésel állunk tehát szemben, mely elől nem szabad kitérnünk. A hagyomány és a nyelvbéli tények közti helyes összefüggést fel kell keresnünk, s kimutatnunk, hogy min alapszik a hunn-székely atyafiság hagyománya, illetőleg — a mi a székelyek és magyarok közti szoros nyelvi összetartozás tényéből önként következik: mily viszonyban volt a magyarság a hunnokkal.

IV.

Volt-e valami összeköttetés a magyarok és hunnok közt: oly kérdés, mely ma sincs még kellően tisztázva. V á m b é r y „A magyarok eredetéről“ irt művében elfogadni látszik azt a föltevést, hogy ha nem is szoros, a hagyomány értelmében vett genetikai, de rokonsági és történeti kapcsolat mindenestre volt a két nép között.¹⁶⁰ Hunfalvy Pál tagad mindennemű összeköttetést; szerinte az egész hunn-magyar atyafiságot a németek találták ki s a német papok révén honosodott meg azután nálunk is e hit. Német eredetre mutatnak ugynevezett hunn mondáink, melyek legjellemzőbb vonásai, mint a Krimhild, berni Detre, Zeissenmaur, Tulna stb. tulaj-

¹⁵⁹ Az aranyosszékiek köztudomás szerint egy eredetűek a kézdiszékiekkel. „Siculi nostri de Keezd super terra Aranos residentes“ — írja III. Endre király 1291-ben az Aranyos mentén lakó székelyek részére IV. László által tett adománylevél átiratában. (L. Sz a b ó K. Székely Oklevéltár. Kolozsvár. 1872. I. k. 26. l.) „Siculi de Kézd . . . de iuxta Aranyos“ -nak mondja őket Toroczka Chelleus ispán is. (U. o. 18. l.)

¹⁶⁰ Egy és ugyanazon török-tatár népláncz egyes szemeinek tekinti a hunnokot, avarokat, bolgárokat, kazarokat, bessenyőket s magyarokat, de hogy milyen természetű lehetett e népek kölcsönös rokonságának viszonya és köteleke: arra — szerinte — egy pozitív, a valóságot legalább megközelítő végeredményre alig fogunk juthatni. (A magyarok eredete. 2. kiadás. Budapest. 1882. 182 s köv. 1)

donnevek csakis a német mondákból eredhettek.¹⁶¹ Riedl Frigyes „A magyar-hunn mondák“ cz. tanulmányában egyszerű könyvmondának tartja hunn mondáinkat, melyeket valami barát kompilált össze a nyugati krónikákból; s mivel az egész hunn-magyar atyafiság alapját e mondák képezik, ha ezek nem a századokon át fennmaradt hagyományos hitből vették eredetüket, megdől a hunn-magyar atyafiság theoriája is.¹⁶²

Hunn mondáinkban azonban nemcsak oly elemek vannak, melyek a német mondákból, vagy a nyugoti krónikákból erednek; a hét hunn vezér lajstromában, a tárnokvölgyi ütközetben, Béla, Keve és Kadicsa vezérek elesésében, a keveaszói fejedelmi temetőben, Csaba és Aladár mondájában lehetetlen az eredeti magyar hagyományt föl nem ismerni. S a neveknek a hagyományban nagy fontosságuk szokott lenni, ezek képezik — mint főntebb kifejtettük — a történelmi magyat s a további kutatásokra kiindulási pontul szolgálhatnak. Ha a honfoglalás valamelyik epizódjának emléke van is e mondákban megőrizve, akkor is fennmarad az a kérdés, hogy a tárnokvölgyi ütközet miért tulajdonították a hunnoknak? Kadicsa, a Chele fia, ki Anonymusnál a honfoglaló magyarok közt említették, hogy került a hunn vezérek lajstromába? És miért mondatnak a székelyek hunnoknak és pedig Csaba népéből való hunnoknak? A hagyomány e részleteit ok nélkül nem hozhatták kapcsolatba sem a német papok, sem krónikásaink azzal a hunn történettel, melyet a német mondákból s a nyugati krónikákból tanultak. Hogy a hunnokról e krónikákból szerzett ismereteiket a magyar történetbe is átültették s egyes magyar hagyományokkal összefűzték: arra hagyományainkban kellett megkapniok a keretet, melybe egyebűn szerzett tanulmányaikat is belefoglalták.¹⁶³

De ha vannak eredeti hunn mondáink: akkor a magyarok és hunnek közt is kellett valami kapcsolatnak lenni.

¹⁶¹ Magyarország Ethnographiája. Budapest. 1876. 297—299., 389., 393. l. — A székelyek. Felelet a székelyek scythá-hun eredetiségére. Budapest. 1880. 70—78 l. — A székely kérdéshez. (Századok. 1881. 3. füz. 193—206. l.)

¹⁶² A magyar-hunn mondák. (Budapesti Szemle. 1881. XXVII. k. 57. sz. 321—340. l.)

¹⁶³ Vámbéry is hasonló nézetnek ad kifejezést, a nélkül azonban, hogy a hunnok és magyarok közti kapcsolatra reflectálna (Id. m. 171. s különösen 178 s köv. l.)

S valóban volt is. Két fontos, de eddig figyelembe alig vett adatra kívánok rámutatni, melyek egymást támogatva és kiegészítve, kétségbevonhatlan bizonytságot tesznek e kapcsolatot mellett.

Jornandes mondja, hogy a hunnok nemzete az ő korában két ágra szakadt: egyik az ultziagirok népe, másik a savir, vagy mint alább nevezi őket, a hunugur nép. „Azon túl pedig — írja — a hunnok, a legvitézebb nemzetek legszaporább bozótjaként sarjadzották ki a többi népek iránt oly ádáz kettős hajtásukat. Az egyik ágat ugyanis ultziagirnak (aulziagri), a másikat pedig *savirnak* (avir) nevezik, kik egyébként is külön szállásokon székelnek. Chersonesus mellett, a merre a haszonleső kereskedő a javait Ázsiába szokta hordani, laknak az ultziagirok, kik nyáron a téres pusztaságon kóborolnak, nyájaikat legeltetve; télen pedig a pontusi tengerhez huzódnak. A *hunugurok* pedig onnan ismeretesek, hogy a becses bőrök kereskedése tőlük jó. A kik sok bátor férfit megfélemlitettek. Azt olvastuk róluk, hogy első szállásuk Scythia földén volt a Maeotis tava mellett; a második Moesiában, Thráciában és Daciában; a harmadik pedig a pontusi tenger felett ismét Scythiában.“¹⁶⁴ Jornandes szövege szerint, bár ő maga nem mondja, a savir és hunugur egy néptörzsnek a neve. A hunugurokat e szerint már a VI. század közepén úgy ismerték, mint hunnokat. De kérdés, hogy Jornandes hunugurjai alatt hungarokat, vagyis magyarokat kell-e érteni? Erre nézve, a mit Jornandesből nem tudhatunk meg, Konstantin császár nyujt felvilágosítást. Konstantin szerint a magyarok, midőn Lebediában laktak, „valami okból“ — a mint mondja — Sabartoiasphaloi nevet viseltek. „A turkok nemzete — így írja Konstantin e sokat vitatott sorokat — régen Khazariához közel szerzett magának lakást azon helyen, mely Lebediának neveztetett. . . . S nem nevezék őket az akkori időben turkoknak, hanem valami okon *Sabartoiasphaloi* vala nevek.“ Alább pedig: „Háboru ütven ki a turkok és az akkor kangárnak nevezett patzinakiták közt, a turkok serege meggyőzetett és két részre szakadt: s egy részök keletre Persis felé telepedett meg, kik a turkok régi nevéen mai napig is *Sabartoiasphaloi* néven

¹⁶⁴ De Getarum sive Gothorum Origine, et rebus gestis. Cap. 5.

neveztetnek.¹⁶⁵ Mi ez a sabartoiasphaloi? Vagy összetett név, melynek első része a sabar vagy sabart s a második asphal; vagy pedig — s ez a legvalószínűbb — rosszul irt szó, melyben a név s görög magyarázata (sabaroi étoi asphaloi = szabarok, azaz erősek, biztosak, állhatatosak, — korlátlanok¹⁶⁶) összeiratott. Bármelyik magyarázat álljon is, annyi világos, hogy a magyarok egyszer „sabar“ név alatt is szerepeltek, vagyis Jornandes „savir“ vagy „hunugur“ népe, mely a hunnok egyik ágát képezte, s Konstantin császár turknak nevezett magyarjai alatt egy nemzetet kell érteni.¹⁶⁷ Így a nyugoti népeknél elterjedt s latin oklevelekben nálunk is használt *ungar*, *hungar* név első része sem lehet más, mint: *hunn*; a *gar* szótag pedig, mely az uralaltáji népnevekben *ger*, *gir*, *gor* s *gur* változatokban oly gyakran előfordul s néha *ar*, *er* végzettel is fölcseréltetik,¹⁶⁸ nyilván a Hunfalvy által nép- vagy embernek magyarázott ős uralaltáji szó. A *hunugur*, *hungar* név tehát azt jelenti: *hunn ember*, *hunn nép*.

De midőn azt állítjuk, hogy a magyarok *hungar* neve annyi, mint: *hunn nép* s így a magyarok és hunnok egy nemzetet képeztek: korántsem akarjuk a magyarokat a hunnok egyenes ivadékainak mondani.

A magyarok az uralaltáji népesalád ugor csoportjából szakadtak ki.

¹⁶⁵ De administrando imperio. 38. fejezet. (A magyarokról szóló fejezetek fordítását bírálatos ismertetéssel közölte Szabó Károly „Biborbán született Konstantin császár munkái“ cz. a. a Magyar Akad. Értesítő. Philos. törv. és történettud. osztály. I. kötetében. 1860.)

¹⁶⁶ Az *asphaloi* vagy az „*asphalês* = erősen álló, biztos, bizonyos, szilárd“ szónak, vagy a „*sphalôs*“ -ból (azaz: kaloda, korlát) képzett „*asphalios* = korlátlan“ szónak rontott vagy hibásan irt többese. — Hogy Konstantin e szóval csakugyan a *Sabar* nevet akarta magyarázni: nagyon valószínűvé teszi az, hogy az előbbi fejezetben is igyekezett egy népnevet, a bessenyők Jabdi-Ertem, Kuartzi-Tzur és Chabuxin-Gyla nevű törzseinek *Kan-gar* nevét megmagyarázni.

¹⁶⁷ Hunfalvy is, bár a magyarok és hunnok közt minden kapcsolatot tagad, Jornandes hunugurjairól ekkép nyilatkozik: „Szövegéből (t. i. Jornandeséből), a mint ma olvassuk, nem világos, vajjon Jordanis egynek veszi-e a *hun*-t és *hunugur*-t? de hogy összetartozóknak hiszi, szinte világos.“ (Magyarors. Ethn. 121. l.)

¹⁶⁸ Így pl a bolgárok neve Anonymusnál *bular*-nak s a Nemzeti Krónikában *biler*-nek írva is előfordul. A *magyar*, régen: *moger*, *magyari*, *megerê*, az arab Ibn Dasztahnál: *madsgarie*, Al Bekrinél: *madsgar*, azaz: *magyari*, *magygar*. A magyarok eredetéről s a fehér szarvasról szóló nemzeti mondában is a *Hunor* kétségkívül annyi, mint: *Hungar*. A *vogulok* és *osztjákok* régi *jugor*, *jugur* neve előfordul *jor* alakban is; Kézai „*regnum Jorianorum*“ -nak nevezi országukat.

Bizonyítja ezt nyelvünk, mely — bármennyi idegen elemet vett is magába az idők folyamán — ugor szerkezetét megtartotta. Nyelvünk legősibb elemei, a nyelv- és alaktan, hangtan, a legkezdetlegesebb szók, u. m. igék, névmások, számnevek, a testrészek s a rokonsági viszony elnevezései sat. az ugor nyelvek csoportjában találják fel legszorosabb analógiájokat.¹⁶⁹

Ugor eredetünket még az a gyakorta felhozott ellenvetés sem cáfolhatja meg, hogy nyelvünk lehet ugor, de ez még nem bizonyítja, hogy vér szerint is ugorok volnánk.

¹⁶⁹ V á m b é r y A r m i n „A magyarok eredetéről“ irt művében nyelvünket török eredetűnek, illetőleg egy török származású nép által beszélt ugor és török keveréknek mondja, mely majd az egyik, majd a másik nyelvcsoporthoz közeledik. De Vámbéry szembetűnő részrehajlással mérlegeli a két nyelvcsoporthoz a magyarral egyező adatait. Igen sok oly analógiát elhallgat — akár czélnátosságból, akár felületességéből — melyek határozottan az ugor nyelvek felé billentik a mérleget. Így, hogy csak egy-két nagyon kirívó példát említsék a magyar és török nyelv közelebbi rokonságának feltűntetésére végett szembeállítja a két nyelv személyes névmásait az ugor nyelvek képviseltetésére fölvetett vogul nyelv megfelelő alakjaival, de mellőzi a lapp, zürjén, finn sat. névmásokat, holott a részrehajlatlan összehasonlítás ezt mutatná:

magy.:	én	te	ő, ú
török:	men	szen	o
vogul:	ám, am	näng, nag	täu, tav
lapp:	mon, muny	ton, todn, don	szon, szodn
zürjén:	me	te, tö	—
votják:	mon, mīn	ton, tīn	—
finn:	minä	sinä	häne
mordv.:	mon, mony	ton, tony	szon
cserem.:	meny, miny, möny,	teny, tīny, tōny	—
osztyák:	ma	neng, nīng	teu, leuch, lu
magy.:	mi, мүk, mink	ti, tik	ők
török:	miz	sziz	olat
vogul:	man	nan	tan
lapp:	mi, mije	di, dije, tije	szī, szije
zürjén:	mi, mie	ti, tīje	—
votják:	mi	ti	—
finn:	me, myö	te, työ	he, hyö
mordv.:	min, mīny	tin, tīny	szin, szīny
cserem.:	me, mä	te, tä	—
osztyák:	meng, mung	neng, nen	teg, lech, lī

Azt is elfeledi fölemlíteni, hogy a 3. szem. névmás teljesebb alakja a magyarban: öv, öve, régen: hü (hüve), míg a törökben: ol, kazáni tatár: ul, csuvas: vul sat. Ez egy kicsit más színben tünetné fel a névmások alapján is a magyar nyelv viszonyát a török és ugor nyelvekhez. — A birtokragoknál is csak a magyar, török és vogul nyelvet hasonlítja össze s nem említi meg pl. a lapp személyragokat, mely esetben ismét a török nyelvcsoporthoz volna a vesztes fél, ugyanis:

	magyar	lapp	vogul	török
1. szem.	-m (am, em)	-m	-m	-im
2. szem.	-d (ad, ed)	-d	-n	-ing
	(cseremiszbén, votjában, zürjénben is -d, mordvinban: -t)			
3. szem.	-a, -e, -ja, -je	-sz	-ä	-i

E nézetet a finnisták közül is többen hajlandók elfogadni s lehetők mondják, hogy a magyarok a török-tatár népcsoportból szakadtak ki s finn-ugorok közé jutva, elfeledték ősi nyelvüket s helyette egy ugor nyelvet tanultak el.

Magában véve nem is volna lehetetlenség e nyelvcsere. Csakhogy a nyelvcsérének nyoma is szokott maradni a nyelvben. A régi, elfelejtett nyelv szelleme érzeteti hatását a hangsúlyban, hangtanban s a nyelvtani alakok használatában. A nyelvcsere csakis a nyelv anyagára nézve áll.

Többes szám

	magyar	lapp	vogul	török
1. szem.	{ -unk, -ünk -muk, -mük (ómagy.)	-mek	-u	-imiz
2. szem.	-tok, tek	-dek	-un	-ingiz
3. szem.	{ -ok, -ök -jok, -jök	-szek	-nl	-leri, -lari

Több birtok:

	magyar	lapp	vogul	török
1.	-im (aim, eim)	-idam	-ánem	-larim, -lerim
2.	-id (aid, eid)	-idad	-änen	-laring, -lering
3.	-i (ai, ei)	-idesz	-áne	-lari, -leri

Többes szám:

1.	-ink (aink, eink)	-idámek	-ánu	-larimiz, -lerimiz
2.	-itok, -itek	-idádek	-änen	-laringiz, -leringiz
3.	-ik (aik, eik)	-idászék	-ánl	-lari, -leri

A többi névmásnál hasonlóképp nem vesz tudomást a magyarral egyezőbb ugor alakokról, pl a magyar ki és mi névmások Vámbéry összehasonlítása után közelebbi rokonságban látszanak a török kim, ki és ni, ne, mint a vogul nyelv által feltüntetett ugor chon és nar, ne alakokkal, csakhogy az ugorban még ilyen alakok is találhatók:

	finn	észtl	lapp	mordv.	eserem.	zürj.	votj.
ki:	ke-	ke, keä	kä, gä, ki	ki, kiä	kö, kü	kin	kin
mi:	mi	misz	mi	mez, meze,	mo, ma	mij, muj	ma

meje

Felhozza Vámbéry, hogy a magyar infinitívusi végzet, a -ni sokkal közelebb áll a török -mak, -mek, -ma, -me, mint a vogul -chv raghoz, de elhallgatja a magyarral teljesen azonos zürjén és votják -nī infinitívusi ragot, (pl. tud = zürj.: töd, votj.: tud, infinitívusban: tud-ni = zürj.: töd-nī, votj.: töd-nī. — A magyar testrésznevek közül 16-ot ugor s 16-ot török eredetűnek állít s ez által azt akarja bebizonyítani, hogy legősibb szavaink sem tüntetnek fel oly erősen kidomborodó ugor jelleget, mint a finnisták állítják. Tényleg azonban ugy áll a dolog, hogy a 32 testrész név közül 17 ugor s csak 5 török eredetű van olyan, melyek alakra és jelentésre egyeznek, 4 egyformán mutat az ugor és török nyelvcsoporthoz felé, 6 pedig egyik csoporthoz sem tartozik; de ezeken kívül van még az állatokéval együtt 41, összesen tehát 73 testrésznevünk s ezekkel együtt az arány a következő: ugor 50, török 9, mindkét csoporthoz közeledő, de alak és jelentés szerint egyikhez sem tartozó 8 s egyéb eredetű 6 — A magyar és török-tatár szókinés nagyobb és intenzívebb rokonságát a magyar és finn-ugor szövegegyezések negatív eredményével állítja szembe, felhozva, hogy a Budenz által ugor eredetűnek állított 996 magyar tőszó közül csak 210 fogadható el kétségbevonhatlanul helyesnek.

A magyar nyelvben semmi nyoma sincs annak, hogy azt egy származására nézve török-tatár nép beszélné. A hangsúly, miként a többi ugor nyelvben, nyelvünkben is az első szótagra esik s nem az utolsó, mint a török-tatár nyelvekben. Az *l*, *r*, *n* betűk megmaradhatnak a szók kezdetén, holott a török-tatár nyelvek nem tűrik meg s ha idegen nyelvből vesznek át e betűk valamelyikével kezdődő szót, rendszeren megánhangzót tesznek elébe. A nyelvtani formák használata sem törökös, hanem az ugor nyelvek szellemében történik.¹⁷⁰

Tulajdonképen pedig csak 236-ra megy azon tőszók száma, melyeket Vámbéry kritikája után kétséges, vagy, ha tetszik, helytelen egyeztetésűeknek lehetne mondani; 217 tőszó van olyan, mely mind az ugor, mind a török-tatár nyelvekben fellelhető; 330 szót pedig, melyek legnagyobbbrészt az ugor rokonság legkiválóbb bizonyítékai, egészen mellőzött Vámbéry. Az az állítólagos negatív eredmény tehát valójában úgy értendő, hogy a körülbelül 2400-ra terjedő magyar tőszók közül több, mint 500 szorosán ugor eredetű s 217 uraltáji, mely egyaránt megvan az ugor és török-tatár nyelvcsoportban, ezek szorosabb hovatartozása tehát attól függ, hogy nyelvünk ugor vagy török eredetű-e? 200-nál több tőszót Budenz ugornak, Vámbéry töröknek tart, szorosabb analogiát azonban egyik nyelvcsoportban sem találhatni. Mintegy 250 szavunk kétségtelen török eredetű. Azután van körülbelül 600 olyan szavunk, melyet a szláv nyelvekből s valami 6--700, melyet a német, perzsa, olasz és egyéb nyelvekből vettünk. — A magyar nyelv ugor eredete ellen Vámbéry által felhozott ellenvetések részletes czáfolatát lásd különben: Budenz Józseftől: Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Armin A magyarok eredete cz. munkájára. (Nyelvtud. Közl. 1883. XVII. k. 3. füz. 412—484. l. — XVIII. k. 1. füz. 1—34. l.) — Dr. Szinnyei Józseftől: A magyar nyelv eredete. Észrevételek Vámbéry A „A magyarok eredete“ cz. művének nyelvészeti részére Budapest. 1883. (Külön lenyomat az Egyetemes Philologiai Közlöny 1883. évf. I. és II. füzetéből.) — Munkácsy Bernáttól: A magyar nyelv eredete. (Magyar Nyelvőr. 1882. 11. füz. 498—511. l. — 12. füz. 550—563. l. — 1883. 3. füz. 109—113. l.) — Hunfalvy Páltól: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Budapest. 1883. (Értek. a nyelv- és széptud. kör. Kiadja a Magy. Tud. Akad. XI. k. 1. sz.), és Anthropologia, Ethnographia, tekintettel Vámbéry legújabb művére. (Nemzet. 1882. 59. és 62. sz.) s ezek német kiadása: Vámbéry's Ursprung der Magyaren, besprochen von Paul Hunfalvy. Bécs és Teschen. — Barna Ferdinándtól: Vámbéry Armin „A magyarok eredete“ czimű műve néhány főbb állításának bírálata. Budapest. 1884. (Értekez. a nyelv- és széptud. kör. Kiadja a M. Tud. Ak. XI. k. 10. szám.) — Vámbéry A. viszonzválaszából megjelent: A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire. Budapest. 1884. (Ért. a nyelv- és széptud. k. Kiadja a M. Tud. Akad. XI. k. 12. sz.) — Kivüle nyelvünk török eredetét Thury József vitatta az „Egyetemes Philologiai Közlöny“ben Ethnológiánk módszerei (1883. évf. II. füz. 129—167. l.), Az ugor-magyar theoria (1884. évf. II. füz. 131—158., III—IV. f. 295—311. és V. füz. . . . l.), s A török szókinés apológiája (1885. évf. II—III. füz. 186—199. l. s IV. füz. 265—281. l.) czimű tanulmányában.

¹⁷⁰ Sok jellemző adatot hoz fel e tekintetben Barna Ferdinánd: „Vámbéry A. A magyarok eredete cz. műve néhány főbb állításainak bírálata. Budapest, 1884.“ cz. művében 65—69 l.

Egy más körülmény is ellene vall azon föltevésnek, hogy mi ugor nyelvet beszélő török nép volnánk.

A mely nép fölcseréli nyelvét, arra a másik, melynek nyelvét eltanulja, vagy nagyobb tömege, vagy politikai hatalma, vagy nagyobb műveltsége által szokott nyomást gyakorolni. Politikai, társadalmi és kulturális tekintetben a magyar nép fejlődésének történetében a vezérszerepet a török-tatár s nem a finn-ugor elemek vitték; arról tehát szó sem lehet, hogy őseinkkel az őket környező finn-ugorok politikai hatalma vagy nagyobb műveltsége cseréltette volna fel török-tatár eredetű nyelvüket a mai finn-ugor nyelvvel. A finn-ugor elem nagyobb tömege pedig, ha nem járt vele kulturális és politikai fensőbbiség, csakis úgy gyakorolhatott nagyobb nyomást, ha azon török nép, melynek ivadéka a mai magyarok volnának, nem képez egy zárt tömeget, hanem szétszórva él a finn-ugorok közt olyanformán, mint p. a zsidók, vagy az Egyesült Államokba hurczolt négek. Ámde ez esetben az a magyarok eleinek felvett török nép nemcsak nyelvét vesztette el, hanem teljesen felszivatott az ugor elem által. Ha a magyar nemzet ily ethnologiai processus eredménye, akkor török eredetről ismét nem lehet szó, mert a mai magyar népnek anthropologiai alakulásában is sokkal nagyobb szerep jutott az ugor, mint a török-tatár vérnek. Erre vall a magyar nép vérmérséklete, gondolkozásmódja s egész szellemi világa is, mely sokkal több ponton találkozik az ugor, mint a török-tatár népek jellemével.¹⁷¹

A hunnok azonban nem voltak ugorok, hanem minden valószínűség szerint török-tatárok.

Erre mutat a nyelvükből fenmaradt s négy vagy öt szó kivételével tulajdonnevekből álló kevés emlék, melyet Vámbéry fejtett meg a török-tatár nyelvek segélyével, bár nem mindig szerensésen.¹⁷²

Mindamellet a hunn nevek legnagyobb tömege török eredetűnek látszik, mint pl. Attakam = ata-kam, azaz

¹⁷¹ Lásd Barna Ferdinándtól: *Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben.* (Nyelvtu. Közlemények. 1867. VI. k. 70–101. l.)

¹⁷² Így p. a Dengezik nevet a keleti török „ting — kizik = igen tüzes“ szóval magyarázza. E név azonban Dinzić (Marcellinus Comesnél) s Dinzió (Jornandesnél) alakban is előfordul, a mi arra mutat, hogy így taglalendő: dengi — zik“, „din — zik“; a név: előrésze valószínűen azonos a török „ting“, „tin“ = igen, nagyon szóval, az utórész azonban nem

atya-pap; **Ana**ga = ana — anya, nő, aga — ur, tehát urnó; **Attila** = az atil, etel, vagyis nagy folyam (s aztán a Volga) szótól, valószínűleg mivel Attila valamelyik nagy folyam mellett született; **Barez** = barsz — párducz, leopárd; **Baszikh** = alacsony, zömök; **Berikh** = ajándék; **Donat** = donat, tonat — ékesít, tehát: ékes?! **Ellák** = középkori török: Ilik, Illik, az illak, jillak = fényes (vagy ilik, ilk = első) szótól; **Emnedzur** = emenedur — fáradozó; **Es-kam** = es-kam, azaz társ-pap; **Irnök** = ir, er — férfi, inak — öcs (ellentéte: kir-inak, kir-nak, azaz ifju-leány), bizonyára Irnök születési körülményeiről, Attila legkisebb fia lévén, — a primitív népek ugyanis a neveket rendszeren a születés esetlegességei szerint szokták alkalmazni; **Kerka** = kir-aka, azaz idősb nő, szintén születési körülményei után; **Khelkhal** = kalkaul — fölemelkedő; **Khinialkh** = bosszuálló; **Kunkha** = kung, kunk — holló, sötétszürke; **Mundo** = mundu, mündü — kopja, lándsa; **Mundzuk**, **Mundjuk** = kopjafej, lándsafej, azaz zászló; **Oébarsziosz** = oi — erdő, barsz — párducz, erdei párducz; **Oktar**, **Optar** = az okta — lő, nyilaz szótól: lövő, nyilazó, vadász; **Szandil**, **Szandilkh** = szandilak — ábrándozó; **Uldesz** = julduz, jildiz — csillag; **Zabergan** = sáh-bergen, azaz regi-datus; **Ziligdész**, **Ziligbi** = szilig — tiszta, világos és bi — vezér.

Török-tatár eredetre mutat — legalább az ugor népcsoporttal szemben — azon körülmény is, hogy mint De-guignes már a múlt század közepén kimutatta a chinai évkönyvekből, a hunnok, a chinaiak hiungnu népe, Közép-Ázsia belsejéből, a chinai határszélről, mely a keleti végpontja a török-tatár nyelvterületnek, költöztek a Jajk és Volga mellékére.

Hogy a magyar nép alakulásában nagy szerepe volt egy török-tatár eredetű népelemnek: abban valamennyi eth-

egyeztethető a „kizik“-kel. **Edikhón** (a török „edik“, „edkü“ = szerencsés, üdvös és a „kün“ = nap szókból) magyarázata, valamint **Akumé** (ak — kum = fehér homok, vagy: akin = betörés), **Blédáé** (tör. bülü = felhő), **Gieszmé** (tör. jisim = villám), **Kharatoné** (kara — ton = fekete ruha), **Kuridakhé** (kuru — dakh = puszta — hegy), **Onégésziosz** (oni = szó, igis = magas), **Urnigiszklué** (orn — méltóság, igis = magas, kul = rabszolga, tehát magas állású rabszolga) és **Szkottaszé** (sukat, sugat = ajándék), vagy alak, vagy jelentés szerint nagyon erőltetett.

nologusunk egyetért. Hunfalvy és Vámbéry csak abban tér el egymástól, hogy amaz a magyarság alapelemének az ugot, ez a törököt tartja.

Kulturális életünkre rendkívüli volt e nép hatása. Politikai, társadalmi, erkölcsi és vallásos fejlődésünknek s a külső életviszonyoknak nem volt olyan ága, melyre jótékony befolyást ne gyakorolt volna. Történelmi életünk azon időszakról kezdődik, midőn e néppel érintkezésbe jöttek őseink. Az ugor korszakban vadászatból és halászatból szegényesen tengető s egymással vajmi laza kapcsolatban élő nemzetségek képezték a magyar népet, mely minden különösebb nemzeti név nélkül, rokonaival egyezően, miként valamennyi primitív nép, egyszerűen „ember“-nek, „a föld emberé“-nek nevezte magát: ezt jelenti ugyanis a *magyar*, az észti *maamies* s a vogul *makum* név, mint azt Hunfalvy meggyőzően kimutatta.¹⁷³

Minden arra mutat, hogy őseink s ama török-tatár nép közt az érintkezés a legbensőbb volt, bensőbb, mint a minő szomszéd népek közt szokott előfordulni. Ezek rendszeresen csak egyes kulturszókat vesznek át egymástól. A török hatás azonban, mely nyelvünkben nyomokat hagyott, sokkal intenzívebb volt: török eredetű szavaink nemcsak kulturszók, hanem melléknevek és igék is; a mellett van néhány képzőnk is, melyet a török nyelvek adtak; sőt a török nyelvcsoporthoz mondatszerkezetünkre is befolyást gyakorolt. Ez arra mutat, hogy az a török nép, melynek hatása ily erős volt, be is olvadt a magyarba, még pedig a honfoglalás előtt,

¹⁷³ Hunfalvy (Magy. Er. 404) magyarázatát csak a név taglalására nézve nem fogadom el. Szerinte a következő részekből áll: **mo**, **ma** = föld, ország, s **ger**, **gyer** (észti: **mies**, vogul: **kum**) = ember; az utóbbi szó ma csak a kicsinyített „gyer-ek“ és „gyer-mek“, azaz kis ember szóiban van meg. A nevet azonban Ibn Dasztánál s a többi arab írónál **madsgar**, **badsgar**, azaz **magygar** alakban is találjuk. Ebből az tűnik ki, mint főtebb a 168. jegyzetben már megjegyeztük, hogy a **magyar**, régen **mogyer**, **mogyeri**, **megyeri** s az arab írók által fenntartott **madsgari**, **madsgar** szók a következő alkatrészekből állnak: **magy**, **mogy** (az ugor nyelvekben: **mu**, **mo**, **má**, **mä**, **maa**, **mä**, **moda**) = föld, ország; s **er**, **eri** (mind az ugor, mind a török-tatár nyelvekben megvan; nálunk csakis a férj, azaz „fi-eri“ s a „fi“ szó megkettőztetése által az „ünnepnap = id-nap-nap“-hoz hasonló jellegű férfi = fi-eri-fi összetett szóiban) és az ezzel egyértékű: **ger**, **gyer** (vogul: **kär**) = ember. A név illetően magyarázata egy másik szavunk eredetére is rávezet. Hunfalvy a Vogul föld és nép cz. művében (346. l.) föltetszőnek mondá, hogy a finn **maa** (terra) szónak nincs megfelelője a magyarban. Van, csak hogy nem a ma, hanem mint a ma gy-ar szóban is, a teljesebb **moda** alaknak felel meg s ez nem más, mint az eddig szláv eredetűnek tartott **megye** = tartomány

mert a török hatás intensivitása egyaránt kiterjed az egész magyar nyelvterületre.

Ha számba vesszük, hogy a byzanti írók őseinket mindjárt első feltűnésükkor *turkoknak, törököknek* nevezik: lehetetlen azon föltevés elöl elzárkóznunk, hogy ennek oka nem lehet más, mint az, hogy a török-tatár elem vezérszerepet vitt a magyar törzsek közt úgy, mint a frankok a gallorománok, a normannok az angolszászok, a skandináv varegek vagy oroszok a keleti szlávok s az uralaltáji bolgárok az aldunai szlovének között. E föltevést megerősíti egy körülmény, az t. i., hogy a vezérek korából ismert magyar nevek közül vajmi keveset lehet a magyar nyelvből megfejteni; ilyenek vehetjük fel pl. az *Aba* = *apa*, *Apor*, *Opour* = *apa-ur*, *Keve* = *kő*, *Keme* = *kemény*, *Lél*, *Lelő* = *lélek*, lehellet *sat.* neveket; míg nagyobb részük könnyen magyarázható a török-tatár nyelvekből. Így p. *Vámbery* szerint:¹⁷⁴ *Alap-Tolma*, *Olup-Tulma*, tör. *alip*, *alp*, vagyis a hős *Tolma*; *Bünger*, tör. *büngüz* = a vénülő; *Bojta*, tör. *bajtag* = magas jel, zászló; *Bökény*, tör. *büken* = lesben álló; *Buda*, *Buti*, tör. *bud*, *but*, *buta* = kicsiny, fiatal; *Bua* (*Buja*), tör. *buga* = *bika*; *Ed*, *Edő*, *Ete*, tör. *idi*, *iti* = *ur*; *Ezelekh*, tör. *eszelik*, *eszlik* = jó illatu, eszes (vagy „öszlik“, azaz erős; a névnek az illat fogalmából vett jelentésével különben v. ö. *Lél* = *lélek*, lehellet); *Harka*, tör. *karga* = *holló*; *Jelekh*, tör. *jele*, *jelek* = *sörény*, *kócsag*; *Jutas* (*Jutotzasz*), tör. *jutacsi* = *megsemmisítő*; *Könd*, *Köndü*, tör. *kündü*

szó. A szó magashanguságát kétségkívül a szóközépi *d* jésítése idézte elő. *Patrubány Lukács*: A „magyar“ név eredete (*Egyetem. Phil. Közl.* 1883. VIII—IX. füz. 953—969. l.) cz. tanulmányában a magyar szót így taglalja: *man-si-eri* = *Man* melléki nép, melyben a „nép“ fogalom kétszer (vög. *si*, *csi* = *ember*, és *eri*) is előfordulna. A magyar, magyeri forma ilyen magyarázata ellen hangtanilag nem lehetne kifogást tenni (ugor *ns* = *magy. gy.*, pl. *agyar* = *vogul*: *anzser*), de a *madsgar*, *badsgar* alakok így megfajtotlenül maradnak. *Vámbery* (*Magy. Ered.* 194. l.) a török *baj* = *magas*, *hatalmas*, *főnséges*, *gazdag* tőből származtatja nemzeti nevünket, mely azonos volna a török *bajar* = *fejedelem* szóval. De — nem is említve a *madsgar* formát — a középkori *moger*, *megei*, *mager*, *magery*, *magary sat.* részint hangvonzat ellenes, részint felhangu, részint utóhangzóval ellátott formákat hogy magyarázza meg? A rossz átírássra való hivatkozás a példák egész seregével szemben üres kifogás; hisz utóvégre is *Anonymus*, a *Margit* legenda, s a sz. *Domokos* codex írója csak tudtak magyarul? Mi okból irtak volna „*mogert*“, „*magert*“, „*mageryt*“, mely sértette fülöket, midőn „*magart*“ is ép úgy írhattak volna, ha a „*gy*“-t nem is tudták megjelölni?

¹⁷⁴ *Magyarok Eredete.* 131—137., 155—157., 167—174. l.

= tisztelt; Karoldu, tör. karaldi = feketés, barnás; Kupján, Kuplon, Kaplon = tigris; Ound, Oundu, tör. oundi = elégedett; Szalók, Zolouku, tör. szuluk = szép; Saroltu, tör. szaraldi = szőke, sárgás; Szemere, tör. szemir = gazdag, kövér; Tarkas (Tarkatusz), tör. tarkacsi = szétszóró, szétkergető; Tas, Tosu (Taszész), tör. tasz = kő (v. ö. Keve); Termás (Termatusz), tör. termascsi = erőlködő, fölhevülő (vagy: tirmascsi = kuszó, mászó); Turda, tör. turdi = álhatatos; Vaik, tör. bajik = gazdag, hatalmas; Zombor, tör. szümbür = zaj; Gyula, tör. j̄lao, j̄lau = összegyűjtő; Bulcsu (a görög Bolesszodész, Buleszudész alaknak a kicsinyítő képzővel ellátott Bulcsudi felel meg), tör. bilicsi, bulicsi = tudós, ismerős, bölcs sat. Ide sorolhatjuk még az oklevelekben található Alap, Olup, tör. alip, alp = hős, és Ochuz, tör. Oghuz (a törökök mesés ősapja) neveket is. E magyarázatok, habár nem is kifogás nélküliek:¹⁷⁵ többé-kevésbé mégis elfogadhatók.¹⁷⁶

¹⁷⁵ L. dr. Szinnyei József megjegyzéseit „A magyar nyelv eredete. Budapest. 1883.“ cz. műve 9. s. köv. 1.

¹⁷⁶ Ősneveik egy részét azonban határozottan tévesen értelmezte Vámbéry; más részének, mint a Botond, Edömér („daczára török hangzásának“), Hülek, Huba, Kadocsa, Kurzán, Fal vagy Falis (Falész, Falitzisz), Pata, Szalárd v. Szóárd (Zuard), Usubu, Ürkund, Velek sat. magyarázatát meg sem kísérelte. A hibásan magyarázott nevek közé sorozom a Szálmus vagy Álmos nevet, melyet minden elfogadható ok nélkül két külön névnek vesz Vámbéry, amazt a török „szalmacsi“ = hurokvető, emezt a tatár „alamis“, „ulumus“ = nagy, emelkedett, boldog, magasztos szóval értelmezve. Hogy Konstantin „Szalmutzesze“ (olv. Szálmus, Szalmusi) miért volna helytelenül azonosítva krónikáink Álmosaival, holott mind Konstantin, mind krónikásaink Árpád apját nevezik így s a Szálmus és Álmos egyeztetése ellen hangtani nehézségek sem emelhetők (v. ö. zászló — ászló): nem értem. A Szálmus, Álmos név különben sokkal inkább értelmezhető az ugor nyelvek, nevezetesen a finn: salama = villám, tulajdonkép: fény szó segítségével, melynek a mai magyar nyelvben a „csillám“ alak felel meg; e szerint Szálmus, Álmos = fényes. (L. részletesebb indokolását „Az Álmos-monda. Sepsiszentgyörgy, 1884.“ cz. tanulmányomban.) — Az Árpád (a tör. arbajdī = jószolt, álmokat fejtett, tulajd. igazat mondott vagy mesélt, elbeszélt, az arabui = igazat mondani, vagy arba = mesélni igéből) név magyarázata ugy hangtani, mint azon még nagyobb nehézségbe ütközik, hogy egy mult idei alak volna néként használva. (Szinnyei id. m. 8. l.) Hunfalvy az Árpádnak az arbajdī szóval való értelmezésére megjegyzi, hogy a finn arba = sors, sor-titio, sortilegium talán még közelebb áll a névhez, mint a török arba. (Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Budapest. 1883. 23. s. köv. 1.) — A Zoltánnak az arab „szultán“ szóval való egyeztetése elég kifogástalannak látszik első pillanatra: de Vámbéry nem vette számba, hogy a név tulajdonkép: Zolta (Konstantinnál: Zalta-sz, a Névtelennél: Zulta), vagy más változatban: Solt; a Zolta és Zoltán közt az a viszony, mely a Keme és Kemény, Taks és Takson, Kurz és Kurzán, kicsi és kicsiny, mordv.:

Hogy e nevek közül a legtöbb csakugyan nem azon nyelvből való, melyet a magyar nép zöme beszélt: abból is kitetszik, hogy az árpádkori oklevelekben százával előforduló közönséges s nagyobbbrészt könnyen érthető nevek közt csak elvétve fordulnak elő azon nevek, melyeket a vezérek korabeli történelmünk legkiválóbb alakjai viseltek.¹⁷⁷ Más nevek

suva és magy.: sovány közt; az -u, -ny egyszerű kicsinyítő képző. — Takš (Konst. Taxisz, nyugati krónikákban Toxus) lehet azonos a török Tekis, Takis személynével, de a Takson nem a török -kīna kicsinyítő képzővel alkotott Takiskīna, hanem az ugor-magyar -n, -ny, -na képzős alakból származott. — Emesü = Vámbéry szerint emecsi, azaz szoptató, Ügek = tör. eke, azaz atya; az „Álmos-monda“ című tanulmányomban igyekeztem kimutatni, hogy amaz a finn: Ilma-tar-ral, a vogul Elm pi-vel, az osztyák Jelem-mel sat. azonos mythikus alak s jelentése a. m. „fényes ég“ (tulajdonképp csak „fény“), emez pedig megfelel a finn Ukk o-nak. — Az Eleüd = tör. ölü, azaz törzs; a név teljes alakja Konstantin Lebediasz-ának tanúsága szerint: Levedi, Elevedi, ez pedig nem származhatott az ölü szóból. — Gejza, Gyejcsa = tör. jeicsi, azaz nyilas, íjász; e névnel sem vette figyelembe Vámbéry a különböző alakokat, mint: Dewix, Geóbitz, Geuca, Jonotsa, Geyza, Geycha, Geisa, Gyesse, Jesse, Geitzasz, Jatzasz sat., melyekből a név eredeti formáját így állíthatjuk vissza: az első betű mindenestül gy és nem a mai kiejtésnek megfelelő g volt; a második: e, mely egyelő hangzóval, a- vagy o-val váltakozott (v. ö. Jonotsa, Jatzasz); a harmadik betű volt v (Dewix, Geóbitz), mely a XII. században már vagy egészen kiesett, vagy a következő i-vel olvadt össze (Geuca = Gyeücsa); a következő betű: i s később j; az ezutáni betű: cs (Geóbitz olv. Gyeovics, Jatzasz olv. Gyacsa, Geycha, Geysa, Gyesse, Jesse), mely okleveleink tanúsága szerint z-vel (Geiza, Geyza) is váltakozott, részint az előző j-vel olvadt össze (Jatzasz, Gyesse, Jesse); a véghangzó okleveleinkben kivétel nélkül megvan, csak a Dewix s a koronán levő Geóbitz, egyébként pedig a honi emlékeknél régebbi formákból hiányzik; annyi értéke mindenestül van, hogy a szó alapformáját határozottan alhangunak mondhatassuk. A név tehát: Gyejza, Gyejcsa, — eredetibb formában: Gyeviza, Gyevicsa, mely ismét az alhangu Gyoviza, Gyovicsa, Gyovicsa alakból származott. Ez pedig már nem vehető össze a felhangu s különben is kevesebb hangelemből álló török jeicsi szóval. A szókezdő gy-nek mind ugor, mind török eredetű szavainkban legtöbb esetben j felel meg; így a név valószínűleg a jó szavunk ósmagyar jóvó (ómagy.: jou, vogul: jomasz, osztyák: jem, jim, votj.: umoj, eszt: jume-da) alakjának a kicsinyítése: jovics, jovoicsa (v. ö. kova — kavics, s azután: Mar-csa, Jul-csa, Bor-csa sat.), melynek újabb hajtsa az árpádkori Joud név s a mai jócska, javacska szó. — Bendeguzt Vámbéry a perzsa „bende-i-kusz“ = a dob rabszolgája szóval magyarázza; hogy miért ne volna e név a Mundzuk, Munduzuk egy változata, vagy ha tetszik, romlott formája, midőn a két alak egyeztetése semmi hangtani nehézségbe nem ütközik: azt nem értem. — Az Aladár név értelmezésénél is a perzsa nyelvhez fordul (alaidar = zászlós); a perzsa-magyar érintkezésnek azonban sokkal kevesebb nyoma van, semhogy ősi neveink közt olyan perzsa eredetű nevet kereshetnénk, melyek a perzsáknál s a perzsákkal érintkező népeknél ismeretlenek. — A Kusid-ot a perzsa Khursid (azaz nap) személynével azonosítja; de, mint fentebb a 8. jegyzetben mondtam, a Nemzeti Krónikának ezen alakja azonos a Névtelen Kurzánjával, kinek neve a bizantiaknál Kursész, azaz Kurzi alakban is előjő, tehát a Kursid vagy Kusid és Kurzán kicsinyített formák a magyar nevenél nagyon használt -d és -n képzőkkel. A Kurzi név pedig nagyon valószínűleg egy a hunn Kurszikh névvel, melyet Vámbéry a török Kurszak vagy Kurszakh = emberi test belseje, eredet, születés szóval magyaráz.

¹⁷⁷ Így pl. szokottabb nevek: Agard, Ayanduk, Aruad = árva, Buza,

voltak tehát szokásban a beköltözés idejében a felsőbb osztályoknál s mások a nemzet zöménél.

A török-tatár hatás, melynek lenyomatát visszatükrözeti nyelvünk, mint föntebb megjegyeztük, különböző jellegű, tehát a hatás is több török-tatár néptől eredt. Az a kettős jellegű törökösség, mely legintensivebb módon jelentkezik nyelvünkben, a történelmileg is ismert török hatások egyikeivel sem azonosítható, sem a kunokéval, sem az ozmánliakéval.

Az egyikben legjellemzőbb hangtani sajáttság az „r“ a török-tatár nyelvek szokott „sz“, „sz“ betűje helyett; mint: ökor — tör. tat. öküz, tenger — tör. tat. dengisz, borju — tör. tat. bozagu stb. E sajáttság a csuvas nyelvben észlelhető, de hogy őseink nem a csuvasoktól kölcsönözték e szókat, arra több körülmény utal; nevezetesen a tör. tat. szókezdő *j*-nek, mely a magyarban *gy*-vé erősödött, vagy a mellette levő magánhangzó kilökésével *i*-vé változott (pl. gyürü — tör. tat. jüzük, ir, e h. jar = tör. tat. jaz), a csuvasban *szj* felel meg (mint az imént említett szókban: szjürü, szjir), a magyar *gy* mindenestre a köztörök *j*-ből s nem a csuvas *szj*-ből származott; a szók külalakja az *r*-es jelleg leszámításával más tekintetben is hasonlóbb a köztörök alakhoz, mint a csuvashoz, p. ökor, tör. öküz, csuv. vigur; borju tör. bozagu, csuv. pru stb.

Bálint Gábor mongolnak tartja e sajáttságot.¹⁷⁸ Azon szók — mondja — melyek a török-tatárban *z*-sek, a mon-

Belch = bölc, Bizotlon = bizalmatlan, Culessed = köles, Chomudi = hamu, Egudi = egy, Elseh = első, Elsihi = első, Eldeidi = eldöd, Erdeud = erdő, Euru = ör, Ereus = erős, Fiod, Fiodi = fiu, Fele, Feleh, Feledi = fele-barát, Forcos, Farkasius, Farkasti = farkas, Forcot, Forcud = fark, Feidi, Feud = fő, fej, Fileh, File = fül, Fyz = füz, Feketeydi = fekete, Fehera = fehér, Harmas, Hotus = hatos, Hoteud = hatod, Heteh = hét, Halald, Halaldi, Hozug = hazug, Hegeh, Hegud = hegy, Hoda, Hadadi = had, Husvet, Holdus = holdas, Horogus = haragos, Hovodi = hó, Hugud, Hugdi = hug, Ikek = ük, őszanya, Joud = jó, Joulekun = jó-legény, Kakas, Kakasdi, Kese, Kesityd, Kezed, Qesereu = keserű, Qesid = kicsid, Quereud = kérő, Leguney, Leguine, Legud = legény, Morodec, Morodeku = maradék, Mogus = magas, Mog, Mogu, Moku = mag, Nege = négy, Nogio, Nogud = nagy, Nulod = nyul, Op, Opudi = apa, Okudi = ok, Pentuc = pöntek, Reze = réz, Rost = rozs, Rigou, Zeme, Zemeh, Scemd, Zemd = szem, Zele = szél, Zob = zab, Zereda, Scereda, Zombat, Zumbot, Zorosdi = szoros, Thyze = tiz, Tengurd = tenger, Vrodi, Vrod = ur, Wosud, Vosod, Vosodi = vas, Vene = vén, Vendeg, Vendegu, Vasardi, Vadus, Vodos = vadas, Waradi, Wevdi = vő sat.

¹⁷⁸ Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Budapest, 1877. VII—VIII l.

gol nyelvben nagyobb részét *r*-esek, mint a magyar és csuvas nyelvben, s a mongol szók még közelebb is állnak hangtanilag a magyar szókhoz, mint a selyp csuvaséi, például ökör: mong. ükür, ükher, csuvas vugur, tör. ökü, ügez; gyürü: mong. dü, csuv. szjürü, tör. tat. jüzük; iker: mong. ikere, csuv. iger, tör. tat. ikez, iger stb. Ugy tetszik, hogy Bálinth közel járt a valósághoz, de a finnismus elleni vak elfogultságában nem volt képes felismerni e mindenestre sokat mondó körülmény jelentését. Ő ezt a magyarok és mongolok közti közelebbi rokonságnak tulajdonítja, holott még csak arra sem lehet gondolni, hogy a magyar e szókat közvetlen a mongoltól kölcsönözte volna; ellene mond ennek például a borju szó (mongol: biró, bürü, tör. tat. bozagu, bozgu), melynek *j*-je érthetetlen volna, ha a szó a mongolból került volna nyelvünkbe; míg a tör. tat. „bozagu“ „bozgu“ *g*-je teljesen megmagyarázza. Ellene mond az is, hogy oly török-magyar szókban is föllelhető az „*r*“, melyek a mongolban nincsenek meg. Arra azonban igen is gondolhatunk s kell gondolnunk, hogy a török-tatár nép, mely a magyarokra oly nagy befolyást gyakorol, valamikor a mongolok nagymérvű hatásának volt kitéve s ennek következtében került nyelvébe s általa a magyarba egyes mongol szókön kívül (milyen például Bálinth G. szerint kebel — mong. khebeli, mocsing — mong. bolcsing, csésze — mong. csögöcze, görény — mong. khürene, kölcsön — mong.: khölöszön, czudar — mong. dzodar (piszkos, ronda), dicső — mong. dedsi (legelső, legjobb), szik, szejke — mong. szegü, szegö, tár — tavar (vagyon, portéka), bögöly — mong. bökhöne, ölyv, ülü — mong. ülü, kőrifa — mong. küürüsz, ige — mong. üge (szó), üldöz — mong. üldé stb.) az „*r*“-es jelleg a többi török-tatár nyelv „*r*“ vagy „*sz*“ betűjével szemben.

E török-tatár nép után nyomozva, lehetetlen a hunnokra nem gondolnunk, kik török-tatárok voltak s e mellett, mint Deguignes kutatásai után tudjuk, a török és mongol nyelvhatár érintkezési pontjáról vándoroltak nyugatra s a kik, mint Jordanes és Konstantin császár lényegében egyező tudósításából láttuk, a legbensőbb viszonyba léptek a magyarokkal.

Van egy más nyom is, mely arra vezet bennünket, hogy a hunnokkal kapcsoljuk össze azon hatást, melyet nyelvészeink csuvas hatásnak neveznek. Ennek az „r“-en kívül egy másik jellemző vonása a végső gutturalis elejtése (gyűrű, csuvas: szjürü, tör.-tat.: jüzük; seprü, csuv.: süpre, tör.: seprek; hajó, tör. kajuk; karó, tör.: kazuk sat.) Ugyane hangsajátságának már a hunn nyelvmaradványokban is van nyoma; így Attila legkisebb fiának nevét Priscus Rhetor Irnasz-nak, azaz (a görög végzet elhagyásával) Irná-nak és Irnákh-nak írja; Dengezikh neve Jornandesnél Dinzio változatban jön elé; az uturgur Khinialkh és Szandilkh név másképp Khinial és Szandil alakban is iratik; Attila korában találunk egy Kuridakh nevet, a VI. század elején pedig egy Gordasz, azaz Gorda nevet, melyek nyilván azonosak; a hunn Kurszikh név később a magyaroknál Kurszi (görög írónál: Kurszész) alakban fordul elé; sőt maga a hunn név is régebben hunk volt, így írja az örmény Khorenei Mózes s erre mutat a sinai évkönyvek hiungnu-ja is.

Ez adatok együttes tanuskodása kétségtelenné teszi a hunnok, illetőleg a hunnok egyik ága és a magyarok közti szoros kapcsolatot s világot vet a nyelvünkben levő töröktatár elemek egyik legjelentékenyebb tömegének eredetére.

Mikor kezdődött a magyarok és hunnok közt e következményeiben oly jelentőségteljes kapcsolat: arra határozott feleletet alig adhatunk.

Ugy látszik, a bevándorlást jóval megelőzte; a kulturális hatás mindenestre már századokkal előbb kezdetét vette.

Kétséget sem szenved, hogy a mint őseink elhagyták erdőborította, vadakban bővelkedő ősi hazájukat, mely valahol az Ural hegység mentén, Permtől s a vogulok és osztyákok hazájától, Jugria- vagy Joharától délre feküdt, közelebb a vogulokhoz, mint a permi népekhez,¹⁷⁹ körülbelül a Baskirföld északi részében: a Jajk és Volga közti pusztaságon beállt a szüksége életviszonyaik nagymérvű átalakulásának. Miként a X. században, midőn a Közép-Duna és Tisza mellékére költöztek, fel kellett hagyniok a nomadizálással: akként

¹⁷⁹ Bizonyítja ezt a magyar és vogul nyelv közt levő sok olyan találkozás, mely nem annyira a közös eredet, mint a már kifejlődött két nyelv egymásra gyakorolt hatása eredményének látszik.

kényszerültek most egy a vadászat és halászat üzésére az ősi hazánál sokkal kevésbé alkalmas területen, baromtenyésztő néptörzsektől környezve, az övéknél ezeknek fejlettebb életmódjához alkalmazkodni.

Itt a Jajk és Volga mentén elterülő pusztaságon kezdődött az az eredményeiben oly üdvös kapcsolat a hunnok és magyarok közt, mely utóvégre a sabir vagy savir nevű hunn törzsnek a magyarokba történt beolvadásával végződött.¹⁸⁰ Itt ismerték meg mai háziállataink nagyobb részét; itt kezdtek baromcsordákat tartani, méneseikkel, gulyáikkal, csürhéikkel ide s tova barangolva a pusztaságon.¹⁸¹ Ekkor kerültek nyelvünkbe a csikó, ökör, tinó, ünő, borju, disznó sat. szók, melyek mindegyike magán viseli a csuvasos hangsjajtságokat (l. 156—157. s 170—171. l.), azon bélyeget, mely fentebbi nyomozásaink szerint a hunn nyelvet jellemezte.¹⁸²

Mindamellett a két nép közti különbség még a honfoglalás idejében is eléggé észrevehető volt, ha nem is nyelv szerint, melynek különböző, ugor és török elemei a Baskir-

¹⁸⁰ A saper népnek a vogulok mondáiban is fennmaradt nyoma. Mythikus énekeikben előfordul e szó: saper-aln, azaz saper-ezüst; van kémi-aln = kámmelléki ezüst, és száreng-aln = zürjén ezüst: így a saper-aln szóban is valamely népre vagy tartományra kell utalásnak történni. (L. Hunfalvy P. A vogul föld és nép. Pest. 1864. 200—201. l.)

¹⁸¹ Vámbéry Á. (Magyarok Eredete. 209 l.) a juhot tartja őseink legfontosabb, legegység s leginkább tenyésztett háziállatának. A nomenclatura azonban mást bizonyít. A ló, szarvasmarha s disznó elnevezéseiben találunk ugor eredetű szókat is, tulnyomó részük pedig török-tatár eredetű; ellenben a juh elnevezései inkább szlávok, a székelyeknél oláhok, ugor szó egyáltalában nincs közöttük, a török-tatár szóknak sincs mindegyike általános használatban. (L. fentebb 153—157. l.) Hogy a juhtenyésztés különben sohasem volt valami nagyon elterjedve a magyaroknál, mutatja az is, hogy a Tiszától keletre jobbára oláhok, a Dunántul pedig német eredetűek a juhászgazdák.

¹⁸² Hunfalvy Pál „A vogul föld és nép. Pest. 1864.” (347. s köv. l.), „Magyarország ethnographiája. Budapest. 1876.” 265. s köv. l.) s „A kún- vagy Petrarka-codex és a kúnok. Budapest. 1881.” (38. s köv. l.) cz. műveiben a kabaroktól származtatja nyelvünk török-tatár elemeinek legrégebb, csuvasos jellegű rétegét. De már Csetneki Elek megjegyezte „A húnok, avarok és kúnok” (Budapesti Szemle. 1881. XXVIII. k. 58. sz. 98—111. l.) cz. tanulmányában, hogy ha állna Hunfalvy nézete, miszerint háziállataink s kulturnövényeink turk eredetű elnevezése csak a kabarokkai csatlakozás alkalmával jutott volna a magyar nyelvbe, a mi tudvalevőleg a mai Moldova s Bessarabia területén fekvő Atelkusuban, tehát a szarmát sikon vándorlásnak legutolsó állomásán történt: akkor a magyarság a Jeniseitől a Dnjeperig vezető hosszú útja alatt kulturnövényeinknek, mint az árpa-, buza-, alma- s körtének, e fontos élelmi szereknék még egyikét sem ismerté volna meg, mignem azután a kabarok fölhipták rájuk figyelmüket; sőt mi több, folyton állattenyésztő népek közt vándorolva, még az állattenyésztésről sem lett volna addig fogalmuk.

földtől a Kárpátokig történt vándorlások századai alatt teljesen összeolvadtak, úgy hogy a monda a hunn nép, a magyarok mesés ősapját Hunort s a magyarokét, Mogort testvérekké teszi: de észrevehető volt a törzseknek a nemzet tudatában élő különböző eredete szerint. Hisz az ősmagyar és hunn nyelvből alakult törökös színezetű új magyar nyelvet beszélő hét törzs csak a honfoglalás előtti években egyesül s homogén nemzetté csak a X. század második felében lesz. A különböző származás élénk emlékének fentartását a köztudatban látjuk a jászok- és kunoknál is, noha legalább is ötszáz éve már, hogy ősi török-tatár nyelvüket fölcserélték a magyarral s ámbár vérszerint át meg áthattotta őket a körülöttük lakó magyarság. Ép így fenmaradt a székelyek tudatában a szomszédságukban lakó bessenyő utódoknak, a hétfalusi, szárazpataki, peselneki, árapataki sat. csángóknak az övéktől különböző eredete, úgy hogy sohasem tekintették ezeket a székelység közösségéből kiszakadt vérrokonoknak.

A hagyomány fentartotta emlékét, hogy Pannoniában azon törzsek telepedtek le, melyek a hunnoktól származtatták magukat. Mint már előzőleg megjegyeztük, a magyar-hunn monda kör, mely, mint a tárnokvölgyi ütközetről, a keve-aszói fejedelmi temetkező helyről s azután az Aladáról és Csabáról szóló részletek mutatják, nem lehet egyszerű könyvmonda, csakis úgy keletkezhetett, hogy voltak eredeti hagyományaink a hunnokról s a krónikás csak kibővítette ezeket a német mondákból s a nyugati krónikákból. De e hagyományok nyilván csak a honfoglalás, nem pedig az Attila korabeli eseményekről szólnak. Magukban a hagyományokban találunk erre határozott utmutatást. Anonymus, ki a Kézai, Márk, Turóczyi sat. által átírt Hunn Krónikánál sokkal épebb s régibb formájában ismerte hagyományainkat, a hét hunn vezér egyikét, Kadocsát, Chele vagy szerinte Hülek fiát Árpád kortársának s rokonának mondja. Csaba mondája, ki az Attila halála után a hunnok közt kitört viszály következtében népével Görögországba megy, szintén megvan nála, csak hogy ő csupán a népet mondja „Csaba-magyar“-nak, a vezért Zuárdnak nevezi; ez a Zuárd szintén Hülek fia s Kadocsának testvére, s népével Árpád idejében költözik ki.

Csaba fiai, Ed és Edemen a Névtelennél a magyarokhoz csatlakozó kun vezérek nevei.

Csabát, vagyis inkább azt, a ki „Csaba népé“-vel Görögországba ment, Attila fiának mondja a Hunn Krónika, a ki Kadocsával együtt a hét hunn vezér egyike s az Érd vagy a Kádár nemzetségből származott. Hogy került a nagy hunn király Árpád kortársai közé? Ha a krónika csak annyit mondana róla, a mennyit a német mondákból, vagy a külföldi krónikákból merithetett, egyszerűen a chronológiával különben gyenge lábon álló krónikairó okoskodásának tulajdonitanók az egészet, ki, ha már egyszer a hunnokról irt, nem hagyhatta ki azt, a kinek egyénisége oly mély nyomokat hagyott maga után a germán és román népeknél. De a krónikában oly vonásokat is találunk, melyeket a krónikás nem vehetett külföldi forrásokból, milyen pl. az, hogy Attilát egy magyar nemzetség ivadékává teszi; még fontosabb azonban az a körülmény, hogy oly nyomok is vannak a krónikában, melyek kétségtelenné teszik, hogy a compiler már magában a hagyományban megtalálta azt az alakot, kit a nyugatiak Attilájával azonosíthatott. Hogy mint olvadt össze a magyar hagyomány ezen alakja a történeti Attilával: arra szerencsére a Hunn Krónika egy-két átiratában még határozott utmutatás van. Azt mondja a Képes Krónika: „A Scythiában laktokban megsokasodott hunnok egybegyülekezvén s maguk közt kapitányokká tevén Welét, Chele fiát, ki a Zemeyn nemzetségből származott, Keuét és Kadichát, az ő testvéreit, *Ethelét*, Kewét és Budát, Bendekus fiait a Kádár nemzetségből, elhatározták, hogy a nyugoti tartományokra rontsanak.“ (I. rész, 3. fej.) S azután elbeszélve a tárnokvölgyi és zeissenmauri ütközetet, Wela, Kewe és Kadicha elestét, azt mondja a következő fejezetben, hogy „a magyarok vagy hunnok *Atylát*, Bendekus fiát egyenlő akaratból a rómaiak módjára maguk fölé királylyá emelték.“ S ezentul mindvégig *Atylán*ak írja a hunn király nevét. Csaknem azonos szavakkal beszél el a Posonyi Krónika is (mely átírva a Hunn Krónikát, ezen valamennyi közt legkevesebbet, vagy semmit sem simított, öntudatosan legalább nem): hogy a hunnok kapitányokká tették Belét, Chele fiát a Zemerin nemzetségből s testvéreit Burt és Kadichát, azután *Chelát*,

Kuet és Widát, Wendekuz fiait az Ed nemzetségből (I. könyv, 2. fejt., 1. sz.) s folytatja azzal, a mivel a Képes Krónika, hogy a hunnok Wela, Kadicha és Keue halála után királyokká tették *Athilát*, kit azután e krónika is mindvégig Athilának nevez.

Ha e kétféle elnevezést további vizsgálat alá vesszük, feltűnik, hogy az Ethele vagy Chela név ott szerepel, hol a krónika író félreismerhetlenül a magyar hagyományból merített, míg az Attila név ott, hol a nyugoti krónikákból készített kivonatot. A magyar hagyomány tehát beszélt egy Ethele vagy Chela nevű vezérről, ki az Érd vagy a Kádár nemzetségből származott s ezt a krónikás egynek vette a történeti Attilával.

De kérdés, hogy csakugyan egy-e s nem a név hasonlósága vezette-e tévutra a krónika első szerkesztőjét?

A hunn vezérek névsorát vizsgálva, lehetetlen, hogy fel ne tűnjék, miszerint azok három-három testvérből, Chele és Bendeguz fiaiból kerültek ki, amannak fiai: Vele, Keue és Kadicsa a Szeménny nemzetségből, emezé: Etele, Keue és Buda, a Kádár vagy Érd nemzetségből.¹⁸³ Ezen kívül volt egy Kádár nevezetű bíró a Torda vagy a Posonyi Krónika szerint a Curda nemzetségből.

E vezérek közt Keue a testvérek mindenik sorozatában előfordul. De nemcsak Keue szerepel kétszer, hanem Chele is: a testvérek egyik sorozatában, mint maga is vezér, a másikban, mint a vezérek apja. Nyilván kitetszik ez a Posonyi Krónikából, mely, mint láttuk, Bele, Keue és Kadicsa apját Chelének s Bendeguz egyik fiát, kit Attilával vettek egynek, Chelának nevezi; de látható Kézai-

¹⁸³ A Képes Krónika szerint Wela, Keua és Kadicha, Chele fiai a Zemejn nemzetségből s Ethele, Kewe és Buda, Bendekus fiai a Kádár nemzetségből; a Budai Krónika szerint: Bele, Keue és Kadicha, Chele fiai a Zemejn nemzetségből, Attila, Keue és Buda, Bendeguz fiai az Érd nemzetségből; a Dubniczi Krónika szerint: Bele, Keue és Kadicha, Chele fiai a Zemejn nemzetségből, Ethele, Kewe és Buda, Bendekuz fiai a Kádár nemzetségből; Kézai szerint: Wela, Cuwe és Kaducha, Thele fiai a Zemejn nemzetségből, Ethela, Reuva és Buda, Bendacuz fiai az Érd nemzetségből; Turóczi szerint: Bela, Keme és Kadicha, Chela fiai a Zemen nemzetségből, Attila vagy Ethele, Kewe és Buda, Bendeguck vagy Bendekucz fiai a Kádár nemzetségből; a Posonyi Krónika szerint: Bele, Bur és Kadicha, alább Wela, Kadicha és Keua s Wela, Kadicha és Keue, Chele fiai a Zemejn nemzetségből, Chela, Kue és Wida, vagy Wuda, Wendeguz fiai az Ed nemzetségből.

ból is (s ez bizonyítja, hogy itt nem egyszerű iráshibával van dolgunk), ki amazt Thelének, emezt Ethelának írja.

Ezen adatok együttléve: a három-három testvér, a hetedik vezér határozatlan megjelölése („egy Kádár nevezetű biró“, mi kétségben hagy a felett, hogy a „Kádár“ személynév-e, vagy a birói méltóság neve?), a három nemzetiség (Szemény vagy Zemerin, Érd vagy Ed és Torda),¹⁸⁴ Keve és Chele kétszeri előfordulása arra mutatnak, hogy tulajdonkép nem hét, hanem három vezérről van szó, kik együtt uralkodtak s a kiknek kétféle névsora keringett a hagyományban. Egyik változat szerint: Thele vagy Chele, Keve és Buda; a másik szerint: Thelának vagy Chelának (Anonymus Hulecjének) fiai, helyesebben talán fia: Kadicsa, kit mind a Hunn Krónika, mind a Névtelen Chele vagy Hülek fiának mond, azután Vele vagy Béla, kit a Hunn Krónika első helyen nevez meg s a föntebb is említett Keve. E vezérek pedig nem voltak testvérek, sőt nem is tartoztak egy azon nemzetséghez, hanem egyik a Torda, másik az Ed vagy Érd, harmadik a Szemény vagy Zemerin nemzetségből származott s valamelyik nemzetséghez volt kötve a „kádár“ nevezetű birói méltóság viselése.

Könnyű lesz ezek után a krónikák zavaros előadásában fölismernünk a vezérek korabeli, de már a X. század második felében enyészetnek indult s Géza és sz. István korában teljesen megszűnt államszervezet hagyományát. Tudjuk Konstantin után, hogy az ő korában, a X. század közepe táján három fejedelmük volt őseinknek: egyik a nagy fejedelem, másik a gyula (gyulasz), harmadik a karkhasz. A hunn vezérek lajstromában nyilván három-három ilyen együtt uralkodó, Árpád utáni fejedelem nevét őrizte meg a hagyomány. Hiszen Árpád egy-egy ivadékára is ráakadunk e lajstromban. Vele, Vela vagy Béla nyilván azonos Anonymus Velek nevű főemberével, kitől Turda származott s Velekről már föntebb

¹⁸⁴ Említették ugyan egy negyedik, a Kádár nemzetség is, melyből krónikáink egy része szerint Bendeguz fiai származtak, de hogy e krónikák itt valamit rosszul értettek, kitetszik abból is, hogy a másik rész, Kézai s a Budai és Posonyi Krónika Bendeguz fiait az Érd vagy Ed nemzetségből valóknak mondja. Ugy látszik, hogy a Bendeguz fiainak mondott három vezér közül volt valamelyik az a „Kádár nevezetű biró“, kiről — méltósága firólfira szállván — a hagyomány olyanformát mondhatott, hogy a „Kádárok családjából“ való.

kimutattuk, hogy valószínűen egy személy Árpádnak Konstantin által említett második fiával, Jelekh-kel (L. 56. jegyz.); Thele, Ethela, Chela pedig nem lehet más, mint azon Tebelész vagy Tevele, ki Konstantin szerint az első fiától, Tarkatzúsztól származott unokája volt Árpádnak. Rég feltűnt már történetiróinknak, hogy Árpád fiáról és unokáiról, Zoltán ágát kivéve, hallgat a hagyomány, s Árpádot a Névtelen szerint a még gyermek Zoltán, ezt pedig fia Taksony követte a nagyfejedelemségben, holott Konstantin világosan mondja, hogy az ő korában a harmadik fiu, Jutotzasz (Jutas) fia, Falész vagy Falitzisz (Vál) volt a nagyfejedelem. Történetiróink legáltalánosabban azon föltevésnek hódoltak, hogy Árpád három (vagy Liuntinész-szel négy) idősb fia még ő előtte elhalt s azért lett utóda a legkisebb fiu. Azt hiszem, a fentebbiekben sikerült kimutatnom annak valószínűségét, hogy az Árpád után és Taksony előtt uralkodott nagyfejedelmek közé Zoltánon és Jutas fián, Válon kívül még Jelekhet és Tevelét is oda kell számítanunk.

Nem nehéz átlátnunk, hogy a midőn az Árpádház legifjabb ágánál, a Taksonytól szent István haláláig, majdnem száz évig tartó idő alatt firól-fira szállt a fejedelmi méltóság, a többi ág pedig vagy kihalt, vagy leszorított a trónról; s midőn a nagyfejedelem megsemmisítette uralkodó társainak, a gyulának és karkháznak fejedelmi jogait s a magáéval egyesítette: hogy akkor a hagyomány nem egy részlete, mely az Árpádház idősb ágainak szereplésével s a három fejedelmi személylyel volt kapcsolatban, elvesztette valódi értelmét a köztudatban. S akkor megkezdődött az átalakulásnak azon lassu folyamata, mely végeredményében a hagyomány megromlását s más, hozzá nem tartozó elemekkel való összezavarását idézte elő. A hét törzsről való emlékezet túlélte a törzsi szervezet felbomlását, de a melynek akkor is megvolt a jelentősége, midőn a törzsfőnökök hatalma már rég megszűnt. E hatalom még akkor sem tűnt fel értelmetlennek s magyarázhatatlannak, midőn az állam szervezete egészen megváltozott. De az volt a fejedelmi hatalom három személy közötti megosztása, mely nem támaszkodhatott oly könnyen felfogható alapra, mint a törzsfőnökség. Az a nemzedék, mely már a királyi, csak a nemzet

összesége által korlátolt teljhatalmat tanulta ismerni, vagy hozzá volt szokva a fejedelmi hatalomnak a terület szerinti megoszlásához, nem tudta megérteni azt, hogy a hatalom a fejedelmi jogok különbsége szerint oszolja meg s az például, ki a nemzet bírója volt, uralkodó társa legyen a fejedelemnek. Összeavarták a közösen uralkodó három fejedelmet a törzsfőnökökkel s a hagyomány félreértett részleteit igyekeztek összhangzásba hozni egymással. A fejedelmi névsort a hagyomány által fenntartott fejedelmi lajstromokból kiegészítették hétre s midőn azokban oly nevek is fordultak elő, melyek az Árpádház ifjabb s kizárólagos uralkodóvá vált ágának genealogiájában nem voltak feltalálhatók, a hunn név által félrevezettetve, azon események keretébe illesztették, melyeket a nyugoti krónikákból olvastak a hunnokról.

Nem lehetetlen, sőt nagyon valószínű, hogy Attiláról is volt őseinknek némi hemályos emlékezetük. Ezt mutatja a „Bendeguz fia“ kifejezés. A Mundzuk, Munduzuk név csakis a nép ajkán válhatott közönséges magyar hangtörvények szerint Bunduzug-gá vagy Bunduguz-zá, mely a Bendakuz, Bendeguz formához ugy viszonylik, mint pl. a XII. századbeli Csunád a XIII. század Csenádjához. Bendeguz fiának, Ethelának¹⁸⁵ nevét azután a mondafejlődésnek egy nagyon általános törvénye szerint összeavarták Árpád unokájának, Tevelének, Teülének vagy Thelének nevével s a két személy egy alakká olvadt össze a hagyományban. Sőt egy harmadik személy egyénisége is hozzájárult a mondai Ethela alakjának kifejlődéséhez: a Kadicsa és Zuard apjáé, kit a Névtelen Hüleknek (Hulec) nevez, a Hunn Krónika pedig Chelének, de már beolvastva Tevele személyébe.

Tudva azt, hogy Chele vagy Hülek, Thele és Ethele egyéniségének körvonalai összefolytak a mondában, megtaláltuk a Csaba-monda eredetének nyitját is.

¹⁸⁵ Attila nevének magyar változatát, az Ethelát vagy Etelet Hucfalvy a német Etzelből származtatja. (A székelyek. Budapest. 1880. 7. l.) Már a Bendeguz név létele is bizonyítja ugyan, hogy hasonlíthatlanu. emlékezetesebb fiának neve is fenn kellett hogy maradjon annál a népnél, mely joggal mondhatta magáról, hogy a hunnok vére foly ereiben; az Ethela, Etele név tehát már csak ezért sem készült az Etzel után. De bizonyítják nyelvünk hangtani törvényei is, melyek kizárják a lehetőségét, hogy az őfelnémet z-je (Ezilo, Etzel) — hunn mondáink német elemei a bajoroktól és osztrákoktól kerültek hozzánk — t-vé változott volna nyelvünkben.

Anonymus szerint Hülek fia Zuard volt az, ki népével, mely — mint Névtelenünk mondja — „egész a mai napig *Soba-mogernek* hivatik“, Görögországba költözött. Ugyanezt mondja, csakhogy más alakban, a Hunn Krónika is. Hülek itt már teljesen azonosittatik Attilával s „Csaba“, mely a Névtelennél még népnév, a Hunn Krónikában Hülek fiának a nevévé lesz. „Attila fia, Csaba vezette a hunnok egy részét Görögországba“ mondja e krónika; a hagyomány különböző változatainak egybehasonlítása után azonban ennek eredetileg így kellett hangzania: „Chele fia vezette hunnok egy részét, a *Csaba-népet* Görögországba.“

A hunnok egy része e szerint „Csaba-népnek“, „Csabamagyaroknak“ hivatott. A magyar hagyomány e népnevében azonban könnyen felismerhetjük Jornandes „savir“-ját s Konstantin császár „sabar“-ját, melynek végső szótagja, mint megjegyeztük, megfelel az ugor ér török-tatár *er* = ember, nép szónak. Sav-ir, Saba-r, azaz Saba-er, e szerint annyi, mint Szav-nép, Szaba-nép, Anonymusnál Soba-moger s a Hunn Krónikában Csaba-népe.

A Csaba-néphez tartoztak a hagyomány szerint a székelyek is s mint ilyenek, csakugyan hunnok, de nem a hunn birodalom felbomlása után Erdélybe telepedett hunnok, hanem azon szabir-hunn törzs egyik ága, mely a netádmelléki csata után a délkeleti-oroszországi pusztaságra vonult vissza s a magyarokkal teljesen összevegyült. Az összevegyülést bizonyára az segítette elő leginkább, hogy a törzsek egymásba házasodtak. A társadalmi fejlődés egyik legáltalánosabban észlelt törvénye, hogy a primitív népek a fejlődés egy bizonyos fokán nem a saját törzükből házasodnak, hanem idegen törzsből rabolják a feleségnek kiszemelt nőt. Ez a nőrablás, melynek a magyar mondákban is fenmaradt emlékezete, csak kezdetben erőszakos, később kölcsönösen elnézett szokássá, majd egyszerű szertartássá szokott átváltozni. Ennek egyik eredménye, ha két szomszéd néptörzs huzamos ideig egymásból házasodik, egészen idegen törzsek összevegyülése, úgy, hogy egy idő múlva vér és nyelv szerint egy néppé alakulnak s bár a törzsi különbség továbbra is fenmarad, az együvé tartozás érzete lassanként kifejlődik közöttük. Természetes, hogy az ekkép összevegyült két törzs közt

annak a nyelve és faji jellege fog dominálni, mely népe-
sebb volt.

Igy képzelhetjük a szabir-hunnok és az ugor eredetű magyarok összeolvadását is, mely a honfoglalás korában olyan stadiumban volt már, hogy a faji és nyelvi különbségnek — bár, mint fentebb kifejtettük, eredetileg teljesen különböző, csakis az általános nyelvtörvényekben egyező nyelvet beszéltek — a két elem közt aligha volt nyoma. Ha lett volna: feltalálnók a székelyeknél. Csak a hagyomány különböztette meg a törzseket egymástól, a szerint, a mint egyik rész a magyar elem mesés ősapjától Mogortól, a másik pedig a szabir, vagy mondjuk: csaba-hunnokétól, Hunortól származtatta magát.

A hunnok többi törzse: a kuturgurok, uturgurok, ultzigurok (ultziagirok vagy ultzingurok), bittugorok, szatagorok, szaragurok, angiscirok, bardorok, burugundok más népek közé vegyültek.

Ugy látszik, a dnepermelléki hunn törzsekből alakult a bolgár nép, mely Jornandes korában az agazzirokon túl a Feketetenger fölött lakott. A dnepermelléki hunn törzsek fölött uralkodott Dengezik; e törzsek Jornandes szerint: az ulzingurok, angiscirok, bittugorok és bardorok (cap. 53.), melyek közül az ő idejébeli viszonyok leírásánál már csak az „ultziagirokat“ vagy „aultziagirokat“ említi, mint a bolgárok szomszédjait. (Cap. 5.) Agathias a következő hunn törzseket említi: kutrigurok, utrigurok, ultzigurok és burugundok. Prokopios a kuturgurokat és uturgurokat ismeri, a bolgárokat pedig egyszerűen hunnoknak nevezi. A VI. század közepén tehát a hunn törzsek egy része új név alatt jelen meg a történelem színpadán s mint ezt a nevet a bolgárban keressük.

A bolgárok az örmény íróknál említettnek először a hunnokkal egyidejűleg, mint északi szomszédok. Khorenaci Mózes († 489) egy ughendur nevű bolgár (bughkar = bulkar) törzset említi, mely a byzanti íróknál is eléjön „onogundur“, „unnugundur“ alakban (Edelspacher hunn-ugundurra magyarázza)¹⁸⁶ s hihetőleg ennek lesz valami romlott alakja az Agathias által említett burugund név.

A byzantiaknál 487-ben említették először a bolgár név, 18 évvel Dengezik halála után. Ez időtől fogva mind sűrűbben találkozunk velük a byzantiak, mignem egy csapatuk 678-ban végleg megtelepszik Moesiában. E bolgárok első fejedelmeiről maradt fenn ósláv nyelven egy névjegyzék; ebben említették egy Irnik nevű fejedelem is, kinek

¹⁸⁶ Xorenaci Mózes ötödik századbéli örmény történetíró Az ogundur és ogur bolgárokról. Értelmezte, történet-földirati és nyelvészeti jegyzetekkel kísérte Edelspacher Antal. Külön bővített és javított lenyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Budapest. 1878. 24. l.

neve nyilván azonos a hunn Irnák névvel. A névjegyzék úgy van szerkesztve, hogy először említetik a fejedelem, azután életének tartama, a törzs, melyből származott s végül e szók után: „a lét jemu“, „a lét“ (azaz: „és éve“, talán: uralkodási éve) eddig még meg nem fejtett szavak. A negyedik fejedelem, Kurt nevének e szókat találjuk: „a lét jemu (és éve): se gor vecsem“. Réthy László¹⁸⁷ a *segor* szóban az *r*-es jellegű török *szekiz-t*, csuvas *szakkirt*, azaz nyolezat ismerte föl; míg a *vecsem* nyilván a török *ücs*, csuvas *vissze*, azaz három szóval függ össze; a végső *-m* pedig valószínűleg a török *on*, csuvas *vonna*, azaz tiz s így a *vecsem* annyi volna, mint *harmincz*, a *segor vecsem* pedig *harmincznyolez*. Avitocholnál, ki e jegyzék szerint 300 évig élt, a *dilom* tvirem szókat találjuk; a *dilom* alighanem a hetet jelölő török szók (tör.: *jeti*, csuvas: *szjicsse*, jakut: *szättä*, *kojbál*: *djite*, karagasz: *tjede*) ősi alakjának (**dite*, **djide*) egy a mongolhoz közeledő változata (hét = mong.: *dolán*, *dologan*, *burját*: *dolón*) s a végső *m*-mel: *dil-o-m* = jakut: *szättä-uon*, *kojb.*: *djet-ón*, karag.: *tjet-on*, mongol: *dal-an*, *dal-in*, azaz *hetven*; a *tvirem* szó első részében pedig könnyen fölismerhetni a csuvas: *tvatt*, tör.: *tört*, jak.: *tuört*, azaz *négy szót*; a *tvir-em* tehát a. m.: jak.: *tüört-uon*, karagasz: *tört-on* = *negyven*. A 300 évet élt Avitochol e szerint *hetven és negyven*, tehát *száztiz évig* uralkodott volna. Így az *altem* szó sem lehet más, mint a jak.: *alt-a-u-on*, *kojb.*: *alt-ón*, karag.: *alt-on*, azaz *hatvan*.

E szók ugyan olyan jellegű török nyelvet tüntetnek fel, mint a milyen a magyar nyelvre gyakorolt befolyást; megvan bennük az *r* a közönséges török *z* helyett; a *v* a szók elején a hangzó helyett; e rokon jelleghez sorolhatjuk a szókezdő *d*-t is a *dilom*, **djilom* szóban s a *Duló*, **Djulo* (magy.: *Gyula*, székely: *duló*, *bessenyő*: *Gyla* = tör.: *jilau* — *összegyűjtő*) nemzetségnévben, melynek a törökben *j*, csuvasban *szj*, magyarban *gy*, azaz *dj* felel meg. Mindez azt mutatja, hogy a bolgárok nyelve legjellemzőbb tulajdonságaiban meg egyezett azzal a nyelvvel, melyet a hunnoknak tulajdonítottunk. Ilyen nyelvet ma az egész török-tatár népcsoportban egyedül csak a mintegy 600,000 főnyi csuvasok beszélnek, kik keleti Oroszországnak épp azon részén laknak, hol egykor Nagy-Bolgárország terület el.¹⁸⁸ Ezek annál jogosabban tarthatók a bolgár nép maradványának, mert a XIII. század első feléből fennmaradt bolgár sírföliatok egy specialis csuvas hangsajtságot is mutatnak: az eredeti szókezdő *dj*-nek, mely az aldu-nai ó-bolgár nyelvemlékekben mint *d* jelenik meg, sziszegő *ds*-vé (csuvas: *szj*) való változását, pl. *dsiati-dsör*, azaz *hét-száz* = csuvas: *szjicsse-szjür*, török: *jeti-jüz*.¹⁸⁹ A csuvasok tehát, mint bolgár-utódok, egyedüli maradványai az egykor oly nagy szerepet játszott hunn népnek.

¹⁸⁷ Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarábia. Arad. 1880. 10 l.

¹⁸⁸ E népet Vámbéry Armin ismertette nálunk „A csuvasokról. Budapest. 1883. (Értekezések a nyelv- és néptud. köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akad. XI. k. V. sz.)“ cz. művében.

¹⁸⁹ Az itt értelmezett bolgár szókat Vámbéry A. művéből vettem át. (A magyarok eredete. Budapest. 1882. 2. kiad. 57. s 61. l.)

Ezek után szabatosabban megjelölhetjük a nyelvünkben észlelhető, főntebb (170—172. l.) említett kettős csuvasos hatást is: egyik szabir-hunn (csuvas szókezdő *szj* = magy. *gy*, azaz *dj*), a másik bolgár (csuv. *szj* = magy. *sz*).

Hogy a bolgárok nagyon korán keveredtek ugor s főleg déli ugor elemekkel, mint: mordvinokkal és cseremiszekkel, azt még Vámbéry sem tagadja.¹⁹⁰

A mi a hunnok egyéb törzseit, a kuturgurokat, uturgurokat és ultziagiurokat illeti: azok kisebb-nagyobb valószínűséggel részint az avarokkal, részint a kazárokkal egyesültek.

Mindegyik török nép volt:¹⁹¹ sőt az avarok, úgy látszik,

¹⁹⁰ Ugor eredetre vall a kalensuva (süveg) szó, mely megvan ugyan a baskirban is (kulancsik = a fület betakaró meleg kucsma), de etymológiája az ugor nyelvekben található (kalen = osztyák: kaleng, kalen — iramszarvas; suva = magy.: süveg, oszty.: sah, sau, su — csuklyás ruha; tehát: iramszarvasbőrből készült süveg). Ugor eredetű a főváros neve: a Bulgár, zürj., votj.: gar, kar = város, tehát: bul-város. Ilyen a szláv-bolgárban ma is meglévő hurta (beszéd) szó, mely a mordvin kortan = beszélni szóval függ össze; az our = ur, parancsoló s az ebből származott délszláv Uros név, melynek a magyar ur szón kívül megfelel az osztyák úr, urt = ur, nemes, király, a finn: uroho (nomin. uros) = hős, vitéz szó; mindenesetre jobban megfelel, tekintve a jelentést, mint a török: our = védelem, védelmező szó. A mordvinok moksa ágának nevével azonos az Anonymusnál található bolgár Boesu (olv. Boksu) név, akár személynevet, akár pedig, mint Barna F. véli, népvetet. („... de terra Bular venerunt quidam nobilissimi Domini cum magna multitudinae Hismahelitarum, quorum — vagy: dominorum, vagy: hismahelitarum — nomina fuere Bila et Boesu.“ Anonym. cap. 57.) E név előjön nálunk mint személy-, család- és helynév, pl. a háromszéki Maksa falu nevében, mely nem messze fekszik az egyenesen moksa-mordvinos nevű Fekete-Úgy (azaz: Fekete-Viz, szászoknál: Schwarz-Wasser, oláhoknál szláv alakban: Cserna-Voda; viz = moksa-mordv.: ved, vegy, erza-mordvin: vetszja, cseremisiz: vit, via, vüt sat.) folyótól; már most mennyiben legyen Barna F. magyarázata erőltetett, midőn a Boksu, Maksa, Moksa sat. nevekben a mordvin Moksát keresi s mennyiben természetes a mongol-török bakhsi, bakhsai = pap, bölcs, irástudó szóval való értelmezés: annak csak Vámbéry a megmondhatója. (Hunfalvy P Magyarorsz. Ethnogr. 385, 390—392. — Réthy L. Magyar pénzverő izmaeliták és Bessarabia. 16. l. — Barna F. Ósvallásunk főistenei. Budapest. 1881. 10. s köv. l. — Vámbéry A. A magyarok eredete. 54., 56., 59—60., 430—431., 436. l.)

¹⁹¹ Avar szók, mint: khagán (tör. khán — fejedelem), bokolabra (Theophylaktos sz. pap, jós; tör. bögüler — búbajos, varázsló), dokhia (Menander sz. halotti tör; tör. toka, tokha — szokás), jugur (méltóságnev; tör. jagur, jakur — jós); nevek, mint: Baján (tör. gazdag, hatalmas), Zabender (törzsnév, megvan a tekke-turkománoknál is: szevindir = magát kedvessé tenni), Szolakh (az ozmánoknál is meglévő név; a. m. balga, ügyetlen), Targiti (szétszóró), Tarniakh (törzsnév; tör. tirnak — köröm) sat.; s azután kazár szók és nevek, mint: bak, pech (tör. beg, bej = főnök, fejedelem, herceg), Bolanzsar, Belendser (egy város; tör. bulan = rét, legelő, zsar = lejtő, hegyoldal), Khamlik (egy város; tör. Khamlik = papság, t. i. papok városa), Dsabusakan (személynév; tör. jabuskan, kazáni: zsabuskan — valakihez csatlakozó), Ilik, ilk (a khagán czime; tör. ilk = első, ujjur: ilik = fejedelem), Isa (a khagán uralkodó-társa: tör. es, is = barát), Kender-khagan, Kündü-khagan (altáji: kündü = tisztelet,

szintén a hunn néphez tartoztak, mint a bolgárok. Nemcsak az mutatja, hogy őket is felváltva *hunnok*-nak írják pl. a longobard *Paulus Diaconus*, hanem a hunn szó előfordul valódi nevükben, a *vár-khun*-ban is, mely tulajdonkép két név: *vár*-nak (*uar*) nevezték ugyanis *Theophylaktos* szerint az avarok (vagy mint a byzanti író mondja: a *pseudabarok*, azaz *ál-avarok*) egyik ágát *skhun*-nak a másikat.¹⁹² Ugyanezen író szerint egyik törzsük volt a *koczagir*, mely nem követte vérrokonait, midőn ezek az *Al-Duna* vidékére szálltak alá, hanem csak 597 körül csatlakoztak hozzájuk. A *koczagir* név nyilván egy a *kuturgur*- vagy *kutigurral*, mely név az avarok fellépte után csakhamar letűnt a történelem színpadáról. A magyar törzsek közt említ *Konstantin* egy *kutugermatu* nevűt is. Hihetőleg ez sem más, mint: *kutugur*, *kutru*ger. A *kuturgurok* tehát nemcsak az avarokkal egyesültek, hanem egyik águk a „*koczager*ek“ *kivándorlásakor*, úgy látszik, a magyarokhoz, illetőleg a *szabir-hunnokhoz* csatlakozott.

A *kazarokat* *Theophanes* keletről való *turkok*-nak nevezi. A *turkok* a byzanti írók szerint a VI. század közepe táján az *Altáji hegységtől* a *Volgáig* terjeszkedtek ki. *Khágánjuk* ez időben a *Fehér- vagy Aranyhegységnél* (*Ektag*, *Altai*) székelt. Ezek tehát nem tartoztak a hunn néphez. Mutatja ezt a *z*-és *al*ak is az *r* helyett. (*József kazar király* levelében: *Avar* e. h. *Avar*.) A *hunnokkal* való *összevegyülés* azonban, mely *ugor* elemekkel is *elárasztotta* a *kazár* nyelvet, *megváltoztatta* nyelvük eredeti *keleti török* jellegét s *Ibn Haukal* joggal írhatta, hogy a *kazarok* *nyelve* hasonlít a *bolgárokéhoz*, e két nyelv *egy és ugyanaz*, mely sorok *valódi jelentőségét* *Ibn Fozlan* *magyarázza* meg: az *ő* *korában* ugyanis a *kazarok* *nyelve* *különbözött* a *török*

tekintély, tehát: a *tisztelet khaganja*, *helytartó*), *khatun* (tör. *khatun* — nő, *asszony*), *khagan* (*kán* — *fejedelem*), *Szarkel* v. *Szarasen* (csuv. *sorakila* = *fehér-ház*, tör. *szara-sehr* = *fehér város*), *tsausgar* (a *harmadik főrangú méltóság*; tör. *csausgar* — *hírnök*, *kikiáltó*) *sat. török nyelvű népre* mutatnak. (*Vámbéry A. A magyarok eredete.* 416—425., 437—441. l.)

¹⁹² E két törzs egyébként lehetett külön eredetű is, nevezetesen az *uorok* vagy *várok* lehettek *északi ugorok*: a *var*, *uar*, *ur* az *északi ugor* nyelvekben a. m. *hegy*, *erdő*. (L. még a 31. jegyzetet.) A két törzs *összeolvadását* olyanformán *gondolhatjuk*, mint a *szabir-hunnokét* és *magyarokét*. Az *avar nép* *ugor* elemeire a *Vetvár* (azaz: *Viz-vár*), *Fertő* (észiben: *virtsz* = *mocsár*, *sár*) *helynevek*, *továbbá* a *tudun* vagy *szodan* *méltóságnév* is utal. Ez utóbbit *Vámbéry* (*Magyarok Eredete.* 425. l.) a *török*: *tud*, *tuj*, *duj* = *tudni*, *figyelni* szóból *származtatja* s *egynek* *veszi* a *török* *tudun* = *pap* szóval; de a *szó* *megvan* az *ugor* nyelvekben is (*finn*: *tunte*, *észt*: *tund*, *utj*: *tod*, *zürj*: *töd*, *mordv*: *szoda*), még *pedig* a *tudun*, *szodan* *név* *mindegyik változatában*, *mi egyenesen* *ugor* *eredetre* mutat *Vámbéry* *különb*ben a *jugur* szót is *pap*-nak *magyarázza*; ha *ezen származtatás* *helyes*, *akkor* a *tudun* a *jugurnak* *északi ugor*, a *szodan* *pedig déli ugor* *fordítása*. (L. *Hunfalvy Pál: Magyarország Ethnogr.* 397—402. l. — V. ö. az *avarok* *vegyes jellegére* nézve *Barna Ferdinánd* *megjegyzéseit*: *Vámbéry A. A magyarok eredete* ez. műve *néhány főbb állításainak bírálata.* 74. l.)

nyelvtől, s a kazarok éppen nem voltak hasonlók a törökökhöz.¹⁹³

Nyelvünk keleti-török elemei, melyek legjellemzőbb sajátága a szóvégi gutturalis megtartása (l. fentebb 171—172. l.), nyilván őseink és a kazarok közti sokszoros érintkezés régebbi korszakából valók. Ugyancsak a már elébb egy néppé olvadt hunn-magyaroknak a kazarokkal való szorosabb viszonyára vall őseink turk neve is, mely név — ámbár megszoktuk török vagy török-tatár népek alatt az uralaltáji népcsalád egy egész külön csoportját érteni — tulajdonkép csak e nagy csoport egyik ágának volt a neve. A mi a magyarok és kazarok közti szorosabb viszonyt illeti, ez aligha hasonlítható alhoz, mely a szabir-hunnok és magyarok összeolvadását idézte elé. Mondáinkban a magyarok és kazarok vagy magyarok és turkok közös származásának vagy rokonságának semmi nyoma sincs. Azt kell tehát hinnünk, hogy még a kazar birodalom megalapítása előtt egy kazar-turk csapat meghódította a magyarokat s köztük oly szerepet játszott, mint pl. Batu khán és mongoljai a kelet-oroszországi tatárok közt és ezen uralkodó, de számszerint elenyésző kisebbségben levő osztálytól ragadt őseinkre a „turk“ név. Vagy sokkal később, a kabarok csatlakozása után neveztetek volna turkoknak?! Konstantin nem egészen világos előadása nem zárja ki e föltevést.¹⁹⁴ Mindamellett az a körülmény, hogy Konstantin szembeállítja a turkokat, a mint a hét törzset nevezi, a kabarokkal, kiket sohasem ir turknak: az elébbi föltevésnek nyújt nagyobb valószínűséget.

V.

Azt hiszem, a fentebbiekben történeti adatok, hagyomány s monda és nyelvészeti következtetések összevetése alapján sikerült kimutatnom a magyarok és hunnok közti kapcsolat valóságát és jellegét. Ezzel a székelyek hunn eredetének hagyománya is kellő értelmezést nyert. Nem Attila Erdélyben maradt hunnjai, hanem a szabir-hunnok és ugor-magyarok összevegyüléséből még a délkelet-oroszországi pusztaságon előállt magyar nép egyik csapata, mely nyelv és vér szerint csak olyan volt, mint a többi s csakis annyiban

¹⁹³ A két arab író Vámbéry után idéztem. (Magyarok Er. 70. l.)

¹⁹⁴ Azt mondja egyik helyen, hogy őseinket, midőn Lebediában laktak, nem nevezték turkoknak, hanem valami okon szabartoiaszfaloí volt a nevük. (De administrando imperio. 38 fejt.) Alább pedig azt írja, hogy a kabarok, kik a khazarok nemzetségéből származtak, pártot ütven kormányuk ellen, egy részük leöletett, másik kibujdosott s a turkokhoz ment s velök együtt megtelepedett a patzinakiták földén. S mivel a háborukban a nyolcz nemzettség erősebbjeinek és vitézebbjeinek mutatkoztak, a háboruban előljárni nemzetségeik elsőknek választattak. (U. o. 39. fejt.)

különbözött a magyarság egyik ágától, hogy ez a mesés Mogortól, a székelység pedig a magyarság másik ágával Hunortól, vagy a hasonló eredetű s Hunornak megfelelő Csabától származtatta magát.

A magyar törzsek, melyek számát Konstantin és a hagyomány egyformán hétre teszi — a kazaroktól elszakadt kabarokat (vagy a Névtelen szerint kunokat) sem egyik, sem másik nem számítván a honfoglaló magyarok eredeti alkateleméhez — az etelközi vérszerződés előtt nem képeztek egy egységes nemzetet. Mint a turkománoknál még napjainkban is, úgy őseinknél is csak a közös származás tudata képezett némi laza kapcsolatot az egyes törzsek közt, mely az együvé tartozás érzetét nem hagyta kialudni belőlük. A turkománoknál még az egyes törzseken belől sincs meg a szoros egység; a tekke törzs két egymástól független ágra szakadt, az achaliakra és a tulnépesedésük következtében belőlük kivált merviekre; a göklenek szintén két ágra oszlottak, melyek közül egyik Khiva fennhatósága alá adta magát, másik Perzsiában nomadizál; a jomudok bajrom-szalinak nevezett ága Khiva alá tartozik, a karacsuka nevű ág pedig a sarifdsafar baj és akatabaj mellékágakra szakadva, részint a Kaszitenger mellett, részint Perzsiában tartózkodik.

A turkománok mai s főleg az orosz hódítások előtti viszonyai sok tekintetben megfelelnek a magyarok ezer év előtti viszonyainak. Bizonyára őseinknél sem volt meg a szorosabb kapcsolat még az egyes törzseken belül sem s különösen, ha egy törzs elszaporodott, rajokat bocsátott ki magából, melyekből új törzs képződött. Nyoma van hagyományainkban a magyar vagy megyer törzs egy ilyen mellékágának, a dent-magyarnak, vagy a Névtelen orthographiája szerint, a dentu-mogernek.¹⁵⁹ Másfelől arra

¹⁵⁹ Gens itaque Hungarorum fortissima, et bellorum laboribus potentissima, ut superius diximus, de gente Scythica, quae per idioma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem — mondja Anonymus. (Cap. 5.) — A Hunn Krónika (Kézai, Turóczi, a Képes és Posonyi Krónika) szerint Scythia országa egy területbe van ugyan foglalva, de uralkodásra nézve három országra: Bascardiára (Barsacia, Woscardia), Dentiára (Dencia, Dentua) és Mogoriára. Ez utóbbi krónikák azt mutatják, hogy a magyarság három törzsből állt: a baskarok-, dentek- és magyarokból. (L. Edelsbacher Antal: Dentek és magyarok. Magyar őstörténelmi vázlat. Budapest. 1878.) A baskar név nem más, mint a magyarnak egy török-arabos változata (madsgar, badsgar), melyet a XIII. század folyamán az arab geographusok után — joggal vagy jogtalanul: nem kutatjuk — egynek vettek a

is van példa, hogy több törzs elszakadt részeiből egy új csapat alakul. Ilyennek vehetjük fel a székelyeket is.

A hat székely nem közt két olyannak a nevére akadunk, melyet már a Konstantin által följegyzett magyar törzsnemek közt is megtalálunk. Egyik a Jenő-nem, mely nyilván azonos a Genakh, Jenakh törzsnévvel; másik az Adorján-nem, mely a Tarian-nak felel meg. Ezeken kívül a Meggyes-nemben ott van a Kürt-ág, mely talán a Kurtugermat törzsnévvel veendő egynek.

A különböző törzsekből való származás föltevésének megfelel azon tapasztalat, melyet a székely tájszólások két fő ágra lett oszlásáról szereztünk, a miből azon következtést vontuk le, hogy a székelyek nyelve már eredetileg sem képezett egy egységes tájszólást, hanem az udvarhely- és és marosszékiek, másfelől a csik-, gyergyó- és háromszékiek nyelve között eleitől fogva megvolt az a különbség, mely a székely nyelvterületet ma is két főcsoportra osztja s a melynél fogva a nyugoti székelyeket a magyarság más részéhez tartozóknak mondtuk, mint a keleti székelyeket.

A székelység tehát két vagy három magyar törzs elvált részeiből alakult új törzsnek tűnik fel, melynek alkatelemei tájszólásilag eltérő nyelvet beszéltek. Az új törzs képződését idegen elemekkel való vegyülés is előidézhetette. Hasonló módon képződött az újabb időkben a tekke-turkománokból kivált merviek új törzse, mely az achali oázon lakó főtörzstől újabb, meg újabb rajokban elszakadt tekkéken kívül a köztük 14 évvel ezelőtt erőszakosan letelepített s egykor nagyon hatalmas szalor törzsszel s azután foglyokkal oly gyorsan felszaporodott, hogy míg a harminczas évek elején csak 10 ezer családból álltak, ma már ötször annyira teszik a számukat.

Hogy a székelyek törzsének képződésében a Jenő,

baskirok nevével. Krónikáinkba alighanem az izmaeliták révén került be. Maradna tehát törzsnévnek a dent és mogor. A dent azonban nines meg a Konstantin által felsorolt hét törzsnév közt s így legvalószínűbbnek látszik azon föltevés, hogy — a mit a lebediai magyarokéhoz hasonló fejlődési fokon álló népek példája különben is igazol — itt egy nagy törzsnek (Ibn Daszta szerint a magyarok fejedelme — a lebediai magyaroké, tehát csak egy törzsé — 20 ezer emberből álló sereget képes kiállítani) mellékágáról van szó. Hunfalvy föltevése (Magyarorsz. Ethn. 285. s köv. 1.), mely szerint a Dent szó az Irtis vogul-osztyák nevének, a Tangat, Tagat, Taut, Tajt-nak felel meg, hangtrani okok miatt nem állhat meg.

Adorján és Kürt (Jenakh, Tarian, Kurtugematu) törzsből kivált magyarokon kívül egy idegen elemnek is volt része: arra hagyományaink utalnak.

Kézainál s a Képes Krónikában¹⁹⁶ azt olvassuk, hogy a székelyek a honfoglalás idejében az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt, ezen oláhokkal összeelegyedtek s ezek betűit használják.

Hogy itt nem a rumunokról, hanem más népről van szó, kétséget sem szenved. Bizonyítja ezt azon a szlávval, törökkel s némettel szemben elenyészőleg csekély hatás, melyet a rumunság gyakorolt a székelyek nyelvére. Az a körülbelül 30 szó, melyet a 168. s 169. lapon, mint rumun eredetű szót soroltunk fel, jóformán magában foglalja a székelyek nyelvében levő rumun elemeket. Edelspacher Antal¹⁹⁷ a többi tájszólásokban levőket is beleszámítva, összesen 110 oly szót talált, melyek közvetlen a rumunból jutottak nyelvünkbe. E szók legnagyobb részének átvétele is csak a legujabb korban történt. „Az ó-magyarban — mondja Edelspacher¹⁹⁸ — hiában keresünk rumun elemeket, mert azok a közép-magyarban sem találhatók fel, pedig a közép-magyar nyelv számos emlékei Kelet-Magyarhonban jöttek létre, ott, hol a magyarság a rumunokkal részint együtt lakik, részint érintkezik.“ Így pl. a „Müncheni- vagy Jászay-codex“ rumun területen, Moldvában készült, azonban ez sem tartalmaz rumun elemeket, ugy szintén hiányzanak a Székely N. Muzéum birtokában levő „Apor-codex“-ből is, pedig ez a Székelyföldön iratott a XV. század második felében. Ha a székelyek már a honfoglalás korában rumunokkal vegyültek volna: lehetetlen, hogy annak sokkal több nyoma ne lenne annál a 30 vagy legfőlebb 35 szónál; lehetetlen, hogy nyomait már az „Apor-codex“-ben is meg ne találhatnók. Annál kevésbé gondolhatni itt a rumunokra, mert a XII. század előtt még csak nem is ismerték őket őseink. Akkor még Thraciában és

¹⁹⁶ Kézai S. magyar krónikája. Ford. Szabó K. Pest 1862. Első rész IV. fejezet 6. §. — Marci Chronica De Gestis Hungarorum. Pest. 1867. Első rész. 10. feje.

¹⁹⁷ Rumun elemek a magyar nyelvben. (Nyelvtud. Közl. 1875. XII. 1. 87—116. l.)

¹⁹⁸ Id. m. 115. l.

Macedoniában laktak; Romániában s Erdélyben csak a XII. század közepe táján jelennek meg.

Dr. Réthy Lászlónak¹⁹⁹ tűnt fel először, hogy a középkorban a „vlach“, „oláh“ szó nem mindig azonos a „rumun“-nal. Vlach vagyis oláh alatt Görögország egyes vidékein parasztot értenek; Albániában és a Nema-nyidák Szerbiájában vlachnak az ide s oda barangoló pásztorembereket nevezték, lettek légyen azok rumunok, avagy szlávok, vagy albánok. Itt tehát az oláh név az életmóddal van kapcsolatban, tekintet nélkül a nemzetiségre. De előjön a vlach, oláh szó nemzetnév gyanánt is, a nélkül, hogy rumunokat jelölne. Rubriquis Vilmos, Szent Lajos francia király követe a tatár khánhoz 1253-ban, a volgamel- léki népek közt megemlíti a *pascatirokat*, *ilacokat* vagy *blachokat*, *bulgarokat* és *vandalokat* (azaz vendeket vagyis szlávokat). Rogerius Baco (1214—1292.) szerint Paskat-urföld (Baskiria) mellett *Nagy-Blaciában* (Blacie) laknak a *blacok* (blaciens). Abulghazi Behadur khán, XVII. szá- zadbéli turkesztáni történetíró a mongolok és tatárok törté- netéről írt művében a volgai bolgárokat *ulák*-oknak nevezi. Nestor (1056—1116) az aldunai szlávok meghódításáról szólva, a hódítókat elébb *blachok*-nak írja s csak alább mondja őket bolgároknak. A byzanti Pachimeres beszéli, hogy Nogaj tatár khán 1284-ki becsapásakor Thráciában, Konstantinápoly közelében a Neszter melléki tatárokhoz ha- sonló életmódu s azokkal rokon eredetű oláhok laktak.²⁰⁰

A főtebb mondottakból kitűnik, hogy a rumunokon kívül a bolgárokat is oláhoknak nevezték, még pedig nem az aldunai szláv-bolgárokat, hanem a volgamellékieket. Az aldunai bolgárokkal kapcsolatban is előjön ugyan a vlach név; nevezetesen Péter és Asén testvérek, kik 1186-ban megalapítják az új Bolgárországot, vlachoknak, de egy- szersmind a régi bolgár czárok családjából szár- mazottaknak mondatnak; Kalojan czár 1202—1204 közt a pápához írt leveleiben „imperator Bulgarorum et Blachorum“-nak nevezi magát. Azt lehetne tehát gondolni, a mit nemcsak a rumun történetírók hirdetnek, de Roesler

¹⁹⁹ Anonymus az erdélyi oláhokról. Budapest. 1880. 30—46., 59—63. l.

²⁰⁰ Dr. Réthy L. id. m. 39—44. l.

és Hunfalvy is elfogadtak, hogy az Asénidák által alapított bolgár államban a rumunok jelentékeny helyet foglaltak el. De Réthy kimutatta,²⁰¹ hogy a rumun elem legkisebb életjelt sem ad magáról; az aséni Bolgárország igazi szláv, bolgár-szláv állam volt. Másfelől az is bizonyos, hogy nem a szláv-bolgárok neveztetnek vlachoknak. Soha sem találjuk ezeket bolgárok- *vagy* oláhoknak, hanem mindig bolgárok- és oláhoknak írva, holott a volgamellékieknél a két név azonosítva van.

Kétséget sem szenved tehát, hogy az uralaltáji bolgárok neveztettek másképp oláhoknak. Csakis ez magyarázza meg, hogy a régi bolgár uralkodóktól eredt Péter és Asén oláhoknak mondatnak.

S nem is olyan nehéz megértenünk, hogy mi módon ragadt az uralaltáji bolgárokra az oláh név, mely eredetileg csakugyan a rumunokat jelölte, valh-nak, wälsch-nek nevezvén a germánok minden, s utánnok azután a szlávok is a velük szomszédos román népeket (vlasz = olasz, ném.: wälsch, vlach = oláh). Meglehet, hogy a bolgárok egyik ágát már eredetileg is alogo-nak, ulug-nak, azaz nagyoknak nevezték, mely szó előjön Simeon czár egyik vezérének, Alogo Botur-nak a nevében is. S ezt zavarták aztán össze a vlach szóval, mely az uralaltáji népek nyelvében különben is oláh, ulak, iflak alakká vált. De ha ezt nem lehetne is tényekkel igazolni: eléggé megmagyarázza e névcserét a vlach szó azon jelentése, melyet a Balkán-félszigeten nyert. A rumunok első feltűnésükkor mindenütt mint pásztorkodó nomádok jelennek meg; könnyen azonosult tehát egy nagyon közönséges nép-psychologiai törvény következtében a balkánfélszigeti városi görögök és vidéki földmivelő szlávok szemében a vlach szó a nomád szóval. Ugy, miként pl. nálunk a cigány és a zenész. A Balkán északkeleti részében már nem a rumunok, hanem a régi bolgárok nomadizáltak, a kik két vagy harmadfél század múlva Moesiába lett költözésük után elszlávosodtak ugyan, úgy hogy a XI. században már hódítók és hódítottak ugyanazt a nyelvet beszélték: mindamellert szokásaik- és életmódjuknál fogva különböztek a meghódított szlávoktól. Az állami és nyelvegység a szláv eredetű lakos-

²⁰¹ Id. m. 95. s. köv. l.

ságra is ráruházta a bolgár nevet; ugyanazon nemzethez tartozott mind az uralaltáji, mind a szláv eredetű elem, ugyanazt a nyelvet beszélte, mindegyik bolgár volt. De életmódjuk szerint egyik elem földműves volt, a másik pedig nomád, vagy a hogy a Balkán-félszigeten mondták: vlach. Ez az elem pedig a hódítók ivadékaiból került ki. Így fejlődött ki azután az a sajátságos névcsere, hogy a hódítók neve átszállt a méghódítottakra s rájuk pedig egy idegen népnek a neve ragadt.

Azon oláh elemben tehát, melylyel a hagyomány szerint a székelyek vegyültek, minthogy *rumun* nem lehetett, mindenestre *bolgárokat* kell keresnünk.

A hagyományt ebben az értelemben igazolja a székelyek nyelve is, melyben találunk néhány, a közönséges magyar nyelvben ismeretlen, vagy legalább nem azonos hatásra valló csuvasos jellegű török-tatár szót, mint: *örökfal* (kazáni: üzäk), *vajnok*, *vojnok* (tör.: ojnak), *olló*, *kecske-olló* (tör.: oglak, olak, ulak), *csitkó*, sat. (L. föntebb 146—147. lapon.) A csuvasok pedig, mint láttuk, a bolgárok ivadéka. A bolgárokról tudjuk, hogy déli ugorokkal vegyültek; a nyelv e tekintetben sem czáfolja meg a hagyományt. Vannak olyan speciális székely szók, melyek vagy csupán a déli ugor nyelvekben találhatók, vagy alakilag inkább megfelelnek a déli ugor, mint a közönséges magyar szóknak, illetőleg szótöveknek. Ilyenek p. a *Fekete-Ügy* már említett s egészen moksa-mordvinos nevéen kívül: *ajang* (átall, szégyell; finn: ujo = szégyenlős, ujoa = szégyelni magát), *ester*, *estera* (meddő; finn: ahtera u. a., a cseremiszbén és mordvinban *st-s* alak felelne meg; v. ö. finn: mahta — cserem. most, mordv.: mastī), *körmö-* (körmedni, körmözni = megkérgesedni, finn: kermä, kerma = vékony hártya, észt: kirme), *kua-*, *kuv-* (ebben: *kuvad* = felduzzad, felpuffad, különösen a kenyér héja, azután erről átvive más tárgyakra is, p. *kuvad* a fakérge, a tapasz a falról sat.: mordv. kopa = gümő, csomó, kelevény, erza -mord, u. a. és a has környéke; cser. kava = has, észt; kube = a test alsórésze; a magyar hangtani törvények szerint magyar alhangu szókban az ugor szókezdő *k* = *h*, a mint hogy a *kob-*, *kub-* tőnek rendes magyar alakja, a hólyag, vagyis *hóvólyag szóban levő *hó*, *hou*, *hov* tő csakugyan így

van); *lenge* (langy; a magyar s az északi ugor: lunza [osztyák], lonyzs [vogul] alhangu; a székely, mint a finn: lensiä, felhangu); *szal-* (ebben: szalu = hornyoló vékony fejsze, *salval*, *sarval* = hornyol, gyalul, cseremis: sul = vág, metsz, finn: salehe = hasított fadarab, sali = hasít; a szalu magyar alakja: gyalu) és az ennek megfelelő *szil-* (szilakolni = szétaprálni, szilakba vagdalni; szilánkodni, szilángozni = aprul, vékonyul, sziláncsol, szilángol = szilokba szétfosztani, szilony = hasogatott apró vessző; a szilánk megvan Csallóközben, szilány, szilács Gömörben, sziat Balaton mellékén; finn: silu, silo = darabocska, a *szilag*, *szilak* = finn: halko, *szalko = hasított fa, észt: halg, *szalg = fahasáb); *töjk-*, *tök-* (beletöjked = beleköt, beleakad valakibe, *tőkeszt* = akaszt; magyarban a szókezdő *t* nélkül s az eredeti alhangban: akad, akaszt; finn: takistu, észt: takistu, vog.: tät, täit, tägep, zürj. takal, taköd), *szupojkó szupujkó* (tojásdadon hegyesülő, karcsuan elvékonyodó; finn: suppea, suppia = összenyomott, szük), *zurbol*, *zurubol* (zavar, habar, melyek alakilag is megfelelnek a zurb-, zurub-tőnek, göcsei tájszólásban: zabar = zavar; mordv. csovora, észt: szubra-, szobri-, tubra-, tubri-), *zsámbálódik* (nyugtalanokodik; a „zsám-b-“ *tő* egy eredetű a „háboru“ szóban levő háb-tővel; észt: somp = zavar, rendetlenség, finn: sompelo = zür-zavar)²⁰² sat.

Idegen elemmel, mely a palóczok-, órmányságiak-, göcsejiek- s rábamellékieknek is egyik alkatrészét képezte, egy ilyen elemmel való vegyülésre mutat még a diphthongizálás is, mely ugyan sem a nyugati, sem a keleti székely tájnyelvnek nem általánosan jellemző sajátja, de helylyelközzel az egész Székelyföldön észlelhető, mint Háromszék egy pár falvában, a Rika mellékén, a kőhalomi halmágyiaknál sat. E hangsajtáság eredetére eddigelé még nem tudtam rájönni; de bizonyára hasonló alapra vezethető vissza, mint az, mely pl. a magyar *b*-t a német szájában *p*-vé, a *p*-t *b*-vé, a rövid tompa *a*-t a tőtnél rövid nyílt *á*-vá, a *k*-t, *t*-t sat. a zsidónál *kh*-vá, *th*-vé változtatja.

²⁰² Kriza J. Vadrózsák. Kolozsvár. 1863. Tájsszótár. 491—524. l. — Budenz J. Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár. 722, 800, 45, 53 s 180, 680, 298, 727, 317, 126 és 127. lap.

Van a hangsúlyozásban is egy kevés idegenszerűség, mely különbözik az általános magyar nyelvtől. Ámbár a székely tájnyelvben is az első szótag a hangsúlyos, mint a magyarban: de ezenkívül a mondat utolsó szótagját is kiemelik oly módon, hogy az előtte levő szótagnál leeresztik a hangot s az utolsót aztán ismét magasabb hangon s megnyújtva ejtik ki, úgy hogy a beszéd ez által énekszerűvé válik. E sajátság nyilván idegen eredetű. A német embernél, midőn magyarul beszél, még ha tisztán ejti is ki a magyar hangokat s nem cseréli fel a *b*-t és *p*-t, *d*- és *t*-t: akkor is feltűnik az idegenszerűség a hangsúlyozásban az által, hogy az első szótagot jobban kiemeli, mint a magyar, a többi szótag pedig egészen hangsúlytalanmá lesz a beszédjében. Ha a székelyek sajátságos hangsúlyozásának eredetét keressük: lehetetlen a török-tatár nyelvekre nem gondolnunk, melyekben nem az első, hanem az utolsó szótagot szokták kiemelni. A székely tájnyelvben megmaradt ugyan, mint említők, az ugor-magyar hangsúlyozási rendszer: de e mellett egy kis törökösség is tapasztalható, a mi ismét csak azt bizonyítja, hogy a többi magyarságtól függetlenül egy török-tatár eredetű néppel kellett vegyülnie, melyet a hagyomány kellő értelmezése után a bolgárokkal vettünk egynek.

A fentebbiek után — azt hiszem — nem alap nélkül azonositjuk Ibn Daszta *eszegil*-jeit vagy *eszkil*-jeit a székelyekkel. Ibn Daszta bolgároknak mondja őket. „Három törzsre oszlanak — írja a bolgárokról — a berzul, *eszegel* és bolgár törzsre.“ S alább: „A besenyők és *eszegel* (vagy *eszkil*) -bolgárok földje közt fekszik a magyarok első vidéke.“ Azon forrást, melyből Ibn Daszta merített, a többi arab geographus is használta; Al-Bekri pl. így írja le a „mazsgarok“ földjét: „Ez ország a besenyők és a Bulgariához tartozó *Eskel* között van;“ Abulfeda szerint pedig: „Azt mondják, hogy azok (a magyarok) földje Bedznak és a bolgár tartományban levő *Szekek* (*el-Szakak*, *el-Szekek*, helyesen: *el-Szakai*, *el-Szekel*) vidékek közt fekszik.“²⁰³

²⁰³ Hunfalvy P. Magyarország. Ethn. 200. s. köv. I. — Vámbéry A. A magyarok eredete. 105., 110. l. — Jerney J. Abulfeda tanutétele a magyarokról. (Tudománytár. 1842. XI. k. 82. s. köv. I.) — Dr. Nagy János (A székelyek scythai-hún eredetisége. 55. l.) Kemény József és Chwolson után az eszegelek földét, a Szekek vidéket a mai Székelyföldön keresi. De Ibn Daszta félreismerhetlenül a volgai bolgárokról ír, nem pedig az alduiaiakról.

Ibn Daszta a három bolgár törzs egyikét bolgárnak nevezi. Ez azt gyaníttatja, hogy a tulajdonképeni bolgár elemet csupán ez a törzs képezte; a másik két törzs, a berzul és eszegel nem volt bolgár eredetű: amaz lehetett déli ugor, az eszegeleknek pedig föntebbi nyomozásaink szeriint székelyeknek, tehát magyaroknak kellett lenniök. Viszonyukat a bolgárokhoz olyannak képzelhetjük, mint a minő a karakalpakoké s különösen pedig a jomud-, csaudor- és göklen-turkománok egyes ágaié Khivához. A törzsek, a mint megsaporodtak, ketté váltak s oly területre vonultak, melyhez egy már állami szervezetben élő nép tartotta a jogát. Az Amu-Darja és a Káspi tenger közt nomadizáló turkománok egyes csapatai s a karakalpakok Khiva területén vonták meg magukat, mi által a khivai khán alattvalóivá lőnek; hasonló csapatok válhattak ki a lebediai pusztaságon nomadizáló magyarok túlnépesedett törzseiből (a Jenő és Tarján törzsekből) is és telepedtek meg a bolgárok földjén, kikkel különben is anyáikról rokonok voltak. Fennmaradt ugyanis emléke annak, hogy a magyarok, midőn még a nőrablás szokásban volt náluk, a bolgárok közül szereztek nejeiket.²⁰⁴ E bolgárföldi magyar csapatok aztán szorosabb viszonyba léptek egymás közt (nem úgy, mint a khivai turkománok) s az új törzsszé alakulásnak megfelelően új nevet vettek fel. Tud a név keletkezéséről a hagyomány is egyetmást, habár azt az események másnemű kapcsolatában hozza is fel. Azt mondja a Nemzeti Krónika, hogy a krimhildi ütközetből futással menekült háromezer hunn a Chigla-, Chigle-, Chiglad-, Sigla- vagy Czygla-mezőn vonta meg magát, kik is félvén a nyugoti nemzetektől, Erdélybe vonultak s magokat nem magyaroknak (vagy hun-

„A bolgárok földje — mondja — a burtaszok (egy volgamelléki nép, hihetőleg a mordvinok) földjével határos. A bolgárok az Itil nevű folyónak (azaz a Volgának) partjain laknak, a mely a Kozár (vagyis a Káspi) tengerbe szakad, s a szlávok és kozárok földje közt foly el.“

²⁰⁴ Hunor és Mogor mondájában olvassuk Kézainál, hogy Menroth fia, miután a meotisi ingoványok közt öt évig mozdulatlanul maradtak, harod évre kimenvén, a pusztában Belar fiainak nejeire bukkantak, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak s kiket is vagyontól sebes nyargalva a Meotis ingoványaiiba vivének. (Első könyv, I fejezet, 4. §.) A Belar név nem más, mint Anonymus Bular-ja s Plán Carpini Biler-je („Ce país de Comanie a immédiatement au Nord après la Russie les Mordains et Bileres, c'est à dire la grande Bulgarie.“), vagyis a bolgár név egy változata (L. föntebb 168. jegyz.)

noknak), hanem változtatott néven székelyeknek (zekul, zekel, zakul, zewkal) nevezték.²⁰⁵

Mit jelent tehát a *székely* név, mely, ha hihetünk a hagyománynak, a székelyek alakulására is világot vethet.

Timon Sámuel följegyzése után tudjuk, hogy a „székely“ szó *őr* jelentésben a mult század első tizedeiben még ismeretes volt. „Magyarország némely uradalmaiban — mondja Timon — mint a regéciben, a hegyek és erdők őreit mai napig székelyeknek nevezik.“²⁰⁶ Fejér György²⁰⁷ és Jerney János²⁰⁸ a Magyarország nyugoti határszélén a XII. s XIII. században létezett székelyek nevét nem tartják nép-névnek, hanem köznévnék, mely egyértelmű a határőr-rel. Hunfalvy Pál a névnek e jelentéséből kiindulva, etymológiáját is adja²⁰⁹ s a *szék* (valaminek a belseje, p. tojás széke) és az *el* (túl, mögött) szókkal magyarázza; a Székely tartománynév, olyan, mint: Erdély, azaz Erdő-el, Erde-ü-elü = erdön túli, erdő mögötti föld, Havas-alföld, helyesen: Havas-el-föld = havason túli föld — s azt jelenti: széken túli, szék mögötti föld, azaz végvidék, marchia, s ebből: székeli, székely = a Székelyben lakozó, vagy oda tartozó ember, végvidéki, vagyis határőr. Edel-spacher Antal²¹⁰ szintén határőrre magyarázza a szé-

²⁰⁵ Képes Krónika. Első rész 10. fejt. — Chronicon Posoniense. Lib. I. cap. IV. §. 6. — Kézai krónikája. Első rész. IV. fejt. §. 6. — Joannis de Thwroc Chronica Hungarorum. Pars I. cap. XXIV.

²⁰⁶ „Joannes Hortylius apud Joannem Maginum putat, Siculos appellatos ex composito vocabulo Ungarico Székely, in qua opinione quosdam eruditiores quoque Siculos esse cognovi. Verba enim disjuncta szék hely valent locum sedis, vel judicii, ac proinde significantur iis habitatores sedis. At hoc etymon non satis est apertum ac planum, quando etiam Saxones territoria sua, Hungari judicia, imo et terrena quaedam sedes nuncupant; neque tamen idecirco aliqui ipsorum Siculi sunt. Rectius fortasse senserit, qui Székely antiquum vocabulum esse dixerit, quod custodem significet. Usque hodie namque in quibusdam satrapiis Ungariae, veluti in Regecensi, custodes montium, ac silvarum Sekelii vocantur.“ (Timon S. Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis Hungaricae. Cassoviae. 1734. 8. r. 97. s. köv. l.)

²⁰⁷ Fejér Gy. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Buda. Tom. V. vol. 3. 547—48. Tom. VI. vol. 1. 159.

²⁰⁸ Jerney J. Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. Pest. 1851. I. k. 255—256. l.

²⁰⁹ Magyarország Ethnographiája. 301. l. — A székelyek. 31. l. Legtűzetesebben pedig „A székely kérdéshez“ cz. cikkében (Századok. 1881. 2. füz. 97—106. l.)

²¹⁰ A székelyek eredete. (Történelmi és Régészeti Értesítő. A délmagy. tört. és rég. társ. közlönye. 1881. VII. k. 1. füz. 14—18. l.)

kely nevet a Hunfalvyéval egyező etymológiával.²¹¹ De megmagyarázza a székely név szakul, szakoly változatát is, mely előjön Kézainál (Zaculi) s helynevekben. Ez Edelspacher szerint a székely, azaz határőr szónak török fordítása, mely a székelyekkel gyakran érintkező bessenyőktől és kunoktól ered; a keleti török nyelvben, valamint a kunban szak = vidék, határ, kul = ember, férfi, szolga, szak-kul, szakul tehát annyi, mint határszolga, határőr.

Szabó Károly²¹² több okból elfogadhatatlannak mondja Hunfalvy magyarázatát. Okleveleinkben, krónikáinkban semmi nyoma sincs annak, mintha a székely elnevezés határőr jelentésben köznévként használtatott volna. Sehol sem található a név olynemű fordítását vagy fölvelt ősbibb alakját, mint Erdélyét a latin Transylvaniában s a régi Erdőelvében, Erdeüelében, és Havasalföldét a partes Transalpinaeben, Havaselföldben, Havaselvében; hanem vagy az eredeti magyar székely, széköly, szakoly (Zecul, Sekel, Scecul, Zakul) alakot, vagy annak a latinositott formáját a Siculus-t használták. Ez azt mutatja, hogy a névnek már első feltünésekor is oly megállapodott, megmerevedett formája volt, melynek sem az állítólagos „székelve“, „széken tuli“, „szék mögötti“ etymológiáját nem ismerték, sem köznévként nem lehetett, melyet egy megfelelő jelentésű latin szóval adhattak volna vissza; hanem olyan, ősrégi jelentését már elvesztett nemzeti név volt, mint a bessenyő, kun, kozár és számos más nemzeti név. Bizonyítják ezt a magyarországi székely telepek is, melyek nemcsak a határszélen, hanem az ország szívében, Biharban, Szabolcsban és Tolnában is előfordultak, ezek pedig semmiképp sem lehettek határőrök, hanem való-

²¹¹ Szék (v. ő. tatár: sükä) = scamnum — stuhl, sessel, 2) sedes — sitz, 3) comitatus — megye, 4) residentia v. ő. Székesfehérvár, 5) lakott föld, vagyis inkább anyaország, az gyarmat vagy telephez viszonyítva. Az el, hajdan *el e (innen: el-ve, el-ve), ma csak igekötői szerepben (el-megy, el-visz), egykor postpositióként is, mint: havas-el-föld = terra trans-alpina, hidelve — = terra trans pontem; Jordán elve = terra trans Jordanum; Erdő elve = terra trans sylvas, innen az Erdély és Transylvania név. Az összetett székel is tehát terra trans residentiam-ot jelent, minek a középkori latinságban a marchia szó felel meg. A székel, utóbbi székely, széköly (székőj) szó eleve territorial jelentménnyel birt s csak később lett népnév.

²¹² A „Székely“ nemzeti névről. (Századok. 1880. V. 404—410. l.) — A magyarországi székely telepekről. (U. o. VI. 490—499. l.) — Lásd még a Székely Oklevéltár I. kötete 13. lapján a 3-ik jegyzetet s a 16 s köv. lapon levő megjegyzéseket.

ságos székelyeknek kell őket tartanunk annál inkább, mert, mint Biharban, a Székölszáz nevű várjobbágyokon (Bichorienses de centuria Sceculzaz) s a Székelyhid és Székelytelek nevű községeken kívül oly helyneveket is találunk, melyek határozottan a Székelyföldre utalnak; ilyen Telegd, mely egykor Udvarhelyszéknek s az Adorján székely nem egyik ágának volt a neve; ilyen a Székelyhidtől nem messze eső Adorján vár s azután Albis, mely helynév Biharmegyén kívül csak Kézdiszékben fordul még elő.

Szabó Károly ellenvetései annyit mindenestre bizonyítanak, hogy a székely név már az Árpádok előtt megvolt s nem lehet a XI—XII. században készült köznévként tartani, melylyel a határőröket nevezték, akármilyen nemzetiségűek voltak is azok. Mindamellett Timon tudósítását, a ki határozottan állítja, hogy a hegyek és erdők őreit némely helyen még az ő korában is székelyeknek nevezték, nem vethetjük el. A szó e jelentését pedig a Hunfalvy és Edelspacher által adott etymologia teljesen megvilágosítja. Azt kell tehát hinnünk, hogy a „székely“ szó kétféle jelentésben volt meg nyelvünkben: mint törzs- vagy népnév, s mint köznévként, melyek teljesen azonos elemekből külön-külön jöttek létre a nyelvben a nélkül, hogy egyik a másik alakulására befolyással lett volna.

Hogy a székely, székel szó annyi, mint: „széken túli“: e magyarázat nyelvészeti szempontból tekintve oly természetes és világos, mely a legkisebb nehézségbe sem ütközik. De természetes és világos akkor is, ha a székelyek alakulását tekintjük. Főntebbi nyomozásaink szerint a székely nép oly magyar törzsnek tekinthető, mely a lebediai pusztaságról a volgai bolgárok földére vonult jenő- és tarján-törzshöz tartozó magyarokból, még pedig a szabir- vagy csaba-magyarokból alakult nem sokkal a honfoglalás előtt; e törzsnek pedig találóbb, a viszonyoknak megfelelőbb nevet aligha adhattak volna annál, mint ha a magyarság székelyén túlinak, ómagyar nyelven „szék eli“-nek nevezték.

A IX. század végső tizedeiben Kelet-Európa nagy népmozgalomnak volt színhelye, mely megváltoztatta az ottani ethnographiai viszonyokat. Az úzok, kik elébb a Jajk folyamtól keletre tanyáztak, a kazarok segítségével kiverték a bessenyőket a Volga és Jajk közt elterülő pusztaságról s

kely nevet a Hunfalvyéval egyező etymológiával.²¹¹ De megmagyarázza a székely név szakul, szakoly változatát is, mely előjön Kézainál (Zaculi) s helynevekben. Ez Edelspacher szerint a székely, azaz határőr szónak török fordítása, mely a székelyekkel gyakran érintkező bessenyőktől és kunoktól ered; a keleti török nyelvben, valamint a kunban szak = vidék, határ, kul = ember, férfi, szolga, szak-kul, szak-kul tehát annyi, mint határszolga, határőr.

Szabó Károly²¹² több okból elfogadhatatlannak mondja Hunfalvy magyarázatát. Okleveleinkben, krónikáinkban semmi nyoma sincs annak, mintha a székely elnevezés határőr jelentésben köznévként használtatott volna. Sehol sem található a név olynemű fordítását vagy fölvetett ősi alakját, mint Erdélyét a latin Transylvaniában s a régi Erdőelvében, Erdeüelüben, és Havasalföldét a partes Transalpinaeben, Havaselföldben, Havaselvében; hanem vagy az eredeti magyar székely, széköly, szakoly (Zecul, Sekel, Scecul, Zakul) alakot, vagy annak a latinositott formáját a Siculus-t használták. Ez azt mutatja, hogy a névnek már első feltűnésekor is oly megállapodott, megmerevedett formája volt, melynek sem az állítólagos „székelve“, „széken tuli“, „szék mögötti“ etymológiáját nem ismerték, sem köznévként nem lehetett, melyet egy megfelelő jelentésű latin szóval adhattak volna vissza; hanem olyan, ősrégi jelentését már elvesztett nemzeti név volt, mint a bessenyő, kun, kozár és számos más nemzeti név. Bizonyítják ezt a magyarországi székely telepek is, melyek nemcsak a határszélen, hanem az ország szívében, Biharban, Szabolcsban és Tolnában is előfordultak, ezek pedig semmiképp sem lehettek határőrök, hanem való-

²¹¹ Szék (v. ő. tatár: sükä) = scamnum — stuhl, sessel, 2) sedes — sitz, 3) comitatus — megye, 4) residentia v. ő. Székesfehérvár, 5) lakott föld, vagyis inkább anyaország, a gyarmat vagy telephez viszonyítva. Az el, hajdan *el e (innen: ele-ve, el-ve), ma csak igeikötői szerepben (el-megy, el-visz), egykor postpositióként is, mint: havas-el-föld = terra trans-alpina, hídelve — = terra trans pontem; Jordán elve = terra trans Jordanum; Erdő elve = terra trans sylvas, innen az Erdély és Transylvania név. Az összetett székel is tehát terra trans residentiam-ot jelent, minek a középkori latinságban a marchia szó felel meg. A székel, utóbbi székely, széköly (székőj) szó eleve territorial jelentésménnyel bírt s csak később lett népnév.

²¹² A „Székely“ nemzeti névről. (Századok. 1880. V. 404—410. l.) — A magyarországi székely telepekről. (U. o. VI. 490—499. l.) — Lásd még a Székely Oklevéltár I. kötete 13. lapján a 3-ik jegyzetet s a 16 s köv. lapon levő megjegyzéseket.

ságos székelyeknek kell őket tartanunk annál inkább, mert, mint Biharban, a Székölszáz nevű várjobbágyokon (Bichorienses de centuria Sceculzaz) s a Székelyhid és Székelytelek nevű községeken kívül oly helyneveket is találunk, melyek határozottan a Székelyföldre utalnak; ilyen Telegd, mely egykor Udvarhelyszéknek s az Adorján székely nem egyik ágának volt a neve; ilyen a Székelyhidtől nem messze eső Adorján vár s azután Albis, mely helynév Biharmegyén kívül csak Kézdiszékben fordul még elő.

Szabó Károly ellenvetései annyit mindenestre bizonyítanak, hogy a székely név már az Árpádok előtt megvolt s nem lehet a XI—XII. században készült köznévként tartani, melylyel a határőröket nevezték, akármilyen nemzetiségűek voltak is azok. Mindamellett Timon tudósítását, a ki határozottan állítja, hogy a hegyek és erdők őreit némely helyen még az ő korában is székelyeknek nevezték, nem vethetjük el. A szó e jelentését pedig a Hunfalvy és Edelspacher által adott etymologia teljesen megvilágosítja. Azt kell tehát hinnünk, hogy a „székely“ szó kétféle jelentésben volt meg nyelvünkben: mint törzsvagy népnév, s mint köznévként, melyek teljesen azonos elemekből külön-külön jöttek létre a nyelvben a nélkül, hogy egyik a másik alakulására befolyással lett volna.

Hogy a székely, székel szó annyi, mint: „széken túli“: e magyarázat nyelvészeti szempontból tekintve oly természetes és világos, mely a legkisebb nehézségbe sem ütközik. De természetes és világos akkor is, ha a székelyek alakulását tekintjük. Főntebbi nyomozásaink szerint a székely nép oly magyar törzsnél tekinthető, mely a lebediai pusztaságról a volgai bolgárok földre vonult jenő- és tarján-törzshöz tartozó magyarokból, még pedig a szabir- vagy csaba-magyarokból alakult nem sokkal a honfoglalás előtt; e törzsnél pedig találóbb, a viszonyoknak megfelelőbb nevet aligha adhattak volna annál, mint ha a magyarság székelyén túlnak, ómagyar nyelven „szék eli“-nek nevezték.

A IX. század végső tizedeiben Kelet-Európa nagy népmozgalomnak volt színhelye, mely megváltoztatta az ottani ethnographiai viszonyokat. Az úzok, kik elébb a Jajk folyamtól keletre tanyáztak, a kazarok segítségével kiverték a bessenyőket a Volga és Jajk közt elterülő pusztaságról s

nyugot felé, a magyarok földére szorították.²¹³ Őseink fegyverrel fogadták a legelőikre nyomuló bessenyőket, de nem voltak képesek őket feltartóztatni; legyőzettek s kénytelenek voltak elhagyni Lebediát. Egy részük, mely a szabár nevet azután is viselte, kelet felé menekült; a másik rész pedig átkelve a Dnieperen, az ezen folyamtól az Al-Dunáig terjedő s Atelkuzunak vagy Etelköznek nevezett síkságot szállta meg,²¹⁴ de néhány év múlva innen is elűzték őket a bessenyők.

A vereség, melyet őseink szenvedtek, nemcsak külső helyzetükben, hanem belviszonyaikban is nagymérvű változásokat idézett elő. A hatalmas bessenyőktől való félelem szorosabb kapcsolatra készítetvé a Dnieperen átszorított törzseket, s míg elébb legfőlebb ideiglenesen, egy-egy hadi kaland tartamára szövethoztak valamelyik tekintélyesebb törzsfőnök vezetése alatt, most Árpádot fejedelmükké választva, állandóan egyesülnek.

E törzsek közé tartoztak a székelyek is, kik a hagyomány szerint Rutheniában csatlakoztak a magyarokhoz,²¹⁵ tehát azon a vidéken, hol multunk ama kimagasló eseménye ment végbe, melyet a történelem vérszerződésnek nevez.

Ugy kellett lenni, hogy a bessenyők áramlata a székeleyeket, Ibn Daszta eszégeit is kizavarta lakhelyükről s nem jószántukból követték a lebediai magyarokat Etelközbe s onnan a mai Magyarországba. A földrajzi viszonyok leg-

²¹³ „Tudni kell, hogy a patzinakiták elejétől fogva az Atel, valamint a Geich folyó mellett laktak, határosak lévén velök a mazarok (mazaroi = magyarok?) és az ugynevezett úzok. S ezelőtt ötven (öt) esztendővel a mondott úzok a khazarokkal egyetértvén, erőt vőnek rajtok és kiűzék őket tulajdon országukból, s azt mai napig az említett úzok birják. S a patzinakiták bujdosva járnának, kelének, keresvén helyet, melyen megtelepedjenek. S elérvén a mai nap általok birt földet s azon a turkokat (magyarokat) találván lakosokul, őket háboruban legyőzvén és kivervén, kiűzék és megtelepedének benne, s urai azon földnek, mint mondám, mai napig ötvenöt esztendeje.“ Konstantin esászár: De administrando imperio. 37. fejt. (Szabó K ford.)

²¹⁴ „A kangárnak nevezett patzinakiták... a khazarok ellen háborut indítván és meggyőzetvén, saját földjüket elhagyni s a turkok földét megszállani kénytelenítették. S háboru ütven ki a turkok és az akkor kangárnak nevezett patzinakiták közt, a turkok serege meggyőzetett és két részre szakadt: s egy részök keletre Perszisz felé telepedett meg, kik a turkok régi nevéen mai napig is szabartoiaszfaloi néven nevezetnek; a másik rész pedig nyugot felé telepedett meg első vajdájokkal és fővezérökkel Lebediászszal, az Atelkuzu nevezetű helyekre, mely helyeken most a patzinakiták nemzete lakik.“ Konstantin id. m. 38. fejt.

²¹⁵ Kézai Pars I. Cap. IV. § 6. — Marci Chronica Pars I. Cap. 10. — Thuróczi Pars I. Cap. XXIV. (Lásd fönt a 100–101. lapon.)

alább arra engednek következtetni, hogy a bessenyők a Volgán átkelve, mielőtt elérték volna Lebediát, elébb Nagy-Bolgárország déli részeit is érintették.

Lebediáról elég annyit tudunk, hogy a Dnieper és Don közt feküdt.²¹⁶

A mi a bessenyőket illeti, azok a Közép-Volgától keletre, a Kis- és Nagy-Úz, Irgis és Szamara mellékén a Jajk folyamig laktak. Északra körülbelől a kelet-európai pusztaság határáig terjeszkedhettek. E nagy pusztaság, mely a Dniepert Kremencsug alatt s a Dont Kalitva környékén metszi, a Dontól nagy kanyarulatokban megy a Volga felé s azt Volszknál éri el; innen Szamara városig a Volga keleti partja mentén egyenesen észak felé tart; Szamarán túl elhagyja a Volgát s a Szok folyását követve, átszeli a Szok, Ik s Dema forrásvidékét s a Bjelaja legdélibb részét érintve, az Ural hegység nyugoti lejtőinél végződik. A pusztaságon túl északnyugot felé Nagy-Bolgárország terült el. Déli szomszédai a bessenyőknek a kazarak voltak, kik a Volga alsó folyásától nyugotra a Donig laktak. A két nép nem volt közvetlen szomszédja egymásnak; köztük az Alsó-Volgától a Jajkig terjedő sós mocsaras sivatag feküdt, hol ma a kirgizek belső hordája tanyáz, mely azon időben lakatlan terület hossza Ibn Daszta után tiz napi járó földre tehető.²¹⁷

Nyugot felé a bessenyőkhöz legközelebb a lebediai magyarok laktak, kiknek első — tehát legkeletibb — vidéke

²¹⁶ Pauler Gy. szerint magában foglalta a doni kozákok földének délnyugoti részét, Tauriát, kivéve a Krim-félszigetet, a jekaterinoszlávi kormányzásnak a Dnieper keleti vagy balpartján fekvő részeit, Charkovot, Poltavát s talán a voronezsi és kurszki kormányzóságok némely déli részeit is. (Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 1880. I. 7. l.) — Grot J. Konstantin „Morávija i Mágyári“ cz. művében valamivel feljebb helyezi északra, körülbelől a mai voronezsi, charkovi, kurszki és tambovi kormányzóságokba. (A magyarok utjáról az Uraltól Lebediába. Ford. Barna Ferdinánd. Századok. 1884. IV. füz. 361 s köv. l.) — De mint Dánilevszkij N. J. megjegyezte az orosz földrajzi társaság közleményeiben Grot művére tett észrevételeiben, még csak nem is olyan régen Kurszkot egészen, Charkovnak és Voronezsnek pedig nagy részét sűrű erdő borította; ily vidéken pedig nomádok, minők őseink voltak, meg nem élhettek, sem nomádokká soha nem váltak volna. Dánilevszkij tehát délibb vidéken keresi Lebediát, körülbelől ott, hol Pauler, nevezetesen a doni kozákok földén, Tauriában, Jekaterinoszláv déli s Voronezs, Charkov és Poltava legdélibb részén. (Id. m. VI. füz. 527. s köv. l.)

²¹⁷ „A kozárok földje tiz nap járásnyira van a bessenyők földjétől; a két nép közti tér pedig hol erdős, hol sivatag mocsáros.“ (Közölve Hunfalvynál: Magy orsz. Ethn. 199. l.)

Ibn Daszta szerint a bessenyők és eszegelek bolgárok közt terült el.²¹⁸

De hát hol laktak az eszegelek? Mindenesetre Nagy-Bolgárország déli részében. Nagy-Bolgárország területe nagyjában a Közép-Volga északi partvidékének mindkét oldalát foglalta el a mai kazáni kormányzóságban, Szimbirszkben, északi Szamarában és Szaratov egy részében.²¹⁹ Keletre a Káma mentén körülbelül a Vjatka torkolatáig terjedt, nyugotra pedig a Szuráig, melyen túl az Okáig, a Czno, Moksa, Kudma, Tesa és Alatyr mentén s a Felső-Volga jobb partján már a mordvinokat találjuk.²²⁰ A mordvinok nyilván az arab írók burtaszai; hazájuk Ibn Daszta szerint három napi távolságra volt a bolgárokétól²²¹ s Konstantin császár sze-

²¹⁸ Közölve Hunfalvynál (Magy. o. Ethn. 201. l.) s Vámbérynél (Magy. Er. 100. l.)

²¹⁹ A bolgárok utódainak, a csuvasoknak főtömege a Volga jobb partján a kazáni s azután a szimbirszi kormányzóságban lakik; Rittich a hatvanas évek vége felé amott 361,556-ra, emitt 101,831-re tette számukat. Ezekon kívül Szamarában lakik 61,831, Ufában 31,299, Szaratovban 11,714 s Orenburgban 1,385. Összes számuk Köppen sz. (1834) 429,952, Rittich szerint 569,894, ma pedig mintegy 630—640,000. A régi Bolgárország volgabalparti részében a Káma mentén a Vjatka torkolatáig ma tatárok (muzulmánok, buzurmánok, magyarosan böszörmények) lagnak s tőlük nyugotra a Vetlugáig cseremiszek vagy marják (a berzulok?!)

²²⁰ A mordvinok ma sokkal nagyobb területen vannak elszéledve, mint egykor. Jelenleg az egész keleti Oroszországban találhatók, de mindenütt csak kisebb telepekben, melyek mintegy harminczöt nyelvszigetet képeznek. Nagyobb összefüggő tömegben ősi hazájukban sem lagnak. Szétszóródásuk oka az orosz földesurak sanyargatásai, melyek miatt a XVII. századtól kezdve mind tömegesebben hagyták el ősi hazájukat s a Volga mindkét partján lefelé a Kaspi tengerig, keletre a Jajkig terjeszkedtek. (Barna Ferdinánd: A mordvaiak történelmi viszontagságai. Értekezések a nyelv- és széptud. kör. VI. k. VIII. sz. Budapest. 1877. 28. s köv. 1.) A régi Mordvinország területén 19 csoportban (Oka és Szura közt 14, Szura és Volga közt 5) és pedig sürűbb telepekben Szimbirszk és Szaratov határszélén mintegy félmillió mordvin él, u. m. Rittich sz. Nizsegorodban 112,179, Szimbirszkben 134,908, Penzában 123,973 s Tambovban 101,884. A Volga jobb partján vannak még a szaratovi mordvin telepek összesen 100,546 lélekkel (a Szimbirszkkal határos telepeken kívül van egy egészen magában álló telepesoport a Chopernél, nem messze Boriszogljebszkhez) s Kazán határszélén Undorij környékén egy 18,473 főből álló kisebb csoport, mely átnyulik Szimbirszkbe is. A Volgán túl Szamarában lagnak legszámosabban (173,003 lélek), nevezetesen a Kinel mindkét partján északra a Szok folyóig s azután a Volga, Szamara és Nagy-Irgis közt. Ezenkívül egy-egy kisebb csoport a Nagy- és Kis-Uz felső folyásánál telepedett le. A szamarai kormányzóságon kívül vannak még Ufában (12,516), Orenburgban (9,917) s Asztrakánban (4,496). Bár jobbára oroszok által környezetnek és sokan eloroszosodnak közülök, mégis gyorsan szaporodnak. Köppen 1834-ben még csak 480,241-re tette számukat, a hatvanas évek vége felé Szemenov szerint már 775,000-en, Rittich sz. 791,954-en voltak, ma pedig mintegy 900,000 főből állanak. Rendkívüli szétszórtságuk fölülte válságossá teszi nemzeti lételüket, de ugyanez gyors megerősödésüknek is alapul szolgálhat.

²²¹ Hunfalvy: Magy. orsz. Ethn. 200. l.

rint tiz napi járó földre Lebediától,²²² melytől a tambovi, voronezsi és kurszki rengeteg erdőségek választották el.

Az eszegelek e szerint a Közép-Volga jobboldali partvidékének dereka táján lakhattak körülbelől Szaratov és Volszk város irányában. Nagyon északra nem tehetők, mert akkor tulságos nagy üres terület lett volna Lebediától a Volgáig; de délibb vidéket sem igen vehetünk fel, mert akkor már a kazarak hatalmi körébe estek volna, kik a burtaszokat is adózóikká tették vala — s mert a doni kozákok földének északi részében és Szaratovban a Közép-Dontól a Volgáig az Alsó-Choper és Medvjedicza mellékét sűrű erdők borították.²²³ Ezen rengeteg erdőségek képezhették az elválasztó területet a lebediai magyarok, kazarak, eszegelek és besenyők között. Nagyjában tehát a Felső-Choper és Volga közti terület, északra a Felső-Szuráig, délre a közép-don-, alsó-choper- és medvjediczamelléki erdőségekig, vagyis a szimbirszki kormányzóság déli és Szaratov északi része vehető fel az eszegelek földének, mely a szura- és moksamelléki mordvinok felé meglehetősen nyitva volt s így a két nép könnyen érintkezhetett egymással.

A besenyők, kiket a kazarak délről, az úzok keletről szorítottak, Volszk és Szaratov közt kelhettek át a Volgán. Szaratovtól nagyon délre az ellenséges kazarak s az erdőségek miatt nem vehették utjokat, Volszktól északra pedig a miatt nem, mivel Volszk fölött a Volga balpartja és a Teriska folyó közt egy halmos vidék terül el, mely az átkelést nagyon megnehezítette volna.

A földrajzi viszonyok azt mutatják tehát, hogy a besenyők legegőbb is az általunk magyaroknak tartott eszegelekre zúdultak. A támadás a déli eszegeleket érthette, melynek következtében az eszegeleknek két részre kellett szakadniuk. Egyik részt, mely Etelközben a magyarság zömével egyesült, maguk előtt hajták a besenyők; a másikat, mely a támadás színhelyétől északra tanyázott, feljebb szoríták a pusztaság északkeleti részébe. Ezeknek kellett azon magukat

²²² De admin. imp. 37. fej. Konstantin tulajdonkép a X. századbéli Bessenyőországról mondja, hogy Mordiatól tiz napi távolságra esik, de annak Dnieperen tuli része nem más, mint a régi Lebedia.

²²³ Neumann (Die Hellenen im Seythenland. I. 96—98. l.) után említi Pauler Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. (Századok. 1880. I. 4.)

szabaroknak (szabartoiaszfaloi) nevezett s Perzsia felé vonult magyaroknak lenniök, kikről Konstantin emlékezik.²²⁴

Cakis ily föltevés mellett magyarázható meg, hogy a keletről jövő ellenség elől a megtámadottak egy része kelet felé menekül, a nélkül, hogy az ellenség torkába futott volna. Egyszersmind az is világos lesz, mikép kerültek e magyarok föl északra, Nagy-Bolgárország keleti szomszéd-ságába, hol Julián²²⁵ és Plan Carpini találta őket a XIII. század közepén.²²⁶ Következtetéseink láncolatába teljesen beleillik a szabar (szabartoiaszfaloi) név is, a hogy Konstan-tin korában hívták a Kelet-Európában visszamaradt magya-rokat. Ha az eszegeel név azonos a székelylyel, akkor az eszegelek a magyarság azon részéhez tartoztak, mely a sza-bir-hunnoktól származtatta magát. Vagyis mondáink nyelvén Csaba népéből valók. De ha helyesen értelmeztük a sza-bartoiaszphaloi nevet, a volgai magyarok is abból valók. Tehát nevük is arra mutat, a mit a geographiai helyzetből következtettünk, hogy közelebbi viszonyban kellett lenniök az eszegelek-, illetőleg a székelyekkel.

A székelyeknek a honfoglalás alatt viselt dolgairól a hagyomány után tudunk egyet-mást. A Névtelen szerint Ve-lek és Usubu alatt részt vettek a Kőrösmellék meghódítá-sában,²²⁷ a Nemzeti Krónika szerint pedig együtt hódíták meg a magyarokkal Pannóniát s abban részt is nyertek, de a magyarok kívánsága következtében nem a pannóniai sikon, hanem a határszéli hegyek közt telepedtek meg.²²⁸

²²⁴ De admin. imperio. 38. fejt.

²²⁵ Szerinte a volgai bolgárok és magyarok közt két napi járó föld volt. „Azon országnak (Nagy-Bolgárországnak) — mondja Rikhard dömés a római udvarhoz Julián utazásáról irt s „De facto Ungariae Magnae“ cz. a. ismert jelentésében — egy nagy városában, melyből, mint mondják, ötvenezer harcos áll ki, a barát (Julián) egy magyar asszonyra akada, kit azon földről, melyet keres vála, azon tájra adtak volt férjhez. Az megmagyarázá a barátinak az utat, melyen majd menjen, állítván, hogy két napi járó földre magokat a magyarokat, kiket keres vála, kétség nélkül megtalálhatja. Mi ugy is történt. Mert megtalálá őket nagy Ethil folyó mellett.“ (Szabó K. fordítása után: Magyarország tört. forrásai. II. f. Pest. 1861. 94—95. l.)

²²⁶ Itt volt különben is a magyarok régebbi hazája a Lebediába való költözés előtt. (Igen tanulságosak e tekintetben Dánilevskij következtetései; l. A magyarok utjáról Lebediába. Ford. Barna F. Századok. 1884. 5. füzt.). Nem lehetetlen tehát, sőt nagyon valószínű, hogy a visszamaradt magya-rokat a kényszerűségen kívül vezette a hagyomány is Baskiria ujabbi megszállásában.

²²⁷ Cap. 50—51. (L. fönt 94—95. l.)

²²⁸ Marci Chronica. Pars I. Cap. 1. — Kézai. P. I. Cap. IV. § 6. Thuróczi. Pars I. Cap. 24. (L. föntebb 100—101. l.)

Ha a hagyományt úgy fogjuk fel — s csakis így foghatni fel — hogy abban bizonyos események általános emléke van minden időrend s az ok és okozati viszony szabatos megjelölése nélkül megőrizve: akkor a Névtelennél s a Nemzeti Krónikában található hagyomány történeti magva nem lehet más, mint hogy a székelyek, mielőtt Erdélybe költöztek volna, egy ideig előbb Pannóniában s azután a Csigla-mezőn, valószínűleg a Kőrös mellékén tanyáztak. S erre a hagyományon kívül egyéb nyomok is vezetnek.

Mind Pannóniában, mind a Tiszán túl még azután is sokáig laktak székelyek, miután a nép zöme már rég elfoglalta mai hazáját.²²⁹ Pannóniában a nyugoti határszélen tűnnek fel a XII. század első felében II. Istvánnak a csehekkel való csetepatéja s II. Gézának az osztrákok ellen viselt hadjárata alkalmával, midőn a bessenyőkkel együtt oly gyáván viselik vala magukat, hogy a krónikairó kifakadva ellenük, a leghitványabb embereknek mondja őket.²³⁰ Két fő csoportban laktak ezek nyugoti Pannóniában. Egyik rész Mosonymegyében a Fertő és Lajta közt tanyázott, mely már a XIII. században elenyészett; Tamás esztergomi érsek ugyanis egy 1314-ki oklevelében, melyben Parendorfot a sz.-keresztii (heiligenkreuzi) zárdának ajándékozta, a székelyekről úgy emlékezik meg, mint Parendorf hajdani lakosairól.²³¹ A másik rész Pozsonymegye közép részét foglalta el a Vág mentén s a Fehérhegység mindkét oldalán egész a határig, hol a Székelyfalva vagy Székely-Boldogaszszonyfalva (tótul: Szekula, németül: Sekeln) nevű tót község most is fentartja egykori ottlétük emlékét. A XIII. század közepe táján e székelyek is meggyöngültek. A vág-mellékiek előbb száz fegyverest szoktak kiállítani a király

²²⁹ Szabó Károly. A magyarországi székely telepekről. (Századok. 1880. VI. f. 490—499. l.) — Jerney János Keleti utazásában (Pest 1851. I. k. 255—257. l.) „Bessenyők mint sículusok“ cz. fejezet. — Dr. Szombathy Ignác: A vágvidéki székely telep. (A sz.-udvarhelyi áll. főreáltanoda másodévi értesítője. Sz.-Udvarhely. 1873. 3—28. l.)

²³⁰ „Bohemi videntes sagittarios venire . . . impetum super sagittarios fecerunt Bisseni atque Syculi vilissimi usque ad castrum Regis absque vulnere fugierunt.“ Marci Chronica. Edidit Fr. Toldy. Pestini. 1868. p. 88. cap. 68. „Commisum est proelium. Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi omnes pariter fugierunt sicut oves a lupis, qui more solito praebant agmina Hungarorum.“ Ibidem. pag. 96. cap. 70.

²³¹ Kiadva a Fontes rerum Austriacarum XVI. k. 41. lapján. (Idézve Szabó K. említett művében.)

szabaroznak (szabartoiaszfaloi) nevezett s Perzsia felé vonult magyaroknak lenniök, kikről Konstantin emlékezik.²²⁴

Cakis ily föltevés mellett magyarázható meg, hogy a keletről jövő ellenség elől a megtámadottak egy része kelet felé menekül, a nélkül, hogy az ellenség torkába futott volna. Egyszermind az is világos lesz, mikép kerültek e magyarok föl északra, Nagy-Bolgárország keleti szomszéd-ságába, hol Julián²²⁵ és Plan Carpini találta őket a XIII. század közepén.²²⁶ Következtetéseink láncolatába teljesen beleillik a szabar (szabartoiaszfaloi) név is, a hogy Konstantin korában hívták a Kelet-Európában visszamaradt magyarokat. Ha az eszegele név azonos a székelyllyel, akkor az eszegelek a magyarság azon részéhez tartoztak, mely a szabir-hunnoktól származtatta magát. Vagyis mondáink nyelvén Csaba népéből valók. De ha helyesen értelmeztük a szabartoiaszfaloi nevet, a volgai magyarok is abból valók. Tehát nevük is arra mutat, a mit a geographiai helyzetből következtettünk, hogy közelebbi viszonyban kellett lenniök az eszegelek-, illetőleg a székelyekkel.

A székelyeknek a honfoglalás alatt viselt dolgairól a hagyomány után tudunk egyet-mást. A Névtelen szerint Velek és Usubu alatt részt vettek a Kőrösmellék meghódításában,²²⁷ a Nemzeti Krónika szerint pedig együtt hódíták meg a magyarokkal Pannóniát s abban részt is nyertek, de a magyarok kivánsága következtében nem a pannóniai sikon, hanem a határszéli hegyek közt telepedtek meg.²²⁸

²²⁴ De admin. imperio. 38. fejt.

²²⁵ Szerinte a volgai bolgárok és magyarok közt két napi járó föld volt. „Azon országnak (Nagy-Bolgárországnak) — mondja Rikhárd dömés a római udvarhoz Julián utazásáról irt s „De facto Ungariae Magnae“ cz. a. ismert jelentésében — egy nagy városában, melyből, mint mondják, ötvenezer harczos áll ki, a barát (Julián) egy magyar asszonyra akada, kit azon földről, melyet keres vala, azon tájra adtak volt férjhez. Az megmagyarázá a barátnak az utat, melyen majd menjen, állítván, hogy két napi járó földre magokat a magyarokat, kiket keres vala, kétség nélkül megtalálhatja. Mi ugy is történt. Mert megtalálá őket nagy Ethil folyó mellett.“ (Szabó K. fordítása után: Magyarország tört. forrásai. II. f. Pest. 1861. 94—95. l.)

²²⁶ Itt volt különben is a magyarok régebbi hazája a Lebediába való költözés előtt. (Igen tanulságosak e tekintetben Dánilevszkij következtetései; I. A magyarok utjáról Lebediába. Ford. Barna F. Századok. 1884. 5. füzt.). Nem lehetetlen tehát, sőt nagyon valószínű, hogy a visszamaradt magyarokat a kényszerítésen kívül vezette a hagyomány is Baskiria ujbbi megszállásában.

²²⁷ Cap. 50—51. (L. fönt 94—95. l.)

²²⁸ Marci Chronica. Pars I. Cap. 1. — Kézai. P. I. Cap. IV. § 6. Thuróczi. Pars I. Cap. 24. (L. föntebb 100—101. l.)

Ha a hagyományt úgy fogjuk fel — s csakis így foghatni fel — hogy abban bizonyos események általános emléke van minden időrend s az ok és okozati viszony szabatos megjelölése nélkül megőrizve: akkor a Névtelennél s a Nemzeti Krónikában található hagyomány történeti magva nem lehet más, mint hogy a székelyek, mielőtt Erdélybe költöztek volna, egy ideig előbb Pannóniában s azután a Csigla-mezőn, valószínűleg a Kőrös mellékén tanyáztak. S erre a hagyományon kívül egyéb nyomok is vezetnek.

Mind Pannóniában, mind a Tiszán túl még azután is sokáig laktak székelyek, miután a nép zöme már rég elfoglalta mai hazáját.²²⁹ Pannóniában a nyugoti határszélen tűnnek fel a XII. század első felében II. Istvánnak a csehekkel való csetepatéja s II. Gézának az osztrákok ellen viselt hadjárata alkalmával, midőn a bessenyőkkel együtt oly gyáván viselik vala magukat, hogy a krónikairó kifakadva ellenük, a leghitványabb embereknek mondja őket.²³⁰ Két fő csoportban laktak ezek nyugoti Pannóniában. Egyik rész Mosonymegyében a Fertő és Lajta közt tanyázott, mely már a XIII. században elenyészett; Tamás esztergomi érsek ugyanis egy 1314-ki oklevelében, melyben Parendorfot a sz.-keresztí (heiligenkreuzi) zárdának ajándékozta, a széke-lyekről úgy emlékezik meg, mint Parendorf hajdani lakosairól.²³¹ A másik rész Pozsonymegye közép részét foglalta el a Vág mentén s a Fehérhegység mindkét oldalán egész a határig, hol a Székelyfalva vagy Székely-Boldogaszszonyfalva (tótul: Szekula, németül: Sekeln) nevű tót község most is fentartja egykori ottlétük emlékét. A XIII. század közepe táján e székelyek is meggyöngültek. A vág-mellékiek előbb száz fegyverest szoktak kiállítani a király

²²⁹ Szabó Károly. A magyarországi székely telepekről. (Századok. 1880. VI. f. 490—499. l.) — Jerney János Keleti utazásában (Pest 1851. I. k. 255—257. l.) „Bessenyők mint siculusok“ cz. fejezet. — Dr. Szombathy Ignác: A vágvidéki székely telep. (A sz.-udvarhelyi áll. főreáltanoda másodikévi értesítője. Sz.-Udvarhely. 1873. 3—28. l.)

²³⁰ „Bohemi videntes sagittarios venire impetum super sagittarios fecerunt Bisseni atque Syculi vilissimi usque ad castrum Regis absque vulnere fugierunt.“ Marci Chronica. Edidit Fr. Toldy. Pestini. 1868. p. 88. cap. 68. „Commissum est proelium. Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi omnes pariter fugierunt sicut oves a lupis, qui more solito praebant agmina Hungarorum.“ Ibidem. pag. 96. cap. 70.

²³¹ Kiadva a Fontes rerum Austriacarum XVI. k. 41. lapján. (Idézve Szabó K. említett művében)

hadjárataira; IV. Béla alatt már nagyon terhes volt rájuk nézve e kötelesség s kérésükre megengedi a király, hogy ezentul nem megszabott számban, hanem fejenként tartoznak vele táborozni.²³² A száz fegyveresnek legfőlebb ezerre menő lélekszám felel meg. A nyugoti határszéleken kívül Pannóniában még Tolna vármegyében is laktak székelyek, a mint ezt a Nagy- és Kis-Széköli, meg az Adorján törzsnévvel egyező Odorján helynevek mutatják.

A tiszántuli székelyeknek Biharban és Szabolcsban van nyoma. Fennmaradt emlékeztük a helynevekben is, mint a szabolcsi Székely, Szakoly, azután Vaja, Kis-, Nyir-, Buda- és Szentgyörgy-Abrány községek s a biharmegyei Székelyhid és Székelytelek, továbbá Telegd, Adorján, Felső- és Vedres-Ábrány, Szovát, meg Albis nevében²³³; de említik őket oklevelek is. Nevezetesen a bihari várjobbágyok Székelyszáz (Seculzaz) nevű századáról 1217-ből szól a Várad Regestrum (208. §.);²³⁴ egyes szabolcsi székelyekről pedig 1320—46-ki okmányokban van említés téve.²³⁵

²³² A vágmelléki székelyeket IV. Béla említi egy év nélküli oklevelében. (Először közölte Sámbocki János a Bonfui műve 1581-ki frankfurti kiadásának függelékében, utánna Fejér Gy. Codex Diplom. V. III 547. l. Jerney J. Keleti Utazásában I. k. 255—256. l., ki a székelyeket a sopronmegyei Rába menti Vág nevű falu — más oklevelekben „bessenyő“ és „sagittarius“ név alatt említett lakóinak tartja, azután Szabó K. Székely Oklevéltár. Kolozsvár. 1873. I. k. 14. s köv. l., továbbá magyar fordításban: dr. Szombathy I. A vágvidéki székely telep. A sz.-udvarhelyi áll. főreált. 1872—73. ért. 9. s köv. l.) — A Fehérhegység mentén lakó székelyek, mint Boleráz (Baralach) falu nyugoti szomszédai jönnek elő egy 1258-ki s egy 1364-ki oklevelben. (Fejér Cod. Dipl. IV. l. 372. és VI. l. 159. Jorney Keleti Ut. I. 256—257. Szabó K. Székely Okl. I. 13.)

²³³ Vajának hívták az Adorján nem egyik ágát (Szabó K. Székely Okl. II. 79. 80.) s így nevezik Marosszék egyik községét. A szabolcsmegyei Vaja község Székelytől keletre egyenes irányban mintegy harmadfél s az egykor szintén székelyek által lakott Sényőtől három mérföldre fekszik. Vajától délre nem egészen két mérföldre van Kis-Ábrány, Székelyhidtől északra 3 mfre Buda-Ábrány, e mellett Szentgyörgy-Abrány s Albistól délre 1 mfre Vedres-Ábrány, s ezen túl nem egészen 1 mfre Felső-Ábrány, melyeknek neve a hat székely nem egyikének, a Zábrán- vagy Ábránnak nevével egyezik. (Székely Okl. II. 78. s köv. t.) Szovát, a hogy az Örlöcz nem egyik ágát neveztek (U. o.), tulajdonkép Hajdu megyében Szoboszló és Derecske közt fekszik; ilyenü község van még Sopron keleti határszélén is, közel a Rábához s Kolozsmegyében is. Telegd és Adorján, mint említők, egy-egy székely nem neve (Id. m. u. o) s Albis nevű község van Háromszéken is.

²³⁴ Endlichernél: Rerum Hungar. Monum. Arpadiana, S. Gallen. (1849 692 l.)

²³⁵ Dominicus dictus Zekul 1320. (Anjoukori Okmánytár. I. k.

Azt is lehetne ugyan gondolni, hogy e székelyek a Székelyföldről költöztek ki, mint Szabó K. véli²³⁶. De ha egyszer föl hagyunk azon régi nézettel, mely szerint a székelyek Erdélyben visszamaradt hunnok volnának s beköltözésüket egyszerűen a honfoglalás egyik részletének tekintjük, számba véve ezenkívül még azt is, hogy Erdély megszállása, mint a hagyomány²³⁷ s az Erdély (az az erdön tuli föld) név mutatja, Magyarország felől történt: sokkal valószínűbb, mert a dolog természetének sokkal inkább megfelelő, ha e telepeken a székelyek régebbi állomáshelyeit keressük, mi által a hagyomány egyes homályos helyei is megvilágosodnak.

Azt sem szabad felednünk, a mit már fentebb, a székelyek nyelvének vizsgálatánál megjegyeztünk, hogy a magyar tájszólások e legkeletibb ága hangtani alapsajátságainál fogva nem a hozzá közelebb eső tiszai és erdélyi, hanem a dunamelléki tájszólásokhoz csatlakozik, a mi annyit mindenestre bizonyít, hogy a székelységnek hasonló elemekből kellett alakulnia, mint a dunamelléki magyarságnak.

Ha a fentebbiekhez veszszük még azt, hogy az erdélyi székelyeknél oly neveket is találunk, melyeket csakis az ország nyugoti határszéléről hozhattak: kétségtelennek tartathatjuk, a mi a XIII. század második felében, a székelyeknek a hunn birodalom megdőlte utáni meneküléséről szóló monda kifejlődésekor zavarosnak tűnhetett fel, hogy a honfoglaláskor a székelyek legelőbb is nyugoti Pannóniát szállták meg. A nevek, melyek ezt bizonyítják, a Pozson és Moson. *Poson*-nak hívták az Adorján nem egyik ágát,²³⁸ a *Moson* pedig Marosszék egyik községének a neve. Az utóbbi nyilván német eredetű s valószínűen az ónémet *moos*

573.) — Petrus Siculus 1326. (Századok. 1880 VI. 493.) — Johannes filius ressul de genere Siculorum és Comes Nicolaus Siculus de genere Siculorum. Kelet n. (U. o. 494.) — Paulus, filius Dominici, filii Salamonis de Sényő 1346, kinek kérdésessé vált igaz székelysége bizonyíttatik. (Fejér Codex Diplomat. Tom. IX. vol. VII. pag. 56. után közli Szabó K. Székely Oklev. I. 52.)

²³⁶ A magyaror. székely telepekről. 499. l.

²³⁷ Anonymus Cap. 22—27. — Kézai Lib. II. Cap. I. §. 7. — Marci Chronica cap. 15. pag. 22. — Chron Poson. Lib. II. cap. I. §. 6. — pag. 23.

²³⁸ Székely Oklevéltár. Szerk. Szabó K. Kolozsvár. 1876. II. 78—80. l. — Mint családnevet Háromszéken Imecsfalván hallottam.

(Moor, Morast) = mocsár szótól származik,²³⁹ Marosszékbe tehát csakis egy előbb a Fertő mellékén tanyázott nép vihette.

A székelyek nyugoti Pannóniának bizonyára nemcsak a Lajtáig és Morváig terjedő részeit lakták, hanem az ausztriai síkságon is kiterjeszkedtek a Duna mindkét oldalán. A hagyományban egy véres ütközet emlékével van kapcsolatban a székelyek kiköltözése Pannóniából. Azt mondja ugyanis a hagyomány, hogy a krimhildi ütközetből futva menekült három ezer Csaba népéhez tartozó hunn, kik a Csigla- vagy Czigla-mezején állapodtak meg.²⁴⁰ A németek szereplése s a nagy vereség, mely Csaba népét érte, könnyen azon föltevésre vezethetne, hogy itt valami nagyon

²³⁹ Egy 1074-ki okmányban, melyben IV. Henrik német császár Salamon királynak a frisingi egyház részére tett adományát megerősíti, Moson vár **Miesenburc**-nak iratik. (Árpádkori Új Okmánytár. Közzétési Wenzel Gusztáv. I. k. [Monumenta Hungariae Historica. Tom. VI.] Pest. 1860. 28. l.) Hasonló alakban (**Misenburg**) jön elé a Niebelungliedben. — Szabó K. (Béla Király Névtelen Jegyzőjének könyve a magyarok tetfeiről. Pest. 1860. 85. l. 4. jegyzet. — Teleki J. Hunyadiak kora. Sajtó alá rend. és kieg. Szabó K. Pest. 1863. VI k. l. 27. l.) a nevet magyar eredetűnek véve, a mocsár gyökből származtatja, melyből „mocsár“, „mocsolya“, „mocsok“ szavaink eredtek s így mosony anyji volna, mint: fertő, mocsár. De mint Hunfalvy megjegyezte (Magyarorsz. Ethn. 353. l. 1. jegyz.): ha a Litaha (Lit-aha, Lajta) magyar neve Sár viz volt, akkor a Mosony nevet mástól kell származtatni; mert nemcsak szokatlan, hanem valótlán is, hogy a fertő, sár, mosony nevezetek egymás mellett találkozzán, ugyanazt jelentsék (vagyis szabatosabban mondva, ugyanazon jelentésben ugyanazon néptől eredjenek). — Sokkal valószínűbb, hogy e különböző alakú, de azonos értelmű nevek különböző néptől származnak. A magyarféle Sár viz, Fertő, Hanság nevek a székelyek-, avarok- s bessenyőktől valók lehetnek; a Litaha, Lajta (Lit-folyó) név első része a lit pedig hihetőleg még a hajdani román lakosságtól szállt a németekre (lit, latin: lutum = sár; az aha, ach = folyó germán szó). De hát az aha = folyó szón kívül egyéb régi német helynév nem maradt volna a Fertő mellékén, mely e vizenyős területet jellemeznél? Alig hihető. Az a németiség pedig, mely Nagy Károly korában s azután a IX-ik század folyamán kezd Pannóniába nyomulni, a vizenyős, mocsaras helyek elnevezésére a moos szót használta. Így nevezte el pl. a karantánföldi németiség a Sala vagy Sana folyó mocsaras berkeiben Privina által 850-be épített erősséget Mosapurc-nak, Sárvárnak. Kariinthiában, Krajnában, Stiriában ma is sok helynév van, mely a moos szóból van alkotva. (Salamon F. Mosaburg és megyéje. Századok. 1882. II. 109. l.) Ha voltak a IX. században a Lajta és Fertő mellékén németek, pedig voltak: szinte lehetetlen, hogy ott egyik vagy másik helyre ne alkalmazták volna moos — mocsár szót. Valószínű, hogy egyenesen az avar Vetvár (Vizvár) nevét fordították le Mosapurc- vagy inkább Moosenburg-ra s tőlük azután átvették a magyarok a Litahával, Lajtával együtt. Ugy látszik, hogy a X. század folyamán, midőn őseink a németeket az Ennsig visszaszorították, az eredeti német alak feledve lett ezeknél s újabb előnyomulásuk alkalmával már a magyaros Muson, Mîsin (V. ő. Urkund — Irkund, maguk — székely: magik) alakot vették át a fertőmelléki bessenyő-székely lakosságtól.

²⁴⁰ L. fentebb 98—99. l.

megromlott változatban az augsburgi katastrofáról szól a hagyomány. Annál inkább gondolhatnók ezt, mert ha igaza van Aventinusnak, Augsburgnál csakugyan szerepelt egy Csaba nevű magyar vezér;²⁴¹ másfelől meg Ottó császár ép az augsburgi csata után állította fel a félszázaddal elébb megszűnt keleti határgrófságot, melynek egyik természetzerű következményéül föl lehetne venni a székelyek visszaszorítását. De a főntebbiek daczára sem nyer valószínűséget e föltevés, ha tekintetbe vesszük, hogy mily természetűnek fogta fel a hagyomány a krimhildi ütközetet. Amaz egy idegen néptől szenvedett nagy vereség volt s ezen általános jellemvonása nem változhatott meg a köztudatban, bármily nagy fokunak képzeljük is a hagyomány megromlását. Emeben pedig egy a fejedelmi hatalomért kitört belviszálynak maradt fenn emléke, mely Csaba népe leveretésével végződött.

Ha már most a hagyományt kapcsolatba hozzuk Konstantin azon szavaival, melyek szerint a magyarok Lebediában létük alatt szabaroknak (szabartoiaszfaloi), azaz Csaba népének neveztek:²⁴² két következtetést vonhatunk le.

Az egyik az, hogy ha a magyarok Lebediából való kiveretésük után megváltoztatták nevüket, ennek oka nem lehetett más, mint hogy a törzsek régebbi egyensúlyában változás történt; a szabar nevezetű törzsek helyett más törzsek vették át a vezérszerepet, nyilván azok, melyekről a nemzet később magyarnak nevezte magát. A szabarok háttérbe szorítását pedig a bessenyők támadása idézte elő, kik, mint főntebb kifejtők, a szabarokat ketté szakíták s egyik részt visszaszoríták Baskiriába. E törzsek meggyöngülése lehetett oka annak is, hogy Lebediasz, ki Lebediában legelőkelőbb vajdája volt a magyar népnek, az etelközi vérszerződés alkalmával nem fogadta el a fejedelemséget, hanem Árpádot ajánlta maga helyett, a ki e szerint a maguka t Mogortól származtató törzsek egyikéhez tartozott, kétségkívül ahoz, melyet Konstantin Megyeri-nek (Megeré) nevez.

²⁴¹ „Ipse (t. i. Bultzko rex) et tetrarchae eius Laelius, Sura, Toxus et Schaba“ (Joannis Aventini Annalium Boiorum Libri VII. Lipsiae. 1710. Lib. V. Cap. 1. §. 22. — pag. 472.) — Aventinus azonban a XVI. században élt, egykoru s közel egykoru források pedig csak Bulesut, Lélt és Surt vagy Assurt említik.

²⁴² De administr. imp. 38. fej. (L. 181. l.)

A másik következtetés, melynek a hagyományban találjuk igazolását, az, hogy a szabar elem, a Csaba népe, Árpád halála után vissza akarta szerezni a vezérszerepet, melyet egy pár évtizeddel elébb vitt, de nem sikerült neki, bár a hagyomány szerint elébb egy pár ütközetben győzött is. A döntő csata a Duna mellett, Buda környékén vívatott.²⁴³ Krónikáink ezt a német mondák után *Krimhild-csatájának* (Crumheld, Crumhelt, Remheled proelium) nevezik; a Niebelunglied Kriemhildje azonban sehogy sem illeszthető mondáink keretébe s így, mint oly sok esetben, itt is egy hason alaku névnek kellett okot adni a zavarra. Az a név pedig nyilván nem egyéb, mint a Buda alatt (Sicambria és Potentiana közt) elterülő *Krenfeld*, magyarosan: *Kelenföld*. Csaba népét tehát a kelenföldi csatában verte le a többi magyarság, még pedig a hagyomány szerint a németek segítségével.²⁴⁴ E németek azon Arnulf herczeg bajorjai lehettek, ki 914-ben nejével s gyermekeivel Konrád császár elől a magyarokhoz menekült s mintegy öt évet töltött őseink között és azután is, hogy visszakapta Bajorországot, egész haláláig (937.) folytou barátságos viszonyban élt velük.

Hogy mikor történt e belháboru: bajos megmondanunk. A nyugoti krónikák általában hallgatnak a magyarok belviszonyairól; Konstantin is inkább csak azt beszéli el, a mi Lebediában és Etelközben történt; a hagyomány pedig valamely esemény idejének meghatározására alig használható fel. Abból mindössze is csak annyit következtethetünk, hogy a vizsály Ethele vagyis Thele halála után tört ki, a kit főntebb Árpád unokájával Tevelével (Tebelész) azonosítottunk. Ezen Theléről pedig azt mondja a hagyomány, hogy a zeiselmauri

²⁴³. Inter ambos Reges (Aladarium et Chabam) tam durum proelium ac forte est commissum, ut per quindecim dies continuos ita Danubium Germanico sanguine inundavit . . . quod a Sicambria usque Potentianam, nec homines, nec bruta animalia de Danubio aquam puram bibere potuissent. Istud est illud proelium, quod Huni Crumheld proelium vocant usque in diem istum.“ Marci Chronica pag. 16. cap. 10. Hasonlóan írja le Kézai S. (P. I cap. IV. §. 5.) a Pozsonyi Krónika (Lib. I. cap. IV. §. 5. pag. 18.) stb.

²⁴⁴ „Detrici vero ac aliorum principum Alamanorum astutia . . . Hunorum inpartita communitas in partes diversas est divisa, ita quidem, ut quidam Chabam . . . alii vero Aladarium . . . in Regem post Atylam sibi praeficere nitentur. Sanior vero pars Hunorum, dum Chabae adhaesisset, Detricus autem, extranea natio, cum paucis Hunis Aladario, ambo regnare coeperunt.“ Marci Chronica. pag. 16 cap. 10. Hasonlóan Kézai P. I. cap. IV. §. 5. s a Pozsonyi Krónika. Lib. I. cap. IV. §. 5. pag. 18. (Ez a „principum Alamanorum“ helyett „principum Alienorum“-ot mond.)

(cesumaur, cezunmaur) ütközet után lett fejedelemmé, mely csatában Béla vagy Vele, az az a Konstantin által Árpád második fiának mondott Jeলেখ vezértársaival Kevével és Kadicsával együtt elesett. A hármás ütközetben, melyet Vele, Keve és Kadicsa Potentia városánál, Tárnokvölgyén, azután Zeiselmaur és Tuln közt vívtak a németekkel, bizonyára a 907-ki nagy hadjáratnak tartotta fenn emlékét a hagyomány, midőn őseink a Duna jobb és bal partján s a Dunán lefelé vonuló német sergeket Aventinus szerint Pozsony táján s a Lajos király vezérlete alatt levőt pedig feljebb Ennsburngnál megsemmisítették.²⁴⁵ Ha e következtetésünk helyes: akkor Tevele (Thele) 907-ben követte nagybátyját Jeলেখet a nagyfejedelemségben, mely utóbbi e szerint nagyon kevés ideig viselhette méltóságát.²⁴⁶

²⁴⁵ E hadjáratot az egykorú évkönyvek csak röviden említik, egyedül a XVI. századbéli Aventinus beszél el részleteesebben. Ő különben sajátlag nem Pozsony, hanem Vratislavia mellé teszi a csata színhelyét. (Lib. IV. cap. 21. §. 19. — 1710. kiad. pag. 449.) Igaz, hogy műve német fordításában e város neve Presburnnak van fordítva s a Presburg, Bretsburg, Bretisburg összefügghet a cseh Bretiszláv, Vratiszláv névvel. De nincs kizárva a tévedés a két név azonosításában. Ha hagyományaink után indulunk: a németek sokkal beljebb nyomultak a magyar földre, egészen Budáig.

²⁴⁶ Árpád a Névtelen szerint (cap. 52.) 907-ben halt meg. Ha szorosan nem ragaszkodunk is ez évszámhoz — hiszen honnan vehettek volna ez időből krónikáink pontos chronologiai adatokat — Árpád halála csakugyan ez időtájt történhetett. A németek nagy hadi vállalatát ugyanis összefüggésbe hozhatni azon anarchikus állapotokkal, melyek a honalapító elhunya után a csak imént egyesült nemzetnél aligha maradhattak ki. Árpád négy fia közül Jeলেখ a második volt; Tarkasnak (Tarkatzusz), Tevele apjának, kit Konstantin első helyen említ, hagyományainkban semmi nyomát nem találtam. Ugy látszik, még apja előtt elhalt s így Árpád után Jeলেখ vagy Vele lett a fejedelem. Vele eleste után hagyományaink szerint Ethela vagyis Tevele választott meg, e szerint Zoltán, Árpád legifjabb szülőtte, kit a hagyomány Árpád halálakor még gyermeknek mond (Anon. cap. 53.), csak Tevele után vehette át a fejedelmi méltóságot. Erre mutat az is, hogy — a mint a Névtelen után következtethetjük — vezértársai a X. század második negyedében és közepe táján szerepelt Lél és Bulcsu voltak (cap. 53.), kiket a hagyomány a 922—924-ki olasz hadjárat vezéreiként nyugoti évkönyvek által említett Zoárd- vagy Szalárddal és Bugát — Bogáttal hoz kapcsolatba. (A Nemz. Kr. sz. Léltől ered a Zuárd nemzetség. Marci Chron. p. 23. cap. 17. Chron. Poson. Lib. II. cap. 1. §. 8. — s Anon. sz. cap. 39., 41., 53. Bogát Bulcsunak volt az apja, valószínűleg azonban csak előde a karkhaszi méltóságban, mert az apja Konstantin szerint Kalész volt, ki szintén viselte a karkhaszi méltóságot.) Szalárdról alább még beszélünk; Bogátról annyit akarunk megjegyezni, hogy valószínűleg egy személy azzal, kit a hagyomány egyik vidéken mint Ethele, azaz Tevele vezértársát Budának, a másikon mint Kadocsa és Zuárd társát Bojtának, a harmadikon mint (egy ideig) Lél társát Botondnak nevezett. E föltevés szerint fejedelmink a X. század első felében így következtek:

1. Jeলেখ, Velek vagy Vele, a nagyfejedelem Árpád után; vezértársai Kadicsa és Keve. Elestek a 907-ki nagy hadjárat alkalmával.
2. Tevele, Tele (Ethela) nagyfej. a X. sz. első negyedében; a kar-

Ha Tevele, kinek egyénisége a mondában Attiláéval olvadt össze, a X. század első tizedeiben uralkodott: érthetővé lesz előttünk a Hunn Krónika szerkesztőjének felfogása, midőn Attila egyik vezérévé teszi Zoárdot vagy Zovárdot, kit a hunn király Apulia és Calabria meghódítására küld.²⁴⁷ Ez a Zoárd nem lehet más, mint azon Szalárd (Salardus), ki Liutprand szerint 924-ben Felső-Olaszországot pusztította, a ki tehát nem Attilának volt a kortársa, hanem Teveléé. Ennek a fejedelemsége idejében történhetett Szalárd vezetése alatt azon emlékezetes hadjárat, midőn őseink Felső-Olaszországon át bejárták Burgundot és déli Franciaországot s egész az Atlanti Óceánig kalandoztak. Tevele e szerint 924-ben még élt. De ugy látszik, két vagy három év múlva már meghalt. 899-től 927-ig nem folyt le két olyan egymásra következő esztendő, melyet a magyarok otthon töltöttek volna, sőt csaknem minden évre találunk egy-egy rablóhadjáratot följegyezve.²⁴⁸ 927-től 932-ig azonban egyszerre több éven keresztül békében hagyják a szomszéd tartományokat. Ha volt belháboru közöttük, melynek emléke három század múlva sem veszett ki a köztudatból: ekkor kellett lennie. Tevele tehát, kinek halála után tört ki a pártviszály, 926—27 körül szállt a sirba.

A krimhildi, vagy főntebbi magyarozatunk szerint kelenföldi véres csatában Csaba népe fölött teljes győzelmet aratott az ellenpárt. A letiport sereg roncsai délkelet felé menekültek. Egyik csapat a levert párt vezérével, kit a

khasz vagy harka egy ideig Kál (Kalész), azután Bogát (Buda, Bojta, Botond) 922 k.; a gyula talán: Szalárd v. Zuárd 924 k.

3. Zoltán v. Zsolt nagyfej. a X. sz. második negyedében; a gyula Lél; a karkász egy ideig Botond, azután Bulcsu, a Kál fia.

4. Vál (Falitzisz) 950 k. a nagyfej., Lél a gyula, Bulcsu a harka.

5. Taksony 972-ig nagyfej., s 955-ig a gyula Lél, a harka Bulcsu, midőn tudvalevőleg a németek felakasztották őket Augsburgnál. (Lásd alább a 252. jegyzetet)

²⁴⁷ Marci Chronica pag. 15. cap. 9. — Kézai. P. I. cap. IV. §. 3. — Chronicon Posoniense. Lib. I. cap. IV. §. 2. pag. 16.

²⁴⁸ 899. Felső-Olaszország. — 900. Ismét Olaszország, Bajorország. — 901. Karinthia. — 902. Morvaország. — 903—904. Bajorország. — 906. Szászország. — 907. Pozsonyi és ennsburgi csata. Bajorország. — 908. Thüringia, Szászország egész Brémáig. — 909. Alemannia, Frankonia. — 910. Augsburgi győzelem. Rajnavidék. — 912. Frankonia, Thüringia. — 913. Bajorország, Alemannia. — 915—916. Szászország Brémáig. — 916—917 Svábföld, Elsass, Lotharingia. — 919 Szászföld. — 921—922. Olaszország. — 924—925. Felső-Olaszország, Burgund, déli Franciaország. — 924. Szászföld. — 926. Svábföld, Helvetia, Elsass, Lotharingia, Belgium.

Hunn Krónika, fölcserélve az övét népe nevével, Csabának nevez, Béla Névtelene szerint azonban nem más, mint Zuárd, tehát a 924-ki kalandos hadjárat hőse, — elhagyja Magyarországot s a keleti birodalomban keres oltalmat.²⁴⁹

A másik csapatot képezték a székelyek, kik a Csigle-vagy Csigla-mezőn állapotodnak meg s azután Erdélybe költöznek. Csigle-mezeje valahol a Kőrös mentén volt s nyilván egy oly vidéket neveztek így, melynek legjellemzőbb növényzetét a többnyire csak folyók mellett tenyésző czigle-vagy csigolyafűz képezte.²⁵⁰

Egy közbeeső állomása a székelyeknek, minőnek Csigle-mezejét mondja a hagyomány, csakis a Kőrös és Maros, vagy a Kőrös és Szamos közti vidék lehetett. A Kőrös és

²⁴⁹ Anonymus a belviszályról, melynek emlékét a Kézai, Márk, Thuróczi sat. krónikájának első részében, az ugynevezett Hunn Krónikában feldolgozott hagyomány őrízte meg, mélyen hallgat. Szerinte Zuárd, miután Kadocsával és Bojtával a Maros és Alsó-Tisza közti vidéket meghódította, Árpád engedelméből átsap Görögországba is és Szofiától (Scereducy) s Philippolistól (castrum Philippi Regis) Kleopatra városáig és Durazzoig (Durasu) kalandoz, azután Durazzo tájékán a Rácz földön (terra Racy) telepedik meg. „És Zuárd — folytatja a Névtelen — ugyanazon földön vett magának feleséget, és népe, mely most **Soba mogera**-nak (Csaba-magyarnak) hivatik, Zuárd vezér halála után is Görögországban maradt.“ (cap. 45.) E sorokból nyilván kitetszik, hogy itt a Hunn Krónika Csaba-mondájának egy változatával van dolgunk; közös elemek: a Soba-mogera, azaz Csaba-magyar és a Csaba név, a Csaba-nép Görögországba való menetele s a vezér görög rokonsága. Az is könnyen észrevehető, hogy a Hunn Krónika rövid kivonatban teljesebb képét adja a mondának, mint Anonymus, a ki csak egyik részletét, a Görögországba való menekülést beszéli el; másfelől azonban Anonymusnál a történeti elem még sokkal épebb, mint a Hunn Krónikában. — Hogy Zuárd és a Csaba-nép közt szorosabb viszony volt: arra Anonymus főntebbi sorain kívül egyéb adatok is mutatnak. Említettük fentebb, hogy a Vág és Fehérhegység mentén székelyek laktak, a kik pedig a Nemz. Kr. szerint Csaba népéhez tartoztak; ámde Anonymus szerint (cap. 35—37) Zuárd is ugyane vidéket hódítja meg, a Nemzeti Krónika szerint pedig itt volt a Zuárd nemzetség székhelye (Marci Chron cap. 17. p. 23. Kézai II. cap. I. §. 10 Chron. Posen. pag. 23. Lib. II. cap. I. §. 8.) — A mi Zuárdnak és a Csaba-magyaroknak a Balkán-félszigetre való költözését illeti, a hagyomány történeti magvával, a mint azt kifejtettük, teljesen talál Theofanesz X. századbéli folytatójának azon állítása, hogy a turkok (magyarok) Simeon császár halála után a horvátokkal és más szomszédokkal hadjáratot terveztek a bolgárok ellen. Simeon császár 927 vége felé halt meg; e hadjárat tehát épp azon időtájra esik, midőn más alapra fektetett föltevésünk után a hagyomány szerint egy magyar csapat a bolgár földön kalandoz s a rácok közt Durazzo környékén telepedik meg.

²⁵⁰ Chigle-mezejét Pauler Gyula után (A magyarok megtelepedéséről. Századok. 1877. 395. s 396. l. az 1. jegyz.) egy ideig hajlandó voltam a Küküllő völgyével venni egynek. De a név Chigle (Kézai), Chigla-mezey (Képes Krónika) és Chigladmezei (Budai és Dubniczi Krónika) mellett Siglamezei- (Pos./Krón.) és Czyglamezew-nek (Thuróczi) is iratik, tehát nem Khighlének, hanem Csiglének vagy Csiglának olvasandó. Ez pedig a szókezdő sziszegőnél fogva már nem azonosítható a Küküllővel.

Szamos közt, Biharban és Szabolcsban, mint láttuk, még a XIV. században is voltak székelyek, de nyomaik a helynevekben egész a Marosig, sőt azon túl is követhetők.²⁵¹ A Csigle-mezején nem sokáig tartózkodtak. Már a X. század közepén Erdélybe nyomulnak, hol ugyanezen század második felében Szent Istvánig a pannóniaitól függetlenül egy kisebb magyar állam volt alakulófélben a Gyulák fejedelemsége alatt²⁵² Gyula-Fejérvár székhelylyel. A Gyulák magyarjai pedig, kiket az 1006—1007-ben Magyarországon járt

²⁵¹ Szakula szerb község az Alsó-Temes mellett Torontálmegyében, Szákul oláh község a Felső-Temes mellett Krassóban, Szekuly a Berzova mellett Temesmegyében.

²⁵² Márk krónikája II. Gyulát, kivel megszakadt az erdélyi fejedelmek sora, az I. Gyula utáni harmadiknak teszi. I. Gyuláról, mint a hét vezér egyikéről szólva, ezt mondja: „Tandem cum Gywla Hungaris in Pannonia habitantibus infestus esset, et multipliciter aggravatus, per Sanctum Stephanum Regem in Pannoniam est deductus. Non tamen iste Gywla capitaneus, sed ab illo tertius.“ (Marci Chronica pag. 22 cap 15.) Anonymus szerint az idősb Gyula nagybátyja volt a fiatalabbiknak; ennek atyját Zombornak és Zumbornak nevezi (cap. 6. és 27.) A mi a Gyula nevet illeti, az az erdélyi fejedelmeknek nemcsak személy-, hanem méltóságneve is volt, sőt talán csakis méltóságneve. Igaz ugyan, hogy a Gyula keresztnévként gyakran előfordult az Árpádok korában, a hagyományban azonban ép e miatt az egykori méltóságnév könnyen válhatott az ezt viselők személynévé. Épp oly bizonytalan az is, hogy azon előkelő magyarnak, ki a XI. századbeli Szkylytész s a XII. századi Kedrenosz és Zónarasz szerint Konstantinápolyban megkeresztelkedett, a Gylasz = Gyula csakugyan a saját neve volt-e, a mi egyébként valószínűnek látszik, vagy méltóságé-c? A főntebbikből az tűnik ki, hogy a csaba vagy szabir törzsek fejedelmét nevezték gyulának, mely méltóság Konstantin szerint a nagyfejedelem után következett. Más uton is e következtetésre juthatunk. Ibn Daszta korában két fejedelme volt a magyar törzseknek: a kundu vagy kende, kit Ibn D. királynak mond, a dsila vagyis gyula, a tulajdonképeni uralkodó; Konstantin pedig már hármat tud: a nagyfejedelmet (megasz arkhon), meg a bírói tisztet viselő gylaszt (dsila, gyula) és karkhaszt (harka v. horka). Ha számba vesszük, hogy — mint az előzőkben kifejtettük — a lebediai magyarság két nép, a szabir-hunnok és magyarok összeolvadásából alakult, melyhez a bessenyő-invasio után még egy harmadik, a kabar csatlakozott: a kettős és később hármas fejedelemség eredetét könnyen megmagyarázhatjuk. Az ujonan feltűnt karkhaszság a kabarokkal, Anonymus kunjaival hozható összeköttetésbe, kiknek egyik ága Bojta és Eüdü vezérlete alatt Anonymus szerint (cap. 47.) Tolnában és Baranyában telepedett le, vagyis Pannónia délkeleti részében, szomszédságukban pedig a Balaton mellett Bulcsu székelt (Marci Chron. pag. 22, cap. 18. Chron. Pos pag. 23.), kiről biztos adatunk van, hogy karkhasz volt, még pedig hihetőleg Bojta vagy Bogát után (L. főntebb 246. jegyz. A név teljes alakja *Bogata lehetett, melyből a jésített Bojta épp úgy származott, mint Bodoctu-ból Bodajk.) Ha a karkhasz a kabarok fejedelme volt: akkor a gyula, dsila vagy gylasz csakis a szabir vagy csaba törzseké lehetett. Erre vall az is, hogy míg Ibn D. korában ez volt a tulajdonképeni uralkodó, midőn t. i. Konstantin szavainak kellő értelme szerint a szabirok virték a vezérszerepet: addig a mai Magyarországon, a törzsek régebbi viszonyának átalakulásával összhangzásban, a gyula már csak a második fejedelem s a „megasz arkhon“ oly hatalommal rendelkezik, minővel azelőtt sem a kundu, sem a gyula nem birt.

querfurti Sz. Bruno fekete-ungroknak nevez²⁵³ mint Pauler Gy. is megjegyezte,²⁵⁴ nem lehettek mások, mint a székelyek, ha már nem tekinthetjük ezeket Erdélyben visszararadt hunnoknak.

Mely uton mentek a székelyek Erdélybe: a sokkal kényelmesebb Szamos, vagy a Paulistól Déváig meglehetősen szűkre szorult Maros völgyén-e? a rendelkezésünkre álló adatokból nem igen dönthetjük el. Anonymus a Gyulák őseinek mondott Tuhutumot a Szilágyságból a Meszes kapun át vezeti be; de ez aligha Árpádnak, hanem Szent Istvánnak lehetett a kortársa. A Tuhutum név legalább nem személy-, hanem egy ősmagyar méltóság-névnek látszik; nem egyéb, mint a későbbi hivatalos nyelven vajdának hívott helytartó kazár eredetű elnevezése.²⁵⁵ Más tekintetben is arra vall hagyomány, hogy Tuhutumban nem a Gyulák országának alapítóját, hanem annak megdöntőjét kell keresnünk. Erdély fejedelme, kit Tuhutum az Almás vizénél meggyőz, *Gelou*; e névben pedig nem nehéz fölismernünk az Anonymus által Gylának és Geulának irt Gyula név változatát. *Gelou* az Anonymus által fenntartott hagyomány szerint a szlávok és blachok fölött uralkodott; a blachok alatt, mint föntebb kifejtettük, rumunokat semmi esetre sem érthetünk, de nevezhette oláhoknak a hagyomány egy változata a székelyeket, kik a Nemzeti Krónika szerint oláhokkal az az bolgárokkal vegyültek; a Balkántól északra ugyanis a XII. század előtt, mint láttuk, oláhnak hívtak általában minden nomádot, de különösen a régi bolgárok ivadékait illették e névvel.

²⁵³ Bruno tudósítását először Hilferding orosz író (Ruszkaja Besz., jeda Moszkva. 1856. I. k.) s utánna Miklosich F. tette közzé (Slavische Bibliothek. II k. Bécs. 1858. 307. l.) Nálunk Hunfalvy Pál (Magyar Nyelvészet. Pest. 1858. III. 158. s köv. l.) és Wenzel Gusztáv (Árpádkori Új Oklevéltár. Pest. 1860. I. k. 15—21 l.) közölték. Bruno különben csak ennyit mond: „Audivi enim de nigris Ungris, ad quos, que numquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamdis nostri, (quod Deus indulgeat!) cum magno peccato aliquo cecarentur; qui conversi omnes facti sunt Christiani.“ Fekete Magyarországot (Ugria Nigra) Ademar Chabaniensis szerint Sz. István hódítja meg. Kivülök a fekete (és fehér) ugrokat említi még Nestor. L. különben a két név jelentőségéről Hunfalvy P. megjegyzéseit: Magyarország. Ethnogr. 332 s 350. l.

²⁵⁴ A magyarok megtelepedéséről. (Századok. 1877 395. l.)

²⁵⁵ Tomaschek V. mondja a tauriai góthokról irt művében, hogy a kazár helytartókat *tugdun*-nak vagy *tudun*-nak nevezték. A munka azonban nem lévén kezemnél, nem tudom, hogy mily alapon állítja ezt.

Szamos közt, Biharban és Szabolcsban, mint láttuk, még a XIV. században is voltak székelyek, de nyomaik a helynevekben egész a Marosig, sőt azon túl is követhetők.²⁵¹ A Csigle-mezején nem sokáig tartózkodtak. Már a X. század közepén Erdélybe nyomulnak, hol ugyanezen század második felében Szent Istvánig a pannóniaiától függetlenül egy kisebb magyar állam volt alakulófélben a Gyulák fejedelemsége alatt²⁵² Gyula-Fejérvár székhelylyel. A Gyulák magyarjai pedig, kiket az 1006—1007-ben Magyarországon járt

²⁵¹ Szakula szerb község az Alsó-Temes mellett Torontálmegyében, Szákul oláh község a Felső-Temes mellett Krassóban, Szekuly a Berzova mellett Temes megyében.

²⁵² Márk krónikája II. Gyulát, kivel megszakadt az erdőelvi fejedelmek sora, az I. Gyula utáni harmadiknak teszi. I. Gyuláról, mint a hét vezér egyikéről szólva, ezt mondja: „Tandem cum Gywla Hungaris in Pannonia habitantibus infestus esset, et multipliciter aggravatus, per Sanctum Stephanum Regem in Pannoniam est deductus. Non tamen iste Gywla capitaneus, sed ab illo tertius.“ (Marci Chronica pag. 22 cap. 15.) Anonymus szerint az idősb Gyula nagybátyja volt a fiatalabbiknak; ennek atyját Zombornak és Zumbornak nevezi (cap. 6. és 27.) A mi a Gyula nevet illeti, az az erdőelvi fejedelmeknek nemcsak személy-, hanem méltóságneve is volt, sőt talán csakis méltóságneve. Igaz ugyan, hogy a Gyula keresztnévként gyakran előfordult az Árpádok korában, a hagyományban azonban épp e miatt az egykori méltóságnév könnyen válhatott az ezt viselők személynevévé. Épp oly bizonytalan az is, hogy azon előkelő magyarnak, ki a XI. századbeli Szkylytész s a XII. századi Kedrenosz és Zónarasz szerint Konstantinápolyban megkeresztelkedett, a Gylasz = Gyula csakugyan a saját neve volt-e, a mi egyébként valószínűnek látszik, vagy méltóságáé-c? A főntebbikből az tűnik ki, hogy a csaba vagy szabir törzsek fejedelmét nevezték gyulának, mely méltóság Konstantin szerint a nagyfejedelm után következett. Más uton is e következésképpen juthatunk. Ibn Daszta korában két fejedelme volt a magyar törzseknek: a kundu vagy kende, kit Ibn D. királynak mond, s a dsila vagyis gyula, a tulajdonképeni uralkodó; Konstantin pedig már hármat tud: a nagyfejedelemet (megasz arkhon), meg a bírói tisztet viselő gylaszt (dsila, gyula) és karkhaszt (harka v. horka). Ha számba vesszük, hogy — mint az előzőkben kifejtettük — a lebediai magyarság két nép, a szabir-hunnok és magyarok összeolvadásából alakult, melyhez a bessenyő-invasió után még egy harmadik, a kabar csatlakozott: a kettős és később hármas fejedelemség eredetét könnyen megmagyarázhatjuk. Az újonnan feltűnt karkhaszság a kabarokkal, Anonymus kunjaival hozható összeköttetésbe, kiknek egyik ága Bojta és Eüdi vezérlete alatt Anonymus szerint (cap. 47.) Tolnában és Baranyában telepedett le, vagyis Pannónia délkeleti részében, szomszédságukban pedig a Balaton mellett Bulcsu székelt (Marci Chron. pag. 22. cap. 18. Chron. Pos. pag. 23.), kiről biztos adatunk van, hogy karkhasz volt, még pedig bihetőleg Bojta vagy Bogát után (L. főntebb 246. jegyz. A név teljes alakja * Bogata lehetett, melyből a jésített Bojta épp ugy származott, mint Bodoctu-ból Bodajk.) Ha a karkhasz a kabarok fejedelme volt: akkor a gyula, dsila vagy gylasz csakis a szabir vagy csaba törzseké lehetett. Erre vall az is, hogy mig Ibn D. korában ez volt a tulajdonképeni uralkodó, midőn t. i. Konstantin szavainak kellő értelme szerint a szabirok virték a vezérszerepét: addig a mai Magyarországon, a törzsek régebbi viszonyának átalakulásával összhangzásban, a gyula már csak a második fejedelm s a „megasz arkhon“ oly hatalommal rendelkezik, minővel azelőtt sem a kundu, sem a gyula nem bír.

querfurti Sz. Bruno fekete-ungroknak nevez²⁵³ mint Pauler Gy. is megjegyezte,²⁵⁴ nem lehettek mások, mint a székelyek, ha már nem tekinthetjük ezeket Erdélyben visszamaradt hunnoknak.

Mely uton mentek a székelyek Erdélybe: a sokkal kényelmesebb Szamos, vagy a Paulistól Déváig meglehetősen szűkre szorult Maros völgyén-e? a rendelkezésünkre álló adatokból nem igen dönthetjük el. Anonymus a Gyulák őseinek mondott Tuhutumot a Szilágyságból a Meszes kapun át vezeti be; de ez aligha Árpádnak, hanem Szent Istvánnak lehetett a kortársa. A Tuhutum név legalább nem személy-, hanem egy ősmagyar méltóság-névnek látszik; nem egyéb, mint a későbbi hivatalos nyelven vajdának hívott helytartó kazár eredetű elnevezése.²⁵⁵ Más tekintetben is arra vall hagyomány, hogy Tuhutumban nem a Gyulák országának alapítóját, hanem annak megdöntőjét kell keresnünk. Erdély fejedelme, kit Tuhutum az Almás vizénél meggyőz, *Gelou*; e névben pedig nem nehéz fölismernünk az Anonymus által Gylának és Geulának irt Gyula név változatát. *Gelou* az Anonymus által fenntartott hagyomány szerint a szlávok és blachok fölött uralkodott; a blachok alatt, mint föntebb kifejtettük, rumunokat semmi esetre sem érthetünk, de nevezhette oláhoknak a hagyomány egy változata a székelyeket, kik a Nemzeti Krónika szerint oláhokkal az az bolgárokkal vegyültek; a Balkántól északra ugyanis a XII. század előtt, mint láttuk, oláhnak hívtak általában minden nomádot, de különösen a régi bolgárok ivadékait illették e névvel.

²⁵³ Bruno tudósítását először Hilferding orosz író (Ruszkaja Beszjeda Moszkva. 1856. I. k.) s utána Miklosich F. tette közzé (Slavische Bibliothek. II. k. Bécs. 1858. 307. l.) Nálunk Hunfalvy Pál (Magyar Nyelvészet. Pest. 1858. III. 158. s. köv. l.) és Wenzel Gusztáv (Árpádkori Új Oklevéltár. Pest. 1860. I. k. 15—21 l.) közölték. Bruno különben csak ennyit mond: „Audiui enim de nigris Ungris, ad quos, que numquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri, (quod Deus indulgeat!) cum magno peccato aliquo cecarentur; qui conversi omnes facti sunt Christiani.“ Fekete Magyarországot (Ugria Nigra) Ademar Chabaniensis szerint Sz. István hódítja meg. Kivülök a fekete (és fehér) ugrokat említi még Nestor. L. különben a két név jelentőségéről Hunfalvy P. megjegyzéseit: Magyarorsz. Ethnogr. 332 s. 350. l.

²⁵⁴ A magyarok megtelepedéséről. (Századok. 1877. 395. l.)

²⁵⁵ Tomaschek V. mondja a tauriai góthokról irt művében, hogy a kazár helytartókat **tugdun**-nak vagy **tudun**-nak nevezték. A munka azonban nem lévén kezemnél, nem tudom, hogy mily alapon állítja ezt.

A helynevek sem igazítanak utba bennünket a székeleyek Erdélybe költözésének iránya felől. Nyomaik egyaránt feltalálhatók úgy a Maros, mint a Szamos völgyén át vezető utvonalon, sőt mélyen benyulnak a hegyek közé a három Kőrös völgyén is. A Maros mentén, nem említve a sokkal délibb vidékre eső *Szákul*, *Szakuly* és *Szakula*, valamint a Sepsi- vagy Sebös (Sebus) szék nevének megfelelő *Sebes* (Sebes folyó és Karánsebes) helyneveket, ott találjuk a következőket:

(Marosvölgy.)	(Székelyföld és környéke.)
Zábrány (Temesm.)	Zábrán v. Ábrán nem.
Kizdia falu és patak (U. o.)	Kézdiszék. Szász-Kézd (N.-Küküllő-m. német: Keisd, o.áh: Kizdu).
Hosszaszó (U. o.)	Hosszaszó (Csikszék). Hosszaszópatlak Jobbágyfalvánál (Marosszék). Hosszaszó (Nagy-Küküllő mellett Kisküküllőmegye) ²⁵⁶
Veresmart (Krassó)	Veresmart (Aranyosszék, Udvarhelyszéken Kadács mellett s Bärzaságon, ennek német neve: Rothbach). ²⁵⁷

²⁵⁶ Az a szó = völgy (finn: laakso, lakso) kiváltképen mint déli ugor szó jön tekintetbe. (I. Budenz J. Magy. Ug. Szt. 758. — Vámbéry Magy. Er. 284. a török „asak = alacsony“ szóval veszi egynek.) Hosszaszó nevű hely van még Biharban, Szilágyságban s Gömörben. Az aszó mint külön szó nem használtatik a Székelyföldön, de völgynevekben és szélesebb völgyet képező folyók nevében gyakran feltalálható; így: Hideg aszó (Udvarhelyszéken Sz. Mihály, Benczéd, Kobádfalva és Demeterfalva közt egy völgyben fekvő erdő neve, mint Szász Izsák barátomtól hallottam), Szik aszó, Székaszó, (Udvarhelyszék, a Nagy-küküllő egy mellékfolyója), Baraszó patak (Gyergyóban Borszékenél.) Fészó pataka (Csikban), Vigaszó gyógyforrás Ménaságnál (Csik sz.); a csiki Hosszaszó nevű község is egy völgy fejjénél van. A mi a — szó (— aszó) végű folyóneveket illeti: lehet, hogy azokban nem is az „aszó = völgy,“ hanem a török „szu = víz, folyó“ szó rejlik. Még legvalószínűbbnek látszik, hogy eredetükre nézve megoszolnak; a gyergyói Baraszó (borvölgy), az udvarhelyi Szikaszó (szikvölgy), a marosszéki Hosszaszó (hosszvölgy), melyek széles völgyben folynak, bizonyára a völgytől vették nevüket, míg p. a ménasági Vigaszó inkább a török „szu = víz“ szóval kapcsolható össze. Hogy a török „szu“-ra csakugyan gondolhatunk, abból is kiteszik, hogy egyéb székely helynevekben is találunk magukban álló, a magyarba át nem jött török-tatár szókat; így p. Udvarhelyszéken van Szolokma vagy Széppataka Szolokma község és Etéd határában, melynek első része a név magyar fordítása szerint kétségkívül a török szuluk = szép; a marosszéki Uron patak valószínűleg a tör. tat. uzun = folyóvíz szó csuvasos alakja s hihetőleg e szóval függ össze a bacsoni erdőben levő Uzonka völgy neve is. (Az egyes helyneveket, a hol külön meg nem jegyeztem, Orbán B. A Székelyföld leírása című monumentális műve után közlöm.)

²⁵⁷ A mart a szokottabb part helyett közönséges székely szó s ily alakban, mint az aszó is, déli ugor jellegű. (Cseremiszt: mirt, mordvin: marhta, marto. L. Budenz J. Magy. Ug. Szt. 603. l.) — Helynevekben is gyakran előfordul: Szentimartja (Udvarhelyszéken Vargyason alól a folyó partma-

Illye (Hunyadm.)	Ilyefalva, Ilyepatak (Sepsisz.), Kis-Ilye (Maros-Tordam.)	
Brassó (u. o.)	Brassó; Ugra m. Barasó hegy és kut (Aranyosszék).	
Homoród (u. o.)	Nagy- és Kis-Homoród folyó, Homoród falu (Udvarhelysz.), Homoród patak (Bárczaság).	
Haró (Hunyadm.)	Haraj. (Orbaiszék), Hari (Felvincz mellett A.-Fehérm.)	
Hosdát (u. o.)	Hosdad pataka Ugra mell. (Aranyosszék).	
Batiz (u. o.)	Batiz (Aranyossz.)	
Ó- és Uj-Sebeshely (Szászváros mellett)	} Sepsi- v. Sebesszék; ²⁵⁸ Sebesdhegy	
Szászsebes (Szebenm.)		} Juhod vizénél (Udvarhelyszék).
Sebeshely (Szászsebes mell.)		

Ide számíthatjuk még a Tisza község nevét is (Hunyadm.), a mennyiben a név tanúsága szerint első lakói a Tisza mellől jöttek — s azután Battát (Hunyadm.), mely mint községnév, Fejérmegyében is előfordul a Kelenföld közelében, nem messze a pilismegyei Csabától és Jenőtől.

A Fejér-Kőrös mentén van:

Csaba (Békésm.)	V. ö. Csaba-nép.
Gyula (u. o.)	V. ö. erdélyi fejedelmek nevével.
Kis-Jenő (Aradm.)	} Jenő nem.
Boros-Jenő (u. o.)	
Medgyes (Biharm.)	Medgyes nem.
Szikula (Aradm.)	V. ö. Székely.
Boros-Sebes (u. o.)	Sepsi- vagy Sebesszék.
Nagy-Halmágy (Zaránd)	Halmágy (Olt völgyében Fogaras mellett N.-Küküllőm.) Szalompataka Benczéd és Sz.-Mihály határában (Udvarhely). — Halom, Halomd, Halond nem. ²⁵⁹

Ide sorolható még a Békés-Csaba melletti Sopronpuszta is, mely a marosszéki Posen és Moson nevekhez ha-

gaslatán egy hely), Bolgármart (Sepsisz Zalán határában) stb. Veresmart nevű hely van a föntebbiiken kívül Szeben mellett (ném. Rothberg), Szatmárban, Szabolcsban, Heves, Máramaros, Ugocsa és Baranya megyékben

²⁵⁸ 1224. terra Sebus (Székely Okl. I. 5.), 1252. Akadas Siculus de Sebus (U. o. 9.), 1349. districtus Sebes (U. o. 56.), 1366. Sedes Sebus (U. o. 70.), 1396. Siculi de Keesd, Orhou et Seepus (Székely Okl. I. 1.), 1404. Sedes Sebes (U. o. 97.) sat.

²⁵⁹ A Halmágy a székely Halom nemnek a nevéből származtatható, mely épp úgy van a kicsinyítő -di (gy) képzővel alkotva, mint a Szilágy (Sziládi) a szilból, Somogy (Somodi) a somból, jobbágy (joubadi, joubadu, joubágyo) a jobból.

soulóan egy elébb a Fertő mellékén tanyázott nép emlé-
két őrizte meg,²⁶⁰ valamint ide tartozik a zarándi Tisza-
falva is.

A Fekete-Kőrös vidékén fekszik:

Medgyes (Biharm.)	Medgyes nem.
Illye (u. o.)	Ilyefalva (Sepsiszek).
Oláh-Homorog (u. o.)	Homoród (Udvarhelyszék).
Hosszuaszó (u. o.)	V. ö. 256. jegyz.
Székelytelek (u. o.)	V. ö. Székely.
Karaszó (u. o.)	V. ö. 256. jegyz.
Sebes (u. o.)	Sepsi- vagy Sebesszek.

A Sebes-Kőrös mellékén van:

Magyar-Homoróg (Biharm. a Berettyó felé)	Homoród.
Kis-Jenő (Biharm.)	Jenő nem.
Mező-Telegd (u. o.)	Telegd (Udvarhelyszék régi neve).
Kösmőpatak (u. o.)	Küsmőd vize (Nagy-Küküllőbe szakad, Udvarhelyszék).

S a Királyhágótól keletre Kolozsmegyében:

Nagy-Sebes	}	V. ö. Sepsi, Sebes.
Kis-Sebes		
Sebes-Várallya		
Székelyó		

A berettyómenti telepek, mint Székelyhid, Al-
bis, Alsó- és Felső-Ábrány egyfelől a szabolcsi széke-
lyekhez vezetnek át, másfelől a Szilágyságba, hol a Berettyó
és Kraszna közt e helyneveket találjuk:

Hosszuaszó	V. ö. 256. jegyz.	
Szilágy-Somlyó	}	Csik-Somlyó. ²⁶¹
Somlyó-Ujlak		
Csehi-Somlyó		
Magyar-Baksa		
Oláh-Baksa		

²⁶⁰ Sopron neve valószínűleg a régi római *Scarabantia*-ból származott. A magyarok a fertőmelléki régebbi németsegtől vehették át; ugyanis ezek ajkán válhatott az *szk s-sé s a b p-vé*. E németsegtől s a későbbi közt, mint a Moson névénél is láttuk, az összeköttetés megszakadt s azért Sopronnak később más (Oedenburg) lesz a német neve.

²⁶¹ A Somlyó név előfordul még a Dunántul Veszprém-Fejér- és Vas megyékben.

²⁶² A baksa nyilván a maksa név török-tatáros változata, mely nyelvekben nagyon szokott dolog a szókezdő *m* és *b* váltakozása. A moksák pedig a mordvin nép egyik ágát képezik.

Orbó	Orbaiszék; Alsó- v. Magyar-, Felső- és Közép-Orbó (A.-Fehérm. Aranyosszék közelében). Szász-Orbó (szász: Urwegen, Urbigen, oláh: Girbova. Szebenm.) ²⁶³
Korond	Korond (Udvarhelyszék).

A Berettyó és Szamos közt van Szathmárban:

Homoród folyó	} Nagy- és Kis-Homoród folyó (Udvarhelyszék).
Pusztá-Homoród	
Alsó-Homoród	
Felső-Homoród	
Hirip	Hilib (Orbaiszék).

A Szamos mentén pedig:

Adorján	Adorján nem.
Aranyos-Medgyes	Medgyes nem.
Berekszó	} L. 256. jegyz.
Farkasaszó	

S a Nagy-Szamos völgyében:

Felső-Orbó (Szolnok-Doboka)	Orbaiszék.
-----------------------------	------------

A Kis-Szamos völgyében pedig:

Szekulaj (Szolnok-Doboka)	V. ö. Székely.
Kis-Jenő (u. o.)	Jenő nem.
Alsó-Szovát (Kolozsm.)	} Szovát ág az Örlöcz nemben. Szovát (Marossvásáros).
Felső-Szovát (u. o.)	

Természetesen, e helyneveknek csak egy része az, mely szükségképp, vagy legalább is nagy valószínűséggel székely eredetű; másik részénél csakis a lehetőség van meg erre. De a mennyiben már a lehetőség megvan, annyiban egyaránt mutatnak úgy a maros-, mint a szamosmenti utvonalra.

Mégis, ha számba vesszük, hogy a Gyulák a Maros völgyében székelték; ott van Gyulafejérvár, ott fekszik az erdélyi Fejér megye, mely innen átcsapva a Küküllő völgyébe, azon át még az utóbbi időkben is egész a Székelyföld legkeletibb pontjáig terjeszkedett: sokkal több valószínűség szól a Maros-, mint a Szamos-völgyi ut mellett. Ezen ut természetével különben is nagyon összeillik az a hagyomány, mely szerint I. Gyula vadászat közben akadt rá Gyulafejérvárra.²⁶⁴

²⁶³ Orbó és Orbai olyan hangváltozás, mint Haró és Haraj.

²⁶⁴ „Eratque iste Gyula Dux magnus et potens, qui civitatem magnam (a Vaticani Codexben és a Pozsonyi Krónikában: Civitatem Albam) in Erdelw in venatione sua invenerat, quae iam pridem a Romanis constructa fuerat.“ (Marci Chron p. 22. c. 15.)

Királyaink, sőt meglehet már korábban nagyfejedelmek a Szamos völgyén nyomultak Erdélybe. Ott terül el Szolnok megye, melynek főispánjai többnyire a vajdák voltak az első hódítások emlékéül. Ezen uton halad Tuhutum is, kiből nem egy magát minél függetlenebbé tenni akaró törzsfőt, hanem a központi hatalom egyik szolgáját véltük feltalálni.

II. Gyulával véget ért az erdélyi magyarok önállósága s Zoltán, a Nemzeti Krónika szerint Sz. István egy nagybátyja, megkezdte a vajdák, vagy talán inkább a kelet-magyarországi hercegek sorozatát.²⁶⁵

A királyi hatalom növekedése Erdélyben is szükségképp előidézte azon küzdelmeket és átalakulásokat, melyeket Pannóniában s a Tisza mentén, ha nem is oly mértékben s nem egészen azonos eredménnyel. Bizonyos, hogy a szabad magyarok, kik itt a székelyekből álltak, e hegyektől körülvett vidéken, mint általában minden hegyi nép, jobban meg tudták őrizni az ősi intézményeket, mint Magyarországon, hol sokkal inkább bele estek a királyi hatalmi körébe. Különösen két pontban tért el a székelyek politikai szervezetének fejlődése a többi magyarságtól, mi — azt hiszem — kellőképp megmagyarázza a székely előjogok eredetét és különleges sajátosságait.²⁶⁶

²⁶⁵ A Képes Krónika Keánnak, a bolgárok és szlávok fejedelmének legyőztetését elbeszelve, így folytatja: „Et locavit (Stephanus Sanctus) ibi unum proavum suum, nomine Zoltan, qui postea haereditavit istas partes Transilvanias, et ideo vulgariter sic dicitur solet: Erdeelvi Zoltan. Erat enim ille antiquissimus, qui vixerat usque tempora Sancti Regis.“ (Marci Chron. cap. 38. pag. 34.) A Posonyi Krónika csak ennyit mond: „et locavit ibi proavum suum nomine Zoltan.“ (Lib. II. cap. II. §. 4. pag. 28.) — Sz. Istvánnak az Érdy-codexben foglalt magyar nyelvű legendája a „proavust“ ős-nek fordítja („Es az országot — hawas el földet — adaa týtztwl eg' reeghij ősynek kýnek Zoltan vala newe.“) Székely István Krónikájában pedig már anyai ősvé lesz („megőluen à Keant, az országba feiedelműl hágia á ven Zoltant az ő annianac ősit.“ Szekel' E. Chronica ez vilagnac yeles dolgairól. Krakó. 1559. 160. l.) Hogy az erdélyi Zoltán nem őse volt Sz. Istvánnak, az kétséget sem szenved. A krónikáiról, vagy a hagyományt nyilván Árpád legkisebb fiának emléke hozta zavarba. De valószínű, hogy az Árpád-háznak volt egyik — ez időben már koros tagja, máskülönbben a tévedés aligha következett volna be.

²⁶⁶ Hunfalvy Pál a székely jogviszonyok eredetéről szólva azt mondja: „De akár királyi várhoz tartozó földekre, akár olyanokra, melyek semmiféle várhoz nem tartoztak volt, telepítették is a székelyek: a nekik átengedett területek csak úgy koronai birtokok valának, mint azon földek, a melyekre a szépei németek vagy az erdélyi szászok hivattak, a kiknek első adományos okleveleit szintugy nem ősmérjük, mint nem a székelyekéit. Koronai földeken kezdének tehát lakni a székelyek s valamint az első telepítő

Egyik különbség a szabadok szegényebb részének helyzetében állt elő. A székely úgy maga, mint birtoka mindvégig megmaradt szabadnak, mit a primorok, lófők és gyalogok közti éles társadalmi elkülönzés sem volt képes megsemmisíteni; Magyarországon ellenben a nemesség egy nagy tömege már Sz. István korában elvesztette szabadságának egyik fő alkotó elemét, a szabad földbirtokot. Helyesebben mondva, nem is birt ilyennel. A szegényebb szabad emberek, mint Salamon F. kifejté a magyarok ősi hadi szervezetéről irt genialis tanulmányában²⁶⁷ a vezérek korában mint jól begyakorolt harcosok keresték kenyerüket a fejedelem s a gazdagabbak szolgálatában. Hogy is kereshették volna másképp azok, kik baromcsordáikat a lebediai és etelközi egymást követő katasztrófák alatt elvesztették, földműveléssel pedig — ha talán ekkor már értettek is hozzá valami keveset — a X. század első felében még nem foglalkoztak? Nomádokat, minők őseink voltak a beköltözés idejében, a földművelő és iparos népek szomszédsága gazdag zsákmánnyal kecsegtetett s őket az épp annyira jövedelmező, mint a mennyire szilaj jellemükkel egyező kalandos hadjáratokra ösztönözte. A harcz kínálkozott legjobb keresetforrásul. A X. század első felében, midőn egymást érték a külföldre tett rablójáratok, bizonynyára az összeharácsolt zsákmányból nyertek kielégítést a fejedelem zsoldjában állott harcosok; de már a század közepén tul megszűnnek a rablókalandok s ez kétségtelen jele annak, hogy a magyarság oly életmódot kezdett folytatni, mely nem igen engedte meg a lakhelyétől való huzamos távollétet.²⁶⁸ Hozzáfogott a föld mű-

adományokat, úgy a későbbi kiváltságokat, székalakításokat is stb. a királyoktól vevék.“ (A székelyek, Bpest 1880. 45—46. l.) Ősz tudósnk azonban, ki a székelyeket illető ethnographiai kérdésekben elévülhetlen érdemeiket szerzett, politikai intézményeiket teljesen félreismerte. Ellenkezőleg, a székelyek socialis szervezetében minden az ősi nemzetségi rendszerre, az első megszállási jogra mutat. Hogy a királyi adományozásnak, mint a székely előjogok föltételezett kuforrásának mennyire hiányzik minden nyoma: azt Szabó Károly kiténő értekezése után, melyet a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet 1884. évi szept. 25-ki marosvásárhelyi közgyűlésén tartott (Királyi telepítvényesek-e a székelyek? Marosvásárhely. 1884.), fölösleges bizonyitanom.

²⁶⁷ A magyar hadi történethez a vezérek korában. (Századok. 1876. 724. s köv. l. s külön javított kiadásban. Budapest. 1877.)

²⁶⁸ Már Pauler megjegyezte, hogy a hagyomány szerint is nem az első, a honfoglaló, hanem a második nemzedék kezd védett, állandó telepeket — várakat — építeni, nevezetesen Anonymusnál Eleud fia Szabolcs, Oundu

veléséhez, megtelepedett.²⁶⁹ Az a kis nemesség, mely a fejedelem zsoldjában állt, hadi szolgálatait fejében földbirtokot nyert az uralkodó magánjavaiból²⁷⁰ s ez által a hűbér-ségnek egy neme jött létre már a vezérek korában, miből a várjobbágyság intézménye fejlődött ki.²⁷¹

A fejlődés természetes menete hozta aztán magával, hogy a szabad és hűbéri birtok közti különbség a fejedelmi hatalom erősödésével egyre nagyobbodott; a hűbéres nemesség mind többet és többet vesztett szabadságából, helyzete folyton erős köteléssel fűzte urához s miközben a szabad birtokos osztálytól mind jobban eltávolodott, az alatt az egykori rabszolgák helyzete folyton javult, úgy hogy a várszerkezet felbomlásakor a hadi szolgálatra és a föld megművelésére kötelezett jobbágyság egy osztálylyá olvadhatott össze.

A várjobbágysággal eltűntek a fertő-, vág- és tiszamelléki székelyek is, kiknek szegényebb, tehát tulnyomóbb része ép olyan fejedelmi zsoldos katonaság volt, mint a magyar kisnemesség,²⁷² melynek sorsában osztoztak.

Az erdőelvi székelyek is eleinte nyilván ilyen fejedelmi

fia Ete, Ousad fia Ursuur, Bunger fia Bors, Edemén unokája Pata, Ete fia Eudu, Ketel fia Oluptulma. (L. Pauler Gy.: Szent István és alkotmánya. Századok. 1879. I. füz. 7. l.)

²⁶⁹ Bár a nomadizálással teljesen csak a XII-ik század közepe felé hagyott fel.

²⁷⁰ Hogy ezek miért nem szereztek mindjárt a honfoglalás idejében földbirtokot, melyet első megszállási joron bírhattak volna: első pillanatra különösnak látszik. De könnyen megmagyarázható, ha meggondoljuk, hogy a beköltözéskor csakis azok előtt lehetett értéke a földnek, kiknek nyájaik, méneseik, gulyaik voltak s ezeknek legelőt kerestek. A nemzet azon részének s alighanem a tulnyomó részének, melynek vagyona: a barmai Lebediában s Etelközben odaveszték, földbirtokra egyelőre nem volt szüksége. Midőn pedig már értéke lett volna előtte a földnek, akkorra azt lefoglalták a gazdagabb és hatalmasabb nemzetségek.

²⁷¹ Kézai szerint is „a várjobbágyok szegény nemesek, kik a királyhoz folyamodtak s kiknek a király a vár földeiből adott, hogy a vár birtokait s a várat háboru idején őrizzék.“ (Appendix. Cap. II. §. 4.) Hogy ennek már jóval Sz. István előtt meg kellett történni, arra nézve I. Salamon id. m. 725—731. l. Ha Taksonynak és Géának nem lett volna tekintélyes zsoldos katonasága, melylyel szabadon rendelkezett, aligha magyarázhatnók meg a fejedelmi hatalom gyors növekedését a gyula és karkhasz vagy harka s a törzsfőnökök rovására. Koppány és II. Gyula leveretésével mindezen fejedelmi jogokat gyakorló méltóságok végkép eltűntek.

²⁷² A bihari székelyek egyenesen várjobbágyokul említettnek. (Regestr. de Varad. §. 208. L. Endlichernél: Rer. Hung. Monum. Arpadiana. 692. l.) A vágvidékiek IV. Béla előtt száz fegyverest tartoznak a király minden hadjárataiba kiállítani. (Székely Oklev. I k. 15.) A II. István és II. Géza hadjárataiban szerepelt székelyek is, mint a velük együtt említett bessenyők, szorosán a királyi sereghez tartoztak. (Marci Chronica. Cap. 68 pag. 88 — Cap. 70. pag. 96.)

zsoldosok voltak, különösen a Gyulák szolgálatában. Azért találjuk őket Pannónia nyugoti szélén, hol a Vág mentén a Zoárd nemzetség székel, melyből Zuárd vagy Szalárd és Lél a hagyomány szerint fejedelmi személyek, kétségkívül gyulák voltak; azért csoportosulnak később főleg Erdélyben, hol a X. század közepétől Sz. Istvánig a gyulák uralkodnak. De találunk székelyeket a nagyfejedelem és a harka (karkhász) szolgálatában is. A bihari székelyek bizonyára a Velek és Usubu seregében harczolt székelyek ivadéakai; míg a tolnai székelyek alighanem Bojta seregéből valók, kinek székhelye Pauler Gy. szerint Bátaszék körül volt²⁷³ s kiről már föntebb megjegyeztük (l. 246. és 252. jegyz.), hogy valószínűleg Bulcsu előtt viselte a harmadik fejedelmi méltóságot.

Az erdélyi Gyulák alatt levő székelyek politikai szervezetének további fejlődését azután egyenesen földrajzi helyzetük szabta meg. Midőn Erdélybe nyomulnak, akkor már az egész nemzetben megvolt a hajlam a földművelői életmódra s csak egy olyan véres leczkére volt szükség, minő az augsburgi vereség, hogy a zabolátlanabb elemek is kényszerülve legyenek felhagyni a rendszeres rablóhadjáratokkal. Csakhogy míg a magyarországi kis nemességet a földbirtokszerzés még szorosabb kapcsolatokkal köti a fejedelemhez: a székelyek Erdélyben a X. század közepe táján még meg nem hódított földet találnak s a Maros, Aranyos, Küküllő, Olt és Feketeügy völgyeit első megszállási jogon vehetik birtokukba. Az az osztály is szerezhett szabad földbirtokot, mely elébb katonáskodott s a szabad birtok azután személyes szabadságának megőrzésére is képesítette.

A székelység egész összesége által megszerzett szabad földbirtok nemcsak a magánjogi viszonyokat szabályozta, hanem hatása jelentkezett a székely helyhatósági intézményekben is. Míg a nagy magyarságnál a nemesség egy nagy tömegének hűbéres osztálylyá való átalakulása teljesen összetörte a törzsek és csakhamar azután a nemzetségek keretét — s a várispánságok felállításával egy új politikai alakulás

²⁷³ A magyarok megtelepedéséről. (Századok. 1877. 386—387. l.) E mellett azonban Szabó Károlynak is igaza lehet, ki a fejrmegyei Vajta községben keresi Bojta emlékét. (A magyar vezérek kora. Pest. 1869. 97. l. Béla kir. Névt. J. könyve. Pest. 1860. 68 l. 3. jegyzet.)

folyamata indult meg, melyből a XIII. század vége felé a megyei intézmény képződött: addig a Székelyföldön az ősi törzs- és nemzetiségi szervezet tovább fejlődhetett és még később, a székek alakulása után is ez képezte a székely helyhatósági intézmények alapját. Marosszéken még a XVI. században is szorosan megszabott rendben követte egymást a hat nem és huszonnégy ága a bíróságban és hadnagyságban, úgy hogy 24 év alatt a hat nem valamennyi ága viselte egymásután mind a birói, mind a hadnagyi tisztelet.²⁷⁴

E szervezetről azonban inkább csak tudjuk, hogy létezett; teljes képet adnunk róla már sokkal bajosabb. Csak Marosszékről vannak határozottabb adataink, a hol e rendszer egészen a földbirtokhoz, nem pedig a leszármazáshoz volt kötve. Így történt azután, hogy egy személy a 24 év leforgása alatt is birtokainak különböző eredete szerint több ízben viselhette a birói és hadnagyi tisztelet, mint pl. Barcsay Gáspár, ki az 1491—1514. ciklus alatt 1491-ben az

²⁷⁴ 1491—1514 közt egy 1557-ki jegyzék szerint a hat nem négyszer egymás után így következett: a főhadnagyságban 1. Örlócz nem (1491. Bod, 1497. Szovát, 1503. Seprőd és 1509. Eczken ág), 2. Jenő nem (1492. Szomorú, 1498. Nagy vagy Új, 1504. Boroszló, 1510. Balási ág), 3. Medgyes nem (1493. Medgyes, 1499. Dudor, 1505. Kürt, 1511. Gyáros ág), 4. Adorján nem (1494. Telegd, 1500. Poson, 1506. Váczmán, 1512. Vaja ág), 5. Ábrán, Zábrán vagy Zábrág nem (1495. Nagy, 1501. Gyeró, 1507. Új, 1513. Karácson ág), 6. Halom nem (1496. György, 1502. Halom, 1508. Názán, 1514. Péter ág); a főbíróságban pedig: 1. Jenő nem (1491. Boroszló, 1497. Balási, 1503. Szomorú, 1509. Új ág), 2. Adorján nem (1492. Poson, 1498. Váczmán, 1504. Vaja, 1510. Telegd ág), 3. Ábrán nem (1493. Nagy, 1499. Új, 1505. Karácson, 1511. Gyeró ág), 4. Örlócz nem (1494. Bod, 1500. Eczken, 1506. Seprőd, 1512. Szovát ág), 5. Halom nem (1495. György, 1501. Péter, 1507. Halom, 1513. Názán ág), 6. Medgyes nem (1496. Kürt, 1502. Dudor, 1508. Gyáros, 1514. Medgyes ág). Egy 1548-ban kelt lajstrom, mely a hadnagyságban a Halom s a bíróságban a Medgyes nemmel kezdődik, az egyes nemeket ugyanilyen sorrendben sorolja fel és szintén 24 évi ciklust foglal magában s hihetőleg az 1548—1571. közötti évekre szól. (Szabó K. Székely Oklevéltár. II. k. Kolozsvár. 1876. 139—143. s 78—79. l.) Egy mult századbéli jegyzés minden nemhez még egy 5-ik ágat is csatol (Orbán B. Székelyföld leírása. I. k. 5. l.), de könnyű észrevenni, hogy itt egyszerű tévedés forog fenn, mit a létezett ágak nevének hibás olvasása idézett elő; így az Adorján nemnél 5-ik ágként említett Vasmy nem egyéb, mint ugyanazon nem Váczmán (Wachman, Wachyman) ága, a Medgyes nemnél a Kurta ág nem más, mint a Kürt (Kwrt, Kyrtha) ág, az Örlócz nemnél a Zöld annyi, mint a Szovát (Zowát) ág, az Ábrán nem Görcs ága = Gyeró (Gyerw, Gyewrew) ággal, a Halom nem Gabud ága is bizonyára nem egyéb a György (Gyewrgh, Gyergy) ágánál; a Jenő nem egyik ágát az 1557-ki jegyzék írja egy helyt Nagy ágának (Székely Okl. II. 140.), más helyt Way ágának (U. o. 141.), míg az 1548-ki jegyzék mind a kétszer, valamint egy másik év nélküli, a XVI. század első feléből való jegyzék is Wy ágának írja (U. o. 79., 81. l.), a mult századbéli följegyzőt tehát nyilván ez vezette tévutra, midőn az Új ág mellett még Nagy ágat is adott a Jenő nemnek.

Örlöcz nem Bod ágán, 1492-ben a Jenő nem Szomoru ágán, 1493-ban a Medgyes nem Medgyes ágán, 1502-ben a Halom nem Halom ágán, 1505-ben a Medgyes nem Kürt ágán volt főhadnagy, közben pedig négyszer főbíró, u. m. 1494-ben az Örlöcz nem Bod ágán, 1507-ben a Halom nem Halom ágán, 1511-ben az Ábrán nem Gyerő ágán s 1514-ben a Medgyes nem Medgyes ágán; vagy mint Apaffy Lénárt, ki négyszer volt főhadnagy (1492. Jenő nem Szomoru ágán Barcsayval együtt, 1498. Medgyes nem Dudor ágán, 1511. Medgyes nem Gyáros ágán s 1513. Ábrán nem Karácson ágán) s kétszer főbíró (1505. Ábrán nem Karácson ágán s 1508. Medgyes nem Gyáros ágán).²⁷⁵ Voltak olyanok, kik feleségük után viselték a tiszteket; nevezetesen 1504-ben, midőn a főhadnagyság a Jenő nem Boroszló ágán volt, Tóth Miklósról mondja ezt az 1557-ki lajstrom.²⁷⁶

Az ily nemzetiségi örökség — legalább a XV. század végén — pénzen is szerezhető volt. Igy 1498. jan. 25-én Pócsfalvi Benedek a Medgyes nem Kürt ágán őt illető egész primipilatusi — közönségesen lófőségnek nevezett tisztséget minden ahhoz tartozó örökségeivel és székely jogaival együtt²⁷⁷ 25 arany forintért örökáron eladja Nagyfalusi Apafi Lénárt-nak. 1507-ben gyergyai vagy szárhegyi Lázár András szerez meg a maroszséki Kisfaludon Esztergomi Székely Ferencztől ezer arany forintért három ilyen „lófőséget“, egyet a Medgyes nem Dudor, másikat Kürt ágán, harmadikat a Halom nem Názán ágán.²⁷⁸

Maroszséken kívül Aranyos- és Kászsónszékről olvassuk, hogy a hat nem ott is felváltotta egymást a tisztségek viselésében, még pedig az utóbbiban olyanformán, hogy Lázár Bálint, a miért kieszközölte Mátyás királytól a Zsigmond által adott szabadalmak megerősítését, „az hat Nemben mindenikben elbirja egyszer az tiszteket, és mikor az eltelik, álljon az Halom nembe, és mikor az Halom nemnek eljő tiszti, akkor az Halom nembeliekkel együtt birjon tiszteket“; mivel pedig elébb

²⁷⁵ A főntebb említett 1557-ki lajstrom szerint. (Közölve Székely Okl. II. 139—142 l.)

²⁷⁶ U. o. 141. l.

²⁷⁷ Totale officium suum Primipilatus in vulgari Lofwseg appellatum in genere Medgyes, in linea Kywrth, in Sede Marus existens dependendum habitum, simul cum cunctis suis hereditatibus et iuribus Siculicalibus.“ (Székely Okl. I. 288. l.)

²⁷⁸ Székely Oklevélt. I. 320. l. és II. k. 34. l.

meghalt, semhogy mindenik nem tisztiben eljárhatott volna: fia Lázár András lépett helyébe s midőn ez a hat nem tisztét kitöltötte, a Halom-nembeliek kivánságára az elébbi egyezséget oda módosították, hogy felváltva „egy esztendőben a Lázár Bálint maradéki bírák legyenek, és az másik esztendőben se bírák, se hadnagyok (t. i. Lázár B. maradékiból), hanem ismét az harmadik esztendőben hadnagyok legyenek“.²⁷⁹

Vajjon a többi székben is ugyanazon hat nem volt-e hasonló felosztással, mint Maroszáéken: kétséges. Az a néhány adat, mely rendelkezésünkre áll, arra mutat, hogy az egyes székek nemzetségi szervezete nem volt egyöntetű. Kézdi-ben Zsigmond 1427-ki Kézdi-Vásárhely szabadalmait biztosító oklevele szerint öt nem (genealogiae seu generationes) volt.²⁸⁰ Lakatos István esperest- és plebánusnak a csik-kozmási róm. kath. egyházközség anyakönyvébe 1694-ben tett bejegyzése szerint a (csiki?!) székelység tizenkét nemre volt oszolva.²⁸¹ A léczfalvi Bodor család levelei közt az Achaz nem (tribus) említettik,²⁸² mely Maroszáéken nem fordul elő. Ezenkívül az is feltűnhet, hogy a Maroszáékról ismert nemek és ágak a többi székben ismeretlenek egy pár hely- és családnév kivételével, minők pl. Udvarhelyszéken a szék egykori neve, Telegd, azután Enlaka vagyis Jenőlaka,²⁸³ Sz.-Udvarhely egyik városrésze: Gyárosfalva, továbbá Ábránfalva s talán Szent-Ábrahám s az Ábrán nem egyik ágának megfelelő Karácsonfalva, Csikban Csik-Szentgyörgy egyik tizede Jenőfalva, a Nagy-Boldogasszonyfalvának nevezett négy összeépült községből alakult plebánia egyik része szintén Jenőfalva és az elpusztult Ábránfalva, azután a csiki Adorján s a háromszéki Bod, Poson és Eczken családok.

²⁷⁹ Emlékirat Kászonszék Csikszéktől való elválásáról a XVI. század közepe tájáról. (Közölve Székely Oklev. I. 297—301. l.) Aranyosszáéken egy XV. század végéről való jegyzék szerint „ijdem Siculi emedio ipsorum sex Capitaneos videlicet Hath Nem eligentes.“ (U. o. 296.)

²⁸⁰ Székely Oklevéltár. I. 122.

²⁸¹ Elmondva, hogy a tatárok 1694. elején Csikban több községet fel-dultak, így végzi: „Sic una Tribus Siculicae Nationis quae ex 12 constat computando deleta est insperate, et citissime nullo resistente Paganis.“ (Közölte: Benkő Károly: Csik-Gyergyó és Kászon leírások. Kolozsvár. 1853. I. rész. 76. l.)

²⁸² Kállay Ferencz: Históriai értekezés a n. székely nemzet eredetéről. N.-Enyed. 1829. 92. l.

²⁸³ Régen: Jandalaka, Yhanlaka, Janlaka, Jenlaka. Jenőlaka (Orbán B. A Székelyföld leírása. Pest. 1868. I. 123. l.)

Mindezek azt bizonyítják, hogy az ősi nemzetségi szervezet az egyes székekben nem egyformán fejlődött, intézményeikben habár a dolog természeténél fogva hasonló alapelvek szerint is, de még sem azonos módon működött.

közös elem volt mindegyik szék szervezetében az, hogy tisztjeiket a nemzetségek és ágazatok egymás utáni sorrendje szerint választották²⁸⁴ s a tisztek évről-évre változtak.²⁸⁵ Ez alól egyedül Aranyosszék képezett kivételt annyiban, a mennyiben főtisztségét a székely ispán töltötte be. Így 1319-ben Tamás mester székely ispán Renold ispánt tette meg az aranyosmelléki székelyek tisztjévé (officialis);²⁸⁶ 1469-ben pedig monoszlai Csupor Miklós székely ispán és erdélyi vajda „saját tetszéséig“ házi emberét nemes Fejér Istvánt nevezte ki Aranyosszék ispánjának (Comes), a ki viszont maga helyett Ambrust bizta meg a tisztség vezetésével.²⁸⁷ Aranyosszék azonban az egyedüli a székely székek közt, mely nem első megszállási jogon birt földterületet képez, hanem eredetileg a tordai várhoz tartozó királyi birtok volt, melyet V. István és Kun László adományozott hadi szolgálatainak megjutalmazása végett a Kézdi székelyek egy csapatának.²⁸⁸

A legrégebb emlékek — figyelmen kívül hagyva a fölötté gyanus Csiki Krónika rabonbánjait, gyuláit és harkázait — csak egy tisztséget ismernek, mely nyilván azonos a Magyarországon már Kálmán idejében működni megszűnt s azon túl egy századig csak méltóságként szereplő nemzetségfők tisztségével. Így 1280-ki okmány Udvarhelyszék ezen tisztjét ispánnak nevezi;²⁸⁹ ezt a címet viselték Magyarországon is a nemzetségek fejei.²⁹⁰ Valószínű, hogy az a Vincze vagy Benczencz ispán, a hidvégi gr. Nemes és Mikö

²⁸⁴ Qui (Siculi) per tribus et generationes atque lineas generationum — antiquorum more — haereditates ac officia inter sese partiuntur et dividunt. (Verbóczy I. Opus Tripartitum. Pars I. Tit. 4.)

²⁸⁵ Az 1505. nov. 23-ki sz.-udvarhelyi nemzeti gyűlés végzése szerint: „Kapitányok és Király Birák . . . egyik a másik helyében esztendőnként követhetnek.“ (Székely Okl. I. 307.)

²⁸⁶ Székely Oklevéltár. I. 37.

²⁸⁷ U. a. I. 211, 212.

²⁸⁸ U. a. I. 21, 26, 35.

²⁸⁹ „Nos Stephanus Adrianus Comes ac ceteri Siculi viri prouidi et honesti in dyocesi Thelegd.“ Székely Okl. I. 20.

²⁹⁰ Tagányi K. Valami a Comes szóról. (Századok. 1881. 6. füz. 516—519. l.)

családok őse, kit IV. Béla 1252-ben Szék földével ajándékoz meg,²⁹¹ szintén ilyen nemzetségfőnök volt a sepsiföldi székelyek közt, valamint az Apor család ősenek Olciusnak fia Balázs ispán s unokája János ispán is a XIV. század elején a kézdi székelyek közt.²⁹² A csiki székelyeknél 1324-ben László hadnagynak (maior exercitus) iratik,²⁹³ de bizonyára a hadnagy név ugyanazt a méltóságot jelöli itt, mit az ispán név az udvarhelyi, sepsi és kézdi székelyeknél. A két név synonym, a „hadnagy“ szó tősgyökeres magyar elnevezése volt a nemzetségek fejeinek,²⁹⁴ míg az „ispán“ szó a szlávoktól került hozzánk, ezek hívták a nemzetségek vagy zsupák fejét „spán“- vagy „zsupán“-oknak.

Az ősi nemzetiségi szervezetből a XIV. század folyamán fejlődött ki a székek intézménye. A XIII. század alatt, sőt még a XIV. század első felében is a szék (sedes) elnevezés nem fordult elő az okmányokban. A szászok 1224-diki szabadságlevelében Sepsiszek Sebes földnek (terra Sebus) neveztetik²⁹⁵; Szt-Lélek 1241-ben s 1271-ben egyszerűen a székelyek földje határán levőnek mondatik²⁹⁶; 1291-ben Benczencz fiai minden szabatosabb megjelölés nélkül a székelyek nemzetéből valóknak iratnak;²⁹⁷ 1252-, 1289-, 1291-, 1301-, 1311-, 1313-, 1319-, 1320- s 1324-iki oklevelek csupán sebesi, aranyosmelléki, udvarhelyi,

²⁹¹ „Vincencius Comes filius Akadas Siculus de Sebus.“ (Székely Okl. I. 9. l.) — Apja Akadás, valamint fiai, István, Domokos és Mikó már nem neveztetnek ispánoknak. (U. o. és 24. l.)

²⁹² „Comes Blasius filius Oleij de Kizdy,“ „Stephanus, Nicolaus, Demetrius et Petrus filii Comitiss Johannis filii Opor fratris sui (Blasii).“ (Székely Okl. I. 33, 34. l. U. o. 37. l.) E szerint sem Olejus, sem Opor, sem János ispán négy fia, sem az 1324-ben emlegetett Sandrin, ifj. Opor, egy másik István s fia Egyed nem voltak ispánok. (U. o. és 39, 40, 42. l.)

²⁹³ Székely Oklevéltár. I. 42.

²⁹⁴ A had (ómagyar: hodu, hod) egykor nemzetséget (genus), az egy eredetű családok vagy háznépcek csoportját jelentette s némely vidéken, mint a palóczoknál ma is ezen értelemben használják. (Pintér S. A palóczokról. Budapest. 1880. 19. l.) Dr. Szász Izsák barátom szíves értesítése szerint Udvarhelyszéken is hadnak nevezik a népesebb családokat.

²⁹⁵ Benkő I. Transsilvania. Bécs. 1778. I. 439.

²⁹⁶ „Castrum nostrum regium Zenth Lelewkh in confinijis terre Siculorum parcium nostrarum Vltrasiluanarum positum.“ (Székely Okl. I. 8.) „Ladislaus filius Jacobi Castellani Castri nostri finitimi et Regalis Zenth Lelewkh partium Ultrasylvanarum in terra Siculorum nostrorum.“ (Arpadia. I. k. 72. l. után Székely Okl. I. 17.)

²⁹⁷ „Stephanus et Dominicus filii Benchenhc de genere Siculorum.“ (Székely Okl. I. 24.)

kézdi és csiki székelyeket ismernek²⁹⁸ s csak később használják az ily kifejezéseket: sepsiszéki, marosszéki sat. székely.²⁹⁹ Legelőbb Sepsi-föld neveztetik széknek;³⁰⁰ a többinek, mint széknek a XV. század előtt nincs emlékezete.

A székek intézményének szervezésével a hadnagyság nagy átalakuláson ment keresztül. Azon időben, a midőn a hadnagy nem egy terület tisztviselője, hanem nemzetségének a feje volt, a választásnak későbből ismert módja aligha volt még alkalmazásban a székelyeknél. Régi magyar szokás szerint a családnak mindig a legidősebb családtag a feje, a ki e minőségben megmarad élete hosszáig; azt hiszem, eleinte a székely hadnagyok is ilyenformán váltották fel egymást. Azt is bizonyosnak tarthatjuk, hogy a nemzetségi szervezet kezdetleges viszonyai közt a nemzetség vagy had összes ügyei a hadnagy joghatósága alá tartoztak, habár más tekintetben meg korlátozottabbnak mondható a hatásköre, a mennyiben ezt teljesen a hadnagy személyes tulajdonságai határozták meg. A mily mértékben terjedt a székelyek közt az egyéni tulajdon a nemzetségi közös birtok helyett, oly mértékben kezdett az ősi nemzetségi szervezet is mind tartahatatlannabbá válni. A viszonyok változása új intézményeket tett szükségessé s ezeket a székek szervezésében találhatjuk fel, mely alkalommal a hadnagyság mellett az igazság szolgáltatására egy új tisztség állítottatott fel: a bírói tisztség, melyet a székekkel egyidejűleg kezdenek az okmányok említeni. Így 1404-ből a székké csak alig egy évtizeddel alakult Miklósvár birájáról van emlékezés;³⁰¹ 1407-ből Kézdiszék tisztjeit ismerjük: a hadnagyot, ki itt primi-

²⁹⁸ „Vincencius comes filius Akadas Siculus de Sebus.“ (Székely Okl. I. 9. l.) — „Siculi super terra Oronos commorantes.“ (U. o. 22.) — „Siculi nostri de Keezd super terra Aranos residentes.“ (U. o. 26.) — „Villa nostra Olachalis in medio Siculorum nostrorum de Vdvordhel.“ (U. o. 29.) — „Comes Blasius filius Olcy de Kizdy.“ (U. o. 33.) — „Comes Egidius, filius Kolondus, et Dionisius filius Tolon Siculi de Oronos fideles nostri suo et universorum Siculorum de iuxta eadem Oronos nomine.“ (U. o. 35.) — „Siculi de iuxta Aranyos.“ (U. o. 37.) — „Stephanus filius Johannis filij Opor de Siculis de Kezdy.“ (U. o. 37.) — „Syculi de Chik.“ (U. o. 42.)

²⁹⁹ Például 1404-ben: „Petrus dictus Konin Siculus sedis de Sebes (Székely okl. I. 97.); 1409-ben: „Universitas Siculorum Sedis Marus“ (U. o. 105.) sat.

³⁰⁰ 1366-ban: „Siculi nostri Sedis Sebus.“ (Sékely Okl. I. 70.) Már 1349-ben kerületnek (districtus) iratik: „Communitas Siculorum de districtu Sebes.“ (U. o. 56.)

³⁰¹ Kállay F. A n. székely nemz. eredetéről. N.-Enyed. 1829. 190. Székely Okl. I. 97.

pilusnak iratik, Torjai Penyefa Lászlót és a székbirót (judex terrestris), Martonfalvi Mártonfia Gergelyt;³⁰² 1409-ben, midőn maga a szék is először tűnik fel, Marosszék hadnagyáról (primipilus), Ponyafia Mihályról és székbirájáról (judex terrestris), Szentannai Pálfa Imréről van említés téve;³⁰³ egy 1429-iki okmányban ismét Kézdiszék székbiráját találjuk;³⁰⁴ egy 1439-iki oklevélben Lévai Cseh Péter erdélyi vajda a székely ispánt egy vagy két, vagy esetleg több székely hadnagygyal (ductor) és biróval együtt az országgyűlésre hívja meg;³⁰⁵ 1451-ben a marosszéki székelyek közgyűlése alkalmával Szentgyörgyi Barnabás hadnagy (capitaneus maioris exercitus) mellett Gyalakuti Péter említették főbiróként (capitalis judex);³⁰⁶ Udvarhelyszéken a székbiró (judex terrestris) legrégibb emlékezete 1448-ból, 1459-ből³⁰⁷ és 1461-ből³⁰⁸ van; 1466-ban a kézdi-, orbai- és sepsiszéki székbirák említetnek,³⁰⁹ 1469-ben pedig a Csupor Miklós vajda által kinevezett ispán mellett az aranyosszéki kapitányok és székbirák;³¹⁰ Kászonszék hadnagyáról (belliductor) és birájáról (judex) az 1462-iki szabadságlevél emlékezik meg legelsőbben.³¹¹

A birói tisztség csakhamar szervezése után megoszlott s miként a szászoknál, a székbirák mellett feltűnnek a királybirák is. A királybiróság legrégibb nyomait Kézdi-ben, Sepsiben, Orbaiban találjuk. Kézdi-ben már az 1407-iki közgyűlésen a hadnagygyal és székbiróval együtt részt vett a „királyi ember“ (homo regius) Manyasi András mester is, 1427-ben pedig egyenesen a királybiró (judex regalis) nevezet találjuk.³¹³ Ez időtől fogva a három szék tisztjei közt a hadnagygyal és székbiróval együtt mindig említették a királybiró is.³¹⁴ A többi szék tisztjei közt a XV. század folyamán nem fordul elő; Marosszéken 1409-ben, 1451-ben s 1453-

³⁰² Székely Okl. I. 102.

³⁰³ Székely Okl. I. 106.

³⁰⁴ U. o. 120., 121.

³⁰⁵ U. o. 139.

³⁰⁶ U. o. 163.

³⁰⁷ U. o. 159, 177.

³⁰⁸ Kállay F. A N. Székely Nemz. ered. 179. l.

³⁰⁹ Székely Okl. I. 205. l.

³¹⁰ U. o. 212. l.

³¹¹ U. o. 195.

³¹² U. o. 102.

³¹³ U. o. 121.

³¹⁴ Mint 1466-ban (U. o. 205.), 1483-ben (U. o. 252.), 1492-ben (U. o. 270. l.)

ban, Udvarhelyszéken 1448-ban, 1459-ben s 1487-ben és Aranyosszéken 1469-ben csak a hadnagyot vagy kapitányt és bírót vagy székbirót ismerik,³¹⁵ a királybíróról hallgatnak az illető okmányok. Csikszéken is 1406-ban egy peres ügyben Lőrincz, a nagy-boldogasszonyfalvi plébános és csikgyergyói alesperes mellett két világi, Lázár Bernát és Balaskó Ferencz mond ítéletet, a kik közül egyik a hadnagy, másik a székbiró lehetett.³¹⁶ Marosszékről 1499-ből ismerjük az első királybíró,³¹⁷ az 1505-iki székely-udvarhelyi nemzeti gyűlés határozatai szerint pedig már minden székben megvolt a királybírói tisztség,³¹⁸ mely szintugy, miként a főhadnagyi, évről-évre választás útján töltetett be.³¹⁹

Igy a hadnagyi, vagy mint később nevezték, a kapitányi tisztség hatásköre mindinkább a hadi dolgokra szorított. Általános fölkelés idején az erdélyi három nemzet 1463-ban hozott s Mátyás király által megerősített végzései szerint a véres kard körülhordozására vagy a székely ispán írásbeli felhívására sipokkal, dobokkal s a tűzhalmokon rakott máglyákkal ők gyűjtötték össze a hadi népet; ³²⁰ béke idején pedig gyakori lustrák tartása által ügyeltek arra, hogy

³¹⁵ Nádasi Mihály székely ispánnak Marosszék 1409-iki közgyűléséből „unacum Michaelae filio Ponya primipilo, Emerico filio Pauli de Zentanna Judice terrestri“ hozott ítéletlevele sz. (U. o. 106.) Az 1451-iki közgyűlésnek „unacum Barnaba de Zenthgiwrgh, Capitaneo maioris exercitus, ac Petro filio Nicolai de Gialakuta Capitali Judice nostro, minori Jacobo filio Emerici de Medgiesfalwa Simone porro de Sancta Ciuitate (Trinitate), Michaelae filio Blasij de Andrásfalwa, Benedicto Bichak de Moson, ceterisque Juratis viginti quatuor Assessoribus in Iudicio sedentibus“ hozott végzései sz. (U. o. 163.) „Coram iudice et Capitaneo nec non Senioribus Sedis Maros.“ (U. o. 166.) „Agilibus viris vniuersis Senioribus ac Iudicibus terrestribus ceterisque Siculis sedis Odwarhel.“ (U. o. 159.) „Capitaneo exercitus et Judicij terrestri nec non Senioribus Sedis Odwarhel.“ (U. o. 177.) „Capitaneo ac Iudici et Juratis Senioribus Sedis Wdwarhel.“ (U. o. 265.) „Capitaneis Senioribus ac Iudicibus terrestribus (terrestribus) ceterisque siculis in Sede Aranijas commorantibus.“ (U. o. 212)

³¹⁶ Benkő K. Csik, Gyergyó és Kászon leírások. II. r. 37. 1.

³¹⁷ Székely Okl. I. 291.

³¹⁸ U. o. 307.

³¹⁹ Sepsi-, Kézdi- és Orbaiszék 1466-ki zabolai közgyűlésének s az 1505-ki udvarhelyi nemzeti gyűlésnek végzései szerint. (Eder J. K. Observaciones crit. et pragm. ad historiam Transs. Szeben. 1803. 211. 1. Székely Okl. I. 205, 307. 1.)

³²⁰ Forum (Siculorum) vero convocatio ad insurgendum fiat vel gladio sanguine tincto, vel literis Comitum eorundem Siculorum, vel Domini Waywoda, si is simul Comes fuerit. Dum tamen necessitas tumultum excitare cogit, Capitanei Sedium cunctarum tympanis et Zaldobonibus, atque accensis struibus lignorum in sciundis locis Tűzhalom vocatis conclamationem faciant“ (Székely Okl. I. 198.)

a harci felszerelésben fogatkozás ne történjék.³²¹ Mindamellettt még az 1555-iki sz.-udvarhelyi s Dobó István és Kendi Ferencz vajdák által megerősített végzések szerint is bizonyos esetekben lehetett pert kezdeni a hadnagy előtt³²² s némely birságot, mint az ünnepi törvénytétel miatt két marha-birsággal büntetett bírót a hadnagy hajtotta végre az 1506-iki agyagfalvi nemzeti gyűlés határozatai értelmében.³²³

A székek intézményével kapcsolatban a székelyek előkelőbb tagjainak és közönségének a hadnagy mellett elfoglalt állása is szabályoztatott. Már a legrégebbi okmányok szerint is a hadnagy vagy ispán mindig néhány előkelő emberrel képviselte nemzetségének érdekeit. Így 1280-ban Gáldi Jakabfia Jakab, Adorján István ispán és a többi telegdi (udvarhelyszéki) székely előtt adja el prépostfalvi örökségét három nagysinki szásznak.³²⁴ 1324-ben, midőn Szárazpataki Aporfia Sándor és unokaöcscse Egyed Lökkászont Róbert Károlytól adományba kapják, a beiktatásnak a csiki székelyek részéről László főhadnagy tiz vagy tizenegy más székelylyel együtt mond ellent.³²⁵ 1348-ben Zsombor és Gerebencz falvakknak Hidvégi Mikó és Domokos fiai javára történendő határkijáratása ellen a Sebes (Sepsi) kerületi székelyek közönsége részéről hárman, u. m. Chene, Mihályfia Balázs és Péter tiltakoznak³²⁶ a sepsiek hadnagyának mellőzésével, a ki talán ez időben ép a Hidvégiek családjából volt.

A XV. században már meghatározott számú előkelő (senior vagy potior) vett részt a törvénykezések alkalmával a hadnagy és bíró mellett. Kézdiszék közönségének 1407-ben Torjavásáron (Kézdi-Vásárhelyen) Nádasi Mihály székely ispán jelenlétében tartott közgyűlésen Torjai Penyefia Lépes neje Ilona és Szentgyörgyi Daczó László egy a szentmáriai (szemerjai) határban levő malomra nézve a királyi ember, a primipilus vagyis hadnagy, a székbíró és 12 „előkelő sze-

³²¹ „Singularum Sedium Capitanei tenentur pacis tempore, neque admodum raro, lustrationem armorum et reliquorum apparatusum peragere.“ (U. o.)

³²² „Az mely széken az per elkezzetik bíró vagy hadnagy előtt, ha az első széken ellene mondás nem léssen, tehát a pert azon procurator végig viheti.“ (Székely Okl. II. 119. l.)

³²³ Székely Okl. I. 316.

³²⁴ U. o. 20.

³²⁵ U. o. 42.

³²⁶ U. o. 56.

mélyiség“ előtt (duodecim personati Seniores Siculorum) lépnek egymás közt egyezsége.³²⁷ Sepsi, Kézdi és Orbai székeknek 1466-ban a zabolai közgyűlésen hozott s János szentgyörgyi és bazini gróf, erdélyi vajda és székely ispán által megerősített végzése szerint, miként Kézdiiben, ugy Sepsiben és Orbaiban is évről-évre 12 esküdt választassék, még pedig felerészük a közönség soraiból s csak a másik felük az előkelők közül s mindennemű ügy az ő közreműködésükkel intéztessék el.³²⁸ Marosszéken a 24 ágnek megfelelően 24 esküdt táblabíró (jurati assessores) volt,³²⁹ kik az okmányokban felváltva seniorok-, potiorok- és assessoroknak neveztetnek.³³⁰ A Csik- és Kászonszék közt az utóbbi elszakadása miatt folyt peres ügy megvizsgálására Mátyás idejében mindkét szék szintén 24—24 embert küld ki.³³¹ De már a XVI. században e székek is 12 táblabírót választottak a főhadnagy és főbíró mellé; Marosszéken 1519-ből találjuk legrégibb emlékét.³³²

Mindezen adatokból azon kétségtelen tény világlik ki, hogy a székek intézménye csak hosszas fejlődés után keletkezett a székelyeknél; létezésük első nyomai a XIV-ik század közepénél régebbi időbe nem vezetnek vissza s noha szervezésük a szász székekkel sok tekintetben hasonló mód szerint történt is,³³³ mégis félreismerhetlen az új intézménynél, hogy az az ősi nemzetiségi szervezetből nőtt ki. Ha szem előtt tartjuk, hogy a székely intézmények szerves fejlődés eredményei, bár egyenes adataink nincsenek rá, a fejlődés termé-

³²⁷ U. o. 102.

³²⁸ „Item compositum est, vt quemadmodum duodecim Jurati in Sede Kizdy sunt constituti, ita et in aliis praescriptis duabus Sedibus (t. i. Sepsi és Orbai) duodecim Jurati eligantur, quorum dualitas de Senioribus, dualitas vero ex Communitate ipsorum constituantur ad discernendas et diffiniendas in medio eorum omnium caussantium caussas, qui per curriculum et reuolutionem vnus anni integri in huiusmodi honore — persistent, et sic singulis annis se se sequentibus Jurati ipsorum mutati, si opus fuerit constituantur.“ (J. C. Eder Observationes Criticae et Pragmaticae ad Historiam Transsilvaniae. Cibinii. 1803. 210. l.)

³²⁹ Székely Okl. I. 163.

³³⁰ 1481. 1484. Seniores Sedis Maros. (U. o. 235, 251.) — 1485. Seniores et Assessores Sedis Maros. (U. o. 254.) — 1515. Pociores et Seniores ac Assessores Siculi Sedis Maros (U. o. 328.) és Seniores ac Pociores Assessores quarumlibet Sedium Siculicalium. (U. o. 330.) — 1487. Jurati Seniores Sedis Wdwarhel (U. o. 265.)

³³¹ U. o. 299. l.

³³² Duodecim Jurati coassessores Sedis Maros. (U. o. 343., 345. l.)

³³³ Eder J. K. Observationes crit et pragm. ad hist. Transs. Szeben. 1803. 36., 211. l.

szetes menete szükségképp azon feltevésre vezet bennünket, hogy a székek legelső csiráját a nemek vagy még nagyobb valószínűséggel a törzsek különállásában keressük. A sepsi, kézdi, telegdi és csiki szekelyeket már a székek szervezése előtt megkülönböztetik az okmányok s hogy itt nem földrajzi névről van szó, kitetszik abból, hogy e nevek a Székelyföldön kívül mindenütt oly helyen fordulnak elő, hol kétségtelen nyomai vannak a székelyek egykori ottlételének. S másfelől a székek alakulása is arra mutat, hogy abban a földrajzi viszonyokon kívül másnemű tényező is közreműködött. Sepsi, Kézdi és Orbai földrajzi tekintetben egy egységet képez, mégis csak a XVII. században olvadnak össze egy székké.³³⁴ Ellenben Erdővidéknek mind Sepsitől, mind Udvarhelytől elzárt és minden oldalról kikerekített területéből soha nem képződött egy egységes szék, hanem sok ideig Sepsi és Udvarhelyszék közt volt megosztva; a földrajzi viszonyok csak annyiban voltak befolyással e vidék politikai fejlődésére, hogy a két anyaszékkal szemben némi önállóságra tett szert; így a Sepsiszékhez tartozó részből Zsigmond idejében Miklósvárszék alakult,³³⁵ a Vargyasmenti vi-

³³⁴ A Háromszék elnevezés már 1559-ben előfordul s a XVI. század második felében közös királybirája van Sepsinek, Kézdiének és Orbainak; így pl. egy a Székely N. Muzéumban levő 1583-ki oklevél említi osztopáni Perneszy István várhegyi kapitányt mint „háromszéki Sepsy, Kiszdy és Orbay királybirót;“ egy 1588-ki fejedelmi rendelet Ravazdy György szintén várhegyi kapitánynak és a három szék királybirájának (judici regio Sedium Siculicalium Sepsy, Kizdy et Orbay) szól; egy 1601-ki oklevél publikálása Imechy Mihály, a három székely szék, Sepsi, Kézdi és Orbai kapitánya (Capitaneus trium Sedium Siculicalium Sepsy, Kizdy et Orbay) előtt történt; Kállay F. a XVI. század közepéről Kálnoky Pétert, 1578-ból Henter Benedeket, 1579-ből Pródi Rátz Mihályt említi Háromszék főkirálybirául (Históriai Értekezés a Nemes Székely Nemzet eredetéről. N.-Enyed. 1829. 254., 251., 278. l.), Orbán B. pedig lemhényi Csomortányi Tamást 1599-ben főkapitányul. (A Székelyföld leírása. Pest. 1869 III. 120. l.) Sőt a három szék már a XV. században közös gyűléseket tart; így 1466-ban Zabolán Szentgyörgyi és Bazini János gróf, erdélyi vajda és székely ispán jelenlétében. (Székely Okl. I. 102., 105 l.) Mindamellet Pesty Fr. szerint Háromszéket csak a XVII. század második felében tekinthetjük végleg megalakultnak. (Az eltűnt régi vármegyék. Budapest. 1880. II k. 35—37. l.)

³³⁵ Külön székké való alakulásra Stibor erdélyi vajdától (1395—99) nyert szabadalmat, melyet Zsigmond is helybenhagy 1404-ben, megparancsolva Sepsi (Sebes) széknek, hogy Miklósvárt e szabadságában ne háborgassa. (Székely Okl. I. 97.) — 1459-ben Lábatlani János székely és temesi ispán az erdélyi nemesek, székelyek és szászok medgyesi gyűlésén Mátyás király meghagyásából megvizsgálván a Szt-Miklósvára szék és Sepsi-Szentgyörgy széke közti pert, Kálnoki András, kőröspataki Was Mihály, kilyéni Székely Antal, zaláni Daczó János, Besenyey Pál és Borosnyai Péter a sepsiszéki, másfelől meg Hidvégi Bálint, id. Bölöni Illés fia Péter és Nagybaróti Rypo Demjén a

dék pedig csak I. Rákóczi György alatt vált ki Bardoczszék neve alatt Udvarhelyszékből.³³⁶

A legrégibb emlékek hét anyaszéket ismernek, de azok közül a legkorábbi, IV. Eugén pápa oklevele³³⁷ sem megy vissza a XV. század közepénél előbbre. Ezen időben különben is nyolcz szék volt már: Maros, Udvarhely, Sepsi, Kézdi, Orbai, Csik, Aranyos és Gyergyó.³³⁸ A hét székely szék tehát egy hagyományos szólásforma, mely a XV. század közepén már nem felelt meg a tényleges viszonyoknak. Azt hiszem, Aranyosszéket kell kihagynunk a sorozatból, mint a mely a Kézdi-székelyeknek volt gyarmata. Föltéve tehát s e föltevésnek a hagyományos hetes szám sok valószínűséget kölcsönöz, hogy minden ős anyaszéknek egy külön törzs felel meg: azt vélhetjük, hogy a székelyek is, miként a nagy magyarság, hét törzsbe vagy mondjuk inkább hét csapatba voltak beosztva, mert hogy ez esetben a beosztás alapját a genealogiai különbség képezte volna, valószínűtlennek tartom. A székelység, mint fönnebb már utaltam reá,

miklósvárszéki székelyek megbizottjainak jelentésében: Zsigmond és Mátyás király levelei alapján azt itéli, hogy Miklósvárszék Sepsiszéktől független törvényhatóság s egyuttal meghagyja a töresvári, holtövényi és királykövi várnagyoknak, hogy ha a sepsiszéki székelyek háborgatnák szabadságukban a miklósváriakat, oltalmazzák őket. (Székely Oklevéltár. I. 181—184. I. Közölte Killyéni Székely Mihály is: A Nemes Székely Nemzetnek Constitutioji. Pest. 1818. 17—21. I.) Ugyanezen ítéletet Ajtai Henter Gáspár, Bölöni Ellyésy Bálint, Baróthi Deák Gergely, Hidvégi Nemes Mihály és Szárazajtai Daczó Sandrin kértére átírja 1531-ben I. János király azzal a hozzáadással, hogy Miklósvárszék birái egyuttal mindig Sepsiszék birái is legyenek s a főszék módjára tartozzanak itélni; egy másik 1532. jan. 16-án kelt levelében pedig megparancsolja Sepsiszék rendének, hogy Miklósvárszéket törvénykezési hatóságában ne merjék háborgatni. (Székely Okl. II. 24. s 26. I. — A N. Székely Nemz. Const. 16—22. I.) Később Báthori Gábor is megerősítette e szabadalmat 1610 decz. 21-én s Bethlen Gábor 1627-ben. (Kállay F. A n. székely nemz. ered. 189. — Orbán B. A Székelyföld leírása. III. k. 9. I.)

³³⁶ Az I. Rákóczi Györgytől a gyulafehérvári országgyűlésen kapott szabadalomnál fogva Udvarhelyszék hatósága alól kivételt s pereit csak fellebbezés alkalmával kellett Udvarhelyszék elé vinnie. (Közölve Killyéni Székely Mihálytól: A Nemes Székely Nemzetnek Constitutioji. Pest. 1818. 86—90. I.)

³³⁷ Székely Okl. I. 147—153. I.

³³⁸ Pesty Fr. (Az eltűnt régi vármegyék. II. 34) olyannak képzeli Gyergyószék alakulását, mint Miklósvárét, Kászonét s Bardoczét, hogy t. i. előbb Csiknak volt a kiegészítő része, csak azután vált el tőle s lett fűszékké. Valóban Gyergyónak Csiktől meglehetősen elkülönített területe lévén, a földrajzi viszonyok itt is hasonló eredményre vezethettek, mint Erdővidéken és a Kászon vize mentén. Csakhogy azt is látjuk, hogy az anyaszékek mindig ellene szegültek az ily elszakadási törekvéseknek s a fűszékeknek privilegiumokkal kelle biztosítaniok külön állásukat Tudjuk Csikszékről is, hogy Kászonszéket Zsigmond privilegiuma után is folyton igyekezett beolvasztani s

két vagy három magyar törzs, a Jenő, Tarián (Adorján) és talán a Kürtigyarmat (Medgyes nem Kürt ága) elszakadt részeiből alakult külön törzs, mely aztán, midőn végre Erdélyben megtelepedett, a nagy magyarságtól örökölt alapelvek szerint szervezkedett s a nemeket vagy hadakat s azok ágait hét csapatba osztotta be. E csapatok közül aztán egyik Udvarhelyszéket, az egykori Telegd földet vette birtokába, honnan a Vargyas mellékére is kiterjeszkedett; a másik a Maros menti vidéket; a harmadik Csikot, a XIV. század elején a Kászon vidékét is megszállva; a negyedik eredetileg talán Felcsikot s azután Gyergyót; az ötödik Sebes vagy Sepsí földét és Erdővidék egy részét; a hatodik Orbait; a hetedik Kézdit s a XIII. század második felében egyik raja az Aranyos mellékét. A mennyiben e hét csapat eredet szerint különbözött egymástól, annyiban a főtörzsek ma is kiválnak, egyfelől a küküllő-, maros- és homoródszentiek, másfelől meg a háromszékiek s azután a csik-gyergyóiak alapján eltérő tájbeszédének különfélesége szerint.

Főntebb már említettük, hogy az ősi nemzetségi szer-

meggátolta szabadalmi gyakorlatában (I. Székely Okl. I. 194. l., különválásról pedig u. o. 297. l.), úgy hogy Kászonszék kénytelen volt ismételve átíratni s megerősíttetni kiváltságlevelét, mint Mátyás királylal 1462-ben, II. Ulászlóval 1515-ben, Báthori Kristóffal 1580-ban, Báthori Zsigmonddal 1589-ben, Mihály vajdával 1600-ban s Báthori Gáborral 1613-ban. (Székely Okl. I. 194—196. Benkő Károly: Csik, Gyergyó és Kászon leírások. Kolozsvár. 1853. I. rész. 65. l. Orbán B. A Székelyföld leírása. Pest. 1869. II. k. 51—52. l.) Ha tehát Gyergyószék hasonló módon keletkezik: joggal föltehető, hogy Csikszék ennek az elválását is igyekezett volna megakadályozni s Gyergyó ép úgy kiváltságlevelét iparkodik szerezni különállásának biztosítására, mint Kászon, Miklósvár és Bardocz tették. De mindennek legkisebb nyoma sincs. Ellenben, noha kicsiny volt (1332—1334. csak 3 egyházközségből állt. Lásd: Orbán B. A Székelyf. leírása. II. k. 145. l.) úgy hogy még a XV. században is egy esperességet képezett Csikszékekkel: mindenütt megkülönböztetik Csiktől; így Lőrincz nagyboldogasszonyi plébános 1406-ban „Vice Archidiaconus Sedium Csik et Gyergyó“-nak írja magát (Benkő K. Csik, Gyergyó és Kászon leírások. II. rész. 37—39. l. Székely Okl. I. 100—101. l.); Mátyás király 1466-ban az erdélyi püspöknek járó dézma ügyében az Aranyos, Maros, Udvarhely, Chyk és Gyurgyu székekben tartózkodó székeknek ír. (Székely Okl. I. 203. s köv. l.) Az 1506-ki agyagfalvi gyűlésben, melynek végzéseiben a székek megjelent követői névszerint felsoroltatnak, Gyergyószék nincs ugyan különösen megemlítve, de minden bizonynyal az a Gyergyói Lázár András volt a szék képviselője, kinek „elsőségében“ tartatott meg a székeknek e nevezetes gyűlése. (Székely Okl. I. 316.) Mind-ezen okokat számbaveve, Gyergyót nem tarthatjuk Csik elszakadt részének, hanem ellenkezőleg az ősi anyaszékek egyikét látjuk benne, mely azonban Csik felől levén leginkább megközelíthető s Csikot kivéve, a többi széktől teljesen el levén zárva, a nagyobb és hatalmasabb szék befolyása alól nem vonhatta ki magát.

vezetből a XIV. század közepe táján fejlődött ki a székek intézménye. A nemzeti szervezet, a míg régi alakjában fennállott, csakis olyan lehetett, mint Magyarországon, hol azonban sokkal elébb megszűnt és a XIII. században teljesen összeolvadt a várispánságokkal, a mi a Székelyföldön nem következett be.

A várispánságok eredetileg a fejedelmi ház magánbirtokát képezték s alapjában véve mindenik egy-egy uradalomnak tekinthető.³³⁹ Csakis ily eredet mellett történhetett az, hogy a várispánsághoz tartozó földek igen gyakran nem egy kikerekített összefüggő területet alkottak, hanem kisebb-nagyobb csoportokra szakadva, szét voltak darabolva, a mi teljesen érthetetlen lett volna, ha mindjárt kezdetben politikai s különösen közigazgatási szempontból történik az országnak vármegyékre, illetőleg várispánságokra való felosztása. Az erdélyi Felső-Fehérmegyében egész a legujabb korig fennmaradt egy ily megkövesedett árpádkori várispánság. Ez uradalmaknak azonban a fejedelem, különösen az Árpádház uralmának utolsó századában nem annyira közvetlen tulajdonosa, mint inkább hűbérura volt. A várjavakat, vagy legalább azok nagy részét a várjobbágyok birták, kik mint föntebb láttuk, vagyontalan kisenemesek voltak s a nyert földbirtokért hadi szolgálatra kötelezték magukat. Ők alkották a királyi hadsereg zömét. A várispánságok tehát egyfelől mint a királyi család uradalmi, másfelől pedig mint az itt letelepedett hűbéres nemességből képződött katonai intézmények veendő figyelembe. Élükön állt a király tisztje, a várispán, ki, mint minden magán uradalom tisztje, a befolyt jövedelmeket kezelte, de ezenkívül a hűbéres nemesség kormányzója is volt s hatásköre az igazságszolgáltatásra is kiterjedt, háboru idején pedig vezére volt a várkatonaságnak.

A várispánságok első időszakában a király ezen tisztjeinek hatásköre nem terjedt a várjavak határán túl; a szabad földbirtokos osztály, melynek javai az egész országot szerteszét behálózott várispánságok körül terültek el, nem tartozott a várispán alá és szolgálainak a földesur vala bírája. Magyarországon azonban a szabad birtokok sokkal inkább szét voltak szórva, semhogy bizonyos érintkezési

³³⁹ Pauler Gy. Szent István és alkotmánya. (Századok. 1879. II. füz. 104 s köv. l.)

pontok már korán ki ne fejlődtek volna a nemesi és várispánsági terület közt. Tizedek, birságok stb. behajtását a nemesek földjén is a várispán eszközölte s a XIII. század elején már olyanok felett is bíraskodik, kik nem tartoztak a vár kötelékébe, ha különben nem voltak nemesek; sőt, mint a király által kirendelt bíró, néha még nemesek közti perekben is ítél.³⁴⁰ A várispánnak a várjavak területén kívül mindinkább kiterjedt a hatásköre s a nemesek birtokain is végzett soknemű teendői előkészítették a várterület és az ősi nemzetiségi birtokok összeolvadását, mely végleg bekövetkezett akkor, midőn — a várjavak elosztogatása miatt a várszerkezet ugy is feloszlásban lévén — a nemesek négy bírót választottak a várispán mellé.

Erdélyben a várjavakhoz tartozó földbirtokot nyilván a Gyulák elkobzott vagyona szolgáltatta. Természetes, hogy az a székelység, mely e javakból nyert földbirtokot — s ilyen a helynevekből ítélve³⁴¹ tetemes számmal volt, — semmi különös előjoggal nem birt; csak olyan várjobbágy volt, mint a magyarországi. Nem is szerepelt külön népként, hanem elvegyült a megyei magyarság közt, melynek főtömege, nyelvéből ítélve, a tiszamelléki magyarsághoz tartozott. Csak az Aranyos menti székelyek birtak hasonló jogok-

³⁴⁰ Pauler Gy. id. m. 112. s köv. l. és: Megye? Várispánság? (Századok. 1882 III. füz. 210. s köv. l.)

³⁴¹ Ide számítom mindazon helyeket, melyeknek neve valamely székely nem, ág vagy szék nevének felel meg, mint: Oláh-Burjános-Buda Kolozs-megyében és Szász-Buda N.-Küküllőben (v. ö. Bud v. Bod ág az Örlőcz nemben), Gyéres Kolos- és Torda-Aranyosmegyében (v. ö. Gyáros ág a Medgyes nemben), Kis-Jenő Szolnok-Dobokában (v. ö. Jenő nem), Szász-Kézd Nagy-Küküllőben (v. ö. Kézdizsék), Medgyes (v. ö. Medgyes nem), Alsó-, Felső- és Közép-Orbó A-Fehérben, Felső-Orbó Szolnok-Dobokában, Orbó Szilágyságban, Maros-Orbó Tordában, Szász-Orbó Sebenben (v. ö. Orbaiszék), Sebes Fogarasban, Alsó- és Felső-Sebes Beszterce-Naszódban és Sebenben, Kis- és Nagy-Sebes Kolozs-megyében, Szász-Sebes, Sebeshely Sebenben, Ó- és Uj-Sebeshely Hunyadban (v. ö. Sebes- vagy Sepsiszék), Alsó- és Felső-Szovát Kolosban (v. ö. Örlőcz nem Szovát ág), Vaja a Szilágyságban (v. ö. Adorján nem Vaja ág), továbbá Székelyó és Szokoly (Kolosm.), Szekulaj (Szolnok-Dobokam.) sat. A fentebbi magyarázat mellett teljesen megértjük II. Endre királynak 1224-ben a szászok részére adott szabadságlevelében a következő sorokat: „Universus populus (Saxonicus) incipiens a Waras usque in Boralt, cum terra Syculorum terre Sebus et terra Daraus vnus sit populus et sub vno iudice censeantur, omnibus comitatibus preter Chybiniensem cessantibus radicitus.“ (Benkő J. Transsylvania. I. 439. — Toppeltinus L. Origines et Occasus Transsylvanorum. Lugduni. 1667. 18.) Nem a sepsiszéki székelyeket vetette a király a szebeni ispán hatósága alá, hanem azokat, kik Szász-Sebes környékén laktak, mely róluk nyerte nevét. (A kérdés megvitatását különben lásd: Pesty Fr.: Az eltűnt régi vármegyék. II. k. 93. s köv. l.)

kal, mint a többi székelyek, habár várjavakat kaptak adományba; ámde ez adomány a XIII. század második felében történt,³⁴² tehát oly időben, midőn a várjobbágyság már utolsó napjait élte s így könnyen megmagyarázható, hogy e székelyek miért nem olvadtak össze a várjobbágysággal.

Az egész Székelyföld első foglalási föld lévén, várispánságok olyan értelemben, mint Magyarországon s Erdélyben a magyarok földén, ott nem is képződhettek.

Valószínűnek tartom, hogy a királyi hatalom csak a XI. század vége felé kezdett e vidéken szervezkedni, midőn Sz. László trónraléptével a félszázad óta tartó belzavarok hullámai lecsillapultak. Ekkor szabályozhatták először az államhatalom és a székelyek közti viszonyt. Ennek egyik eredménye mindenesetre az volt, hogy a Székelyföldön néhány királyi vár emeltetett, melyek egyfelől a besenyők berontásai ellen védték a székelyeket és Erdélyt, másfelől meg az állami fenhatóság biztosítására szolgáltak. Ha e várak már a XI. század folyamán is meg lettek volna, valószínű, hogy a kunok nem törnek be oly könnyen Magyarországra, mint Salamon és még Sz. László alatt is. A XII. század folyamán e berontások egészen elmaradtak; ennek okát pedig nem a kunok hanyatlásában kell keresnünk, hanem abban, hogy a keleti Kárpátok szorosainak megerősítéséről ekkor már gondoskodtak királyaink s ezeken megtört a kunok rablóhadjáratainak áradata.

A Székelyföld ezen erődítményei közé tartozott a szentléleki királyi vár, mely IV. Béla 1251-iki oklevelé szerint még a régiek által készítettett az erdélyiek biztonságára;³⁴³ azután a várhegyi, a közelében fekvő Szé-

³⁴² Kun László 1289-ki adománylevele szerint a tordai kir. vár Aranyos nevű földét az Aranyos és Maros folyók mentén már atyja, V. István ajándékozta a székelyeknek. („Terram castri nostri de Torda Dominus iuxta fluvios Oronos et Morus existentem, quam primo idem Dominus rex Stephanus ijsdem Siculis contulerat, predictis Syculis et suis heredibus.... dedimus et contulimus.“ A N. Székely Nemzetnek Constitutiói. Pest. 1818. 11. l. — Székely Okl. I. 23.) V. István mint ifjabb király 1257-ben kezdte Erdélyt kormányozni, e szerint a székelyek 1257—72. közf kapták e földet.

³⁴³ „Castrum nostrum Regium Zent Lelewkh in confinijis terre Siculorum parcium nostrorum Vltrasiluanarum positum“ mondja a király az erdélyi vajdához intézett s a tatárok által lerombolt vár haladék nélküli felépítését meghagyó rendeletében; s alább: „ab antiquis iam temporibus in salutem, et tutamen populorum nostrorum terre Vltrasiluanae, in ipsis confinijis olim extractum.“ (Székely Okl. I. 8.) Egy 1271-ki oklevélben szintén királyi várnak mondja a király, V. István, Sz.-Léleket. („Ladislaus filius Jacobi Castellani Castri

kelynéz nevű őrtoronnyal együtt, melyet — mint Laczffy András erdélyi vajda írja a székely ispánhoz és a várhegyi várnagyhoz a vár kijavítása végett intézett rendeletében — a régi királyok parancsára emeltek a székelyek a szomszéd bessenyők ellen;³⁴⁴ ilyen volt Venczel (V. László) 1301-iki oklevele szerint a székely-udvarhelyi,³⁴⁵ azután a Bálványosvár³⁴⁶ s talán Miklósvár³⁴⁷ és a Sóllyomkői őrtorony³⁴⁸ is.

A várak körül teljesítendő szolgálatok alól azonban egyes rendkívüli eseteket kivéve a székelyek ki voltak véve, mint Venczel király és Laczffy András oklevelei ezt világosan kijelentik.³⁴⁹ Első megszállási jogon szerezvén a szé-

nostri finitimi et Regalis Zenth Lelewk partium Ultrasyvanarum in terra Siculorum nostrorum.“ Árpádia. 1838. évf. 72. l. után Szék. Okl. I. 17.)

³⁴⁴ „Castrum Waarheghij finitimum ad reprimendos Paganos et Pichenetos per Siculos ab olim ex iussu diuorum regum bone memorie exstructum“ és „propugnaculum Zechelnee, ad dudenda aratra a Castro, in montibus ab olim exstructum“. (Szék. Okl. I. 62. s köv. l.) A Székelynéz nevű őrtorony Szabó K. szerint valószínűleg a Kis-Borosnyó határában, a Kis-Patak völgyében levő Pogányvár vagy Bodzavár volt. (Rövid ismertetését lásd: Orbán B. A Székelyföld leírása. Pest. 1869. III. k. 164 l.)

³⁴⁵ „Castrum nostrum Vduord.“ (Székely Okl. I. 30.)

³⁴⁶ Szegedi János szerint (Decreta et vitae regum Ungariae, qui Transylvaniam possederunt. Claudiopoli 1763. 300. l.), ki az Apor családnak azóta elveszett vagy lappangó okmányait használta, már IV. Béla korában fennállott; a tatárpusztítás után a király új és nagyobb kőfalakkal erősítette meg s Kun László újabb őrtornyokkal látta el. Zsigmond idejében már az Aporok tulajdonában volt, melyben a királytól 1402-ben ujoilag megerősítettek. Ez oklevél szerint Bálványosvárat (Arx Idololatriae) Opour építtette volna Sz. István korában, hogy a királylyal daczolva, az ősi isteneknek szabadon áldozhasson. (Itt alkalmat veszek arra, hogy a 60. jegyzet egy hibáját kijavítsam. A szerző neve nélkül megjelent munkát Orbán Balázs után Okolicsányinak tulajdonítottam, holott Bod Péter szerint — Magyar Athenás. 1766. 257. l. — Szegedy János jezsuita volt a szerzője.)

³⁴⁷ A Bácszaság 1211-ki határleírásában: „indagine castrum Nicolai.“ (Többször kiadva; a Székelyföldet illető sorokat közli Szabó K. Székely Okl. I. 3.) Szabó K. az ugyanezen oklevélben említett Noilgiant várat Nagy-Ajtának véli, Pesty Fr. szerint (Az eltűnt régi vármezők. Budapest. 1880. II. k. 127. l.) Gált.

³⁴⁸ Csáki László erdélyi vajda említi egy 1421-ki oklevelében: „munitamentum ac turris Solyomkew olim Spiculatorum in territorio possessionis Thwsnad Siculorum de Chik prope fluuium Olth ultra sylum dicte possessionis sita“, melyet nemes Balázs, Sandrin fia, a törökök ellen vitézül megoltalmozott. (Székely Okl. I. 117.) Leírását lásd Orbán Balásznál: A Székelyföld leírása. Pest. 1869. III. k. 63—64. l.

³⁴⁹ Venczel az udvarhelyi várhoz tartozó oláhfalusi oláh telepítvényesek szabadalmait biztosítva, meghagyja, „ut nemo ipsos vniversos preter Castellanos nostros de dicta Vdvord iudicare et ad seruicia qualiacumque cogere presumat, exceptis tamen Siculis in dicta villa mansiones tenentibus, et emicione aut alio iuris titulo subsistibili aquirentibus, quos a iurisdictione Knesij eximentes tempore exercitacionis more aliorum librorum Siculorum sub vexillo Comitum ipsorum connumerari et exercituare uolumus.“ (Székely Okl. I. 30.) E szerint azok a székelyek sem tartoztak a várhatóság alá, kik

kelység földbirtokot, nem szorult a várjavakra, nem kény-szerítették rá viszonyai, hogy a várnépség közé vétesse fel magát. Különben is a várjavakat még csak ezután kelle megszereznie a koronának. A legelőket és szántóföldeket a székelyek már előzőleg lefoglalván, állami jószágoknak nem maradt egyéb a széleken elterülő uratlan s így törvény szerint a korona tulajdonát képező rengeteg erdőségeknél. A várak művelés alá fogható földbirtokra csakis az erdők egy alkalmasabb helyén, irtás által tehettek szert.

E munkára eleinte a szomszéd Etelközből az egész XI. század folyamán beáramló bessenyők vállalkoztak, kik, s különösen azon törzsek, melyek a magyarral álltak közelebbi rokonságban, a rajtuk mindinkább elhatalmasodó kunok elől menekülve, a magyar állam rendezettebb viszonyai közt kerestek és találtak nyugalmasabb otthont maguknak.³⁶⁰ Nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre a bessenyő bevándorlás felől, azonban minden adat a felől tanuskodik, hogy a harcias népet uralkodóink a királyi sereg erősítésére használták fel. Jerney J. Magyarországbán 23, illetőleg 24 (Soltnegyét külön számítva), a Dráván tul 2, Erdélyben 4, összesen tehát 30 megyében konstátálta nyomaikat,³⁶¹ pedig a csiki és udvarhelyi bessenyőket nem említette meg; a vár-

Oláhfaluban telepedtek meg. Mindamollett némely rendkívüli esetben „ijdem Siculi quotanni requisitas trabes ad Vduord, si quando necessitas magnopore urserit, prestare teneantur sintque astricti“. (U. o.) — Laczfly A. pedig megparancsolván a várhegyi vár kijávitását, ekép rendelkezik: „adscitis ijs, quorum operi et officio incumbit, ipsa fossata ebellare et Castrum, demta possessione alioquin vt Lwhfew libera et in armis exercituante bene munire, ballisare nouerint“ (U. o. 63. l.)

³⁶⁰ A mit csak tudunk e népről, mind azt mutatja, hogy kétféle, ugor és török eredetű törzsek szövetsége képezte a bessenyő nemzetet. Erről tanuskodnak nyelvmaradványai, melyek kun-török elemek mellett (Vámbéry A. A magyarok eredete. 2. kiad. 442—50. l.) oly első szükségleti ugor szókat mutatnak fel, mint: va, jó = patak, kisebb folyó. (L. Hunfalvy P. Magyarország. Ethn. Budapest. 1876. 382—385., 402—405. l.) Ezt bizonyítja három törzsnék külön nemzeti neve, a kangar (csángó?)! A mi a bessenyők egyik részének a magyarral való nagyon közeli rokonságát illeti, arra nézve azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egész magyar állam területén sehoh nem maradt fenn a bessenyő nyelv, még oly helyeken sem, hol a bessenyők egészen el voltak zárva a magyarságtól. Nagyon valószínűnek tartom ennél fogva, hogy a kunok előnyomulása egyenesen bomlasztó hatással volt a bessenyő törzsekre s a két elemnek egy egységes nemzeté való összeolvadását örökre megakadályozta; a kunnal rokon elemek a kunokhoz csatlakoztak, a magyarfélék pedig Magyarországba költöztek. E föltevés, mely — ismétlem — a bessenyő nyelvmaradványok kettős jellegére is támaszkodik, azon különösnek tetsző körülményt is megmagyarázza, hogy a bessenyők ellen épített székelyföldi várakat bessenyőkből álló várnépség védelmezte.

³⁶¹ Jeney János Keleti Utazása. Pest. 1851. I. k. 230—251. l.

ispánságoknak tehát legalább feléről elmondhatni, hogy azokban a várjobbágyosság számát besenyőkkel szaporították. A Székelyföld szélein letelepített besenyőket is a várak kötelekeiben találjuk, mint a kézdi és csiki székelyek közt elterülő s Fehérmegye hatóságához számított vidéken, hol a szárazpataki, továbbá a peselneki, voláli, karatnai és szentléleki besenyőknek maradt fenn emlékezete;³⁵² azután Csikszék déli szélén a Sepsibe vezető Olt-szoros kezdeténél fekvő s a kézdiszéki besenyő falvakkal határos Lázárfalván, mely a XIV. században szintén megyei terület, tehát várbirtok volt;³⁵³ továbbá az udvarhelyszéki és erdővidéki székelyek szomszédságában az Olt és Homoród folyók között, mely vidékről a felső- és alsó-rákosi

³⁵² 1324-ben Szárazpatak már az Aporok birtokában volt, mely alkalommal lakosai jobbára szabad besenyők voltak, a kik azonban csak személyük szerint voltak szabadok, mert a birtokukban levő telkek az Aporok tulajdonát képezték, nevezetesen Szárazpataki István és testvérei „quatuordecim Curias hominum liberorum, in quibus quidem Biceni essent“, rokonaik Sandrin, Opour és Egyed pedig „octaginta quinque mansiones hominum liberorum Bicenorum et aliorum“ birtok. (Székely Okl. I. 39—41.) Felső-Fehérmegyéhez tartozott még a szentléleki és a Bálványos vár környékén Kanta, Peselnek, Volál és Karatna, mely falvakkal, valamint Szent-Léleknek Szegedy J. (Decreta et Vitae Reg. Ung. Kolozsvár. 1763. 323. l.) és Kállay F. szerint (A n. székely nemzet eredetéről N.-Enyed. 1829. 131. l.) szintén besenyők voltak a lakosai, a mint ez különben is föltehető. Azon okleveleket azonban, melyekben az ezen falvakkban lakott besenyőkről volt szó, ma nem ismerjük. Egyébként a besenyő eredet mellett Karatna neve is tanuskodik, mely megfelel a Konstantin által említett egyik etelközi besenyő vár, Kraknakata (Krakna-háza vagy Krakna-gát) nevének. (De administr. imperio. Cap. 37.) A Kézdi és Csik határán létezett besenyő telepekhez sorolandó a fentebbieken kívül Al- és Fel-Torja is, mely a XV. században egy 1479-ki okmány szerint még Fehérmegyéhez tartozott. (Szék. Okl. I. 231.) A név eredetére nézve világot vet az a körülmény, hogy a vogulok földén is van egy Tarja-paul (Tarja-falu) nevű, a múlt század vége óta eloroszosodott község, mely, miként a kézdiszéki Torja, szintén egy hasonló nevű patak, a Tarja patak mellett fekszik. (Hunfalvy P. A vogul föld és nép. Pest. 1864. 14 l.) — Megjegyzem, hogy azon valamennyi székely író által elfogadott s még Pesty Fr. által is ismételt föltevést, mintha a falvakba a kipusztult székelyek helyébe telepítették volna a besenyők, a legcsekélyebb adat sem támogatja, s ha nem az Attila hunnjaitól való eredet szemüvegén át tekintjük a kérdést, ily föltevésre nincs is semmi ok, sőt ellene mond annak a fejlődés egész menetele.

³⁵³ A később Csikszékbe olvadt Lázárfalva besenyő lakosairól egy 1365-ki oklevélben van szó, melyben Laczfy Dénes erdélyi vajda megparancsolja Péter alvajdának, hogy a király által az elébb besenyők által lakott, de nagyon elpusztult Lázárfalva (possessio Lazarfalva in Comitatu Albensi parcium Transiluanarum alias a Byssenis impopolata, multum tamen desolata) határainak visszaállítására kiküldött Benedek mestert ne tartóztassa fel. Lázárfalva ekkor még Fehérmegyéhez számított, az elpusztult besenyők helyére azonban csiki székelyek telepedvén, miként több más ilyen hely, ez is idővel beolvadt a Székelyföldbe. (Szék. Okl. I. 69. l.)

bessenyőket ismerjük.³⁵⁴ Valószínűleg bessenyő-telepek voltak a többi várjavak is a Székelyföld szélein, mint Sepsi és a Bárczaság közt Bodola, Nyén és Hétfalu, azután Erdővidék mellett az ugynevezett Székföldre, u. m. Hidvég, Árapatak, Erősd, Nyáraspatak s Lügget,³⁵⁵ a Bárczaságon Krizba, Apácza és Ujfalu, melynek magyarajku lakosait a székelyek csángóknak (kangaroknak?) nevezik;³⁵⁶ továbbá Sepsi és Csik között Lázárfalva szomszédságában a mai Bükszád és Mikó-Ujfalu helyén a XIV. században létezett Gerebencz (Gerebench) és Zsombor (Sombur) helységek is.³⁵⁷

A XII. század folyamán, ha talán nem is egészen, de bizonyára tulnyomóan bessenyőkből állt a Székelyföldön az egész várnépség. A XIII. században, különösen a tatárjárás után az oláhok nagyobb arányokat öltő bevándorlásával új elemekkel szaporodott a székelyföldi várjobbágság. Venczel király említett oklevele szerint elődei ilyen célból telepítették a Hargitába Oláhfalu lakosságát, mely a sz.-udvarhelyi várnak fát és gerendát tartozott hordani s a vár védelmében mint gyalogság vett részt.³⁵⁸ E szolgálatok fejében az új telep oláhjai azon szabadalmat nyerték, hogy az udvarhelyi várnagyon és saját kenézükön kívül senki

³⁵⁴ Egy 1421-ki oklevél szerint e két helységet a bessenyők elpusztulása után, még 1276 előtt Sebus-Bachoni Sandrin mester és Sebus-Baruti Lukács Sebusi ősei kapták kir. adományba. (Szék. Okl. I. 115. l.)

³⁵⁵ A gr. Nemesek és Mikók ősenek, Akadáfia Vinceze ispán Sebusi székelynek 1252-ki adománylevelében: „Terra Zek . . . per deuastacionem Tartarorum uacua et habitatoribus carens . . . inter terras Olahorum de Kircz, et Saxonum de Barasu et terras Siculorum de Sebus.“ (Benkő J. Transsilvania. I. 446. s Szék. Okl. I. 9. s köv. l.)

³⁵⁶ A Bárczasághoz csatolt magyar falvak egykori bessenyő lakosaira vonatkozhatnak a szászok 1224-ki szabadságlevelének következő szavai: „Praeter supra dicta, sylum Blacorum et Bissenorum cum aquis vsus communes exercendo, cum praedictis scilicet Blacis et Bissenis eisdem contulimus.“ (Benkő J. Transsilvania. I. 441. Toppeltinus L. Origines et Occasvs Transsylvanorum. Lugduni. 1667. 20. l.)

³⁵⁷ Egy 1349-ki okmányban említettnek Árapatakkal együtt, mint a küküllői kerületben fekvő helységek, melyekre azonban Hidvégi Mikó fiaival és testvéreivel szemben a sepsi székelyek is jogot tartanak. (Székely Okl. I. 53—57. l.) A sepsieknek e jogigénye mindenésetre arra mutat, hogy az egykori várnépség innen is kipusztult s helyükbe sepsi-székelyek kezdtek be szállingózni.

³⁵⁸ „Ligna et tigna ad Castrum nostrum Vduord pro eius conseruacione et municione necessaria vix iam subministrare possint“ — mondja az oklevél, mint az oláhfalusiak panaszát s alább „inhabitatores dicte ville nostre secus et ab exordio ad Castrum nostrum prefatum Vduord seruientes, et lignis et tigentis, pedestribusque seruicij castrensare soliti.“ (Szék. Okl. I. 30)

fölöttük nem biráskodhatott, semminemű szolgálatra nem kényszerithette őket; az udvarhelyi egyháznak fizetendő képen kívül mindenféle tized és a székelyek előjogaihoz hasonlóan — ide nem számítva azonban a saját kenézüiknek járó illetéket — minden adórovatal alól, sőt a szabad székelyeket terhelő ökörsütési ajándéktól is föl voltak mentve.³⁵⁹ Föltehető, hogy régebben a bessenyők is, ha nem is épen ennyi, de ilynemű szabadalmakat nyerhettek az erdők kiirtásában s a királyi váraknál teljesített szolgálataik fejében.

Nincsenek ugyan rá egyenes adataink, de a helynevekből ítélve, oroszok is tartoztak a székelyföldi várnépséghez; ilyen telep, Torja egykori határának délkeleti részén Oroszfalu s Udvarhelyszék határán, a havas szélen Oroszhegy.³⁶⁰

Mindezen területek az erdélyi vajda hatósága alá tartoztak;³⁶¹ nem a Székelyföldre, hanem az erdélyi fehérvári várispánsághoz számitattak s külön állásukat a Székelyfölddel szemben, részben egész a legújabb korig, megtartották, habár a várjavak eladományozásának szokásba vételekor jobbra néhány előkelő székely család birtokába

³⁵⁹ „Nemo ipsos vniuersos preter Castellanos nostros de dicta Vduord iudicare et ad seruicia qualiacumque cogere presumat.“ „Dicti inhabitatores ville nostre Olachalis nulli omnino decimas preter solitas Capecias Ecclesie de Vduord prestare teneantur, sintque ab omni dicacione more Sicularum, inter quos uiuunt, in perpetuum exempti, present tamen Knesio ipsorum prestanda. Non omisso et eo, quod a signatura boum exempti sint“ (Székely Okl. I. 30., 31. l.)

³⁶⁰ Kállay (id. m. 135. l.) s mások Volált is ilyen orosz telepnek vélik, „mert Volál Toth nyelven Falut jelent“. A volál szó azonban csakis a tót nyelvben van meg a szláv nyelvek közül s oda a magyarból ment át; a középkori magyarban a valál, volál egész rendesen képzett szó volt a „val, vol- = birni“ igéből s tulajdonképi jelentése a m. „birtok“, „jóság“. (Budenz J. Magy. Ugor összehasonl. szótár. 562., 563 l. Magy. Nyelvőr. III. k. 291. l.)

³⁶¹ A szentléleki vár helyreállítását IV. Béla király 1251-ben Lőrincz mesternek, az erdélyi részek vajdájának és valkói ispánnak parancsolja meg. (Szék. Okl. I. 8.) — Sebusi Vincze ispánt 1252-ben Székföldének birtokába ugyanezen Lőrincz vajda iktatja be. (U. o. 10. l.) — Azon perben, melyet Szárazpataki János fia indítottak Szárazpatak és Feltorja igazságtalan megosztása miatt rokonaik, Opour fiai ellen, 1324-ben Tamás vajda intézkedik. (U. o. 38. s köv. l.) — A várhegyi vár helyreállítását Laczfyy András vajda parancsolja meg 1353-ban Lökös mesternek, a székelyek ispánjának és Orbán várhegyi várnagynak. (U. o. 62. l.) — Bodolai Sánta Lászlót Prázmári Péterfia Theel elleni peres dolgában 1360-ban a vajda, Laczfyy Dénes idézi maga elé. (U. o. 67. l.) — 1420-ban az Angyalosi Forró László által Bodolán több odaváló birtokos, mint Gidófalvi Benedek, István, Fábíán, Elek és Domokos, Bodolai László, Antal, István és János és Sárváradi Ágoston fiai ellen elkövetett erőszakoskodások megvizsgálásában Lépes Loránt alvajda intézkedik. (U. o. 112. s köv. l.)

kerültek is, mint Torja, Szárazpatak s a Bálványos vár környékén elterülő többi község az Aporokéba,³⁶² Székföldre s a Sepsi és Csik közti szűk völgy a Nemesek- és Mikókéba, Nyén és Bodola az angyalosi Forrók- és Gidófalviakéba, meg az Uzonba származott, biharmegyei eredetűnek látszó Béli családéba, Felső- és Alsó-Rákos néhány baróti és baczoni családéba. De azt is tapasztaljuk, hogy különösen a kipusztult helyeken a székelyek közönsége is terjeszkedett, melyeket aztán be is olvasztottak a Székelyföldre, mint Lázárfalvát, a két Torját, Szent-Léleket, Oláhfalut; ily módon vesztett el Oroszhegy és Oroszfalu, valamint a sepsi-széki Besenyő s a udvarhelyszéki Besenyőfalva eredeti jellegének is minden emléke.³⁶³ Ilyen aránylag későn megszállt föld lehetett a Lökkászon nevű terület is, hol ma Szabó K. szerint Csik-Szentgyörgy, Bánkfalva, Ménaság, Ménaság-Ujfalu és Potyánd helységek fekszenek, melyet Róbert Károly 1324-ben bizonyára mint uratlan földet vagy esetleg mint egykori várbirtokot Oporfia Sándornak és unokaöccsének adományozott, de a csiki székelyek ellenszegülése miatt nem mehetett át az Aporok birtokába.³⁶⁴ Tovább terjeszkedve ez időtájt népesíthették be a csikiak a Kászonvölgyét is, mely azután a század végén elszakadt az anyaszéktől. Ilyen, bár sikertelen példáját találjuk 1349-ben a sepsi székelyek terjeszkedésének, midőn Gerebencz és Zombor községeket a Mikóktól el akarták vitatni, azonban fellépésük eredmény nélkül maradt;³⁶⁵ a két helység területe (Bükszád és Mikó-Ujfalu) egész a legujabb korig Felső-Fehérmegyéhez tartozott.

³⁶² Balázs ispán 1311-ki végrendeletében ezen okból találjuk e kifejezést: „Comes Blasius filius Olcij de Kizdy in territorio domini Regis“; Szárazpatak és vidéke eredetileg királyi jószág levén, Balázs és apja Olcius, kiknek tulajdonába ment át e birtok, valóban „a király területén levő kézdi székelyek“ voltak. Szabó Károly, ki az okmányt gr. Kemény József másolata után közli, azt gyanítja, hogy az eredetiben a „territorio“ helyett „seruicio“nak kell lenni (Székely Okl. I. 33.); de a főt jelzett oknál fogva e változtatásra nincs szükség.

³⁶³ A XV. században a két utóbbi tiszta székely község, így egy 1455-ki oklevélben „vniuersi Siculi de Bezzenijofalwa“-t találunk (Szék. Okl. I. 169.) Telegdi István erdélyi alvajda (és székely alispán) 1484-ki rendelete szerint a Besenyőn és Rétyen (in Besenyew et Reyh) lakó Simonty Tamás és Gergely egy perében Sepsiszek bírái és királybírája intézkednek. (Szék. Okl. I. 252. s köv. l.)

³⁶⁴ Székely Okl. I. 42.

³⁶⁵ U. o. 55.

Mily viszonyban voltak a székelyföldi királyi várak és várbirtokok a székely ispánnal s általában gyakorolt-e ez fölöttük valamiféle hatóságot: a fölötté gyér adatokban erre nézve kevés felvilágosítást találunk. XIV. és XV. századbeli oklevelek két várat említenek olyat, mely a székely ispán hatósága alá tartozott, u. m. a görgényit,³⁶⁶ a mely rendes székhelye volt, s a töröcsvárit,³⁶⁷ hol várnagyot tartott. Lábatlani János székely és temesi ispán egy 1459-ki oklevélben a holtővényi és királykövi várnagyokkal is rendelkezik,³⁶⁸ a töröcsvárival együtt megparancsolva nekik, hogy Miklósvár-széket szükség esetén védelmezzék a sepsi-székiek háborgatásai ellen. E várak azonban kétséggkívül a törzsvári váruradalomhoz tartoztak. A székely ispán jövedelmét a görgényi és töröcsvári uradalom szolgáltatta, mint azt az utóbbiról, melyhez Tohán, Zernyest, Apácza és Hétfalu tartozott, több adat bizonyítja.³⁶⁹ Az ezen uradalmakból be-

³⁶⁶ Zsigmond király 1426-ki adománylevele szerint, melyben a görgényi vár uradalmát Losonczy Bánffy Dénesnek elzálogosítja: „Castrum Georgen ad honorem Comitibus Siculorum pertinens.“ (Székely Okl. I. 119. l.) 1434-ben Kusalyi Jakch Mihály székely ispán innen keltez (scriptum in castro Gergin) egy Brassó városához intézett levelet. (U. o. 129.)

³⁶⁷ V. László 1456-ban a székely ispánokhoz és alispánokhoz intézett parancsolatában: „Castellani vestri in dicto Castro (Thurch) commorantes.“ (Szék. Okl. I. 172.)

³⁶⁸ „Castellanis Castrorum Thercz Heltwen et Kijralkewe vocatorum“ (Szék. Okl. I. 184.)

³⁶⁹ Zsigmond 1395-ben az ezen uradalomhoz tartozó Tohánt és Zernyestet Tamás brassai plébánosnak s másoknak ajándékozza, de oly feltétel alatt, hogy a törösvári várnagnak évenként Sz.-Görgy és Sz.-Mihály napján Tohán után 10—10, Zernyest után 5—5 aranyforintot tartoznak fizetni. (Féjér Gy. Codex Diplom. X. 2. 298—300., 300—302. l.) — Ugyanezen két falu harmadrészét Nádasdi Salamonfi Mihály székely ispán Zsigmond meghagyásából 1409-ben a brassai Szűz Mária egyházának ajándékozza. (Székely Okl. I. 104.) — Báthori István erdélyi vajda és székely ispán 1484-ki oklevele szerint Kusalyi Jakch Mihály és János székely ispánok 1427-ben a prászmáriaknak megengedik, hogy a Tatrang vizén malmot építhetnek, de azzal a kikötéssel, hogy „iura Regalia atque census Regales ad instar vniuersorum hominum in terra et districtu Barcza molendina possidencium, dicte Regie Maiestati nomine eius Comitibus dictorum Siculorum pro tempore existentibus dare et administrare teneantur.“ Ez adomány alapján 1484-ben a prászmáriak perbe fogják a tatrangiakat (populi et Jobagiones in pertinencijs castri Thercz habitato commorantes), kik a Tatrang vizét régi medréből elvezették. (Szék. Okl. I. 244—249. l.) A töröcsvári uradalomhoz tartozó többi község közül Bácsfalut, Csernátfalut, Türköst, Hosszúfalut és Apáczákat (possessiones Bachfalva, Zenthmihalfalva alio nomine Tharnatfalva, Therkes alio nomine Temes, Hozzijfwalw et Apaczija vocatas in comitatu Albensi parcium nostrarum Transsiluanarum et districtu Barcza habitas) Mátyás király 1460-ban új adomány czimén Böllöni Forró Simonnak s fiainak és Szentgyörgyi Forró Miklósnak s testvéreinek ajándékozza mindennemű azon helységekben lappangó királyi jogokkal együtt (Szék. Okl. I. 185—186.)

folyt járandóságuk mellé gyakran lefoglalták az egyházi tizedeket is. István erdélyi herceg 1351-ben szigorúan megparancsolja Bereczkfia Miklós brassai (és kétségkívül székely) ispánnak és alispánjának, hogy a brassai esperestség egyházaiktól az eddig jogtalanul letartóztatott dézma-negyedet többé ne merészeljék akár a saját maguk, akár a királyi vár (Törösvár) részére lefoglalni.³⁷⁰ 1355-ben Lajos király hasonló tiltó parancsot intéz Miklós erdélyi vajdához, Lökös mester székely ispánhoz és Péter brassai ispánhoz.³⁷¹ 1456-ban V. László, Széchy Dénes esztergomi érsek kértére újabb tilalmat bocsát ki ez ügyben a székely ispánokhoz és alispánokhoz, kik Szent-Mihály (Csernátfalú), Nagyfalú (Hosszszufalu), Türkös és Bácsfalú községektől a Szent-Mihályfalván Sz. Mihály tiszteletére épített egyháznak fizetett dézmát a törösvári várnagy javára lefoglalták.³⁷² A törösvári várnagyok Hidvégen és Árapatakán is rátették kezüket a dézmára, mint kitetszik Mátyás király 1462-ki okleveléből, melyben meghagyja hidvégi Székely Bálintnak, hogy a gyulafehérvári káptalant az előbbi évben az ő ösztönzésére lefoglalt dézmáért elégítse ki, mert különben az erdélyi vajda fogja reakényszeríteni.³⁷³

Az előzőekben felsorolt adatok kétségtelen bizonyóságot szolgáltatnak arra nézve, hogy a székely ispán hatósága alá tartozó várjavak ügyeiben ő intézkedik, sőt 1484-ben a prázsmáriak és tatrangiak Báthori István erdélyi vajda és székely ispán előtt folyt perénél az ítélelhozatalban a székelyek is részt vesznek.³⁷⁴ Ha már most azt látjuk, hogy a szentléleki, várhegyi s a többi székelyföldi vár és az azokhoz tartozó várjavak dolgaiban sohasem a székely ispán, hanem mindig a vajda jár el; ő gondoskodik a várak jókarban tartásáról; az adományozottakat ő iktatja be az illető várbirtokba; peres ügyekben ő intézkedik: jogosan következtethetjük, hogy mindezen várak, nemkülömben népességük s uradalmaik nem tartoztak a székely ispán hatósága alá. Nem is mondják az oklevelek soha a várhegyi és szentléleki várnagyot — miként a törösvá-

³⁷⁰ Székely Okl. I. 60—61.

³⁷¹ U. o. 63—64.

³⁷² U. o. 172—173.

³⁷³ U. o. 191—192.

³⁷⁴ U. o. 245.

rit — a székely ispán; hanem a király várnagyának. De ha ezek nem voltak a székely ispán alá rendelve, hanem a vajdától függtek: akkor a székely ispán nem is az állami fennhatóságnak volt a képviselője, hanem olyan méltóság, melyet királyaink az állami hatalom szervezésekor már készen találtak. S valóban a rendelkezésünkre álló adatokból, noha azok a XIV. század előtti viszonyokra alig vetnek világot s a székely ispáni állást már nagyon átalakulva tüntetik fel, a törzsfőnökség jellege eléggé kivehető vonásokban domborodik ki.

Háboru alkalmával ő vezérli a székelyeket. Így már az első ismert székely ispánról, Szoboszlófia Bogomérről olvassuk IV. Béla 1235. előtt kelt oklevelében, hogy a bolgárországi hadjárat alkalmával a székelyek ispánja és vezére;³⁷⁵ az oláhfalusiak 1301-iki szabadomlevele szerint a székelyek saját ispánjok vezetése alatt harcolnak;³⁷⁶ 1390-ben Kanizsai István ispán saját hadinépével és a székelyekkel Moldvába tör be a pártütő István vajda ellen;³⁷⁷ Zsigmond király 1429-iki honvédelmi szabályzata szerint, miként az erdélyi vajda, úgy a székely ispán is két banderiumot tartozott kiállítani;³⁷⁸ az általános fölkelést az erdélyi három nemzet 1463-iki végzése szerint ő rendeli el a székelyek között, a vajda csak azon esetben, ha egyuttal székely ispán is,³⁷⁹ a mi épp ez időtájt kezdett rendes szokássá válni.³⁸⁰

³⁷⁵ „Bogomerium, filium Zubuslaj Comitem et ductorem Siculorum.“ (Fejér: Codex Dipl. IV. I. 21—27. után az ide vonatkozó sorokat közli Szék. Okl. I. 7.)

³⁷⁶ „Quos — t. i. Siculos in dicta villa Olachali mansiones tenentes — tempore exercitacionis more aliorum liberorum Siculorum sub vexillo Comitum ipsorum Connumerari et exercituare uolumus.“ (Szék. Okl. I. 30.)

³⁷⁷ „Cum suis complicibus et gentibus ac Siculis nostris“, „cum suo vexillo dictarum gentium et Siculorum legione.“ (Fejér Cod. Dipl. X. 2. 438. s. köv. II. után Szék. Okl. I. 83.)

³⁷⁸ Fejér Cod. Dipl. X. 7. 259. után Székely Okl. I. 126.

³⁷⁹ Szék. Okl. I. 198.

³⁸⁰ Már a XIV. században találunk rá esetet, hogy a két méltóságot egy személy viselte, így 1343-ban Laczfíy András, 1360-ban Simontornyai Laczfíy Dénes; de azután egész a XV. század közepéig mindig más volt a vajda s más a székely ispán; 1442—46 közt Ujlaky Miklós és Hunyadi János, 1446—48 Ujlaky Miklós és Bebek Imre, 1460-ban ugyancsak ő és Rozgonyi János, 1461 nagyobb részében Rozgonyi Sebestyén viselte a két méltóságot, 1461 utolsó negyedében Rozgonyi Osvát és Losonczy Dezsőffy László volt a székely ispán, míg a vajdai tisztség mással volt betöltve; 1462-től fogva Dengelegi Pongrácz Jánossal végleg egyesítettett a két méltó

Az ő jelenlétében tartatnak a nemzeti és székgyűlések melyeken a peres felek közti egyezségek, ítéletek és egyéb végzések az ő hozzájárulásával hozatnak.

A székely- vagy maros-vásárhelyi nemzeti gyűlés alkalomával Orbosfia György ispán, Laczffy András székely ispán és más becsületes székely emberek előtt egyez ki Erne által véletlenül megölt fia, Ferencz vérdíjában az említett Ernével és testvérével Györggyel, miért is Orbosfia György és rokonai, a székely ispán és a nemzeti gyűlés előtt visszavonják keresetüket.³⁸¹ Az 1407-iki torjavásári (kézdívásárhelyi), valamint az 1409-iki marosszéki közgyűlésen szintén jelen van a székely ispán, Nádasai Salamonia Mihály. Amazon Penyefia Lépes neje Ilona asszony Szentgyörgyi Daczó Lászlóval, egy a szemerjai határban levő malomra nézve szerződésre lép;³⁸² emezen az ispán a közgyűléssel együtt ítéletet hoz az egyfelől Szengyel Tamás és Solyom Pál s Balázs, másfelől Madarassy Barnabás és Jakab közt a nyárádtői és lukafalvi örökség felerésze miatt folyt perben.³⁸³ Sepsi, Kézdi és Orbai székek 1466-ban Zabolán tartott közgyűlésének a főemberek által elnyomott közönség védelmére s a székek szervezéséről hozott végzéseit a székely ispán, János szentgyörgyi és bazini gróf erősíti meg.³⁸⁴ Hunyadi János kormányzósága idejében, midőn az erdélyi ügyeket ő maga vezette, a székely ispánok pedig Ujlaky Miklós és Pelsőczy Vajdafi vagy Bebek Imre s később Rozgonyi Rajnald és Osvát csak a czimet viselték: két székgyűlésnek maradt fenn emlékezete; az egyik volt Udvarhelyszéké Székely-Udvarhelyt 1448-ban, melyen maga Hunyadi János is jelen volt,³⁸⁵ a másik Marosszéké Vásárhelyen, melyre Vizaknai Miklós alvajdát és Vingárti Geréb János görgényi várnagyot rendelte ki bírának; az utóbbi gyűlés a székely örökség felől hozott nevezetes végzéseket, a szé-

ság. (Gr. Lázár Miklós: Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Budapest. 1881. — Pesty Fr. Az eltűnt régi vármegyék Budapest 1880. 39.)

³⁸¹ Székely Okl. I. 51. l.

³⁸² U. o. 102 l.

³⁸³ U. o. 105.

³⁸⁴ U. o. 205—206. Eder J. K. Observationes criticae et pragmaticae. N.-Szeben. 1803. 210—211., 248—249., 266. l.

³⁸⁵ Szék. Okl. I. 157—158.

kely ispánt helyettesítő megbízott férfiak hozzájárulásával.³⁸⁶ Udvarhely- és Marosszék 1461-ben Szász-Kézden tartott közgyűlése alkalmával a székely ispánok, Rozgonyi Osvát és Losonczi Dezsőffy László, Nyárádtői Szél Simon azon perében hoznak ítéletet, melyet a Nyárád vizén — Lábatlani László előbbi székely ispán ítéleténél fogva birt malmának háborgatása és az ez által szenvedett 40 arany forintnyi kára miatt indított néhai Nyárádtői Szél János leányai ellen.³⁸⁷

Szék- és nemzetgyűlések idején kívül is intézkedik az ispán a székelyek peres vagy egyéb ügyeiben. 1415-ben több sepsi-széki község, u. m. a barátfalvi (barátosi), gidófalvi, borosnyói, uzonfalvi, szentgyörgyi s azután a bölöni és árapataki nemesség egy darab erdőt az Olt mellett Nádasdi Salamonfia Mihály akkori székely ispán előtt és beleegyezésével ad el Botfalva községének.³⁸⁸ Szintén a székely ispánok, Kusalyi Jakch János és Mihály engedélyét kérik ki 1428-ban Kálnoki Nemes Demeter és László egy Ivásfokmező nevű örökségük eladására.³⁸⁹ 1461-ben Hidvégi Bálint és fia Mihály Mihályfia Gergely bíróval az ilyefalvi, uzoni, kökösi és dobolyi bírói illetékek felére Szepesi (Sepsi?) Bálint székely alispán előtt lép egyezsége.³⁹⁰ 1453-ban Vingárti Geréb János görgényi várnagy, Hunyadi János kormányzó által a székelyek közé kirendelt bíró — nyilván csak helyettesítve a székely ispáni címet viselő, de távollévő s ez időtájt Komárom körül tartózkodó Rozgonyi Rajnaldot és Osvátot³⁹¹ — a názánfalvi és kisaludi székelyek által néhai Bolgár Semjén és László öröksége miatt a szentkirályi székelyek egész közönségével folytatott perben mond ítéletet Marosszék birájával, hadnagyával és előkelő embe-reivel egyetemben.³⁹² A többször említett 1466-iki zabolai közgyűlés határozatai szerint a szék esküdt bírái által ho-

³⁸⁶ U. o. 163—164.

³⁸⁷ U. o. 188—189.

³⁸⁸ U. o. 109—111.

³⁸⁹ U. o. 125. l.

³⁹⁰ U. o. 190. l.

³⁹¹ A két Rozgonyit a pannonhegyi konvent éppen ez időben iktatta be a komárommegyei Sz.-Mihály és Kis-Vigmán (Igmánd) birtokába, V. Lászlónak a beiktatást elrendelő oklevele 1453. január 31-én kelt (gr. Teleki J. X. k. 365.), Geréb J. ítéletlevele február 24-én

³⁹² Szék Okl. 165—166.

zott ítélet ellen az azzal elégedetlen fél Udvarhelyszékre, onnan pedig a székely ispánhoz felebbezhetett.³⁹³

Az erdélyi három nemzet országgyűlésein a maga mellé vett hadnagyokkal és birákkal a székely ispán képviselte a székelyeket. Így olvassuk Lévai Cseh Péter erdélyi vajda 1439-iki meghívójában, melyben meghagyja Zoltáni Lőrincz székely ispánnak, hogy a márczius végén tartandó székely-vásárhelyi országgyűlésre egy vagy két, vagy ha jónak látja, több hadnagygyal és biróval jelenjék meg.³⁹⁴ Az ő tudtával és hozzájárulásával jött létre minden újabb alakulás a székelyek szervezetében, még ha királyi kiváltság képezte is annak kutforrását; Moyus székely ispán nevét ott találjuk az aranyosföldi székelyek 1291-iki kiváltságlevelének záradékában, mely okmányban III. András király átírva Kun László két évvel elébb kelt adománylevelét azt megerősíti,³⁹⁵ pedig más esetekben a székely ispán neve nem szokott előfordulni a királyi oklevelek záradékában felsorolt országos főméltóságok között; az 1459-iki medgyesi országgyűlésen a Sepsiszékből kivált Miklósvárszék jogalapját Lábatlani János székely ispán vizsgálja meg s ő mondja ki ítéletképen Miklósvár Sepsitől való függetlenségét s egyuttal a felől is intézkedik, hogy Miklósvárszéket a sepsiek ne háborgassák törvényhatóságának szabad gyakorlásában³⁹⁶ Az ő feladata volt a székelyek három osztályának, az előkelőknek, lófőknek és közrendnek egymás közti viszonyára ügyelni; azért nevezik őt az oklevelek a három székely rend ispánjának.³⁹⁷ Az 1466-ki zabolai közgyűlés végzése szerint ha valaki az előkelők közül a székelyek közönségét ismét a régi szolgaságra akarná vetni, a felerészben az előkelőkből, felerészben a közrendből választott 12 esküdt bíró tartozik azt a székely ispánnal tudatni s az ispánnak kötelessége

³⁹³ U. o. 206. Eder: Observationes 211. l.

³⁹⁴ Benkő J. *Dietae sive rectius Comitja Transilvanica eorumque Decreta. Cibinii et Claudiopoli: 1791.* 28. l. Székely Okl. I. 139.

³⁹⁵ Szék. Okl. I. 28. l. A n. székely nemz. const. 13. l.

³⁹⁶ Szék. Okl. I. 181—184. l.

³⁹⁷ „Comes trium generum Siculorum“ Szabó K. szerint e czim legelőbb a váradi káptalan egy 1339-ki oklevelében fordul elő, mely szerint a Hermán nemzetségből való Dénesfia László székely ispán és fiai Kutyfalva nevü helységüket az erdélyi káptalannak ajándékozzák. (Szék. Okl. I. 48.)

az olyat fejétől és mindennemű javaitól megfosztani, semmi szin alatt kegyelmet nem adhatván neki.³⁹⁸ Mátyás király 1473-ki parancsolata szerint egyik osztályból a másikba csak a székely ispán tudtával lehetett átlépni, s hogy az önkény szerinti változtatásoknak elejét vegye a király, meghagyja Mérái Magyar Balázs erdélyi vajdának és székely ispánnak, hogy a lóföket és gyalogokat külön-külön irassa össze s a lajstromot neki is küldje meg.³⁹⁹

A székely ispánra e nagy hatáskört, mely a székelyek beléletének minden viszonyára kiterjedt, semmi esetre sem az állami fennhatóság ruházta. Ellene mond ennek mindaz, a mit csak tudunk a székelyek történetéből. Ellene mond egyfelől a székelyek magatartása, kik folyton a legnagyobb féltékenységgel viseltettek az állami hatalom beavatkozásai ellen és szívósan ragaszkodtak régi szabadságaikhoz; de ellene mond az a kétségtelen tény is, hogy az állam hatalmi körébe eső intézmények nem tartoztak a székely ispán hatósága alá.

Ezt megállapítva, mindenesetre feltűnő, hogy a székely ispán némely szászok által lakott vidék, mint Besztercze, Brassó, Medgyes és Selyk fölött is hatóságot gyakorolt.⁴⁰⁰ Ez alig érthető más-ként, mintha fölteszszük, hogy a szászok által megszállt területen eredetileg székely telepek voltak. S erre több utmutatást találunk. Medgyes széknek az egyik székely nem adott nevet, Szász-Kézdnék és Szász-Orbónak pedig nyilván a székelyek Kézdi és Orbai nevű csapata; Szász-Sebes neve szintén egy székely csapat, a Sebes vagy Sepsí nevével egyezik, sőt mint fönntebb (341. jegyz.) említettük, itt még 1224-ben is laktak székelyek; Nagy-Sink székben is találunk székely birtokot a XIII. század folyamán: Gáldi Jakab Prépostfalván birt örökségét Adorján István telegdi ispán és a többi telegdi (udvarhelyszéki) székely bizonyosága szerint 1280-ban adta el a nagy-sink szászok-

³⁹⁸ Éder Observationes. 249. Szék. Okl. I. 206.

³⁹⁹ Szék. Okl. I. 220—221.

⁴⁰⁰ Medgyes és Selyk széket Zsigmond mentette fel a székely ispán hatósága alól 1402. decz. 4-én Felsbergen kelt privilegialis levelével. (Szék. Okl. I. 63—64.) Brassó es Besztercze csak a XV. század második felében csatoltatnak a Királyföldhöz.

nak.⁴⁰¹ Ez a székely lakosság azonban, mely a XI. században különben is inkább baromtenyésztéssel, mind földműveléssel foglalkozott, nagyon gyér lehetett s még inkább megiritkították a bessenyők és kunok XI. századbeli pusztításai, melyek elől a székelység a hegyek közé, védettebb helyekre vonult. A XII. század közepén a szászok meglehetősen néptelen területet találtak Erdély déli részeiben; a hol azonban még voltak egyes székely telepek, azok bizonyára nem adták fel a többi székelységgel való összeköttetésüket s ez a székely ispán joghatóságában nyert kifejezést, mely azután kiterjedt azon szászokra is, kik ilyen székely területen telepedtek meg.

Mindent számba véve, a rendelkezésünkre álló adatok olyannak tüntetik fel a székely ispáni állást, mely még az ősi törzsszervezetben gyökeredzett s ezen alapjellege a XIV—XV. század folyamán is fölismerhető, a mikor pedig már sok oly elemekkel vegyült, melyek mindinkább bevonták az államhatalom közegeinek csoportjába. Ezt különben a fejlődés természetes menetele hozta magával. A székelyek nemzetségi szervezete a főntebb kifejtett okoknál fogva sokkal erősebb alapokra támaszkodott, mint a nagy magyarságé, hol — mint említettük — a szabadok szegényebb része a fejedelem hűbéresévé vált s így az egyes szervek is szívósabbak voltak a Székelyföldön. Az államhatalom tehát nem egy törzsfőnökkel találta magát szemben, a kit összetörhetett, mint Koppányt és II. Gyulát, hanem egy erőteljes intézménnyel, melyet nem mellőzhetett, legfőlebb ellensúlyozásáról gondoskodhatott. Kétféle mód kínálkozott erre. Az egyik: a székely ispánságot mindinkább belevonni az állam fennhatósági körébe, mit az által értek el királyaink, hogy az állás betöltése felett ők rendelkeztek. Természetesen, ez csak fokozatos átmenetek után volt lehetséges és százados fejlődés előzte meg a királyi jog olymértvű kiterjedését, hogy a székely előkelő nemzetségek mellőzhetőek voltak. Ez körülbelől csak a XIV. században, a királyi hatalom fénykorában következett be, a mikor a Losoncziaikat, a Laczffyakat,⁴⁰² Kanizsaiakat,

⁴⁰¹ Szék. Okl. I. 20.

⁴⁰² A Laczffyakat a kézdi székelyekből való Apor család egyik ágának tartották régebbi történéseink és genealogusaink. Ezen nézet azon-

Perényieket, Maróthiakat, sőt mi több, az oláh Bal-
kot és Drágot találjuk a székely ispáni állásban.⁴⁰³ A
királyi kinevezési joggal kétségkívül kapcsolatban áll a gör-
gényi és töröcsvári uradalmaknak a székely ispán részére
való átengedése. A másik módot, mely egyuttal a szé-
kely ispán hatalmát is ellensúlyozta, oly intézmények szer-
vezése szolgáltatta, melyek az állami érdekeket képvisel-
ték a Székelyföldön. Az Árpádok korában a várispánsá-
gok képezték a központi hatalom szerveit s királyaink meg
is kísérlették azoknak a Székelyföldön való felállítását. De
ez csak félig sikerült; a teljes épségében sokáig fennmaradt
nemzeti szervezet erős ellenállása megbénította fejlődé-
süket s a Székelyföldön oly alakulás, minő Magyarország
többi részében, nem jöhetett létre. A nemzetségek nem ol-
vadtak be a megyébe, de az egykori várjavak is megőriz-
ték külön állásukat a székelyek terjeszkedési törekvései el-
lenében. Ez pedig végeredményében oda vezetett, hogy a
székely intézmények s a Székelyföldbe ékelt egykori várbir-
tokok külön fejlődtek egymás mellett s egészen a mai kor-
nak kellett bekövetkeznie, hogy a székekből és Felső-Fehér-

ban semmi okleveles adatra nem támaszkodik; az oklevelek szerint a Laczfayak a Hermann, tehát valószínűleg egy szász eredetű nemzetségből származnak. (Egy 1339-ki oklevélben a család alapítója: „Ladislaus filius Dionisij de genere Herman, Comes trium generum Siculorum, Chanadiensis, Bistriciensis et de Medgyes“-nek írja magát. (Szék Okl. I. 48.) A család kimerítő ismer-
tetését különben I. Majláth Bélától a „Turul“ 1884-ki folyómatában.

⁴⁰³ A XIII. századból gr. Lázár Miklós nagy gonddal készült össze-
állítására (Székely ispánok és alispánok a mohácsi vészig. Budapest. 1881.) három székely ispán ismeretes: Szoboszlófia Bogomér
1235 előtt, Majos (Moyus) 1291-ből és Istvánfia Péter, a „fogas“, a
Bew nemzetségből 1294—1300. Ezek közül Moyus viszonyairól nem tudunk
semmit; Péter testvére Mihály prépost volt az erdélyi részekben, rokona Péter
pedig erdélyi püspök, tehát nyilván erdélyi eredetű s meglehet, hogy székely;
Bogomér családi viszonyait sem ismerjük, de ha azon „Zubuslaus Siculus“,
ki egy 1271-ki okmány szerint a régebbi időkben az Obruth földet (Abrud-
bánya) néhai Gyulai bán után örökölte (Szék Okl. I. 17), egy személy a
Bogomér apjának mondott Zubuslaus-szal: akkor székely eredetű volt. Kállay
F. (A n. szék. nemz. ered. 205. l.) a Bogomér előtti időből emliti még
Sotánt vagy Zótánt (1220 körül), a ki állítólag a zoltáni Czirjék család
elei közül való volt és Simeont (1224 kör.), a csi^k-szentkirályi András-
család egyik őseit, de ezekről hiteles oklevelek nem szólnak. A XIV. század-
ban több-kevesebb bizonyossággal székelyek voltak a következő ispánok: Si-
mon 1321—1322, Medgyesi Mihály ispán solymosi várnagy fia azon nemzet-
ségből, melyből a Vingárti Gerébek származtak, és közel rokona, talán
unokatestvére, Tamás, Farkas fia 1322-ben; Lökös 1353—55, a ki egy
személy lehet az 1421-ben Solyomkő védelmében magát kintüntetett s valószí-
nűleg a Mikók közül való Sandrinfia nemes Balázs nagypapjával (Szék. Okl.
I. 117.); székely eredetűnek vehető tel Bereczkfia Miklós 1351. és Pető-
fia Miklós 1377—80

megye szétszórt részeiből egy-egy kikerekített törvényhatóság alakuljon.

*

Ezzel végére értem hosszúra nyult tanulmányomnak. Harmadfél év óta van sajtó alatt s e miatt a végső simítást nem tehettem meg rajta; ez az oka, ha itt-ott némi egyenetlenség s talán következetlenség tapasztalható benne. A székely eredet kérdésének több oldala tűnt fel később világosnak, mi elébb homályos vala előttem s bár ez a kérdés lényegét nem módosította, egyes részletek felfogásában és magyarázatában mégis idézett elő változást. Az adatokat — a mennyire lehetett — első forrásból szereztem, de gyakran be kelle érnem olyanokkal is, melyeket másod-, harmadkézből vettem, egy-két esetben pedig éppen nem juthattam hozzájuk. A ki ismeri azon nehézségeket, melyeket a szükséges munkák hiánya okoz a vidéki kutatóknak, nem fog elítélni miatta.

Mielőtt tollamat letenném, nem mulaszthatom el azon kötelesség teljesítését, hogy köszönetet ne mondjak mindazoknak, kik a szükséges adatok beszerzésében segítségemre voltak. Nevezetesen a háromszéki különösen kulturális szükségletű tájszavak összegyűjtésében Bartók Károly, Fadgyas Bálint, Forró Béla, Kozma János és Zajzon Farkas, az udvarhelyszékiekben dr. Szász Izsák, a marosszékiekben Zajzon Béla, a brassai szász dialektusra nézve Lehrer János urak voltak szivesek közreműködésükkel támogatni. Nagy hálával tartozom a helybeli Mikókollegium igazgatóságának s nevezetesen Benke István urnak azon készségért, melylyel a kívánt műveket rendelkezésemre bocsátotta. Fogadják mindnyájan hálás köszönetemet.

Sepsi-Szentgyörgy, 1885. november 20.

Nagy Géza.

A sepsi-besenyői ev. ref. templom.

Háromszékmegye egyik legrégebbi temploma a besenyői. A jelenben felhagyott templom a falu délkeleti oldalán azon hegynek északi lejtőjén áll, mely elfödi Háromszék sík tere a „Szépmező“ felől a hegyek közé dugott falucskát. Jelen alakjában a templom számtalan újraépítés és toldás nyomait mutatja. Legrégibb része valószínűleg a templomhajó. A repedezett boltíveivel összedőlni akaró szentély alkalmasint a XVI. század első felében épült hozzá, míg a torony felső része és a toronyot a templommal összekötő csarnok egészen az újabb korban keletkezett.

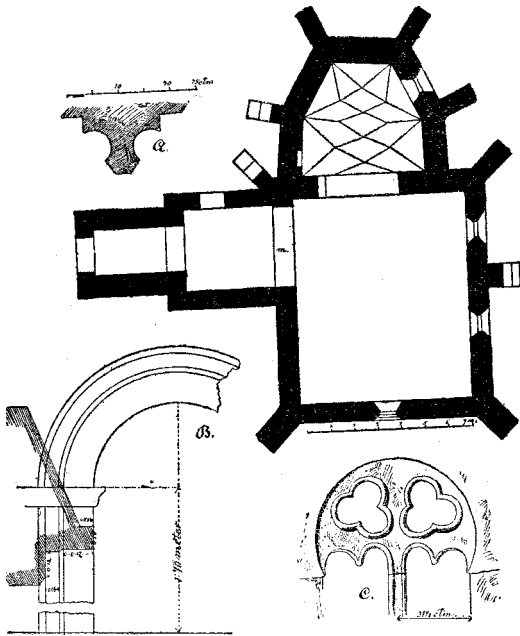
A templom alapfalainak letételét még a román, vagy legalább is az átmeneti izlés korába kell tenniünk, fennmaradt ornamentális műalakjai miatt. Az eklezsiának semminemű okirata nincs a templom, vagy a falu multjára nézve, s így mivel még hagyományra sem tudtam akadni, bármennyit kérdezősködtem is, a templom kora csupán csak megmaradt műdarabjaiból határozható meg.

A templom-hajó összes faragott köveit a nyugati szűk főajtó (2. ábra. B.) adja félköríves, gyér, épszögű tagozásaival. Hasonlólag félköríves a szentély déli falában levő egyetlen ablak diszmiúve (Maaswerk) is (C.), s bár úgy az ablakkivágás, mint a mérmű alatti faragottkő ablakbetétek csucsíves alakot mutatnak: az ablak eredetileg egy középső oszlop által két részre volt osztva, mert a két három-levelű lóher-íves diszmiú alsó végén letörött középső oszlop nyomai tisztán kivehetők. E két részlet, az

A sepsi-besenyői ev. ref. templom északkeletről nézve.

ablak-diszmnü és déli ajtó még a román, vagy átmenet-kori templomból maradtak. Az ajtó jelenben is eredeti helyén, az ablak pedig a késő góth-háló bolttal fődött s alkalmasint csak a XVI-ik században épült szentélyben újra alkalmaztatott. A régebbi templomból való még a félkörivü diadaliv is, mely azonban jelenleg nem eredeti magasságában áll, mert a késő góth szentély hozzátoldásakor az egész templom feljebb emeltetett. Hogy félkörben boltozták újra a diadalivet, annyival inkább sa-

2. ábra.

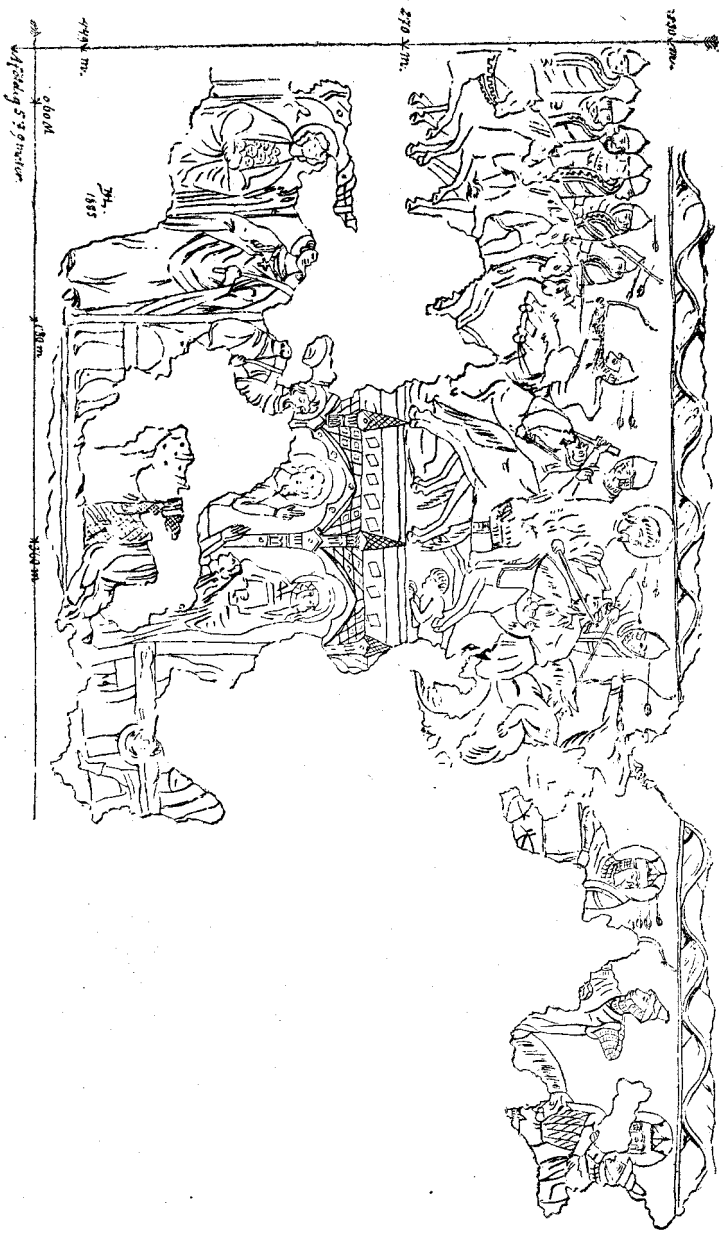
játságos, mert a szentély északi oldalában levő ajtót, régente sekrestye-ajtót meg lapos csucsvíval alkották. Feltehetjük azonban azt is, hogy a templom-hajó előbb emeltetett fel diadalivestől együtt, mintsem a jelenben álló szentély készült volna, s így a felemelés még az átmeneti izlés korába esnék. E föltevésnek azonban ellent mond az északi fal freskóinak felső sora, mely még a templom-hajó felemelése előtt készült és a mely egyáltalában nem vall a góth kor kezdetére.

A jelenben meglevő templomrészek és részletek keletkezési korára nézve tehát a következőkben állapodhatunk meg. A templom-hajó, a szentély-ablak diszmiive s a nyugati főajtó még a XIII-ik század első felében épülhetett; míg a szentély szabálytalan alakja, hálót mutató boltgerincei, lapos csucsivű sekrestye-ajtója sokkal későbbi időre, a XV-ik század végére, vagy a XVI-ik századra utalnak. A gelencei templom késő goth stíliú átépítése jogot ad legalább e feltevésre, mert a szentségház felirata szerint csak 1573-ban, tehát a XVI-ik század második felében eszközöltetett az átépítés. E korba esik a templom-hajó és diadalív felemelése is. A jelenben befalazott sekrestye-ajtó szükségére azt mutatja, hogy a besenyői ev. ref. ekklezsiának csak az átépítés után jutott a templom birtokába, mire nézve az okmányok később talán adhatnak felvilágosítást.

A templom építéséről ennyit előzetesen szükségesnek tartottam elmondani, hogy a szintén minden biztos évszámot nélkülöző, különböző technikájú s így különböző időben készült falképek korára, a templomépités időszakából vonhassak némi következtetést.

A minden áttörést nélkülöző északi fal itt is, mint az összes székelyföldi templomokban, teljesen ki volt festve. A fal magassága azonban, nehogy az alakok túl nagyok legyenek, két egymástólótti képsorozatot követelt s így több legendai vagy bibliai tárgy festését tette lehetővé.

Az északi falon alkalmazott legenda-tárgyakra nézve szabályul kimondhatjuk, hogy közvetlen a mennyezet alatt mindig szt. László legendája foglal helyet. Így találtam ezt az összes székelyföldi templomoknál s így van ez Besenyőn is (3. ábra), de mivel jelen falfestményeinket czélszerűnek látom azon sorrendben tárgyalni, a mint az idők folyamában festették, azért előbb az északi fal alsó képsorát írom le, mely itt a legrégebbnek látszik. A tornyot a templomhajóval összekötő csarnok szélességében készült áttörése az északi falnak (alaprajzban m.) később keletkezett s így sok részét megsemmisítette az alsó képsornak; bár az soha sem tölthette be az egész falat, mert alkalmasint eredetileg itt volt a fő bejárat. A

8. Adra.

templomnak ezen oldalán van a falu és a felette keskeny déli ajtó pedig majdnem a hegyoldalnak néz.

Az áttöréstől a déli falig terjedő falfelület eredetileg nyolcz árkádra lehetett osztva, melyek közül azonban jelenleg csak hatból látszik valami. Délről kezdve az egy hiányzik, de az első meglevőben már egy sárgásköpenyű női szent képe fejtől térdéig majdnem egész ép állapotban látható. Az arcz dus hajazatu fiatal nőt mutat, bár vonásai nem épen kivehetők, mert az enyves festékekkel felrakott contour-vonalak lepattogzottak. Köpenyét két kezével összefogja, s mellén a köpeny nyílása közt számtalan apró fej látszik távlatilag egymás háta mögött, sárga szín- és barna körrel előadva.

A második árkádban is nő szent van; fehér kötös és piros felső ruhában, jobb kezét három ujja feltartásával áldásra emelve, míg balkezeiben pálczát, valószínűleg jogart, vagy olajágot tart. Nyakában drága köves nyaklánczon nagy kereszt lóg. Kár, hogy a főnek csak álla és szája maradt meg; mert ha sejtelnem nem csal, e nő fején korona volt s akkor hazai királyi szenteink valamelyikét, talán szent Margitot vagy szent Erzsébetet ábrázolja.

A harmadik árkádban két férfi szent van előadva oly állásban, mintha a következő két árkádban történő jelenethez tartoznának; mert az egyenes (en face) állásból mindkettő félbalra fordult, a negyedik árkád női szentje felé. E két férfi térdig érő ruhát visel, s mivel egész alakjuk nagyon megrongált s a lepatogzott festék miatt elmosódott, a ruhák tulajdonképi állása majdnem kivehetetlen. A lábak világos tricót és hegyes czipő által fedvék. Az első alakon egy sötétpiros alsó, a felett egy hamvaskék ujjas felső és legfelül egy sárgásbarna ujjatlan ruha látszik. Kezében a martirság olajágot tartja. Megrongált fején kör látszik. A második férfi arcza teljesen ép, nagy vágásu szemek, sas-orr, vékony bajusz és körszakál. Haja turbánszerű összecsavarást mutat, s mivel felette nagy és sima is, inkább turbánnak hiszem. Az árkádokat képező kerek tornyot félig elfedi, mintegy a következő alakokkal az összetartozóságot jelezve.

A negyedik és ötödik árkádban újra egy-egy női

szent áll, az első vállaira omló fürtökkel, hajadon fővel, a második fején kendővel, mi alkalmasint nem szüzet, de öregebb asszonyt jelent. Az első nő fehér ruhája fölött csillagokkal mustrázott sárga tunikát hord, karján azonban ismét megjelenik a fehér ruha. Balkezét három ujja föltartásával áldásra emeli a koczkázott szövettel beterített ima zsámoly előtt térdeplő, s összekulcsolt kezeit felé nyújtó leányra. E térdeplő női alak hosszú vállaitól lábáig lefolyó sötétkék (szürkés) ruhát visel, karjai azonban sárgás-vörös ruhaujjak által fedvék. Piszze orr, nagy áll jellemzik e nagyon egyéni arcot. A fölötte és mellette álló öregebb nő kezében, maga előtt melléhez szorítva, mintha könyvet tartana, azonban ez már alig kivehető; ellenben bal lábának rövid s kevésbé hegyes orru cipője eléggé jól látható.

A következő és utolsó árkából csak felette kevés maradt meg, mert csak a lábbal fölfelé feszített apostol feje és két poroszló lába látszik. A kép jobb oldalán látható lábon hosszú száru saru van s a lábszárát a felső ruha csak térdéig fedi. Ilyen csizmaforma sarut a római s byzancezi harcosok hordtak, de találkozunk vele egyebütt a későbbi időkben, a X. században is. A XIII. és XV. században inkább az ugynevezett féltopán alakú saru volt divatos, bár az említett magas száru is előjön.

Az elősorolt alakok feje fölött egyik tornyot a másikkal csucsiv köti össze, melynek alsó széle hármás lóherivből képeztetett. E csucsiv feletti tető a ferde nyekre osztott s a kép síkjával párhuzamos gerinczi fötetőből kiszökve, kurtított állásban ábrázoltatik, sötétebb színével különbözve a fötetőtől. E képsor technikájáról kell még tüzetesebben szólnom, mert még csak a diadalív vastagságán és szentély felőli oldalán festett egy-egy alak mutat hasonló kezelést. A terméskőből rakott falra előbb mintegy ctm. vastag felette meszes laza vakolat-réteg rakatott alsó alapul s csak azután jött a festésnek közvetlen alapul szolgáló szintén ctm. vastag fehér kréta- vagy gipszvakolat. E felső fehér, igen finom, minden göröngytől ment sima felületre jött aztán enyves festékkel a kép. Előbb az alapszinek s azután a sötétebb ruha redőzeti vonalak, végre sötétbarna színű körrajz.

Innen van, hogy e legfelső sötét körvonalból legtöbb pattogzott le, míg a háttérül használt kékesszürke (fehér fekete és kékből kevert festék) színű felületek legerősebben tartják magukat. A sárgásszínű fehér vagy kékes szürke felületeken fekete körrajz is található. Fehér kékesfekete, okersága és piros színű festékekkel rendelkezett a festő s a szintén előjövő barnavöröset a fekete és pirosból csinálhatta.

E képsor korát, építészeti alakjainak utmutatása szerint és mivel a két első árkád alatti női szentek jobb felén, fejük felett olvashatlan, de majuskula betűkből álló írást is találtam a sötétkéék alapra fehér festékekkel festve —

4. ábra.

azt hiszem — az első építkezés után nemsokkal, talán a XIII-ik század második felébe tehetjük. Igaz, hogy itt már megjelenik a csucsív s az árkádokat alkotó kerek tornyok, bár még félkörívű ablakkal vannak ellátva, mégis góth Fialeként hatnak; azonban az alakok mozgása eléggé természetes. A konventionális, de megelőző természet utáni tanulmányt mutató ruharedők miatt festésük korát semmi esetre sem tehetjük a XIV. század első felén túl. Az alkalmazott sárga és vörösés barna színek is²eddiggi tapasztalataink szerint a román vagy átmeneti izlésnek voltak sajátosságai.

Hasonló technikát mutat a diadalív két magános alakja is (4. ábra), csakhogy a színek itt sokkal élénkebbek, mond-

hatnám ragyogók s az alapul szolgáló kréta- vagy gipszréteg sokkal vékonyabb, alig négymillimeter vastag. Az egyik alak a diadaliv déli vastagságán ülő helyzetben koronás ősz királyt mutat, egyik kezében az országalma, egy templomocskával. Az arcz elromlott, csak egy szem és a vörös összenőtt hegyesvégü szakáll látszik. Piros palástja jobb vállán kötve vagy összecsatolva elfödi baloldalát, s az országalmát tartó balkéz csak számtalan redőt alkotó felemelésével tűnhetik elő. A palást vége keresztül van vetve a bal lábról a jobb térdre, hol is látni engedni a szintén redőzött sárgás-piros alsó köntöst, melyből egy háromszög alakú rész a palást nyílása közt a mell jobb oldalán is látszik. Épen maradt jobb lábát félsaru fedi. A fehérszinü háromágu koronának alsó abroncsán háromág s mindenik ágán egy-egy dülényalaku kékesszinü drágakő látszik. E király, ősz haját tekintve, nem lehet más, mint szent István s mivel templom-modellt tart kezében, alkalmasint védszentje volt templomunknak. Az almát fogó balkéz rajza elég jó, de a szerfelett redős paláston minden természetessége mellett is némi keresettség, modoroság vehető észre. A diadaliv belső falának alakjában a fejnél levő felírás (Matheus) értelmében Máté apostolt kell felismernünk, fehér alsó ruhája és piros palástjában. Hasonlólag ülve adatik elő, s jobb kezében könyvet tart, mig balját mutató és középujját áldólag vagy beszélve emeli fel. Nagy hajjal és szent fénynyel körített feje tojásdad, arczán kis bajuszt és hegyes szakált mutat. Az egyenes orr, a szemek és száj állása éppen nem kölesönöz egyéni jelleget az egészen szemben (en face) festett arcznak. A kezek hosszu ujja s a könyv helytelen rajza szembeszökő. E képek, valamint festési modoruk, színük, ugy a festésnek alapul szolgáló vakolat-rétegük azonosságával az északi fal alsó képsorához közelitők s így az összeolvadó színhangulat- s a kissé keresett, de nem merev redőzetnél fogva, kevéssel amazok után valószínűleg a XIV-dik század első felében festették.

Időre nézve az északi fal felső képsora következik, mint a mely a XIV. század végén, vagy a XV. sz. első felében festetett. E falképen szent Lászlónak a kunokkal való hareza van előadva, egymástól keret által el nem különö-

zött jelenetekben (3. ábra). Első a magyar sereg kivonulása s a csata kezdete a nyilazó kunokkal; második a győzedelmes csata lefolyása, harmadik, hol a király üzőbe veszi a leányrabló kunt, s negyedik a birkózás. A gelenczein egy jelenettel több van, mert ott még a kunt László és a leány együttesen lefejezik. Fülében még a királynak a leány ölében való pihenése is le van festve. Itt közepén fehér lovon vágat a király, baljában egy szembe jövő kun üstökét fogva, míg jobbjaival ugyanazon alak nyakát vágja hatalmas bárdjával. A bárdnak csak a nyele látszik, mert a vastagon felrakott fehér festék, mivel a bárd festve volt, lepattogzott; azonban a gelenczei csataképen még majdnem egészen ép a bárd is. A király mellett jobbra, úgy mint balra egy-egy magyar harcos látható. Az első egy kunt törrel, vagy rövid egyenes karddal vállon szur, a második pedig kifeszített dárdával lováról lők le egy kunt, kinek azonban csak dereka s lova fara látszik. A király lova alatt egy elesett harcos és a háta megett levő lónak lába látszik. Két nyilazó kun zárja be a jelenetet, kik közül a másodiknak csak a fejéből látszik még valami. Mindkét jelenetnél levegőben repülő nyilvesszők. A magyar vitézek egy kissé hegyezett sisakot, alóla kifutó, s nyakukat meg vállukat fedő sodronyínget viselnek. A kunok nyakán és karján is látszik a sodronyíng, de sisakjuk sokkal hegyesebb, czukorsíveg alakú. A magyar harcosok egynek kivételével mind borotvált képűek, holott a kunok nagy szakált és bajuszt viselnek. A király kétfelé álló szakált és bajuszt hord. A felvonuló vitézek között még nem látszik a király, mint Gelenczén, s csak a harc hevében jelenik meg, azonban a kép megrongált állapota miatt nem ítéltető meg sem ruhájának alakja, sem fegyverzete, hogy volt-e fején sisak eredetileg. Ugy látszik, mintha bő ujjú palástot viselt volna, mely alatt azonban szűk alsó köntös s lábán sodrony-szövet szemléltető. A nyereg-szerző szám ékes lehetett, mint a vitézeknek csikok és szegélydiszszel ellátott paizsa. A lovak lába, valamint a vitézeké is felette rövid, általán az alsó test nincs arányban a sokkal nagyobb felső testtel. Mivel e hiba az általam kikapart képek mindenikénél észlelhető, azt hiszem, mi-

vel a csataképek mind a felső soron vannak, láttani családásra van számítva, hogy így a feljebb eső fejek és derék arányosnak lássék az alsó rövidített testtagokkal.

E tulajdonság észlelhető még a gelencei szent Kálmán legenda felső soron levő alakjain is. A későbbi falkepek azonban akkor is helyes arányban rajzolják, ha a felső sorban foglalnak helyet, mint például Gelenczén az utolsó ítélet és M.-Dályán a szent Margit legenda alakjai. A felvonuló vitézek csatarendjében egy alaknak arczán is vas van. Ezen alak meg van Gelenczén és Homoród-Szt.-Mártonban is, de két helyen aztán nincs paizsa s kezében zászlót tart. A csataképen a kunok öltözete egyszerű ujjas, derekukon szíjjal megkötve, míg a leányt rabló kuné már sokkal redősebb, köpenyszerű csavarást mutat.

A csatakép után következik a leány-rablót kifeszített dárdával üző király, koronás sisakkal és sodronyszöveggel fején és nyakán. A jelenet felette meg van rongálva, úgy, hogy a királynak csak feje és vállai, a kunnak azonban lova, feje és nyaka is látszik. A rablott leánynak csak haja és szemöldöke maradt fenn. A király piros színű, rövid ujjú felső ruhája alatt karján szűk fehér posztó ujjas látszik. A kun bő, redős, szintén rövid ujjú felsője azonban sodronyszövetet enged látni karján. Mind itt, mind a következő jelenetben, hol a király birkokra kelt a kunnal, le van patogzva a vakolat a király szája körül, s így a szakál nem látszik, azonban arca konventionális, s épen nem egyénített. A ruházat a birkózó alakokon olyan, mint az előbbi jelenetben, csak hogy itt még a király rövid ujjú, testhez álló felsője alatt derekon alól még a sodronyíngból is látszik valami.

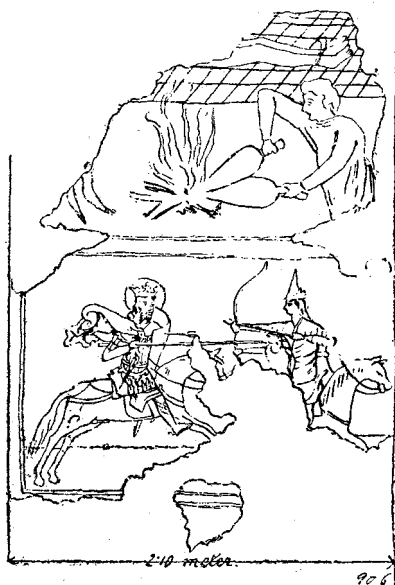
A birkózástól a diadalivig még jó darab tér van, azonban a befolyó esővíz rég lemosta a vakolatot, s így csak a legvégén még egy alaknak nyaka és álla látszik homályosan. A vitézek ruházata az egész képen ugyanazon darabokból áll, melyek a bécsi képes krónika miniatürjein is észlelhetők, tudniillik a fej hátsó részeit és nyakot is fedő sodronyíngből, mely a rövid ujjú felső ruha alól csipőn alul ismét látszik. A lábat szűk szövet vagy sodronyvéd takarja, mely felett azonban térdig érő szok-

nya-féle van, mely derékből a sodronying alól jön ki. A karokon sodrony vagy más szövetti szük ujjas látszik. A magas paizsok szélén nincs meg a dárda számára szolgáló kivágás. A kép felső szegélye piros és sárga szalaggal betekert vastag pálczát mutat, hol a két szín nagyon szépen hajló félkörös hullámvonalban érintkezik. A háttér eredetileg kékes szürke lehetett, jelenben meglehetősen szinehagyott. Festési modorát illetőleg e kép elűt az előbb leirt képektől, mert már valódi freskó, vagyis nedves vakolatra s nem gipszre vagy kréta rétegre van festve. A sötét körvonalak és a fehér festék azonban utólagosan rakatott fel enyves festékekkel. Színei: okkersárga, fehér, kékesfekete, piros és a barnavörös. Az árnyéknak több átmenete található, azonban főként csak a sötét körrajz szerepel. Egyszerű színei, a ruházat és a felső keret a XIV-ik századba tétetik velünk a kép festésének korát; azonban alighanem egy országosan ismert előkép után készült; s így nem igen lehet régibb a XV-dik század első felénél.

Hátra volna még szóllanunk a déli falon ismétlődő azon három jelenetről, hol a király üzi, torkon megragadja s megöli a kunt (5. és 6. ábra). Ugy látszik, e kép csak a nagy csatakép lemeszeltetése után festetett, mert különben nem volna értelme, hogy egy és ugyanazon tárgy kétszer forduljon elő egy templomban. E három jelenet elsője még a diadaliven van, a két utolsó azonban a déli falon az ablakok alatt. A király itt is fehér (almás) ménen vágat s a reá visszafordulva nyilazó kunt dárdájával döfi.

A király szent fényes fejét három águ fehér korona fedi. Válláról piros köpeny repül utána. Alsó karján szükujju felöltő, mely felett barna színű, talán bőrből készült lemezes pikkely-pánczél van, mely szoknya módra leér térdéig. E pánczélos alak térdetáján még látszik a karjait is fedő szöveting. Lábán sodrony-szövetből szük nadrág. Lábafején a sodrony szövet folytatólag végigfut, de a láborr elromolván, hogy saruja hegyes-e nem igen kivehető. A bőrpánczél felett vállán és derekán fémöv látszik, mely mellett azonban egy másik öv is fedezhető fel derekán, melyen az ismertető rövid tör lóg. Paizsá-

nak külső színe fehér, a belső vörös. Jellemző itt a nyereg, mely elütve a gelencei, valamint a többi szt. László-féle csataképen látható s így valószínűleg az itteni csataképen is eredetileg alkalmazott összehajló torna nyeregtől, a ma is divatos alakot mutatja. A hasa alatt látszik a király féldoldaláról lelógó hosszú egyenes kard vége. A király arcát erősen hajtott sasorr, vékony bajusz és két hegyű szakál jellemzik. A repülő s mellén két sarkánál fogva minden csat vagy kapocs nélkül összekötött köpeny redői majdnem barock mesterkéeltséget mu-

5. ábra.

tatnak. A kunnak vékony karjait és karsu derekát fehér és sötét ránczokat vető piros ruha fedi, mintegy balról jobbra reá csavarodva. A lovon háta megett ül a leány, zöldszínű ujjatlan s nyakatlan hosszú öltönyben, mely alul a sötétvörös szükujju alsóruha kilátszik. A kisiny, inkább csak leánykának látszó alak egyik kezével az íjjat mozgatja (valószínűleg a biztos lövést akadályozandó) másik kezével pedig a lovagjának balkarjáról lelógó kantárt huzza visszafelé. Feltűnő a kun sötét olajbarna arczbőre s villogó szemének fehérre. Fehér alsó karimáju, hegyes fekete süvegje fehér gombokkal van

czifrázva. Arcza egész bajusz és szakálltalannak látszik, hosszú haja pedig vállaira omlik. A kép közepe teljesen elromlott s így sem a leánynak sem a kunnak, nem látszik a lába, mivel a másik két jelenetben is épen e részek hiányzanak; a lábokról semmit sem tudhatunk. A kun lován a ló-takaró fehér, míg a Lászlóén világos zöld. Hasonlóan zöld e jelenet talaja, földje is, míg a következő jelenetben már sötét ocker sárga. A háttér minden jelenetben sötét kékes szürke. Az első, a diadalíven levő jelenet a déli falon kezdődő második jelenettől a sarokban festett vörös ráma által van elválasztva, mely azonban itt ágas fa. E fa ágához van kötve a László lovának kantára. A király itt lováról leszállva, jobbjaival a kun derekán az övet fogja, míg baljával ellenének nyakát egészen átmarkolta, úgy, hogy hüvelyke majdnem összeér mutató ujjával. A kun balkeze a király jobbját a könyökénél fogta meg, jobbjá pedig nem látszik. A király mozgása olyan, mintha ballábalával a kun lábára hágott volna s épen most akarná előre rántani ellenét. Ugy a királynak, mint a kunnak ruházata olyan, mint az első jelenetben, csak hogy a király töre itt hiányzik. Jellemző a kunnak oldalt bal hóna alatt egy sor gombbal összetartott ruhája. A kun lova gazdája háta megett fejét magasán tartva vágat el, míg előtte a leány két karját előre nyujtva, valószínűleg kard vagy bárdal a kun lábát vágja. A kunnak s lovának lábai, a leány keze könyökig, s lábai csipőig hiányzanak. A leány itt sokkal magasabb; szőke, vállaira omló haja felett pártát visel. A harmadik leginkább megrongált jelenet, szintén vörös szegélyen van elválasztva előzőjétől. Itt a királynak csak dereka látszik egészen. Feje, karjai s lábai majdnem térdig hiányzanak. Mindazonáltal repülő köpenye, derekának előre hajlása erősen megfeszülő jobb és meghajtott ballába heves mozgást árul el. Talán dárdával szurja a földre nyomott kunt, vagy haját huzva segít lenyakazni a leánynak, ki is a két kézre fogott görbe karddal, magasra emelve azt, sujtani készül. A kunnak csak hosszú nyaka, álla és kőröleg felemelt balkarja van meg épen. E két jelenetben is mint az elsőben a karok szerfelett hosszúak,

s vékonyak. A kun bőre következetesen mulat-barna, s a megnőtt leány vonásai nem valami szépek. Fején az utolsó jelenetben is pártát visel.

A képet szintén piros szegély zárja be, mely után a sárgás fehér vakolat s nem a háttér sötét színe következik; jelül, hogy eredetileg sem volt több jelenet. A képek technikája már első látásukkor nagyon sajátságosnak tünt fel, mert vastagon rakott festékekkel érdekessé tett felületek mutat. Ugy látszik először a háttérül szolgáló sötétszürke színnel az egész falat behuzta a festő, s az alakokat csak e háttérre festette vastag festékekkel. Nem voltam képes megítélni, enyves vagy olajfestékekkel van-e festve képünk, de inkább hiszem az utóbbit, mert nem pattogzik le hanem ott hol vastagabb, kaparható. E kép alkalmasint a szentély építésével egykoru s bár a király fején nyitott korona, s lábán sodronyszövet van; aligha régebbi a XVI. század végénél. Színei fehér, fekete, piros, veres, sárga és zöld. A késő gothalfestészetben, legalább az általam megkapart templomokban a töretlen fényű tiszta zöld (arzen-zöld) nagy szerepet játszik.

Hátra volna még pár szót mondanom a diadal-iv templombajó fölötti déli oldalán az épen leirt képek első jelenete felett látható képtöredékről, melyen egy poroszló fuvóval tüzet éleszt egy rostélyra fektetett meztelen ember alatt. A képből csak elfintorított arcú poroszló a pár vörös vonal által jelzett tüz s a két lábszár látszik a rostélyra kötve, s azért nem ítélhető meg, poklot-e vagy vértanu halált ábrázol. Technikára nézve megegyez a nagy csataképpel, mert szintén valódi freskó s így alkalmasint azzal egykoru.

Huszka József.

